FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

ROMEINEN OVER DE VLOER?

VLOERMOZAÏEKEN BINNEN BADGEBOUWEN IN ROMEINS NOORD-AFRIKA.

MOTIEVEN, THEMATA EN SOCIOCULTURELE IMPLICATIES

Paulien Fonteyn
Studentennummer: 01308378

Promotor: Prof. dr. Frank Vermeulen

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad master in de archeologie

Academiejaar: 2017 - 2018

UNIVERSITEIT GENT

Verklaring i.v.m. auteursrecht

De auteur en de promotor geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor. Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van heeft onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijkomende documentatie, zoals tabellen en figuren.

Voorwoord

"The world only exists in your eyes
-- your conception of it.
You can make it as big or as small as you want."

F. Scott Fitzgerald

Voor deze masterproef besloot mijn wereld te vergroten, mijn blik uit te breiden, hem te werpen op de Romeinse wereld, over de getijloze wateren van de *Mare Nostrum*, langs de verleidelijke kusten van Noord-Afrika. Een lokale wereld spreidt zich uit, intens verbonden met een globale cultuur, de cultuur van de Romeinen, met een grote R, overheersend volk, opdringerig hun eigen cultuur gooiend bovenop de inheemse mengeling, imposant en vastberaden. Of niet?

Golven bedaren in een lichtglooiend waterlandschap van frisse waterpartijen – het is tropisch warm wanneer ik dit schrijf, een bezoek aan Romeinse *thermae* zou meer dan welkom zijn – en in een pracht van natte glimmende marmers en oogverblindende mozaïeken. *Tesserae* die de zeewereld tot leven brengen, aan de fantasie voorbijgaan. "Wiens fantasie en met welke boodschap?", vragen we ons misschien af, of genieten we gewoon van het mozaïek zoals het is, zonder meer, zonder intentie, zonder achterdocht? "*The world only exists in your eyes*", zoals je hem vandaag beleeft, zoals je hem wenst te beleven, lokaal, particulier of als deel van een groter geheel, van een globale entiteit, of je hem 'Romeins' of 'Westers/geglobaliseerd' noemt, verleden of hedendaags; of je hem gemanifesteerd ziet in een traditie van luxueuze publieke gebouwen, keizerbeelden en mozaïekvloeren of in een overaanbod van winkel- en fastfoodketens, van popsterposters en van Finse sauna's of Turkse hamams, telkens zijn de successen van deze globale entiteit afhankelijk van de adaptatie aan de lokale smaken en tradities, waarbinnen nieuwsgierig concepten van deze nieuwe grote, maar anderzijds net kleiner geworden wereld kunnen worden afgetast. "*You can make it as big or as small as you want."*

De huidige studie kwam vooral tot stand vanuit mijn eigen persoonlijke interesse in de Romeinse balneaire architectuur, in decoratieve schema's, in iconografie en in de dynamieken van het municipale weldoen. Mijn interesse in Romeinse baden – hoewel steeds al aanwezig – werd enorm aangewakkerd tijdens de zomer van 2016, wanneer ik de kans kreeg mee te mogen werken aan de opgravingscampagnes van de *Università del Salento* in de antieke stad Aquinum. Hier werden de restanten van een luxueus publiek badgebouw blootgelegd, een gebouw dat zich bovendien uitstekend leende als casestudie voor het huidige onderzoek. Daarnaast lagen ook mijn belangstelling voor de (wederzijdse) beïnvloeding binnen het culturencomplex rondom het Middellandse Zeegebied gedurende belangrijke vormende periodes van intensieve contacten en de onvermoeibare debatten rond romanisering die ermee samenhangen aan de basis van mijn motivatie voor dit onderzoek. Al snel bleek het echter niet zo eenvoudig een weg te vinden in de enorme hoeveelheid literatuur over romanisering, over badcomplexen en over mozaïekvloeren. Daarnaast stootte ik ook op frustraties i.v.m. problematieken verbonden aan de oude publicaties, de beperkte raadpleegbaarheid van bepaalde bronnen en de onmogelijkheid het materiaal zelf te kunnen observeren. Hoe interessant en uitdagend ook, het onderzoek was niet mogelijk geweest zonder alle motiverende woorden en de blijvende steun

Dankwoord

In de eerste plaats wens ik mijn promotor, prof. dr. Frank Vermeulen te bedanken voor de ondersteuning bij het uitwerken van een onderwerp en de vrijheid die hij mij hierin heeft gegeven, voor de tussentijdse feedback, voor de motiverende woorden, voor het algemene vertrouwen en voor de kansen – zoals de buitenlandse veldwerkstage in Aquinum – die hij me gaf doorheen mijn gehele opleiding aan de Universiteit Gent. Daarnaast gaat mijn oprechte dank uit naar dr. Sadi Maréchal, die me hielp dit onderwerp concreet uit te werken, me tips gaf en me literatuur aanreikte, me bleef stimuleren om mijn innerlijke chaos te overzien en die me via tussentijdse feedback steeds terug op het goede spoor wist te brengen. In het bijzonder wens ik ook Sophie Dralans te bedanken voor haar onvermoeibaar enthousiasme, haar wijze raad, haar geruststellende woorden en haar blijvende pogingen me steeds opnieuw te motiveren, doorheen de gehele opleiding en in het kader van dit onderzoek. Ook wil ik haar bedanken voor de oprechte interesse in dit onderzoek en voor de aangereikte literatuur. Daarnaast wil ik alle andere professoren en assistenten uit de opleiding archeologie van de UGent en van de aanverwante studievelden waarmee ik in aanraking kwam bedanken, in het bijzonder prof. dr. Wim De Clercq, prof. dr. Roald Docter, dr. Annelies Lannoy, prof. dr. Nadia Sels en prof. dr. Andries Zuiderhoek, om me te inspireren als breed gevormd archeologe.

Verder wil ik natuurlijk mijn beide ouders ontzettend bedanken voor de vrijheid en het vertrouwen waardoor ik deze studie kon aanvatten, voor de blijvende motivatie doorheen mijn parcours en voor de eindeloze ondersteuning om dit alles, ondanks de lastige periodes, tot een goed einde te kunnen brengen. Daarnaast wil ik hen ook bedanken voor hun oprechte interesse in wat ik doe en niet in het minst om hun gewillige opoffering als eerste leespanel – sorry mama, het was veel –, om mijn meest onleesbare constructies en grootste flaters weg te filteren.

Bedankt aan mijn zus, Marieke, om er steeds voor me te zijn, om mijn overmatige stress te relativeren, om me te steunen, om me te motiveren en me te helpen pauzeren.

Daarnaast een welgemeende merci aan al mijn vrienden, vooral aan alle archeologen (in spé) die doorheen de jaren mijn beste vrienden geworden zijn. In het bijzonder wil ik hier ook Riccardo Vandewalle bedanken om mij vier weken lang te tolereren op onze stage in Aquinum, om daar bovendien vier fantastische weken van te maken als '*i due belgi*' tussen een bende Italianen, maar ook om me ook daarna nog te blijven motiveren, om interesse te tonen in de voortgang van mijn onderzoek en vooral om de gezamenlijke stress iets dragelijker te maken.

Ook het Italiaanse opgravingsteam van de Universiteit van Salento dient hier te worden vermeld voor de kans die ons werd geboden om te mogen deelnemen aan het prachtige project te Aquinum en voor de begeleiding bij deze stage. Bedankt aan Paola Guacci om me op de hoogte te brengen van de laatste stand van zaken te Aquinum en om me de meest recente literatuur aan te reiken.

Tot slot nog: bedankt aan de Rode Duivels om halsstarrig te blijven winnen op het WK voetbal en me zo te beroven van een aantal extra speelminuten die ik anders verder in deze masterproef had kunnen steken, maar die vooral een zeer welkome ontspanning waren tijdens de laatste, lastige maanden.

Abstract

Dit onderzoek betracht via een analyse van het gebruik van vloermozaïeken in badgebouwen uit Romeins Noord-Afrika (*Africa Proconsularis* en *Numidia*) aanwijzingen te zoeken voor de socioculturele dynamieken van romanisering in het gebied gedurende de 2e en 3e eeuw o.t. Deze periode wordt gekenmerkt door intensieve contacten, resulterend in een grote welvaart van lokale elites en in de groei en bloei van steden.

Lange tijd werden badhuizen voornamelijk architecturaal-typologisch benaderd, terwijl in de laatste decennia meer aandacht ontstond voor de technologische, (sociaal) organisatorische en decoratieve aspecten van deze gebouwtypes, resulterend in meer geïntegreerde studies. Vloermozaïeken werden traditioneel vooral bestudeerd als individuele kunstwerken, los van hun archeologische context, hoewel net deze context nuttig kan zijn voor het begrip van het decoratief gebruik van dergelijke praktische vloerbekledingen. De huidige studie kadert verder in de lange – en problematische – onderzoekstradities rond romanisering, waarbinnen recent globaliseringsmodellen werden betrokken. In dit onderzoek zal dan ook het nut van dergelijke modellen worden afgetast en zullen enkele conclusies worden getrokken over de toepasbaarheid van concepten als *glocalization* op de Romeinse wereld en over de rol die elitegroepen spelen in processen als deze. Een comparatief kader wordt hiertoe opgesteld waarbinnen de motieven en thematieken van vloermozaïeken uit een selecte reeks Italische en Noord-Afrikaanse publieke badgebouwen worden vergeleken. De bespreking van de verschillende casestudies gebeurt voornamelijk op basis van een literatuurstudie van opgravingsrapporten en algemene publicaties, aangevuld door fotografische documentatie. Het onderzoek omvat een combinatie van archeologie, (kunst-)geschiedenis, epigrafie en visuele cultuur, maar put voor de theoretische onderbouw eveneens uit de sociale wetenschappen, de linguïstiek etc.

By the means of analysing the use of floor mosaics in bath buildings of Roman North Africa (*Africa Proconsularis* and *Numidia*), the current paper aims at exploring the sociocultural dynamics of romanization in this region during the 2nd and 3rd century CE. In this period the intensified contacts around the Mediterranean result in an increased prosperity of cities and their elite.

In the past, Roman bath building have mainly been studied from the architectural-typological point of view, while since the last decennia more attention is being paid at the technological, (social) organizational and decorative aspects of these buildings, resulting in a better integrated study. Floor mosaics have traditionally been studied as individual pieces of art, disembodied from their archaeological context, although it is this context which reveals interesting aspects concerning the decorative appliance of a functional flooring. The current research also relates to the long – and problematic – debates about romanization. In recent years some scholars argued for the application of globalization models to these ongoing debates. This paper aims at exploring the value of concepts like glocalization for our understanding of the Roman world and tries to grasp the role of elite groups in the dynamics related to such processes. To that end a comparative framework has been built, analysing the motives and themes introduced in floor mosaics from a select corpus of Italian and North African bathhouses. The discussion of the various case studies is essentially based upon the excavation reports and publications of the buildings and their mosaics, supplemented with photographical documentation. The study comprises of a junction of archaeology, (art-)history, epigraphy and visual culture studies and borrows concepts from the social sciences, linguistics etc.

Keywords: Roman bath buildings, Roman North Africa, Floor mosaics, romanization, globalization theory.

Inhoudsopgave

Verklaring i.v.m. auteursrecht ..... **i**

Voorwoord ..... **iii**

Dankwoord ..... **v**

Abstract ..... **vii**

Inhoudsopgave ..... **ix**

Lijst van gebruikte afkortingen ..... **xv**

Lijst van tabellen ..... **xvi**

Lijst van kaarten ..... **xviii**

Lijst van figuren ..... **xx**

Inleiding **1**

DEEL 1: SITUERING EN CONTEXTUALISATIE **5**

Hoofdstuk 1: Situering in tijd en ruimte **6**

1.1 Geografische situering en historische context **6**

1.1.1 Historisch kader: de Feniciërs en de Romeinen in Noord-Afrika 6

1.1.2 Africa Proconsularis als studiegebied 8

1.2 Chronologische situering **9**

Hoofdstuk 2: Problematieken **10**

DEEL 2: THEORETISCH KADER **13**

Hoofdstuk 1: Romanisering en gemeenschappelijke cultuur **13**

1.1 Romanisering: een problematische term? **13**

1.1.1 Romein(s) vs. Inheems 14

1.1.1.1 Romein, Romeins en *Romanitas* 14

1.1.1.2 Inheems 15

1.1.2 Romanisering 15

1.1.2.1 Definitie en problematieken 16

1.1.2.2 De romanisering van het verleden 16

1.1.2.3 Romanisering als kolonialistisch verklaringsmodel 18

1.1.2.4 Postkoloniale herzieningen 18

1.1.2.5 Romanisering: wat nu? ... 22
1.2 Gemeenschappelijke cultuur ... 25
1.2.1 Historische bronnen ... 25
1.2.2 Cultuur? ... 27
1.2.3 Gemeenschappelijke cultuur, publieke architectuur en het Romeinse badgebouw ... 27
1.3 De rol van de elite ... 29
Hoofdstuk 2: Romeinse materiële en visuele cultuur ... 31
2.1 Romeins, *Romeins* en Romeins ... 32
2.2 Globalisering en gemeenschappelijk *koine* ... 33
2.3 Material agency en Actor-Network-Theory (ANT) ... 33
2.4 Afbeeldingen als historische/archeologische bronnen ... 34
2.4.1 Iconologie ... 35
2.4.2 Semiotiek ... 35
2.4.3 Image studies ... 36
DEEL 3: HET ONDERZOEK NAAR BADEN EN MOZAÏEKEN IN NOORD-AFRIKA ... 37
Hoofdstuk 1: Badgebouwen in Noord-Afrika ... 38
1.1 De bronnen ... 39
1.1.1 Literaire bronnen ... 40
1.1.2 Epigrafie ... 40
1.1.3 Archeologie ... 41
1.2 De evolutie van het onderzoek naar Romeinse badhuizen ... 41
1.2.1 De typologie en evolutie van Romeinse baden ... 41
1.2.2 Verwarmingssystemen ... 42
1.2.3 Watervoorziening ... 43
1.2.4 Financiële organisatie en *munificentia* ... 43
1.2.5 Symboliek, propaganda en ideologie ... 44
1.2.6 Primaire functie: hygiëne en gezondheid ... 46
1.2.7 Secundaire functies en het leven in het badhuis ... 47
1.2.8 Private baden ... 47
1.3 De typologie van Noord-Afrikaanse thermen ... 47
1.4 Terminologie van het Romeinse badhuis ... 49
1.4.1 *Thermae et balnea?* ... 49
1.4.2 De verschillende ruimtes van het badcomplex ... 50
1.4.3 Privaat vs. publiek ... 51
1.5 Conclusie ... 51
Hoofdstuk 2: Vloermozaïeken: tussen functionaliteit en decor ... 52
2.1 Vloermozaïeken: definitie en techniek ... 52

2.2 Vloermozaïeken als *ars*: functionele vaardigheid en decoratieve kunst 53
2.2.1 De bronnen 53
2.2.2 Mozaïekvloeren in badgebouwen 54
2.3 Het archeologisch onderzoek van vloermozaïeken 55
2.3.1 De evolutie van de mozaïekkunst: Italië en Noord-Afrika 56
2.3.1.1 Italië 56
2.3.1.2 Noord-Afrika 58
2.3.1.3 Conclusie 59
2.3.2 Vloermozaïeken als deel van de *Gesamtkomposition* van Romeinse baden 60
***DEEL 4: CATALOGUS VAN CASESTUDIES* 61**
***Hoofdstuk 1: Publieke thermen in Africa en Numidia* 62**
1.1 Acholla (Henchir Botria, Tunesië) (kaart 5, 6) 62
1.1.1 Trajanusthermen (*Thermes de Trajan*) 63
1.1.1.1 Architectuur 63
1.1.1.2 Mozaïeken 65
1.1.2 Thermen van de mariene thiasos (*Thermes du thiase marin*) 68
1.1.2.1 Architectuur 68
1.1.2.2 Mozaïeken 70
1.1.3 Conclusie 73
1.1.3.1 Trajanusthermen 73
1.1.3.2 Thermen van de mariene thiasos 74
1.2 Sabratha (Libië) (kaart 5, 7) 76
1.2.1 Baden langs de kust (*Terme a mare, Seaward baths)* 77
1.2.1.1 Architectuur 77
1.2.1.2 Mozaïeken 79
1.2.2 Baden van Oceanus (*Terme di Oceano, Baths of Ocean*) 79
1.2.2.1 Architectuur 79
1.2.2.2 Mozaïeken 80
1.2.3 Theaterbaden (*Terme a nord-ovest del teatro, Theaterbaths*) 82
1.2.3.1 Architectuur 82
1.2.3.2 Mozaïeken 84
1.2.4 Conclusie 85
1.3 Thamugadi (Timgad, Algerije) (kaart 5, 8) 87
1.3.1 Grote oostelijke thermen (*insulae* 65-66; kaart 8 nr. 3) 88
1.3.1.1 Architectuur 88
1.3.1.2 Mozaïeken (figuur 50) 90
1.3.2 Kleine centrumbaden (*insula* 91; kaart 8 nr. 5) 92

1.3.2.1 Architectuur ... 92
1.3.2.2 Mozaïeken (figuur 55) ... 93
1.3.3 Grote noordelijke thermen (kaart 8 nr. 6) ... 96
1.3.3.1 Architectuur ... 96
1.3.3.2 Mozaïeken (figuur 62) ... 98
1.3.4 Baden van de *Filadelfes* (kaart 8 nr. 7) ... 99
1.3.4.1 Architectuur ... 99
1.3.4.2 Mozaïeken (figuur 65) ... 100
1.3.5 Grote zuidelijke thermen (kaart 8 nr. 13) ... 103
1.3.5.1 Architectuur ... 103
1.3.5.2 Mozaïeken (figuur 72) ... 105
1.3.6 Conclusie ... 107
1.4 Thaenae (Henchir Thina, Tunesië) (kaart 5, 9) ... 110
1.4.1 Maandthermen (*Thermes des mois*) ... 111
1.4.1.1 Architectuur ... 111
1.4.1.2 Mozaïeken ... 113
1.4.1.3 Conclusie ... 116
1.5 Carthago (Tunesië) (kaart 5, 10) ... 118
1.5.1 Antoninusthermen (*Thermes d'Antonin*) ... 118
1.5.1.1 Architectuur ... 118
1.5.1.2 Mozaïeken ... 121
1.5.1.3 Conclusie ... 124
Hoofdstuk 2: Publieke thermen op het Italisch Schiereiland ... **127**
2.1 Rome (Lazio, Italië) (kaart 5) ... 127
2.1.1 Thermen van Caracalla (*Thermae Antoninianae*) ... 127
2.1.1.1 Architectuur ... 127
2.1.1.2 Mozaïeken ... 131
2.1.1.3 Conclusie ... 135
2.2 Ostia (Lazio, Italië) (kaart 5, 13) ... 137
2.2.1 Forumbaden (*Terme del Foro*; *Regio* I, *insula* XII, 6) ... 137
2.2.1.1 Architectuur ... 137
2.2.1.2 Mozaïeken ... 139
2.2.2 Neptunusthermen (*Terme di Nettuno*; *Regio* II, *insula* IV, 2) ... 140
2.2.2.1 Architectuur ... 140
2.2.2.2 Mozaïeken ... 141
2.2.3 Conclusie ... 143
2.3 Herdonia (Ordona, Puglia, Italië) (kaart 5, 14, 15) ... 144

2.3.1 Badcomplex ... 146
2.3.1.1 Architectuur ... 146
2.3.1.2 Mozaïeken ... 147
2.3.1.3 Conclusie ... 148
2.4 Aquinum (Castrocielo – Aquino, Lazio, Italië) (kaart 5, 16) ... 150
2.4.1 Centrumthermen (*Terme centrali*) ... 151
2.4.1.1 Architectuur ... 151
2.4.1.2 Mozaïeken ... 154
2.4.1.3 Conclusie ... 158
2.5 Grumentum (Grumento Nova, Basilicata, Italië) (kaart 5, 17, 18) ... 160
2.5.1 Thermen uit de keizertijd (*Terme imperiali*) ... 161
2.5.1.1 Architectuur ... 161
2.5.1.2 Mozaïeken ... 162
2.5.1.3 Conclusie ... 165
***DEEL 5: SOCIOCULTURELE ANALYSE* ... 167**
***Hoofdstuk 1: Selectie van de casestudies* ... 168**
1.1 Problematieken ... 168
1.1.1 Bronnenbeschikbaarheid ... 168
1.1.2 Datering ... 168
1.1.3 Geografische criteria en type site ... 170
***Hoofdstuk 2: Analyse* ... 171**
2.1 Ruimtelijke analyse ... 171
2.1.1 Mozaïekgebruik op het niveau van de verschillend ruimtes ... 173
2.1.1.1 Ruimtes geassocieerd met de inkom van het badcomplex ... 173
2.1.1.2 De *palaestrae*, portieken en (onoverdekte) *exedrae* ... 176
2.1.1.3 Het *frigidarium* en zijn annexen ... 178
2.1.1.4 De verwarmde badzalen ... 180
2.1.1.5 De *latrinae* ... 183
2.1.1.6 De drempels ... 185
2.1.2 Mozaïekgebruik op het niveau van de verschillende sectoren ... 186
2.1.2.1 Koele vs. verwarmde ruimtes ... 186
2.1.2.2 Binnen- vs. buitenruimtes ... 187
2.1.3 Mozaïekgebruik doorheen het badgebouw ... 188
2.2 Patronen, motieven en thematieken ... 189
2.2.1 Geometrische patronen ... 189
2.2.2 Figuratieve ontwerpen ... 190
2.2.2.1 Algemene bemerkingen ... 190

2.2.2.2 Onderwerpen ... 191
2.2.3 Inscripties ... 199
Hoofdstuk 3: Socioculturele interpretatie ... **200**
3.1 Financiering: de rol van de bouwheer ... **200**
3.1.1 Noord-Afrika ... 200
3.1.2 Italië ... 202
3.2 Globalisering ... **202**
3.2.1 Romeins tot de derde macht ... 202
3.2.2 *Glocalization*: universele concepten en particuliere contexten ... 203
3.2.3 *Agency* binnen vloermozaïeken ... 205
3.2.4 Gedeelde mentaliteiten ... 205
Conclusie ... **207**
Bibliografie ... **211**
Publicaties ... **211**
Internetbronnen ... **231**
Antieke auteurs ... **233**
Lijst met herkomst van de kaarten ... **237**
Lijst met herkomst van de figuren ... **239**
Bijlage 1: Kaarten ... **254**
Bijlage 2: Figuren ... **267**

Aantal woorden (exclusief catalogus): 28.935

Lijst van gebruikte afkortingen

AE	*Année Épigraphique*
ANT	*Actor-Network-Theory*
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinorum*
CLE	*Carmina Latina Epigraphica*
CMT	*Corpus des Mosaïques de Tunisie*
ICCM	*International Committee for the Conservation of Mosaics*
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*
o.t.	onze tijdrekening
v.o.t.	voor onze tijdrekening

Lijst van tabellen

Tabel 1 Overzicht van de dateringscriteria voor de vloermozaïeken van de Noord-Afrikaanse badcomplexen. 169

Tabel 2 Overzicht van de dateringscriteria voor de vloermozaïeken van de Italische badcomplexen. 169

Tabel 3 Algemeen overzicht van de dateringscriteria voor de mozaïeken van de behandelde badcomplexen. 170

Tabel 4 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Noord-Afrikaanse baden. 173

Tabel 5 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Italische baden. 174

Tabel 6 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Italische baden zonder de gegevens uit de Thermen van Caracalla in Rome. 174

Tabel 7 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Noord-Afrikaanse gebouwen. 176

Tabel 8 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Italische gebouwen. 177

Tabel 9 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Italische gebouwen zonder de gegevens uit de Caracallathermen in Rome. 177

Tabel 10 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *frigidaria* van de Noord-Afrikaanse casestudies. 178

Tabel 11 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *frigidaria* van de Italische casestudies. 179

Tabel 12 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de verwarmde ruimtes van de Afrikaanse cases. 181

Tabel 13 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *caldaria* van de Afrikaanse cases. 181
Tabel 14 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de verwarmde ruimtes van de Italische cases. 182
Tabel 15 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *caldaria* van de Italische cases. 182
Tabel 16 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *latrinae* van de Noord-Afrikaanse gebouwen. 183
Tabel 17 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *latrinae* van de Italische gebouwen. 184
Tabel 18 Overzicht van mozaïekcategorieën op drempels van de Noord-Afrikaanse gebouwen. 185
Tabel 19 Overzicht van mozaïekcategorieën op drempels van de Italische gebouwen. 186
Tabel 20 Overzicht van de onderwerpen van de figuratieve mozaïeken uit de bestudeerde Afrikaanse badgebouwen. 193
Tabel 21 Overzicht van de onderwerpen van de figuratieve mozaïeken uit de bestudeerde Italische badgebouwen. 194

Lijst van kaarten

Kaart 1 Romeins Noord-Afrika in de periode van Caesar en Octavianus/Augustus: *Africa Vetus* en *Africa Nova*. 254

Kaart 2 Romeins Noord-Afrika in de 1e en 2e eeuw o.t.: *Mauretania* en *Africa Proconsularis.* 254

Kaart 3 Romeins Noord-Afrika in de 3e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Septimius Severus. 255

Kaart 4 Romeins Noord-Afrika in de 4e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Diocletianus. 255

Kaart 5 Kaart met casestudies. 256

Kaart 6 Schematisch plan van de antieke stad Acholla met aanduiding van de Trajanusthermen en de Thermen van de mariene *thiasos.* De badgebouwen worden in het rood aangegeven. 257

Kaart 7 Algemeen plan van Sabratha met de opgegraven monumenten. De badgebouwen worden in het rood aangegeven. 257

Kaart 8 Algemeen plan van Thamugadi. De publieke Romeinse badgebouwen worden in rood aangegeven. 258

Kaart 9 Algemeen plan van Thaenae. De tot 1964 ontdekte badcomplexen worden in rood aangegeven. 259

Kaart 10 Algemeen plan van Romeins Carthago met de aanduiding van de door Rossiter gecatalogiseerde badhuizen (nr. 1-20) en van de Antonijnse baden (in rood). 260

Kaart 11 Situeringsplan van de Antoninusthermen in Carthago. 261

Kaart 12 Situering van de *thermae Antoninianae* in Rome. 261

Kaart 13 Situeringskaart van de Forumbaden (nr. 118) en Baden van Neptunus (nr. 8) in Ostia. 262

Kaart 14 Topografische kaart van Herdonia. 262
Kaart 15 Algemeen plan van de opgegraven sectoren te Herdonia met aanduiding van het Romeinse thermencomplex in rood. 263
Kaart 16 Gereconstrueerd grondplan van het antieke Aquinum op een satellietbeeld van de huidige situatie. De belangrijkste gekende monumenten worden aangegeven. Nr. 10: *Terme centrali*. 264
Kaart 17 Algemeen plan van Grumentum met de opgegraven Romeinse structuren in rood. 264
Kaart 18 Algemeen grondplan van Grumentum met gereconstrueerd stratenpatroon. 265

Lijst van figuren

Figuur 1a Schematische voorstelling van een *hypocaustum*-systeem door Yegül (2010). 267

Figuur 1b Schematische voorstelling van de opbouw van de mozaïekvloer. 267

Figuur 2 Schematische voorstelling van Théberts circulatie-typologie van badhuizen. 268

Figuur 3a Fragment van een *opus signinum* vloer met witte ingelegde steenfragmenten en een afbeelding van het zogenaamde '*sign of Tanit*'. 269

Figuur 3b Fragment van een *opus figlinum* vloer met grotere stukken ingelegd marmer en een schaakbordmotief in *opus tessellatum* uit Punisch Carthago, 3e eeuw v.o.t. 269

Figuur 4 Algemeen grondplan van de zogenaamde Trajanusthermen in Acholla. 270

Figuur 5 Detail van het algemene grondplan voor de zuidoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met ruimtes 1, 19 en 21. 271

Figuur 6 Detailfoto van mozaïek 1 uit de Trajanusthermen te Acholla. 271

Figuur 7 Detail van het algemene grondplan voor de noordoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 2, 3, 4, 5, 24 en 25. 272

Figuur 8 Detailfoto van mozaïek 5 uit de Trajanusthermen van Acholla. 272

Figuur 9 Detail van het algemene grondplan voor de zuidwestelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 20, 22, 6, 7 en 8. 273

Figuur 10 Detailfoto van mozaïek 6 uit de Trajanusthermen te Acholla. 273

Figuur 11 Foto van het oostelijke mozaïekveld (19) van de centrale *frigidarium*-ruimte uit de Trajanusthermen te Acholla in zijn huidige opstelling in het Bardo Museum (inv. nr. 3593, 3602). 274

Figuur 12 Detailfoto van een fragment van het centrale *frigidarium*-mozaïek (21) uit de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3603). 274
Figuur 13 Detailfoto van het centrale *emblema* uit het oostelijke mozaïekveld (19) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla. 275
Figuur 14 Detailfoto's van de medaillons met de bustes van de gepersonifieerde seizoenen winter (A) en lente (B) uit het oostelijke mozaïekveld (19) en zomer (C) uit het westelijke mozaïekveld (20) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla. 275
Figuur 15 Detailfoto van de *tondo* met de afbeelding van Dionysos Pais op een tijger (22) uit de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3600). 275
Figuur 16 Detailfoto van het medaillon met de voorstelling van Jupiter op de drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3601). 276
Figuur 17 Detailfoto van het mozaïek van de drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla met de afbeelding van een Gigant met slangenbenen die een medaillon met de buste van Minerva torst. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3594). 276
Figuur 18 Detailfoto van twee fragmenten van mozaïek 25 uit de Trajanusthermen te Acholla. 276
Figuur 19 Algemeen grondplan van de zogenaamde thermen van de mariene *thiasos* in Acholla. 277
Figuur 20 Detailfoto van het vloermozaïek uit *vestibulum* A van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 278
Figuur 21 Detailfoto van het vloermozaïek op de drempel tussen ruimte A en I (links) en het mozaïek van ruimte I (rechts) uit de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 278
Figuur 22 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte H van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 278
Figuur 23 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte G van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 278
Figuur 24 Detail van het algemene grondplan voor ruimte F in de noordwestelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 279

Figuur 25 Detail van het algemene grondplan voor de mozaïeken van ruimtes D en E in de noordoostelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 279
Figuur 26 Detailfoto van het *porticus*-mozaïek van ruimte B in de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla 280
Figuur 27 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte K van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 280
Figuur 28 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte J (*tepidarium*?) van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 281
Figuur 29 Grafische weergave van het vloermozaïek binnen een van beide absides van ruimte C en van de brede boord die het mozaïek scheidt van het centrale figuratieve paneel, thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. 281
Figuur 30 Overzichtsfoto van het figuratieve paneel met de voorstelling van een mariene *thiasos* uit de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3585). 281
Figuur 31 *Terme a mare* 282
Figuur 32 Foto van het standbeeld aangetroffen tijdens de opgravingen van de *terme a mare* te Sabratha, opgesteld op de vermoedelijke positie in een nis van een van de *piscinae* van het *frigidarium* 283
Figuur 33 Foto van het marmeren beeld van een satyr opgesteld in de *latrinae* van de *terme a mare* te Sabratha (rechts), nu in het museum van Sabratha (links). 283
Figuur 34 Overzichtsfoto vanuit het zuidwesten van de hal van de *terme a mare* in Sabratha met vloermozaïeken uit verschillende fases. 284
Figuur 35 Overzichtsfoto van een deels bewaard polychroom vloermozaïek vlak langs de kustlijn in de *terme a mare* te Sabratha. 284
Figuur 36 Grondplan van de Oceanusbaden te Sabratha. 285
Figuur 37 Detailfoto van het *emblema* met de buste van Diana/Luna uit het *frivgidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha. 285
Figuur 38 Detailfoto van het *emblema* met het hoofd van 'Oceanus' uit het *frigidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha. 285

Figuur 39 Overzichtsfoto van het *frigidarium*-mozaïek van de Oceanusbaden te Sabratha. 286
Figuur 40 Detailfoto van het mozaïek van de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha. 286
Figuur 41 Foto van het stuccofragment uit de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha. 287
Figuur 42 Detailfoto van de drempel tussen het *frigidarium* en de verwarmde badruimtes van de Oceanusthermen te Sabratha. 287
Figuur 43 Theaterthermen Sabratha. 288
Figuur 44 Foto van het marmeren *candelabrum* van Orpheus en de dieren uit het *frigidarium* van de theaterbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha. 289
Figuur 45 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de inkomsthal van de theaterbaden van Sabratha. 289
Figuur 46 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de grote zaal uit de theatherbaden van Sabratha. 290
Figuur 47 Detailfoto van de *emblemata* uit het *frigidarium* van de theaterthermen van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha. 290
Figuur 48 Foto van de inscriptie met tekst "*venari, lavari ludere ridere occ est vivere*", 291
Figuur 49 Algemeen grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi door Ballu (A), door Krenkcer (B) en de schematische interpretatie ervan door Thébert (C). 291
Figuur 50 Schematisch grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969). 292
Figuur 51 Foto van het figuratief paneel met triomf van Neptunus uit de grote oostelijke thermen van Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 59). 292
Figuur 52 Algemeen grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi door Ballu (A), Krenkcer (B) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (C). 293

Figuur 53 Hypothetische reconstructie van de kleine centrumbaden van Timgad. A: gezien vanuit de oostelijke hoek; B: gezien vanuit de zuidelijke hoek (door F.Z. Bahloul Guerbabi). 294
Figuur 54 Detailfoto van een deel van het muurwerk van de kleine centrale baden van Timgad met 294
Figuur 55 Schematisch grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969)..... 294
Figuur 56 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum*/overdekte *palaestra* van de centrumbaden in Timgad, *in situ*..... 295
Figuur 57 Foto van het floraal drempelmozaïek uit de centrale baden van Timgad, *in situ*..... 295
Figuur 58 Foto van een fragment van een geometrisch vloermozaïek uit de noordelijke annex van het *frigidarium* van de centrale baden van Timgad, *in situ*..... 295
Figuur 59 Mozaïek van de seizoenen uit de centrale *frigidarium*-hal van de centrale baden in Timgad. 296
Figuur 60 Algemeen grondplan van de grote noordelijke thermen van Thamugadi door Ballu (A), Krenkcer (B) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (C). 297
Figuur 61 Hypothetische reconstructie van de grote noordelijke baden van Timgad (door F.Z. Bahloul Guerbabi). 298
Figuur 62 Schematisch grondplan van grote noordelijke thermen van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969)..... 298
Figuur 63 Tekening van het vloermozaïek van het grote *frigidarium* uit de grote noordelijke thermen van Timgad, (uit de *archives des monuments historiques*). 298
Figuur 64 Algemeen grondplan van de thermen van de *Filadelfes* in Timgad door Ballu (A) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (B). 299
Figuur 65 Schematisch grondplan van de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969)..... 299

Figuur 66 Detailfoto van een geometrisch mozaïek uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad. 300
Figuur 67 Detailfoto van een *in situ* bewaard fragment van een geometrisch vloermozaïek in de thermen van de *Filadeles* in Timgad. 300
Figuur 68 Detailfoto van het vloermozaïek uit het oostelijke *exedra* van het *frigidarium* van de *Filadelfes*-thermen te Timgad. 300
Figuur 69 Foto van het vloermozaïek van de noordwestelijke latrines uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 73). 301
Figuur 70a Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 77). 301
Figuur 70b Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. 302
Figuur 71 Algemeen grondplan van de grote zuidelijke thermen in Timgad door Ballu (A) en schematische interpretatie van het grondplan door Thébert van de verschillende fases (B). 303
Figuur 72 Schematisch grondplan van de zuidelijke thermen te Timgad. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969). 304
Figuur 73, 74, 75, 77 Detailfoto's van een geometrische vloermozaïeken uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, *in situ.* 305
Figuur 76 Tekening van een geometrisch mozaïekpatroon uit de grote zuidelijke thermen te Timgad. 305
Figuur 78 Figuratieve panelen met stieren in galop uit de grote zuidelijke thermen van Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 78). 306
Figuur 79 Detailfoto van de boord van het mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad. 306
Figuur 80 Detailfoto van het bewaarde fragment van het figuratieve mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad, Nijllandschap. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 37). 307
Figuur 81 Foto van de resterende architectuur van de *thermes des mois* in Thaenae. 307
Figuur 82 Algemeen grondplan van de maandthermen in Thaenae door Fendri (A) en schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (B). 308

Figuur 83 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum* van de maandthermen in Thaenae. 308
Figuur 84 Foto van het vloermozaïek uit de gang naar het *frigidarium* binnen de *thermes des mois* van Thaenae. 309
Figuur 85 Foto van de toegang tot het *frigidarium* in de *thermes des mois* van Thaenae. Het mozaïek van figuur 84 kan bovenin de foto worden onderscheiden. Onderaan bevinden zich andere motieven. 309
Figuur 86 Detailfoto van een mozaïekboord die vermoedelijk rond het centrale veld van het *frigidarium*-mozaïek kan worden gesitueerd. 309
Figuur 87 Foto van het geometrische *frigidarium*-mozaïek van de maandthermen in Thaenae. 310
Figuur 88 Foto van de mozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae (A) en detailfoto van het mozaïek onder de *porticus* (B). 310
Figuur 89 Foto van de vloer- en wandmozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae. 310
Figuur 90 Overzichtsfoto van de *alveus* uit de *thermes des mois* van Thaenae (A) en detail van de boord van het bad (B). 311
Figuur 91 Detailfoto van het vloermozaïek waarop de muntschat van de *thermes des mois* in Thaenae, werd aangetroffen. 311
Figuur 92 Foto van de vloermozaïeken in en rondom de latrines van de *thermes des mois* in Thaenae. 312
Figuur 93, 94 Geometrische vloermozaïeken uit de *thermes des mois* van Thaenae. 312
Figuur 95 Detailfoto van de *tondo* met de personificatie van de maand april uit de bevloering van het originele *caldarium* van de *thermes des mois* van Thaenae. 312
Figuur 96 Detailfoto van een *emblema* met de voorstelling van een nereïde op de vloer rondom het rechthoekig *piscina* uit de zogenaamde maandthermen van Thaenae 313
Figuur 97 Detailfoto van een van de *emblema* rondom het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een gevleugelde Cupido op een dolfijn. 313

Figuur 98 Foto van het drempel-*emblema* van het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een zeilschip met dolfijnen. 313
Figuur 99 Schematische en hypothetische doorsnede van de Antoninusthermen in Carthago, volgens de noordwest-zuidoost as. 314
Figuur 100 Algemeen gereconstrueerd grondplan van de Antoninusthermen in Carthago. 314
Figuur 101 Grondplan van de gereduceerde thermen van Antoninus in Carthago tijdens de 6e-eeuwse fase. 314
Figuur 102 Foto van het gewelfmozaïek afkomstig uit het *tepidarium*, deels uitgevoerd in *tesserae* van groene glaspasta. 315
Figuur 103 Tekening van het geometrisch vloermozaïek van de *porticus* van de Antoninusthermen in Carthago. 315
Figuur 104 Tekening en foto van het vloermozaïek van de noordoostelijke *palaestra* van de Antoninusthermen in Carthago. 316
Figuur 105, 106 Grafische weergave van geometrische vloermozaïeken uit de Antoninusthermen te Carthago. 316
Figuur 107 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *vestibulum* 54 van de Antoninusthermen te Carthago. 316
Figuur 108 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *exedra* 62 van de Antoninusthermen te Carthago. 316
Figuur 109 Schematisch grondplan van de thermen van Caracalla in Rome. 317
Figuur 110 Schematische voorstelling van de opgaande architectuur met verticale overdrijving. 317
Figuur 111 Gereconstrueerd grondplan van de thermen van Caracalla in Rome. 318
Figuur 112 Grondplan volgens Tognetti van het *caldarium* en de aangrenzende ruimtes na de aanpassingen onder Constantinus. 318
Figuur 113 Vloermozaïeken van de baden van Caracalla, grafische weergave door Blouet. 319
Figuur 114 Vloermozaïek van ruimte 3W van de thermen van Caracalla in Rome. 319
Figuur 115 Detail van het vloermozaïek uit ruimte 3E van de thermen van Caracalla in Rome. 319
Figuur 116 Geometrische vloermozaïeken uit de thermen van Caracalla in Rome. 320

Figuur 117 Foto van een polychroom geometrisch vloermozaïek uit de thermen van Caracalla in Rome. 321
Figuur 118 Foto van het vloermozaïek van de *palaestrae* van de thermen van Caracalla in Rome. 321
Figuur 119 Foto van het vloermozaïek van de *porticus* rond de *palaestrae,* thermen van Caracalla in Rome. 321
Figuur 120 Fragment van het figuratief mozaïek van de terrassen boven de *palaestra* van de *thermae Antoninianae* in Rome. 322
Figuur 121 Fragment van een vloermozaïek afkomstig van de terrassen van de thermen van Caracalla in Rome. 322
Figuur 122 Detail van het atletenmozaïek, afkomstig uit de Baden van Caracalla in Rome, Vaticaanse Musea (inv. nr. 9875, 9876). 322
Figuur 123 Grafische weergaven van de atletenmozaïeken uit *exedrae* 13 van de *thermae Antoninianae.* 323
Figuur 124 Grondplan van de Forumthermen te Ostia. 1: *frigidarium*; 2: *heliocaminus* (?); 3: *sudatorium* (?); 4: verwarmde ruimtes/*tepidaria*; 5: *caldarium*; 6: tempel binnen de *palaestra*; 7: *latrinae*. 324
Figuur 125 Detailfoto van een vloermozaïek rond een afvoerdeksel uit de Forumthermen van Ostia. 325
Figuur 126, 127, 128 Geometrische mozaïeken uit de Forumbaden van Ostia. 325
Figuur 129 Figuratief mozaïek met ibis en slang uit de Forumbaden van Ostia. 325
Figuur 130 Figuratief mozaïek met de voorstelling van een centaur uit de Forumbaden van Ostia. 326
Figuur 131 Algemeen grondplan van de Neptunusthermen in Ostia. 326
Figuur 132 Vloermozaïek met de figuratieve voorstelling van Amphitrite uit de Neptunusthermen in Ostia. 327
Figuur 133 Vloermozaïek met figuratieve voorstelling van Neptunus, omringd door zeewezens uit de Neptunusthermen in Ostia. 327
Figuur 134 Details van het vloermozaïek van het *frigidarium* uit de Neptunusbaden te Ostia. 328
Figuur 135 Vloermozaïek uit de baden van Neptunus met de voorstelling van atleten in actie. 329
Figuur 136 Grafische voorstelling van het vloermozaïek met verspreide symbolen uit de Neptunusthermen van Ostia. 329

Figuur 137 Vloermozaïek met nilotisch tafereel uit de Neptunusbaden van Ostia. 330
Figuur 138 Algemeen grondplan van het badcomplex langs de *Via Traiana* te Herdonia in de eerste fase van het gebouw (fase IIIB). 331
Figuur 139 Algemeen grondplan van de 4e-eeuwse fase van het badcomplex te Herdonia. 331
Figuur 140 Vloermozaïek van ruimte A66 van het badcomplex te Herdonia. 332
Figuur 141 Vloermozaïek van *porticus* A24 uit de thermen van Herdonia. 332
Figuur 142 Vloermozaïek van *porticus* A23 uit de thermen van Herdonia. 332
Figuur 143 Geometrisch mozaïek van ruimte A35 uit de thermen van Herdonia. 332
Figuur 144 Figuratief vloermozaïek uit *frigidarium* A18 van de thermen van Herdonia. 333
Figuur 145 Algemeen grondplan van de *terme centrali* te Aquinum. 334
Figuur 146 Reconstructie van het westelijke *atrium/apodyterium*-mozaïek (A27) van de centrumthermen in Aquinum (door I. Ferrari). 334
Figuur 147 Reconstructie van het westelijke *frigidarium* (A28) in de *terme centrali* van Aquinum. 335
Figuur 148 Mozaïekinscriptie uit het westelijke *frigidarium* (A28) van de *terme centrali* van Aquinum. 335
Figuur 149 Fragmenten van het *caldarium*-mozaïek (A47) van de *terme centrali* te Aquinum met 335
Figuur 150 Vloermozaïek van het oostelijke *frigidarium* (A13) van de centrumthermen te Aquinum. 336
Figuur 151 Fragmentarisch overgeleverde mozaïekinscriptie binnen het *frigidarium*-mozaïek 336
Figuur 152 Figuratief drempelmozaïek uit de thermen van Aquinum. 337
Figuur 153 Mozaïek van de *latrinae* (A20) in de centrumthermen van Aquinum. 337
Figuur 154 Reconstructie van de latrines (A20) uit de *terme centrali* van Aquinum (door I. Ferrari). 337
Figuur 155 Figuratieve fragmenten van het *tepidarium*-mozaïek (A46) van de centrale thermen van Aquinum. 338
Figuur 156 Figuratief drempelpaneel ten noorden van *frigidarium* A13 van de *terme centrali* te Aquinum. 338
Figuur 157 Algemeen grondplan van de keizertijd thermen te Grumentum. 339
Figuur 158 Geometrisch *tepidarium*-mozaïek van de thermen te Grumentum. 339

Figuur 159 Vloermozaïek van ruimte 43 uit de thermen van Grumentum. 340
Figuur 160 Detailfoto van de boord van het mozaïek van grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum. 340
Figuur 161 Grafische weergave en detailfoto van de mozaïekvloer van de grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum. 340
Figuur 162 Reconstructietekening van het vloermozaïek van ruimte 45 (bovenaan) en tekening van de bewaringstoestand van het mozaïek met de reparaties in grijs (onderaan). 341
Figuur 163 Grafische weergave van het vloermozaïek van het *frigidarium* (48) uit de thermen van Grumentum. 341

Inleiding

Deze masterproef over de motieven, thematieken en iconografie van mozaïekvloeren binnen badcomplexen in Romeins Noord-Afrika tracht de romanisering van dit gebied op te sporen via een comparatieve analyse met mozaïeken uit publieke baden uit het Italische kerngebied van de Romeinse beschaving. Hierbij zal aandacht worden besteed aan de rol van de lokale elites in de totstandkoming van programma's binnen de mozaïekkunst van deze publieke complexen die centraal staan in het alledaagse leven in de Romeinse steden van *Africa Proconsularis en Numidia*, en tevens reeds zelf als indicator kunnen worden beschouwd van een zekere Romeinse invloed.

Badgebouwen behoren tot de meest tot de verbeelding sprekende monumenten van de antieke Romeinse openbare ruimte. Hun eerder alledaagse functie (lichaamshygiëne) en hun veelal sobere (bakstenen) exterieur zorgde er echter voor dat ze lange tijd stiefmoederlijk werden behandeld in de studie van de Romeinse stad, ten voordele van andere publieke monumenten met een politieke of religieuze functie (zoals fora en tempels) en monumenten voor de Romeinse spektakelcultuur (zoals theaters en amfitheaters) (Gsell 1901, 212; Hewitt 2000, 1; Thébert 2003, 7). Daarnaast zijn baden een zeer frequent gegeven in het archeologische record waardoor reeds snel werd aangenomen dat er een goed begrip was van hun architecturale vorm en werking (DeLaine 1988, 11). Recenter is er echter een steeds groeiende interesse die zich voornamelijk toelegt op het functioneren van publieke baden en de erkenning van de sociale aspecten die ermee samenhangen (Hewitt 2000, 1). Het sociale luik van het badgebouw als deel van de openbare ruimte heeft vermoedelijk in grote mate de verspreiding van het architecturale type en de daarmee geassocieerde praktijken en mentaliteiten gepromoot (Hewitt 2000, 1).

De benadering van deze complexen via hun vloermozaïeken komt enerzijds voort uit de bewaringscondities van deze decoratieve elementen. Anders dan muur- of plafondschilderingen en stuccodecoratie – allen gekenmerkt door een veelal sterke verweringsgraad en vaak enkel

aangetroffen tussen het instortingspuin van gebouwen – en anders dan marmerplaten, die veelal in latere perioden aan spoliatie werden blootgesteld ter hergebruik of ter verbranding in *calcariae*, gelden vloermozaïeken als de best bewaarde categorie van decoratieve bouwelementen. Als duurzame vorm van vloerbekleding zijn ze nog frequent aan te treffen op loopvlakken en in of langs waterbekkens (Dunbabin 1989, 10-11; Hewitt 2000, 205). Wand- en gewelfmozaïeken kunnen vaak nog worden geattesteerd door restanten ervan in de instortingslagen maar bleven zeer zelden *in situ* bewaard. Anderzijds wordt reeds lang erkend dat architectuur een zeer belangrijke symbolische waarde kan hebben en worden baden gezien als een van dé ultieme uitdrukkingen van Romeinse cultuur (o.a. Tacitus, *Agricola* 21; Zajac 1999, 100; cf. infra). Het programma van vloermozaïeken, dat een essentieel onderdeel vormt van deze architectuur, kan dus mogelijk inzichten bieden in de sociale processen die werkzaam zijn binnen deze complexen en breder, binnen de Romeinse gemeenschap(pen).

Het onderzoek situeert zich op de grens van verschillende disciplines, waaronder in eerste instantie de archeologie, maar ook de geschiedenis, kunstgeschiedenis en epigrafie. Theoretische modellen worden daarnaast ontleend aan o.a. de sociale wetenschappen en de linguïstiek (cf. infra).

Het doel bestaat erin mozaïekvloeren uit badgebouwen te analyseren in hun socioculturele context in het licht van romaniserings- en globaliseringstheorieën. Dit zal gebeuren door een comparatieve literatuurstudie van de bronnen die voorhanden zijn voor mozaïeken afkomstig uit thermencomplexen van Romeinse steden in Italië en Noord-Afrika (*Africa Proconsularis* en *Numidia*) en gesitueerd kunnen worden in de 2^{e} en 3^{e} eeuw o.t. Bij de selectie van de casestudies werd geopteerd voor publieke baden uit stedelijke context. Deze zijn niet alleen het meest uitvoerig bestudeerd en gepubliceerd, maar onthullen vermoedelijk ook meer informatie over de rol en intenties van lokale elites als opdrachtgevers van de gebouwen in het aandrijven van een zekere vorm van romanisering via de keuze van bepaalde motieven of onderwerpen voor de decoratie van badhuizen. De observatie van de gelijkenissen of discrepanties in de tendensen binnen de mozaïekkunst van beide bestudeerde regio's betracht de mogelijke socioculturele implicaties van deze onderlinge relaties in kaart te brengen.

Na een algemene situering in tijd en ruimte en een kennismaking met de problematieken waarmee het onderzoek naar vloermozaïeken binnen badcomplexen in Romeins Noord-Afrika geconfronteerd kan worden (deel 1), wordt het theoretische kader van deze masterproef geschetst (deel 2). De problemen omtrent romanisering en de historische evolutie van de

invulling van dit begrip zullen worden uiteengezet en nieuwe perspectieven zullen worden besproken. Het bestaan van een soort gemeenschappelijk *koine* in de Romeinse wereld wordt vervolgens in verband gebracht met de rol van lokale elites. Ten slotte wordt eveneens de waarde van materiële cultuur, en in het bijzonder visuele cultuur, geschetst. In het derde deel zal de *status quaestionis* van het onderzoek naar de ontwikkeling en evolutie van badcomplexen en vloermozaïeken in Romeins Noord-Afrika worden behandeld. Deel 4 omvat de catalogus van casestudies uit Noord-Afrika en Italië. Tot slot wordt op basis van de motieven, iconografie en themata van de besproken mozaïeken een socioculturele analyse gevormd waarbij tendensen, verschillen en gelijkenissen zullen worden aangehaald in relatie tot de besproken romaniseringstheorieën (deel 5). Een conclusie over de waarde van mozaïeken als (kunst-) historisch-archeologische bron binnen het romaniseringsdebat zal worden gevormd.

Deel 1: Situering en contextualisatie

Hoofdstuk 1
Situering in tijd en ruimte

1.1 Geografische situering en historische context

Daar het te ver zou leiden een volledige historische schets te geven van de regio die gedurende een deel van de Romeinse keizertijd bekend stond als de *Provincia Africa Proconsularis* (en vanaf Septimius Severus ook deels als de *Provincia Numidia*) en die nu delen van Libië, Tunesië en Algerije omvat (kaart 2, 3), zullen hier slechts een aantal grote ontwikkelingen vereenvoudigd worden geschetst ter situering van de provincie(s) binnen het Romeinse Rijk. De Noord-Afrikaanse regionen *Cyrenaica*, geannexeerd in 96 v.o.t. (Canter 1940, 198), en *Mauretania*, ingelijfd onder Claudius (Canter 1940, 198-199; Raven 1969, 45; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 198-199), worden hier buiten beschouwing gelaten. Een uitvoerige historische bespreking van Romeins Noord-Afrika werd reeds elders ondernomen (o. a. Gsell 1920-1928; Broughton 1929; Romanelli 1959; Gascou 1972; Crawley Quinn 2003; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005).

1.1.1 Historisch kader: de Feniciërs en de Romeinen in Noord-Afrika

Al voor de Romeinse periode, werd Noord-Afrika gekenmerkt door de aanwezigheid van een andere belangrijke speler in de culturele en commerciële uitwisselingen binnen het Middellandse Zeegebied: de Feniciërs. Fenicische *emporia* ontstonden op de Noord-Afrikaanse kust op de handelsroutes tussen de Levant en Spanje (Blas de Roblès 2005, 15; Briand-Ponsard-Hugoniot 2005, 7; Kenrick 2009, 2). Carthago werd volgens de traditie als een dergelijke Fenicische handelspost gesticht in 814 v.o.t. De oudste archeologische sporen lijken echter niet verder terug te gaan dan de 8e eeuw v.o.t. (Kenrick 2009, 2). Vanaf de 6e eeuw v.o.t. ontwikkelt Carthago zich tot een onafhankelijke stad met dominantie over haar territorium en over de

nabijgelegen *emporia*, waaronder Oea (het huidige Tripoli), Sabratha en Leptis Magna (Kenrick 2009, 2).

Gedurende de drie opeenvolgende Punische Oorlogen met Rome raakt het Fenicische Carthago haar dominante positie in het Middellandse Zeegebied kwijt. Na de Tweede Punische Oorlog wordt het Carthaagse territorium door Rome onder de heerschappij van Masinissa, koning van Numidië en trouw bondgenoot van Rome, geplaatst (Kenrick 2009, 2). De Derde Punische Oorlog eindigt in 146 v.o.t. met de verwoesting van Carthago en de inlijving van het gebied als *Provinica Africa (Vetus)* (kaart 1) door Scipio Aemilianus (Raven 1969, 36-37; Gascou 1972, 15; Wiedler 1999, 5; Blas de Roblès 2005, 16; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 17, 18; Kenrick 2009, 2-3; Leone, Moussa 2013, 278). Tijdens de conflicten tussen Caesar en Pompeius koos Juba I, koning van Numidië, dat sinds de late 3e eeuw v.o.t. een trouw bondgenoot was van Rome, de kant van Pompeius. Na Caesars overwinning werden verschillende Noord-Afrikaanse steden dan ook tribuutplichtig gemaakt en werd de provincie *Africa Nova*, bestaande uit het oude Numidische grondgebied, geannexeerd (kaart 2) (Canter 1940, 198; Barton 1972, 19-20; Wiedler 1999, 5; Kenrick 2009, 3).

Administratieve hervormingen bij het nieuwe regime van Augustus verenigen beide *Africae* in de nieuwe *Provinica Africa Proconsularis*[1] onder leiding van een proconsul (kaart 2). De *Legio III Augusta* wordt er gestationeerd ondanks het feit dat het om een senatoriale provincie gaat (Raven 1969, 42; Barton 1972, 20; Wiedler 1999, 5; Blas de Roblès 2005, 16, 47-48; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 45; Leone, Moussa 2013, 278). Zowel Caesar als Augustus stichten verschillende *coloniae* op Noord-Afrikaans grondgebied (Dunbabin 1978, 12; Wiedler 1999, 17 Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 44-49). Voornamelijk vanaf de 2e eeuw o.t., onder keizers als Trajanus, Hadrianus en de Severische dynastie, worden verschillende inheemse centra bevordert tot *municipium* en *colonia* (Dunbabin 1978, 13; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 62-74). Afrikaanse personages duiken vanaf de 2e eeuw o.t. ook steeds vaker op in de Romeinse Senaat en uiteindelijk verkrijgt Septimius Severus – afkomstig uit Leptis Magna – zelfs het keizerschap (Raven 1969, 1; Dunbabin 1978, 13; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 70-71).

In de regeerperiode van Septimius Severus (193 – 211 o.t.) werd *Numidia* bovendien administratief losgemaakt van *Africa Proconsularis* (kaart 3) (Leone, Moussa 2013, 278).

[1] Voor de discussie omtrent het ontstaan van de provincie *Africa Proconsularis* zie Fishwick, Shaw 1977; Fishwick 1993; 1994; 1996.

Binnen het kader van deze thesis, zal *Numidia* dus eveneens worden opgenomen daar het gebied in de 2e eeuw nog tot *Proconsularis* behoorde.

Onder Diocletianus (284-305) worden de Afrikaanse provincies (ook de oostelijke *Cyrenaica* en de westelijke *Mauretaniae*) opgesplitst in kleinere *dioceses* (Law 1978, 207-209). *Africa Proconsularis* valt zo uiteen in *Africa Proconsularis Zeugitana* in het noorden en *Africa Byzacena* in het zuiden (kaart 4). De kuststrook tussen *Africa* en *Cyrenaica* wordt bij deze hervormingen een aparte provincie, *Africa Tripolitania*. Numidië wordt opgedeeld in *Numidia Militiana*, overeenkomstig met de regio rond Lambaesis, en *Numidia Cirtensis* met Cirta als hoofdplaats (Leone, Moussa 2013, 278). Deze en verdere ontwikkelingen vallen echter buiten het tijdskader van de studie en worden niet verder besproken.

Romeins Noord-Afrika was dus allerminst een politieke of culturele eenheid. Het kernland rond Carthago en de vruchtbare landbouwgronden van *Africa Proconsularis* kenden reeds lang een stedelijke cultuur voor de komst van de Romeinen. Deze urbane cultuur wordt ook in de Romeinse periode verdergezet. Ook *Numidia* kent in deze periode een aantal belangrijke steden, waaronder Cirta, hoofdstad van het vroegere Numidische koninkrijk, maar ook nieuwe Romeinse stichtingen, zoals Thamugadi en Lambaesis. *Mauretania* is daarentegen algemeen minder sterk geürbaniseerd (Dunbabin 1978, 15; 1999, 101).

1.1.2 Africa Proconsularis als studiegebied

De geografische afbakening van *Africa Proconsularis* als onderzoeksgebied, wordt gemotiveerd door verschillende factoren. In eerste instantie kunnen de ligging binnen het Westelijke Romeinse Rijk en de virtuele afwezigheid van grote urbane tradities voor de Romeinse periode (met uitzondering van o.a. de Fenicische *emporia* waaronder Carthago, Leptis Magna en Sabratha; cf. supra) en van pre-existente gemeenschappelijke badpraktijken als bepalende factor gelden. Door haar specifieke ligging en historische ontwikkeling is de provincie echter een ware smeltkroes van diverse culturele tradities en praktijken, waarin o.a. Numidische, Punische, Griekse en Romeinse elementen samenkomen (Taylor 2009, 3; Maréchal 2013, 206). Dit biedt wat interessante perspectieven voor een vergelijkende studie als deze. Bovendien kennen antieke sites in Noord-Afrika een veelal zeer gunstige bewaringstoestand, die enerzijds te wijten is aan klimatologische condities en anderzijds aan het feit dat de antieke steden in de recentere perioden in veel mindere mate overbouwd werden dan bijvoorbeeld in Italië of in andere delen van het Romeinse Rijk het geval is geweest (Raven 1969, ix; Nielsen 1993, 63; Dunbabin 1999, 101; Hewitt 2000, 9; Maréchal 2013, 206; 2016a,

377). Relatief veel badgebouwen werden overgeleverd en de mozaïeken erbinnen kenden meestal een vrij gunstige conservering bij opgraving (Nielsen 1993, 85). Naast deze rijkdom aan archeologische data, werden uit Noord-Afrika ook uitzonderlijk veel epigrafische documenten en heel wat literatuur overgeleverd (Taylor 2009, 2)

De uitzonderlijke kwantiteit en kwaliteit van baden uit deze provincie van het Romeinse Rijk reflecteert vermoedelijk ook de welvaart van het gebied. De landbouwopbrengsten van *Africa Proconsularis* waren van cruciaal belang voor de bevoorrading van Rome en waren de basis van de welvaart van de lokale elite (Shaw 1980, 33; Wiedler 1999, 4; Maréchal 2016a, 4). Deze rijkdom wordt onder meer gereflecteerd in de constructie van publieke gebouwen en luxueuze privéresidenties, een praktijk die onvermijdelijk verbonden is met een zeker – al dan niet bewust – propageren van status en van culturele waarden (Dunbabin 1999, 101).

1.2 Chronologische situering

Het hoogtepunt van deze tendens kan in Noord-Afrika gesitueerd worden in de 2e en 3e eeuw o.t. Deze chronologische periode vormt dan ook het tijdskader voor deze studie. Ten gevolge van de economische bloeitijd die aanvangt in de 1e, maar voornamelijk 2e eeuw o.t. en de stabiliserende politiek van keizers als Trajanus, Hadrianus en de Severische dynastie, wordt deze periode gekenmerkt door grootschalige bouwprojecten (Raven 1969, 47; Birley 1971; Gascou 1972; Dunbabin 1978, 13-14; Nielsen 1993, 85; Dunbabin 1999, 101; Whittaker 2000, 541; Thébert 2003, 33-34; Blas de Roblès 2005, 17; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 44, 62-90, 234-235; Burnett Grossman, Kelly 2006, 2; Kenrick 2009, 4-5; Taylor 2009, 5; Maréchal 2016a, 47-49). Afrika bleef door haar ietwat geïsoleerde geografische positie, ver van de onrustige noordelijke grensgebieden, bovendien relatief gespaard van de politieke en militaire onrusten gedurende de zogenaamde crisis van de 3e eeuw o.t. (Burnett Grossman, Kelly 2006, 2).

De vroegste gekende badcomplexen uit Noord-Afrika werden gedateerd in de late 1e eeuw o.t. Het is echter mogelijk dat deze en later gedateerde baden eerdere fases hebben gekend waarvan de sporen vervolgens werden uitgewist door de constructie van nieuwe complexen gedurende de *building boom* van de 2e en 3e eeuw o.t. (Nielsen 1993, 85; Wiedler 1999, 17; Hewitt 2000, 10). De badcomplexen uit de 2e en 3e eeuw o.t. bieden voor Romeins Noord-Afrika dan ook de vroegst mogelijke contexten voor een studie van de invloed van de Romeinse

cultuur op deze specifieke architectuurvorm en op de decoratie – in het bijzonder op de mozaïekvloeren – die erbinnen wordt tentoongespreid.

Hoofdstuk 2
Problematieken

Ondanks de gunstige bewaringsomstandigheden van de archeologische resten in Noord-Afrika zijn er verschillende problemen verbonden aan de studie van mozaïeken binnen dit gebied. Mede gemotiveerd door deze positieve conservering werden de veeleer monumentale restanten van antieke steden reeds zeer vroeg opgegraven zonder al teveel aandacht voor stratigrafie en dateerbare mobilia (Wilkes 1999, 23; Hewitt 2000, 10, 209; Maréchal 2016a, 377, 431). Zeer weinig of geen zorg werd besteed aan een grondige en volledige publicatie van de bevindingen en niet zelden wordt enkel vermeld dat een bepaald mozaïek gevonden is zonder dat een eenduidige context, beschrijving en/of afbeelding wordt meegegeven (Dunbabin 1978, vii; 1999, 101; Wiedler 1999, 20; Hewitt 2000, 10; Thébert 2003, 8; Maréchal 2013, 206). Het gebrek aan (h)erkenning van archeologische indices is verder zeer problematisch met het oog op de datering van mozaïeken – en van baden in het algemeen. Veelal worden badcomplexen gedateerd op basis van de constructiemethode, het grondplan, ten opzichte van andere gebouwen en in relatie tot de urbane ontwikkeling, en/of op basis van de stilistische kenmerken van mozaïeken. Deze dateringen zijn echter vaak zeer ruim en bovendien is de relatieve chronologie van mozaïeken zelf zeer onzeker (Dunbabin 1978, 30-33; Nielsen 1993, 86; Wiedler 1999, 19; Hewitt 2000, 209; Maréchal 2016a, 377, 431).

Daarnaast kregen ornamentele, geometrische en monochrome mozaïeken of mozaïeken met louter decoratieve figuurlijke motieven zeer weinig aandacht terwijl ze veel talrijker aanwezig zijn dan de beter bestudeerde figuratieve exemplaren (Dunbabin 1978, vii, 33-34; 1999, 101; Wiedler 1999, 19). Mozaïekkunst is verder een modegevoelig fenomeen. Baden kennen echter vaak een relatief langdurig gebruik en zijn dus onderhevig aan activiteiten van restauratie.

Hierbij worden ouderwetse decoratieve schema's vermoedelijk relatief snel vervangen en is het dus vaak onmogelijk om de mozaïeken van vroege baden, waarvan vaak slechts funderingsresten overblijven, te bestuderen (Nielsen 1993, 86; Thébert 2003, 7; Maréchal 2016a, 69).

Wegens hun uitzonderlijke kwaliteit werden vele Noord-Afrikaanse mozaïeken bovendien uit hun oorspronkelijke context verwijderd en overgebracht naar musea, vaak zonder uitgebreide documentatie van hun positie *in situ* (Wiedler 1999, 2; Maréchal 2016a, 377). Het is daarom dikwijls moeilijk de originele ruimte – of zelfs het gebouw – waaruit het mozaïek afkomstig is te bepalen. Hiermee samenhangend bestaat er een sterke tendens om mozaïeken geïsoleerd te bestuderen en hen als kunstobjecten los te koppelen van hun architecturale setting (Shaw 1980, 41; Dunbabin 1999, 101). Dergelijke zaken zijn nefast voor het begrip van vloermozaïeken als onderdeel van een decoratief schema, verbonden met de architectuur en met de technische installaties van het badhuis. Vloermozaïeken vormen slechts een klein onderdeel van een harmonisch geheel dat doordrongen is van welbepaalde intenties van de bouwheer, of deze nu een privépersoon is, een publiek beambte van de stad of de keizer (Wiedler 1999,2). Vanaf de jaren 1960 werden echter reeds pogingen ondernomen tot de publicatie van alle mozaïeken van gehele steden met aandacht voor hun archeologische context, bijvoorbeeld de verschillende CMT-volumes, Germain (1969) voor Thamugadi, Blanchard-Lemée (1975) voor Cuicul, Hanoune (1980) voor Bulla Regia, etc., en verschenen meer synthetische, interpretatieve studies waaronder het werk Dunbabin (1978, 1999).

Verder is ook de vergelijking met Italische baden niet steeds eenvoudig (Hewitt 2000, 9). Naast het feit dat de meeste van bovenvermelde problematieken ook opgaan voor Italische complexen, is het grootste deel van de goed bestudeerde badcomplexen uit de 2^{e} en 3^{e} eeuw o.t. gelokaliseerd in de Italische kernregio's Latium en Campanië (Nielsen 1993, 38). Steden en locaties als Rome, Ostia en Villa Adriana kennen echter een bijzondere positie binnen het Romeinse Rijk en zijn mogelijk niet representatief voor Italië als geheel. Er zal hier dan ook getracht worden casestudies te betrekken uit andere delen van het Italische Schiereiland. Het comparatieve kader van dit onderzoek en de centrale vraagstelling brengt eveneens onvermijdelijk de problematisering van het begrip romanisering met zich mee. Hierop zal in het volgende deel verder worden ingegaan.

Ten slotte dienen ook de huidige politieke en militaire troebelen van het studiegebied te worden vermeld. Deze hebben een negatieve invloed op de voortgang van het onderzoek en kunnen bovendien een fysieke bedreiging vormen voor het archeologische erfgoed. De aanslagen van 8 maart 2015 in het Bardo Museum zijn hiervan slechts een voorbeeld.

Deel 2: Theoretisch kader

De specifieke insteek van dit onderzoek naar vloermozaïeken in Noord-Afrikaanse badgebouwen situeert zich binnen de bredere debatten rond romanisering die reeds decennia woeden binnen de klassieke archeologie. Daarnaast vormen afbeeldingen uit archeologische context een belangrijk gegeven binnen deze paper. Het doel van het huidige onderzoek bestaat echter niet in een uitvoerige interpretatie van de iconografie en de themata van de mozaïeken. Toch is het belangrijk stil te staan bij de potentiele bijdrage van afbeeldingen in het begrip van culturen en gemeenschappen, deels in relatie tot de romaniseringsproblematiek. Een tweeledige, maar onderling verbonden, theoretische uitweiding dringt zich hier dan ook op.

Hoofdstuk 1
Romanisering en gemeenschappelijke cultuur

1.1 Romanisering: een problematische term?

De term romanisering werd de voorbije decennia sterk geproblematiseerd binnen de ('provinciaal') Romeinse archeologie. Gezien deze studie focust op de transitorische fase na de incorporatie van de provincie *Africa Proconsularis* in het Romeinse Rijk en hierbij zal trachten via een comparatief kader de lokale en globale tendensen in het gebruik van vloermozaïeken in badgebouwen te belichten, kan niet zomaar aan deze problematiek worden voorbijgegaan.

1.1.1 Romein(s) vs. Inheems

Archeologie is als wetenschap grotendeels gebaseerd op labels. Deze labels zijn niet steeds onschuldige beschrijvingen van een aangenomen historische realiteit. Veelal omvatten ze zowel (al dan niet tegelijkertijd) een geografisch gebied, een tijdsindicatie en een groep mensen. Op deze manier staan dergelijke labels centraal in de manier waarop zowel de antieke als de hedendaagse wereld wordt geconceptualiseerd (Revell 2009, 1). Het is daarom raadzaam stil te staan bij de invulling die labels als 'Romeins', 'Inheems' en processen als 'romanisering' doorheen de tijd kregen en of – en hoe – ze vandaag nog bruikbaar kunnen zijn voor het onderzoek van de oudheid.

1.1.1.1 Romein, Romeins en *Romanitas*

Wat betekent het om Romein te zijn, om te leven binnen de gemeenschap van het enorme Romeinse Rijk? Duidelijk is alvast dat 'Romein zijn' voor verschillende personen, afkomstig uit verscheiden geografische uithoeken van het Rijk en uit diverse sociale strata, geen uniforme ervaring kan zijn geweest (Revell 2009, xi).

Het begrip 'Romein(s)' wordt binnen de archeologie en de geschiedenis gebruikt om zowel een materiële cultuurvorm, een tijdsperiode, een geografisch gebied als een etniciteit te definiëren. Deze zaken zijn dan wel onderling verbonden, toch zijn ze niet geheel gelijk (Revell 2009, x). Het gebruik van eenzelfde begrip, leidt al snel tot de idee van één statische en homogene Romeinse culturele entiteit. Toch bevat de noemer 'Romeins' een zeer variabel discours van mogelijkheden die op een hoger niveau worden samengehouden door elementen die in mindere of meerdere mate gemeenschappelijk zijn aan alle Romeinse gemeenschappen (cf. infra) (Woolf 1997, 341; Revell 2009, x). De term zal binnen dit onderzoek, in navolging van Revell (2009, xi), worden gebruikt in zijn breedste zin, namelijk voor alle personen – en/of objecten uit de materiële cultuur die aan deze personen toebehoren – die op een gegeven moment, na annexatie van een bepaald gebied, in het Romeinse Rijk leven.

In de romaniseringsliteratuur wordt verder soms gebruik gemaakt van het begrip *Romanitas*, waarmee een soort gemeenschappelijke (elite-)cultuur wordt aangegeven die over het gehele rijk (binnen de materiële cultuur) kan worden herkend (Huskinson 2000a, 96, Revell 2009, xi). Deze Latijnse term doet echter vermoeden dat dit concept ook een betekenis had in de oudheid en – meer nog – een zekere connotatie van deugdzaamheid met zich meebracht, vergelijkbaar met de noties *pietas, virtus* etc. De term komt evenwel zelden aan bod in antieke bronnen

waarbinnen auteurs trachten te definiëren wat het is om Romein te zijn (Revell 2009, xi; Papaioannou 2016, 38). Daarom zal het gebruik ervan hier worden vermeden.

1.1.1.2 Inheems

Vaak wordt de term *native* gebruikt om een onderscheid te maken tussen de Romeinse en de pre-Romeinse, oorspronkelijke bevolking van een bepaald gebied. Deze lijnrechte tegenstelling leidt echter tot te simplistische voorstellingen van een complexere culturele realiteit, waarin de oorspronkelijke inheemse bevolkingen (gedeeltelijk) deel gaan nemen aan een globale, gemeenschappelijke cultuur in plaats van vervangen te worden door een puur Romeinse gemeenschap (Woolf 1997). Romein en *Native* zijn relatieve categorieën binnen een geconnecteerde wereld. Het zijn geconstrueerde culturele identiteiten die vloeiend en permeabel zijn, maar vermoedelijk ook enig belang hadden binnen de Romeinse wereld zelf (Woolf 1997; Versluys 2014, 7, 10).

De Nederlandse variant *inheems* voor het begrip *native*, lijkt werkbaar voor de oorspronkelijke bevolking van Noord-Afrika, ten minste indien van alle mogelijke connotaties van inferioriteit en teleologie wordt afgezien en de term in zijn meest neutrale betekenis wordt gehanteerd. Woorden als Berber en zijn afgeleiden worden vermeden daar ze stammen van de Griekse term *barbaros* die oorspronkelijk alle niet-Grieken aangaf en later een pejoratieve bijklank kreeg (Maréchal 2016a, 15).

1.1.2 Romanisering

Vooraleer zal worden ingegaan op romanisering, moet worden opgemerkt dat het zogenaamde ‘romaniseringsdebat’ dan wel een algemeen gegeven binnen de Romeinse archeologie mag lijken, opvallend is toch dat de theoretische problematisering ervan voornamelijk in de Angelsaksische archeologische tradities moet worden gesitueerd. Ook in Nederland bestaat reeds enige tijd een zekere theoretische stroming die zich eveneens voornamelijk focust op de noordelijke provincies van het Romeinse Rijk (Versluys 2014, 3). Naast deze meest zichtbare tradities zijn er echter verschillende romaniseringsdebatten die ingaan op het centrale mediterrane gebied en de zuidelijkere regionen, waaronder Bénabou (1976) over Noord-Afrika (Versluys 2014, 3-4).

1.1.2.1 Definitie en problematieken

Romanisering kan worden gedefinieerd als een proces dat de verspreiding van de Romeinse cultuur over andere gebieden behelst. Deze definitie wordt bewust relatief eenvoudig gehouden (Huskinson 2000b, 20).

Problematisch is in eerste instantie dat de term romanisering in vele publicaties gelijk staat aan de abstractie en vereenvoudiging van een zeer complex en doorheen tijd en ruimte erg variabel proces. Daarnaast wordt door verschillende wetenschappers een andere invulling gegeven aan het begrip en wordt daarenboven vaak slechts gefocust op bepaalde specifieke onderdelen van het complex 'Romeins worden' (Huskinson 2000b, 20). Een meer substantieel probleem in verband met het gebruik van de term romanisering is dat deze vaak gepaard gaat met de idee van een homogene en superieure cultuur alsook met de veronderstelling dat deze cultuur eenvoudig kan herkend worden via materiële resten (Freeman 1993; Huskinson 2000b, 20). Verder heeft het begrip een zekere teleologische semantiek (Maréchal 2016a, 14-15) en generaliseert en vereenvoudigt het zeer diverse processen en resultaten (Mattingly 2013, 207). De historische realiteit is echter complex en kan beter worden voorgesteld als een web van Romeinse culturen, die continu veranderen doorheen tijd en ruimte, en met elkaar in verband staan.

1.1.2.2 De romanisering van het verleden

De invulling van het concept romanisering staat bovendien niet los van de context waarin het proces werd en wordt bestudeerd. Het is belangrijk te beseffen dat actuele denkstromingen, maatschappelijke structuren en morele principes een invloed hebben op het beeld dat door de historicus, archeoloog, etc. over het verleden wordt geconstrueerd. Zo werd het koloniale romaniseringsdenken in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw grotendeels verworpen en herschreven in een postkoloniaal denkkader. Focus op het centrum, op rijkselites, op steden, op het monumentale en op de hogere cultuur- en literatuurvormen werd daarbij verschoven naar de periferie en het alledaagse leven van de inheemse bevolkingsgroepen op het platteland, naar de zogenaamde '*people without history*' en hun individuele trajecten (Woolf 1997, 340; Versluys 2014, 2; Van Dommelen 2014, 43-44; Pitts, Versluys 2015, 6). Daarnaast wordt ook in recentere studies veelal geopteerd voor het gebruik van de noties 'identiteit', 'connectiviteit' en 'hybride cultuur', en recent werd globaliseringstheorie als interpretatiekader naar voren geschoven (Pitts, Versluys 2015, 6-7).

Een zekere discrepantie in onderzoekstradities kan worden opgemerkt tussen verschillende hedendaagse naties. De verschillende recente historische trajecten van het kolonialistische noorden (Romeins Gallië) en het gekoloniseerde zuiden (Romeins Noord-Afrika) zou hiervan ten dele rekenschap kunnen geven (Mattingly 2013, 43). De Romeinse verovering werd binnen de Gallo-Romeinse en Romano-Britse archeologie veeleer als een positieve invloed omschreven. In deze visie werd de Gallische en Britse bijdrage aan het Romeinse Rijk significant geacht. De Maghreb werd daarentegen lange tijd gekenmerkt door een zowel recent als antiek koloniaal verleden. Het interpretatieve kader van de Noord-Afrikaanse Romeinse archeologie bleef dan ook lange tijd in sterke mate verstrengeld met dit kolonialistische denken (Mattingly 2013, 45-54). De rol van de inheemse bevolking van Noord-Afrika werd zo binnen het Europese discours veelal voorgesteld als deze van een passieve receptor (Mattingly 2013, 49, 57-58) en Frans en Italiaans imperialisme[2] werd in Noord-Afrika gelegitimeerd door en geassocieerd met de Romeinse voorganger (Terrenato 2005, 64; Mattingly 2013, 45-57). Een lijnrechte oppositie werd door 19e en vroeg 20e-eeuwse Europese geleerden gecreëerd tussen de hoogwaardige Romeinse cultuur enerzijds en de inheemse en inferieure 'barbaarse' bevolking anderzijds. De ondergang van het Romeinse Rijk betekende in dergelijke visies dan ook de ondergang van alle cultuur en beschaving (Mattingly 2013, 45-57).

Deze dichotomieën van 'wij' (Europese onderzoekers en 'onze' voorouders, de Romeinen) en 'zij' (de Afrikaanse volkeren, nu en toen) zijn een sterke vertekening van de historische realiteit, maar golden wel lange tijd als ultiem verklaringsmodel (Mattingly 2013, 51). Zoals Woolf reeds in zijn essay van 1997 aangaf moet worden gestreefd verder te gaan dan deze oppervlakkige dichotomie van een Romeinse versus een inheemse (*native*) bevolking (cf. supra). Dit onderscheid naar etniciteit lijkt immers voor de antieke samenleving veel minder significant te zijn geweest dan in de moderne koloniale geschiedenis het geval was (Terrenato 2005, 65-66). Sociale verschillen lijken zich veeleer op andere vlakken te situeren: "*(...) the main cultural tensions in the Roman Empire were between small conservatism and global trends, between customary power and Mediterranean-wide political games, between traditional forms of surplus circulation and elements of market economy – more than between Romans and natives or colonizers and colonized*." (Terrenato 2005, 70).

[2] Tunesië was van 1881 tot 1956 een Franse kolonie, Algerije van 1930 tot 1962 (Versluys 2014, 43; Willis 2014, 19). Delen van Libië stonden van 1911 tot 1942 onder Italiaans gezag. Nadien kwam het land tot in 1951 onder de British Military Administration (Mattingly 2013, 44).

De volgende historische schets van de invulling van het concept romanisering beoogt geen volledige analyse en beschrijving van de verschillende denkkaders waarbinnen de sociale veranderingen, gekoppeld aan het begrip romanisering, werden/worden geanalyseerd. Verschillende theoretische stromingen zullen daarom niet of slechts oppervlakkig worden behandeld. Deze uitweiding heeft slechts tot doel de nieuwe denkkaders te situeren binnen de grotere discussie omtrent romanisering.

1.1.2.3 Romanisering als kolonialistisch verklaringsmodel

De term *romanisering* werd voor het eerst gebruikt door T. Mommsen (1885). Het was echter F. Haverfield (1915) die de eerste poging ondernam het begrip inhoudelijk te analyseren. Zijn analyse werd zeer duidelijk gekleurd door de (politieke) gebeurtenissen van zijn tijd, namelijk de expansie van het Britse Rijk in de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw en het hiermee samengaande Victoriaanse imperialisme, racisme en evolutionisme (Van Oyen 2015, 207, 210-211). Romanisering werd ingevuld als een intentioneel, unilateraal, gericht en progressief proces dat in se onafwendbaar was (Van Oyen 2015, 209-210). Voor Haverfield was romanisering een noodzakelijk en logisch gevolg van het Romeinse imperialisme en de Romeinse '*mission civiliatrice'* was volgens hem het eigenlijke doel van de territoriale expansie (Haverfield 1915, 10; Van Oyen 2015, 209-210). De Romeinse cultuur wordt in deze benadering in grote mate gehomogeniseerd: "*Romanization extinguished the difference between Roman and provincial through all parts of the Empire but the East, alike in speech, in material culture, in political feeling and religion. When the provincials called themselves Roman or when we call them Roman, the epithet is correct*." (Haverfield 1915, 22).

1.1.2.4 Postkoloniale herzieningen

i. Het concept "fusie"

Reeds na de Eerste Wereldoorlog kwam er in toenemende mate kritiek op de eenvoudige lineaire progressie van barbaar naar beschaving zoals voorgesteld door o.a. Haverfield. In zijn werk over Romeins *Britannia* brengt R.G. Collingwood het concept *fusion* (fusie) naar voren waarmee hij het mengen van Romeinse en Keltische elementen beschrijft en het ontstaan van een beschaving die niet Romeins noch Brits is, maar Romano-Brits. Deze Romano-Britse cultuur is verschillend van zowel de Romeinse als de Britse (Collingwood 1932, 92). Hiermee is hij een vroege voorloper van de latere postkoloniale studies die zich focussen op hybridisatie (Webster 2001, 211; Van Oyen 2015, 211). Collingwood houdt echter nog geen rekening met

machtsrelaties binnen deze mogelijke fusies van culturen, een element dat wel sterk naar voren komt in latere modellen, zoals Websters creolisering (cf. infra) (Webster 2001, 211-212; Van Oyen 2015, 211).

ii. 'The nativist turn'

De postkoloniale theorievorming omtrent romanisering kwam vooral vanaf de jaren 1970 en 1980 op gang. Binnen verschillende van deze bewegingen, die in de literatuur vaak worden omschreven als '*the nativist turn'*, wordt teruggegaan naar het belang van de inheemse culturen, niet toevallig in de periode van de dekolonisatie van Afrika en van de felle kritieken op het neokolonialisme (Webster 2001, 215; Van Oyen 2015, 214). Deze 'nativistische' reactie op de stereotiepe kolonialistische benaderingen weerspiegelt in bepaalde gevallen eveneens het contemporaine liberalisme, nationalistisme en verzet tegen de aangevoelde aloude bezetter (Mattingly 2013, 59-61). De Romeinse invloed in de provincies wordt nu veeleer beperkt tot een dunne vernislaag over de inheemse gewoonten en praktijken, die onveranderd verder leven (Webster 2001, 212; Van Oyen 2015, 215). Actief militair en cultureel verzet van de inheemse bevolking tegenover de Romeinse overheerser wordt naar voren geschoven (Laroui 1977, 31, 38). De titel van Bénabous nativistisch geïnspireerde werk: *La résistance africaine à la Romanisation*, dat in 1976 door andere Maghrebijnse histoici als meesterwerk werd onthaald, is hiervoor reeds exemplarisch.

Ondanks de tekortkomingen van vele van deze perspectieven en de soms sterk ideologisch gemotiveerde vertekeningen van de historische realiteit die ermee gepaard gaan, moeten deze visies niet zomaar worden uitgesloten van het debat. Naast het feit dat ze onderzoekers attent kunnen maken op de invloed van actuele denkkaders en maatschappijvisies op interpretaties van het verleden, zorgden deze postkoloniale (Maghrebijnse) historici voor enig evenwicht ten opzichte van de vele milde en onkritische Europese benaderingen van het antieke Rome (Mattingly 2013, 45).

M. Millett (1990) trachtte deze nativistische benaderingen te verzoenen met Haverfields vroegere analyse door een gelijkwaardige rol toe te kennen aan de Romeinse en inheemse component in het romaniseringsproces. Hierbij plaatst hij de rol van de inheemse elite centraal waardoor romanisering wordt gezien als product van interne keuzes in plaats van externe dwang (Millett 1990; Woolf 1998, 340; Van Oyen 2015, 211-212). Daarnaast maakt de idee van provinciale homogeniteit plaats voor de erkenning van verschillen en wordt verder gegaan dan een beschrijving van culturele kenmerken. Een interesse in de economische en politieke aspecten van romanisering komt hierbij naar voren (Van Oyen 2015, 212).

In vele recentere publicaties wordt het concept romanisering met zijn bestaande en betwiste kaders volledig verworpen. Verschillende alternatieve modellen, waaronder creolisering (Webster 2001), '*discrepant identities'* (Mattingly 2004, 2013) en globaliseringstheorie (Pitts 2008; Versluys 2014; Hodos 2015, Pitts, Versluys 2015; Versluys 2015, ect.) werden reeds voorgesteld.

iii. Creolisering

Verder bouwend op Collingwoods notie *fusion*, werden in de postkoloniale theorievorming de concepten van hybridisatie en creolisering geïntroduceerd (Van Oyen 2015, 216). Creolisering is een term die werd geleend uit de linguïstiek en die oorspronkelijk het vermengen van twee talen tot een nieuw dialect aangaf. Nu echter wordt het begrip voornamelijk gebruikt om processen te omschrijven waarin multiculturele contacten en onderhandelingen resulteren in de vorming van een nieuwe cultuur (Webster 2001, 217; Van Oyen 2015, 216). Het resultaat is dus een variatie aan nieuwe culturen die sterk contextafhankelijk zijn en mee bepaald worden door de verschillende actoren in het proces. De oorspronkelijke inheemse cultuur blijft dus niet onderliggend aanwezig, zoals in *the nativist turn*, maar wordt tijdens het creoliseringsproces omgevormd tot iets nieuws (Van Oyen 2015, 216). Bovendien kan de kolonist niet controleren hoe deze nieuwe mengvorm tot stand komt en hoe nieuwe betekenissen via de sociale praktijk ontstaan binnen lokale gemeenschappen (Webster 2001, 218; Van Oyen 2001, 216). Binnen het creoliseringsmodel wordt een actieve rol toegekend aan de materiële cultuur voor de vorming van nieuwe sociale identiteiten (Webster 2001, 223).

iv. Discrepant identities

Deze op Edward Saids '*discrepant experience'* (Said 1993, 35-50) gebaseerde stroming binnen de postkoloniale studie van culturele interactie werd geïnitieerd door D. Mattingly (2004; 2013). De discrepantie situeert zich in de heterogeniteit van de respons op Rome, op de verandering van cultuur en op de transformatie van identiteiten (Mattingly 2013, 213). Lokale gemeenschappen en individuen zullen de gewijzigde situatie na opname in het Romeinse Rijk anders ervaren naargelang de beschikbare bronnen van hun territorium en de mate van contacten met Rome (Hingley 2005, 104).

De term '*discrepant identities'* wordt verkozen boven hybridisatie omdat hij volgens Mattingly (2013, 213) associaties van discordantie met zich meebrengt waardoor de verschillende dynamieken en facetten van individuele en groepsidentiteiten in de Romeinse periode beter worden belicht. Deze identiteiten zijn geworteld in de dagelijkse praktijk en de

historische ervaring (Van Oyen 2015, 217). De idee is dat er een zeker spectrum bestaat aan ervaringen binnen het groter geheel van het Romeinse Rijk. Een zekere eenheid binnen de grote diversiteit is dus aanwezig (Mattingly 2013, 213-216).

Via bevraging van het archeologische record werd dit model o.a. reeds voor *Britannia* (Mattingly 2004; 2013, 219-236), *Iberia* (Millett 2001), *Germania Inferior* (Derks, Roymans 2002) en Noord-Afrika (Mattingly 2013, 236-245) uitgewerkt. Mattingly tracht gebalanceerd verschillende gemeenschappen (militair, ruraal en urbaan) en verschillende sociale strata binnen zijn analyses te betrekken (Mattingly 2004; 2013; Van Oyen 2015, 217).

De postkoloniale theorievormig is allerminst een geünificeerde denkschool, maar kan algemeen wel gezien worden als een zekere poging tot nuanceren die meer recht doet aan de veeleer complexe contexten van cultureel contact (Van Dommelen 2014, 44). Toch eindigen postkoloniale benaderingen al te vaak in wat Versluys (2014) een onbevredigend antikolonialisme noemt. Door de paradigmaverschuiving – van koloniaal naar post- (of anti-) koloniaal – werden weinig structureel nieuwe inzichten verschaft, aangezien perspectieven veelal gewoonweg werden omgedraaid zonder de kern ervan in vraag te stellen. Hierdoor zijn deze benaderingen evenzeer schuldig aan het essentialisme waarvan ze hun voorgangers betichtten en kwam de romaniseringsdiscussie enigszins vast te zitten (Woolf 1997, 340-341; Versluys 2014; Woolf 2014, 46; Van Oyen 2015, 216). De focus op identiteit in vele recente publicaties betekende voorts een belangrijk doorbreken van het grote romaniseringsnarratief, maar wordt vandaag veelal zelf generaliserend gebruikt in tal van benaderingen die het lokale centraal stellen (Woolf 2014, 49; Pitts, Versluys 2015, 6).

v. Globaliseringstheorie

Momenteel trachtten verschillende auteurs globaliseringstheorieën toe te passen op het romaniseringsdebat. Hierbij wordt eerst en vooral het duidelijke verschil in schaal, snelheid en structuur tussen de moderne en de Romeinse globalisering erkend. De hedendaagse context waarin het begrip ontstond mag dan ook niet uit het oog worden verloren (Pitts 2008, 494). Centraal binnen dit verklaringsmodel voor sociale veranderingen staat de culturele en fysieke connectiviteit van plaatsen en mensen. Deze connectiviteit werd in de Romeinse wereld deels gegenereerd en versterkt door een imperiaal wereldsysteem (bijvoorbeeld het wegennet, de imperiale economie, de administratieve controle, de voedselbevoorrading, de massaproductie van bepaalde goederen, een flexibele, inclusieve ideologie, het Latijnse schrift voor communicatie op langere afstand, etc.), maar is ook afhankelijk van de pre-Romeinse situatie

(Giardina 1994; Terrenato 1998, 26; Hingley 2005, 115-116; Pitts 2008, 494-495; Laurence, Trifilò 2015, 112; Versluys 2015, 159). Culturele verandering gebeurt dus niet in een vacuüm en lokale elementen spelen een grote rol. Het gaat om de dynamieken tussen een soort abstracte, overkoepelende, globale cultuur en de concrete, lokale invulling daarvan. Zoals Indiaas antropoloog A. Appadurai (1990, 295) stelde in zijn analyses van de hedendaagse globalisering "*at least as rapidly as forces from various metropolises are brought into new societies they tend to become indigenized in one or another way: this is true of music and housing styles as much as it is true of science and terrorism, spectacle and constitutions.*" Een centrale paradox is dus dat globalisering tegelijkertijd eenheid én veelheid creëert (Bauman 1998, 2). Hiertoe werd het economische concept glocalisering (*glocalisation*) toegepast op bredere culturele veranderingen (Robertson 1995; Pitts, Versluys 2015, 13-25). De term omvat de idee dat er een sterke wisselwerking bestaat tussen de lokale culturele praktijk en globale culturele concepten (Robertson 1995, 30; Mensah 2008, 44). Homogeniserende elementen uit de globale cultuur worden door de verschillende lokale groepen opgenomen en ondergaan in dit proces grotere of kleinere transformaties (Appadurai 1996, 42; Pitts, Versluys 2015, 14). Globalisering gaat over diversiteit binnen eenzelfde cultureel kader, waarbinnen machtsrelaties tussen de verschillende spelers werkzaam zijn en waarbij grenzen tussen verschillende groepen verschuiven. Deze sterke onderlinge connecties kennen eveneens onbedoelde resultaten die binnen de globaliseringsperspectieven worden betrokken (Versluys 2014, 14).

Globaal hoeft bovendien – zoals ook vandaag het geval is – niet te betekenen dat alle gemeenschappen en individuen op aarde betrokken zijn (Hodos 2015, 240). Wel is het een algemene descriptieve term die een verhoogde connectiviteit omschrijft en de economische, politieke, sociale en culturele transformaties die ermee gepaard kunnen gaan (Hodos 2015, 241).

1.1.2.5 Romanisering: wat nu?

Het grootste probleem schuilt niet in het al dan niet aanvaarden van de term romanisering[3] (Versluys 2014, 4-6). Wel is het essentieel het romaniseringsdebat aan de gang te houden en te blijven trachten romanisering te begrijpen als complex cultureel proces. Hierbij moet worden gestreefd verder te gaan dan de aloude analytische categorieën en dichotomieën tussen

[3] Tussenoplossingen als 'romanisering' – ostentatief tussen aanhalingstekens geplaatst – of erger nog '*the R-word*' – alsof er een taboe op rust de term vanwege de oude koloniale connotaties van het oorspronkelijke kader waarin de term het licht zag – helpen de studie van de Romeinse wereld immers niet vooruit (Versluys 2014, 4-6).

'Romeins', 'klassiek', 'mediterraan' enerzijds en 'provinciaal', 'inheems' anderzijds (Versluys 2014, 10-11). Duidelijk is immers dat *grand theories* of metanarratieven, zoals de kolonialistische invulling van romanisering, maar evenzeer verschillende van de alternatieve post-kolonialistische benaderingen, over de gehele lijn tekortschieten. Het is onmogelijk eenzelfde holistisch conceptueel en verklarend model te ontwikkelen en toe te passen op zeer uiteenlopende vraagstellingen omtrent de Romeinse wereld (Stek 2014, 32-33, 39). Dit resulteert, zoals hierboven aangetoond, veelal in te simplistische voorstelling van statische identiteiten en binaire opposities tussen deze entiteiten (Van Oyen 2015, 220-221). Ook acculturatie wekt als model nog steeds de indruk van een unilineair proces met de stereotiepe generaliserende mogelijke resultaten van ofwel assimilatie ofwel marginalisatie en afscheiding (Versluys 2015, 144-145). Verder geeft het begrip de indruk van twee totaal verschillende culturen die in het Romeinse Rijk voor het eerst met elkaar in contact komen, terwijl het Middellandse Zeegbied en Oude Nabije Oosten in realiteit een lange voorgeschiedenis van connectiviteit kenden voor de opkomst van het Romeinse Rijk (Crawley, Quinn 2003, 28; Versluys 2015, 145). Ook onderstreept het de identiteit-alteriteit dichotomie en heeft het beperkte bruikbaarheid voor het vatten van de grote diversiteit in de materiële cultuur (Versluys 2015, 145-146). In plaats daarvan moeten de sociale en culturele interacties en veranderingen in het Romeinse Rijk worden benaderd als continue, variabele en door het individu gestuurde relaties en netwerken van relaties binnen eenzelfde culturele container. Hierdoor worden (geconstrueerde en al dan niet ingebeelde) identiteiten zichtbaar (Versluys 2014, 12; Van Oyen 2015, 221). Binnen dit flexibele, maar coherente kader dient zowel het lokale en particuliere als het globale en universele, en de relatie tussen beide, bestudeerd te worden (Van Oyen 2015, 221).

Romanisering kan daarom – wat mij betreft – vandaag nog zinvol gebruikt worden als beschrijvende term – niet als allesomvattend verklaringsmodel – indien hiermee geen culturele implicaties vanzelfsprekend worden geacht en bovendien afstand wordt genomen van de idee van Rome als 19e-eeuwse natiestaat (Terrenato 1998, 20; Versluys 2014, 54). De Romeinse imperialistische praktijk wijkt immers sterk af van deze van 19e en 20e-eeuwse natiestaten. Anders dan bij hellenizering speelt Romeinse macht en politiek weldegelijk een belangrijke rol binnen het globale netwerk en de culturele veranderingen die erbinnen optreden (Versluys 2014, 54). De traditie die tot de huidige problematisering heeft geleid, moet daarbij ook niet uit het oog verloren worden. Verschillende inzichten blijven waardevol, wanneer ze waar nodig worden genuanceerd en in hun historiografische context worden geplaatst. Historiografie is tenslotte nooit – ook vandaag niet – in staat de historische realiteit in zijn volledige complexiteit

te vatten (Versluys 2014, 6). Dit geldt ook voor het globaliseringsdenken dat in grote mate schatplichtig is aan de structuren van de moderne samenleving. Globalisering kan een nuttige tool zijn om tegelijk lokaal en globaal te denken, voorbijgaand aan de simplistische dichotomieën van *Roman* versus *Native* (Versluys 2014, 14; Pitts, Versluys 2015, 7-8). De modellen van globalisering en het globaliseringsjargon kunnen worden gebruikt om inzicht te krijgen in bepaalde aspecten van de Romeinse wereld (Witcher 2000, 213). Dit denkkkader lijkt dan ook uiterst bruikbaar voor een nieuwe gedecentraliseerde en dynamische analyse van de sociale veranderingen in de prille Romeinse fasen van de verschillende provincies van het expanderende Romeinse Rijk (Hingley 2005, 109; Pitts Versluys 2015, 7-8). Wel is het belangrijk te beseffen dat globalisering slechts een van de vele mogelijke modellen is voor het vergaren van nieuwe inzichten. Het kan, evenmin als zijn precedenten, dienstdoen als uniform verklaringsmodel (Terrenato 1998, 23).

Het romaniseringsproces zal hier dan ook worden benaderd vanuit verschillende invalshoeken van deze globaliseringstheorieën. Globale cultuur kan in dit kader begrepen worden als een door verschillende culturele of sociale groepen gedeelde verzameling van kennis, praktijken, mentaliteiten, etc. (Hodos 2015, 242). De intensieve connectiviteit van het expanderende Romeinse Rijk, brengt de verspreiding van een dergelijke globale cultuur met zich mee. Samen met het ontstaan van (het besef van) deze gelijkheid, komt echter een grotere nadruk te liggen op de onderlinge verschillen en op de culturele heterogeniteit (Hodos 2015, 242). Globalisering kan begrepen worden als een dialectisch proces waarbij compressie van tijd en ruimte en een bewustheid van de wereld rondom het zelf optreedt. Dit proces brengt geen uniforme, unidirectionele veranderingen tot stand, maar stimuleert net tegenstrijdige tendensen (Robertson 1992, 8; Witcher 2000). Zo treden universalisering en particularisering, homogenisering en differentiatie, integratie en fragmentatie, centralisering en decentralisering, syncretisme en juxtapositie tegelijk op zonder daarbij tegengestelde uiteinden van een spectrum te vormen (Witcher 2000). Het universele of globale vervangt zo niet gewoon het particuliere of lokale, wel worden globale tendensen zodanig geparticulariseerd dat er nieuwe vormen van sociale relaties, materiële cultuur etc. ontstaan waarbij de oorspronkelijke betekenissen van fenomenen sterk kunnen verschuiven (Witcher 2000; Hodos 2015, 242). Er is geen eenvoudig onderscheid tussen deze globale cultuur en zijn lokale interpretaties daar beide continu in ontwikkeling zijn en processen van universalisering en particularisering voortdurend optreden, verschillend in tijd, ruimte, impact, en naargelang de betrokken sociale groepen en netwerken van personen en klassen (Hodos 2015, 242-244). Globalisering is een multicentrisch fenomeen eerder dan een proces van dominantie van kern over periferie (Hodos 2015, 244). Wat als

globaal wordt omschreven moet niet gezien worden als Italisch product dat vervolgens wordt geëxporteerd, maar als product van het Rijk dat vervolgens lokaal kan worden geïnterpreteerd tot een variant van wat globaal als 'Romeins' kan worden omschreven (Laurence, Trifilò 2015, 101). Hierdoor ontstaan een constellatie aan gelaagde entiteiten die voorbijgaat aan de omzetting van de ene cultuur in de andere enerzijds of het verder leven van de inheemse cultuur anderzijds (Terrenato 1998, 23). De dialectiek globaliteit en lokaliteit vormt de voornaamste theoretische achtergrond van deze paper.

1.2 Gemeenschappelijke cultuur

Dat er in de Romeinse wereld iets bestaat als een dergelijke gemeenschappelijke, globale cultuur met gedeelde praktijken, ideologieën, mentaliteiten etc. blijkt niet alleen uit de antieke bronnen, maar eveneens uit het archeologische record. Het is echter moeilijker te bepalen wat de betekenis van dat gemeengoed is binnen verschillende lokale culturen (Goodman 2012, 162-163).

1.2.1 Historische bronnen

Net als de contextuele historiografische bias die elke studie over de Romeinse wereld bijna onvermijdelijk met zich meebrengt, zijn ook de werken van antieke auteurs geen neutrale weergave van de historische realiteit. Ze kwamen eveneens tot stand tegen een bepaalde historische achtergrond en in vele gevallen met welbepaalde motieven (Huskinson 2000b, 21). Toch geven verschillende bronnen aan dat er ook in de oudheid al een besef bestond van een gemeenschappelijke (Romeinse) cultuur.

Polybius beschrijft tussen 160 en 120 v.o.t. in zijn *Historiai* (I.3)[4] een wereld die sinds het einde van de Tweede Punische Oorlog als één organisch geheel wordt aangevoeld. Ondanks de

[4] "(…) Previously the doings of the world had been, so to say, dispersed, as they were held together by no unity of initiative, results, or locality; but ever since this date history has been an organic whole, and the affairs of Italy and Libya have been interlinked with those of Greece and Asia, all leading up to one end. (…)" (Polybius, *Historiai* I.3: Paton, Walbank, Habicht 2010, 6-9).

mogelijke (onbekende) bijbedoelingen van dit geschrift, wordt aangetoond dat de idee van leven in eenzelfde globale, in tijd en ruimte gecomprimeerde wereld reeds in de 2e eeuw v.o.t. aanwezig was (Pitts 2008, 494; Pitts, Versluys 2015, 18).

Tacitus beschrijft in zijn *Agricola* (21)[5] hoe deze Romeinse veldheer cultuur brengt onder de barbaarse bevolking van het pas geannexeerde *Britannia*. Tacitus' schets wekt de indruk dat Romeinse autoriteiten de grote drijvende kracht zijn achter de veranderingen in het nieuwe veroverde gebied. Een belangrijke kwestie binnen de romaniseringsdebatten is dan ook sinds lang het onderscheid tussen een door Rome van bovenaf opgelegde en al dan niet bewuste romaniseringspolitiek enerzijds en een actieve rol van lokale personages bij de verspreiding van deze elementen anderzijds (cf. infra) (Huskinson 2000b, 21). Ook de 2e-eeuwse sofist Aelius Aristides (*Orationes* 26, 101-102) beschrijft in zijn panegyriek de positieve effecten van het Romeinse imperialisme en de verhoogde eenheid binnen de gehele *oikumene*. Romes beschavend potentieel wordt door hem in drie velden ingedeeld. Ten eerste prijst hij de infrastructuur (bruggen, wegen etc.), geografische kennis en communicatiefaciliteiten die onder Romeins bewind verspreid werden. Ten tweede noemt hij de Romeinse wetten en ten slotte de manier van leven en de Romeinse mentaliteit (kledij, architectuur, bad- en theatercultuur, cultus etc.) (Aelius Aristides, *Orationes* 26; Sommer 2015, 175). Ondanks het zeer gekleurde karakter van de panegyriek –als teksttype allerminst neutraal – komt in deze tekst opnieuw een zeer duidelijke notie van een nieuwe geconnecteerde wereld met een bepaalde gemeenschappelijke cultuur naar voren (Pitts, Versluys 2015, 18).

---

[5] "Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta. namque ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari privatim, adiuvare publice, ut templa fora domos extruerent, laudando promptos, castigando segnes: ita honoris aemulatio pro necessitate erat. 2iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuebant, eloquentiam concupiscerent. inde etiam habitus nostri honor et frequens toga. paulatimque discessum ad delenimenta vitiorum, porticus et *balineas* et conviviorum elegantiam. idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset." Engelse vertaling: "The winter which followed was spent in the prosecution of sound measures. In order that a population scattered and uncivilised, and proportionately ready for war, might be habituated by comfort to peace and quiet, he would exhort individuals, assist communities, to erect temples, market-places, houses: he praised the energetic, rebuked the indolent, and the rivalry for his compliments took the place of coercion. Moreover he began to train the sons of the chieftains in a liberal education, and to give a preference to the native talents of the Briton as against the trained abilities of the Gaul. As a result, the nation which used to reject the Latin language began to aspire to rhetoric: further, the wearing of our dress became a distinction, and the toga came into fashion, and little by little the Britons went astray into alluring vices: to the promenade*, the bath,* the well-appointed dinner table. The simple natives gave the name of "culture" to this factor of their slavery." (Tacitus, *Agricola* 21: Hutton et al. 1914, 66-67 [eigen cursivering]).

1.2.2 Cultuur?

Cultuur is een relatief lastig te definiëren begrip dat bovendien vaak wordt geassocieerd met connotaties van 'hogere (elite-)cultuur'. Hall (1997) definieert cultuur als '*shared meanings*'. Deze werkbare basisdefinitie houdt in dat personen die tot eenzelfde cultuur behoren bepaalde ervaringen en visies delen die worden uitgedrukt via gedeelde praktijken of via de representatie van een gemeenschappelijke identiteit (Huskinson 2000b, 5). Cultuur wordt echter performatief geproduceerd als de weerslag van continue processen van confrontatie, contestatie, herziening en hervorming (Miles 2000, 34). Variatie is dus een belangrijk kenmerk van deze gedeelde culturele ervaring. Wat de grote diversiteit toch tot eenheid maakt, is een zeer moeilijk te beantwoorden vraag (Huskinson 2000b, 5-6, 21-22). Een groot aandeel van het uit de Romeinse oudheid overgeleverde materiaal getuigt echter duidelijk van het bestaan een dergelijke eenheid binnen de diversiteit (Huskinson 2000b, 21).

1.2.3 Gemeenschappelijke cultuur, publieke architectuur en het Romeinse badgebouw

Publieke gebouwen spelen door hun plaats in het alledaagse leven een belangrijke rol in het onderhouden van een gemeenschappelijke identiteit (Revell 2009, 3). De stad (en haar monumenten) neemt dan ook een centrale plaats in binnen discussies omtrent de Romeinse cultuur en romanisering/globalisering. Het is een belangrijk centrum van communicatie en connectiviteit, zowel op lokaal niveau als binnen het Rijk als geheel. Het is de plek waar mensen elkaar ontmoeten en onderlinge relaties ontstaan, identiteiten worden gevormd en uitgedrukt (Hingley 2005, 109). Het uiterlijk en de decoratie van publieke gebouwen zijn dan ook krachtige symbolische markers die actief gebruikt kunnen worden om individuele identiteit en gemeenschappelijke cultuur te reproduceren (Revell 2009, 13).

Binnen de kunstgeschiedenis en archeologie wordt veelal uitgegaan van een veronderstelling dat er een soort model van de Romeinse stad bestaat. De Romeinse of Italische vorm wordt daarbij als hét voorbeeld beschouwd waartegen de provinciale variant in zijn 'gebreken' wordt vergeleken (Perkins, Nevett 2000, 216-217; Revell 2009, 16-17). De lokale of pre-Romeinse component draagt echter bij aan de unieke ervaring van de stad en haar monumenten binnen de provinciale gemeenschap en een nuancering in het licht van de controverses rond romanisering dringt zich dan ook op. Er vindt een bemiddeling plaats tussen het globale, in oorsprong Grieks-

Romeinse concept van de stad en haar specifieke lokale context. Hierdoor ontstaan diverse patronen en tradities tussen verschillende geografische regio's, chronologische tijdsvlakken, sociale milieus etc. (Hingley 2005, 109; Laurence, Trifilò 2015, 109). Er is sprake van een zekere deelname aan een globale Romeinse praxis binnen verschillende specifieke lokale interpretatiecontexten (Perkins, Nevett 2000, 240).

Gebouwen zijn het product van bepaalde culturele attitudes en dragen dus een actieve culturele betekenis. Ze zijn gerelateerd aan culturele opvattingen over de wereld en over menselijke interacties. De ervaring van een gebouw en van de sociale ruimte die ermee samenhangt, is verschillend voor elk individu en iedere context. Gebouwen zijn sociale ruimtes waarin betekenis gegenereerd wordt door een samenspel van factoren als architectuur, ruimte, de mens, het individu en de handelingen/activiteiten die er plaatsvinden (Johnson 1997; Revell 2009, 18-20). De betekenis en ervaringen die aan een gebouw gekoppeld worden kunnen enkel benaderd worden via een zeer geïntegreerde contextuele studie en de herinterpretatie ervan is continu en stop niet na de Romeinse periode (Johnson 1997; Revell 19).

In dit kader is voornamelijk de verspreiding van (publieke) badgebouwen van belang, naast de gedeelde gewoonte om hierbinnen vloermozaïeken met bepaalde stijlen, composities en thematieken te gebruiken. Hiermee gaan eveneens zekere mentaliteiten, zoals de opvattingen over lichaamshygiëne, en manieren van leven gepaard, waaronder de sociale praktijk van het gemeenschappelijk baden. Ook idealen van municipaal weldoen (evergetisme, *munificentiae*) zijn hieraan verbonden (Woolf 1998, 16; Revell 2009, 172-178). De activiteit van het baden heeft in de Romeinse samenleving een zeer socialiserend karakter. De aandacht voor lichaamshygiëne als *officium* biedt een ruimer beeld op de mentaliteiten en op het functioneren van de gemeenschap in het algemeen en de individuen hierbinnen (Blonski 2014, 13). Het proces van het reinigen van het eigen lichaam heeft immers niet enkel tot doel de geneugten verbonden aan het wassen te ervaren, maar behoort tot de plichten van een deugdzaam burger (Blonski 2014, 157). Deze *officia* zijn zowel gericht tot het zelf, de zogenaamde *epimeleia heautou* of *cura sui* die in vele klassieke filosofische scholen aan bod komt (Foucault 1984), als tot anderen (het sociale aspect) en tot de stad (het civiele aspect) (Blonski 2014, 153-157).

Het badgebouw en de badcultuur werden reeds door de Romeinen zelf als typisch Romeins beschouwd, zoals o.a. het hierboven vermelde citaat van Tacitus aangeeft[6]. Dergelijke teksten

[6] In dit citaat wordt de badcultuur aangehaald om de Romeinen te onderscheiden van de barbaarse Britten, die o.a. door het gebruik van deze Romeinse gebouwen verder worden geromaniseerd (Tacitus, *Agricola,* 21; Maréchal 2016a, 75, 78).

worden dan ook vaak gebruikt door moderne geleerden om baden te definiëren als indicatoren voor romanisering (Nielsen 1999, 35; Perkins, Nevett 2000, 216; Maréchal 2016a, 75).

Het lijkt er inderdaad op dat het Romeinse badgebouw en de badcultuur, met al haar sociale (en zelfs politieke) dimensies, een belangrijk gegeven is in de (lokale) reproductie van een (globale) Romeinse identiteit. Deze reproductie is echter zeer divers, net als de ervaringen die er vermoedelijk mee gepaard gingen (Revell 2009, 172). De badcultuur is echter slechts één, zij het multiple, indicator voor romanisering. Om een vollediger en accuraat beeld van het enorme universum aan variaties binnen de Romeinse wereld in het algemeen en voor Noord-Afrika specifiek te kunnen bestuderen, is het noodzakelijk terugkerende patronen te zoeken in een bredere dataset (Terrenato 1998, 25), een enorme opgave die verder reikt dan de mogelijkheden en het doel van deze paper.

1.3 De rol van de elite

"*Among the rich élite who paid for and commissioned the designs of public architecture, there developed a high degree of cultural consensus, such that a provincial aristocrat from one corner of the empire would have a great deal of cultural common ground with his counterpart in the furthermost reaches of Rome's domains.*" (Goodman 2012, 162).

De rol van de provinciale elite in romanisering is reeds lang een van de centrale thema's binnen het romaniseringsdebat. Waar de lokale bevolking in de benaderingen van Haverfield nog als passieve receptor werden gezien, kennen auteurs als Millett en Woolf deze plaatselijke elites een zeer grote actieve rol toe in het ontstaan van een globale, gemeenschappelijke cultuur. Deze romanisering dringt via de drang naar *aemulatio* van de hogere klassen ook binnen in de lagere sociale strata (Mattingly 2013, 206). Elites zijn verder in nauw verband te brengen met de constructie van publieke gebouwen. Via dergelijke weldaden voor de stad, vergaren lokale aristocraten niet alleen politieke en sociale macht, maar ook reproduceren ze op deze manier– bewust of onbewust – vormen, en in meer of mindere mate ook betekenissen die ermee doorheen het Rijk geassocieerd worden (Huskinson 2000a, 110, 114; Hingley 2005, 108; Revell 2009, 23; Goodman 2012, 163). Elitaire weldoeners dragen dus door de oprichting van publieke gebouwen in zekere zin bij aan de reproductie van de globale cultuur in specifieke lokale contexten. Dergelijke groepen worden leiders van een vernieuwde globaliteit, zullen zich

bepaalde gedragingen en consumptiepatronen aanmeten alsook een zeer gelijkaardige visie delen op vlak van ethiek, prestige en waarden. Veelal kunnen ze aldus in de antieke literatuur en de materiële cultuur worden herkend (Sommer 2015, 187-188). Publieke architectuur en vloermozaïeken kunnen beide geassocieerd worden met de uiting van status en sociaal prestige. Binnen dit onderzoek zal dan ook aandacht worden besteed aan de sociale elementen verbonden aan het oprichten van badcomplexen met vloermozaïeken in de initiële fase na de incorporatie van *Africa Proconsularis* in het Romeinse Rijk.

Anders dan in moderne imperiale rijken lijkt er weinig sprake van actieve pogingen vanuit Rome om de dominante cultuur op te leggen. Elitegroepen lijken een bemiddelende factor te zijn geweest tussen de lokale gemeenschappen en de overkoepelende rijkstructuren (Terrenato 1998, 24; Hope 2000, 147). Door de multidimensionaliteit kunnen dergelijke groepen deze bemiddeling realiseren. Naar gelang de context van interactie kunnen zo zeer diverse aspecten van iemands identiteit worden belicht (Hope 2000, 147). In kleinere rurale gemeenschappen bleef de oorspronkelijke interne homogeniteit waarschijnlijk relatief onveranderd na de opname van het gebied in het Romeinse Rijk. Identiteiten vergen binnen dergelijke kleine gemeenschappen immers minder complexe dimensies. Bepaalde zaken uit de materiële cultuur worden door de verhoogde connectiviteit nu misschien van verder ingevoerd maar voor vele – veeleer rurale – groepen zal dit gegeven de perceptie van het zelf of van de wereld rondom het zelf hierdoor weinig wijzigen (Terrenato 2005, 68). Dit ligt vermoedelijk enigszins anders voor elites in grote steden, of ze nu van oorsprong Romeins zijn of lokaal.

Elitecontacten binnen het Mediterrane gebied kennen reeds een lange geschiedenis voor het ontstaan van het Romeinse Rijk. De overkoepelende structuren van het Rijk openen echter nieuwe interactiemogelijkheden (Terrenato 2005, 68). Etnische herkomst is hierbij relatief onbelangrijk. Waar netwerken zich gemakkelijk over culturele en politieke grenzen manifesteren, overschrijden ze zeer zelden verschillende sociale strata (Terrenato 2005, 68-69). Romanisering werkt dus niet enkel ruimtelijk, maar verscherpt eveneens de gelaagde heterogeniteit binnen een gemeenschap en zelfs binnen het individu (Terrenato 1998, 23). Voor grotere steden lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de leidende elites contact verliezen met de eigen, lokale culturele achtergrond. Zo wordt, door de incorporatie in het Romeinse Rijk en het ontstaan van steden en gesofisticeerde netwerken hierbinnen, een groot deel van de (nu Romeinse) bevolking geconfronteerd met nieuwe uitdagingen die de bestaande culturele orde bevragen en een adaptatie ervan vereisen. De nood aan nieuwe identiteiten wordt door een steeds grotere groep gedeeld, maar het resultaat van deze zoektocht is zeer divers, variabel naargelang de context waarbinnen het gebrek aan een gedeeld cultureel vocabularium wordt

aangevoeld. De respons op deze uitdagingen zal dan ook anders zijn naargelang de context (Terrenato 2005, 69-70).

Er is dus geen sprake van een eenvoudige door Rome opgelegde transformatie van verschillende lokale culturen naar eenzelfde globale cultuur. De interactie van deze twee luiken – globaal en lokaal – zorgt echter wel voor het ontstaan van nieuwe identiteiten, mentaliteiten etc. en voor de vorming van een soort gedeelde cultuur. Deze wordt niet door iedereen binnen het rijk even zeer gedeeld en het is waarschijnlijk dat kleine rurale gemeenschappen en lagere sociale strata minder invloed ondervinden van deze interacties tussen het globale en het lokale niveau of er zich zelfs actief tegen verzetten (Terrenato 2005, 68).

Hoofdstuk 2
Romeinse materiële en visuele cultuur

Binnen dit kader is het belangrijk na te gaan wat het potentieel van afbeeldingen en ornamentele motieven kan zijn in de transmissie van ideeën, waarden, normen, kennis, denkpatronen etc. en hoe afbeeldingen als dragers van dergelijke informatie kunnen worden bestudeerd (Lorenz 2016, 7).

De materiële cultuur in het Romeinse Rijk bestaat, sinds de toenemende expansie vanaf de 3e eeuw v.o.t., uit een soort eclectische smeltkroes van Griekse, Etruskische, Italische en Oosterse elementen en stijlen. Al deze invloeden vormen Rome en creëren een soort Romeinse identiteit via processen van culturele innovatie (Versluys 2015, 148, 154). Voor verschillende zaken uit deze eclectische Romeinse (materiële) cultuur is via de archeologie een 'culturele biografie' gekend (Versluys 2015, 153). Mobiliteit van goederen, ideeën en praktijken gaat onvermijdelijk samen met (her-)interpretatie, manipulatie, transformatie en integratie in elke specifieke lokale context (Hingley 2005, 111). Betekenis wordt dus telkens opnieuw gegenereerd binnen een welbepaald historisch/sociaal/geografisch kader en in functie van het gebruik. Het aantal mogelijke betekenissen, gebruiken, gebruikers en connotaties van een

voorwerp uit de materiële cultuur, een afbeelding, een culturele mentaliteit etc. is dan ook enorm (Versluys 2015, 153). Binnen dergelijke processen van continue transformatie is *decorum* een belangrijk begrip. Elke specifieke context bepaalt immers de gepastheid van een bepaald motief, een bepaalde afbeelding of een bepaalde stijl (Versluys 2015, 154). In dit onderzoek zal dan ook getracht worden na te gaan of er sprake is van een specifiek soort Afrikaans *decorum* en in dat geval, welke verschillen worden opgemerkt in stijl en thematiek tussen Italische en Afrikaanse baden, maar ook tussen verschillende lokale Afrikaanse badhuizen.

2.1 Romeins, *Romeins* en Romeins

De vergelijking die Versluys (2015) maakt met China, *China* en China lijkt zeer bruikbaar om de relatie tussen verschillende culturen, materiële cultuurvormen en de hiermee verbonden associaties binnen de Romeinse wereld te bestuderen. Binnen de geschiedenis van de Romeinse Middellandse zee kunnen in dit opzicht drie zaken worden onderscheiden die als 'Romeins' worden bestempeld: Romeinse cultuur, of Romeinse culturen (1), Romeinse culturele concepten en ideeën (2), en objecten met welbepaalde materiële of stilistische eigenschappen waardoor een associatie plaatsvindt met de Romeinse culturen in kwestie en hun bijhorende culturele connotaties (3) (Versluys 2015, 143, 165).

Via T. Hölschers (2007) benadering van Romeinse kunst als semantisch systeem kunnen thematieken en stijlen van afbeeldingen worden gezien als bewuste keuze voor het oproepen van bepaalde associaties. Binnen zijn model wordt het bestaan van een soort gemeenschappelijk reservoir van diverse types en stijlen in de Mediterrane wereld en het Nabije Oosten denkbaar. Dit *koine* komt door de verschillende personen binnen het verbonden Middellandse Zeegebied tot stand en wordt door hen gebruikt en veranderd (Hölscher 2007; Versluys 2015, 154). Het kan zo als een globaal semantisch systeem worden gezien. Stijlen, types, thematieken etc. zijn in Hölschers model geen directe uiting van sociale/politieke realiteiten, maar worden daarentegen vanaf ca. 200 v.o.t. in toenemende mate als semantisch geladen beschouwd. Deze benadering laat toe het onderscheid tussen Romeins (cultuur), Romeins (materiële cultuur) en Romeins (culturele ideeën en associaties) te begrijpen. (Hölscher 2007; Versluys 2015, 154).

2.2 Globalisering en gemeenschappelijk *koine*

Een globaliserend perspectief biedt de mogelijkheid Rome op vlak van materiële cultuur voor te stellen als een aggregatieve culturele praktijk (*aggregative cultural praxis*) in plaats van een afgebakende, geografisch gesitueerde cultuur (Versluys 2015, 144).

Zoals reeds aangehaald, kan de dynamiek tussen globaal en lokaal een interessant oogpunt bieden binnen het romaniseringsdebat. De processen van universalisering en particularisering kunnen hierbij als model dienen. Universalisering is het proces waarbij stijlen en zaken uit hun oorspronkelijke specifieke cultuur worden losgemaakt en zo een rol krijgen binnen een groter, globaal systeem (Versluys 2015, 155). In deze nieuwe fase van hun 'culturele biografie' wordt de originele betekenis en functie getransformeerd. Op deze manier komt een (hellenistisch) *koine* tot stand waarvan de producten door de toegenomen connectiviteit – zeker na de politieke en militaire dominantie van Rome – in zeer brede contexten kunnen worden aangetroffen (Versluys 2015 155, 159). Binnen deze diverse contexten verandert de aard en betekenis van universele elementen uit dit gemeenschappelijk repertorium ten gevolge van particularisering. Hierbij kunnen eerdere associaties en betekenissen een belangrijke rol spelen. Het gemeenschappelijk repertorium is echter niet gelijk voor alle plaatsen binnen het rijk en niet alle gebieden hebben er een even grote toegang toe (Versluys 2015, 155). Toch moet het worden gezien als eenzelfde systeem waarbinnen door particularisering nieuwe combinaties ontstaan die op hun beurt een plaats kunnen krijgen binnen het *koine* en zo een universeel karakter verkrijgen om vervolgens verder of opnieuw geparticulariseerd te worden (Versluys 2015, 155-156).

2.3 Material agency en Actor-Network-Theory (ANT)

Sinds enkele decennia wordt de actieve rol van objecten in het genereren van betekenis ook binnen de archeologie erkend. In de antropologie werd reeds meermaals het sociale leven van goederen aangetoond (Appadurai 1986, 3). Binnen de *Actor-Network-Theory* (ANT) worden objecten, en bij uitbreiding afbeeldingen, niet louter beschouwd als passieve dragers van opgelegde betekenis. Het zijn niet alleen representaties waarvan de betekenis afhangt van de context en de kijker, maar objecten zijn ook zelf actoren binnen netwerken van sociale relaties

(Knappett, Malafouris 2008, xiii; Versluys 2015, 165-166). "*(...) agency is a process distributed across collectives of humans and nonhumans. These collectives can be considered in terms of networks, composed of heterogeneous nodes and links.*" (Knappett 2008, 139). Centraal staat de idee dat menselijke en niet-menselijke aspecten samen heterogene invloedssferen vormen en dat ze binnen dit netwerk worden samengehouden door connecties op verschillende schaalniveaus (Knappett 2008, 141; Watts 2008, 188). Afbeeldingen zijn geen passieve en statische voorstellingen die wachten om gelezen te worden, maar zijn dynamische elementen die doorheen de tijd en ruimte invloed kunnen hebben op de manier waarop mensen ermee interageren (Cochrane 2008, 179). Hoe verkrijgen objecten deze specifieke, niet-menselijke vorm van agency? Versluys (2015, 166) schuift als motor achter dit proces de dynamiek van universalisering en particularisering naar voren. De transitie van de materiële wereld naar de wereld van concepten en ideeën reduceert het aantal dimensies die geassocieerd worden met een artefact (van der Leeuw 2008, 222). Dit gebeurt bij universalisering, terwijl het aantal dimensies opnieuw vergroot wanneer ideeën (opnieuw) worden gematerialiseerd tijdens particularisering. De culturele biografie van een object, een stijl, een thema, een motief etc. kan worden gezien als een soort geheugen van de ontwikkelingsgeschiedenis van het object in kwestie. Deze voorgeschiedenis kan eveneens een rol spelen in het ontstaan van de specifieke agency (Versluys 2015, 166).

2.4 Afbeeldingen als historische/archeologische bronnen

Afbeeldingen zijn dus actoren binnen een netwerk van reciprociteitsrelaties tussen bijvoorbeeld maker en kijker. Door dergelijke relaties krijgen afbeeldingen de kracht om bepaalde observaties, gedachten, idealen, normen, waarden en kennis te ordenen en over te brengen. Hierdoor kunnen ze een belangrijke bron vormen voor culturele studies (Lorenz 2016, 7). Naast de semantische benadering van Hölscher (cf. supra) belicht Lorenz (2016) aan de hand van casestudies de voordelen en limieten van drie verschillende benaderingen voor de (kunst-) historische studie van afbeeldingen: iconologie, semiotiek en *image studies*.

2.4.1 Iconologie

Binnen de iconologie worden afbeeldingen gelezen als historische documenten. Niet alleen kunnen afbeeldingen, door hun nauwe relatie met de historische en culturele context waarin ze ontstonden, socioculturele informatie verschaffen, ze tonen ook aan hoe de realiteit door de mens in verschillende omstandigheden wordt geconceptualiseerd (Panofsky 2012, 479-482; Lorenz 2016, 20). Binnen de verschillende fases van de iconologische analyse wordt de externe relevantie van de verschillende interne elementen binnen een afbeelding bestudeerd (Lorenz 2016, 20-100). Aangezien iconologie focust op de afbeelding en haar constitutionele elementen, is deze benadering toepasbaar op een zeer brede range afbeeldingen uit verschillende contexten, met diverse agenda's en uit allerlei genres. Ook niet-figuurlijke motieven kunnen erdoor worden bestudeerd (Lorenz 2016, 100).

2.4.2 Semiotiek

Semiotiek is als methode niet geïnteresseerd in betekenis als dusdanig, maar in de verschillende mogelijkheden van betekenis binnen een reciprociteitsproces tussen ontvanger en object (Lorenz 2016, 104-105). Semiotiek bestudeert conventionele communicatiesystemen zoals talen, afbeeldingen en andere tekensystemen via dewelke inhoud gecommuniceerd wordt. Dergelijke systemen worden bestudeerd in relatie tot het object, tot de abstracte idee of het concept waarnaar het teken verwijst, tot het teken zelf, en tot de connotatie die het teken oproept in zijn relatie met hetgeen waarnaar het verwijst bij de ontvanger (Lorenz 2016, 105). Uitingen van cultuur worden niet geïsoleerd bestudeerd maar binnen het wederkerig proces van betekenisproductie. Centraal staat de decodering van betekenis door de ontvanger (Lorenz 2016, 105). De semiotische analyse is een beoordeling van de culturele associaties die gepaard gaan met herkenning (Lorenz 2016, 106). Het wordt voornamelijk toegepast binnen de linguïstiek en in literatuurstudies, maar een deconstructivistische semiotiek is, ondanks de kritieken, toch ook bruikbaar voor de visuele kunsten. Voornamelijk de nadruk op individuele en collectieve symbolisering, op receptie en op context bieden mogelijk interessante perspectieven (Lorenz 2016, 106, 116-117). Semiotiek biedt de mogelijkheid verschillende media binnen het beeld, bijvoorbeeld ook inscripties naast de visuele elementen, te evalueren (Lorenz 2016, 152).

2.4.3 Image studies

Bij *Image studies* worden afbeelding niet metafysisch, in hun relatie tot de werkelijkheid, bestudeerd, maar wel in hun materiële manifestatie, in de manier waarop ze daarin bemiddelen met de reële wereld (Lorenz 2016, 170). Er wordt aandacht besteed aan het ruimtelijke ontwerp van de afbeelding, aan de iconografie, aan de combinatie van motieven, aan de ervaring van het beeld als geheel, en aan de historische dimensie van het beeld (Lorenz 2017, 184). In deze benadering worden zowel zaken binnen de afbeelding, waaronder o.a. ook de lege ruimte, als elementen in de directe omgeving van de afbeelding betrokken. Het gaat dus om een ruimtelijk-psychologisch perspectief waarbij het performatieve karakter van het beeld kan worden geanalyseerd (Lorenz 2016, 225). Transformaties van performativiteit, uiterlijk en functies worden binnen de *image studies* gebruikt als historisch bewijs (Lorenz 2016, 228). De afbeelding wordt tegelijk als object en als sociaal proces benaderd. Ze vormt een artefact binnen een zeer flexibel kader dat wordt bepaald door een logistiek van ruimte en perceptie (Lorenz 2016, 225-226). Visuele kunstvormen kunnen dus een sociaal, politiek en cultureel discours genereren dat via *image studies* kan worden geanalyseerd (Lorenz 2016, 234).

Afhankelijk van het type afbeelding zijn bepaalde benaderingen geschikter dan andere. Zo kunnen afbeeldingen met ruimtelijke complexiteit op dit vlak beter door *image studies* worden geanalyseerd (Lorenz 2016, 239-240). Zoals aangetoond door Lorenz (2016) kan de interactie van deze methoden en de combinatie van de sterktes ervan kan echter zorgen voor een dieper begrip van objecten (Lorenz 2016, 244). De toepasbaarheid van deze interpretatieve tools gaat bovendien verder dat het mythologische veld dat zij behandelt.

Deel 3: Het onderzoek naar baden en mozaïeken in Noord-Afrika

Hoofdstuk 1
Badgebouwen in Noord-Afrika

De enorme hoeveelheid overgeleverde badgebouwen uit alle hoeken van de Romeinse wereld en de frequentie waarmee baden opduiken in de literaire en epigrafische bronnen tonen reeds het belang aan dat de badcultuur genoot binnen de Romeinse gemeenschappen. De activiteit van publiek baden in complexen die hiervoor specifiek werden ontworpen, behoort tot een van de meest specifieke Romeinse culturele fenomenen en wordt dan ook vaak beschouwd als een index voor romanisering in de meer perifere gebieden van het Romeinse Rijk (Cassius Dio, *Historia Romana* LXII.6.1-5; Tacitus, *Agricola* 21; DeLaine 1988, 11; 1999a, 7, 10; Nielsen 1993, 149; 1999, 35, 43; Thébert 2003, 20-24; Yegül 2010, 2-3).

Baden duiken op in verschillende nederzettingstypes, waaronder legerkampen, dorpen en *villae*, maar zijn in de eerste plaats een typisch urbaan fenomeen (DeLaine 1999b, 67; Fagan 1999, 1; Taylor 2009, 5; Yegül 2010, 2-3). Een fenomeen dat bovendien zeer weinig contemporaine, noch actuele parallellen kent wegens zijn collectieve en multidimensionale karakter. Anders dan in zijn hellenistische – en in Noord-Afrika, Punische – voorlopers is het baden in de Romeinse traditie een bij uitstek gezamenlijke activiteit, waarbij men zich onderdompelt in gemeenschappelijke bassins (DeLaine 1999a, 7-10; Fagan 1999, 1-5; Hewitt 2000, 9; Yegül 2010, 1-2, 41-42). Anders dan een bezoek aan het theater, het amfitheater of het circus – eveneens typische elementen van dé Romeinse stad – biedt het badcomplex utilitaire faciliteiten. Het zijn evenwel niet alleen plaatsen voor persoonlijke hygiëne, lichaamsverzorging, gezondheid, sport en recreatie, maar het zijn ook belangrijke ontmoetingsplaatsen, waar verschillende strata van de bevolking elkaar kruisen, waar handel gedreven wordt, zakendeals worden gesloten, politieke en vriendschappelijke relaties worden onderhouden, waar gegeten en gedronken wordt, waar seksuele lusten bevredigd worden, waar ruimte is voor intellectuele activiteit en educatie, waar muziek-, theater- en woordvoordrachten gehouden worden, waar kunst wordt tentoongesteld, waar artisanale activiteit plaatsvindt enzovoort. (DeLaine 1988, 11; Nielsen 1993, 144-146; DeLaine 1999b, 67; Thébert 2003, 45;

Yegül 2010, 2, 18-20, 119-132; Blonski 2014, 23; Maréchal 2016a, 73-74). De combinatie van al deze activiteiten – of de voornaamste ervan – wordt natuurlijk hoofdzakelijk in de grootste, zogenaamde 'imperiale', thermen aangetroffen, maar de sociale functie van badgebouwen lijkt zelfs in de kleinste complexen aanwezig te zijn.

Badcomplexen betekenen daarnaast een hoogtepunt en een samenkomen van Romeinse architectuur; technologie (constructie, watervoorziening en -beheersing, verwarmingssystemen etc.) en decoratie (cf. infra) (DeLaine 1988, 11). Deze complexiteit manifesteert zich ook op sociaal en economisch niveau, o.a. in processen van evergetisme die essentieel zijn bij de constructie, de decoratie, het onderhoud en het herstellen van deze gebouwen, die in eerste instantie nog steeds bedoeld zijn om te worden gebruikt (DeLaine 1999b, 67; Thébert 2003, 7).

De laatste decennia werd reeds zeer veel onderzoek uitgevoerd naar de verschillende aspecten van Romeinse baden. Deze trend kan vermoedelijk in verband worden gebracht met de eerder vermelde bredere tendens in het onderzoek van de Romeinse oudheid, waarbij wordt gefocust op het individu en op de diverse beleving van culturele praktijken in het dagelijkse leven en door verschillende personen en lagen binnen de gemeenschap (DeLaine 1988, 7; DeLaine 1999a, 10). Toch blijven vele discussies nog hevig woeden en blijven vele vragen onbeantwoord. Het volgende overzicht beoogt geen volledige uiteenzetting van de *status quaestionis* van het onderzoek naar Romeinse baden, maar tracht kort de voornaamste werken en de algemene evolutie in het onderzoek te belichten.

1.1 De bronnen

Zoals aangegeven omvat de studie naar antieke badgebouwen een zeer uitgebreide en complexe range aan aspecten. Enkel door de combinatie van de verschillende bronnen in verband met badcomplexen kan worden getracht een duidelijker beeld te krijgen over het gebruik van deze gebouwen en het leven erbinnen, en kunnen hieruit zaken worden afgeleid over het functioneren van de Romeinse gemeenschap, lokaal en/of globaal.

Het bronnenmateriaal bestaat uit literaire, epigrafische en archeologische bronnen. Bij dit traditionele trio komt in deze studie de visuele cultuur, die in grote mate grenst aan het archeologische (en kunsthistorische) bronnenmateriaal en soms de grens met de epigrafie overschrijdt. Het potentieel van visuele bronnen werd echter reeds in deel 2 van deze paper besproken (cf. supra).

1.1.1 Literaire bronnen

Aangezien een bezoek aan het badhuis vermoedelijk tot de vanzelfsprekende gang van zaken behoorde in het alledaagse leven, worden badcomplexen en de activiteiten die zich erbinnen afspelen weinig uitvoerig besproken door antieke auteurs (Fagan 1999, 7-8). Uit de architecturale beschrijvingen van Vitruvius over baden en *palaestrae* (*De architectura* V.10, V.11) en uit medische voorschriften van o.a. Celsus (o.a. I.1.3-4; II.17.1; III.21.6; III.27.1; IV.1.2, 8) en Galenus (o.a. *De methodo medendi*, X.10; *De sanitate tuenda*) kunnen elementen over de architectuur en het gebruikscircuit van baden worden afgeleid (Hewitt 2000, 16-18). Hierover worden ook inlichtingen gegeven in de brieven van Cicero (bijvoorbeeld *Epistulae ad Atticum* 13.29), bij Plinius Minor (*Epistulae* II.17.11-12; V.6.25-27), in de *Sivlae* (I.5) van Statius over de baden van ene Claudius Etruscus en bij Sidonius Apollinaris (*Epistulae* II.2.4-9). Verder duiken literaire verwijzingen op in de poëzie of treden baden op als de achtergrond waartegen zich komedies (bv. Plautus, reeds in de 3^{e} – 2^{e} eeuw v.o.t.), satires (Petronius, *Satyricon* 27-28, 73), epigrammen van o.a. Martialis en bepaalde anekdotes uit de *Historia Augusta* afspelen. Heel wat info wordt daarnaast verschaft door de kritische en moraliserende commentaren van Seneca (*Epistulae* 51.6; 56.2; 83.5; 86.4-7) en van verschillende christelijke auteurs (DeLaine 1988, 28; Fagan 1999; 12-39; 45-55; Hewitt 2000, 16-18; Yegül 2010, 20-24, 40-41). Een uitzonderlijke bron is de retorische oefening van Lucianus (*Hippias e balaneion*), opgesteld in het Grieks, waarbij een beschrijving wordt gegeven van een bepaald (imaginair?) badcomplex (Yegül 1979; Nielsen 1993, 37; Yegül 2010, 74-79).

1.1.2 Epigrafie

Uit Italië en vooral uit Noord-Afrika werd een zeer groot aantal inscripties overgeleverd. Deze geven voornamelijk informatie over de financiële aspecten achter het oprichten, decoreren, uitbreiden, onderhouden en herstellen van badcomplexen (DeLaine 1988, 26,28; Nielsen 1993, 38, 85; Fagan 1999; Wilkes 1999, 17). Het gebruik van inscripties als bron heeft echter ook zijn limieten. Vaak worden ze gekenmerkt door een onvolledigheid (initieel of omwille van de bewaringsomstandigheden) en het taalgebruik is soms misleidend. Verder is er sprake een ongelijke verspreiding van inscripties in tijd (*epigraphic habit*) en ruimte (Fagan 1999, 128-136).

1.1.3 Archeologie

Via de archeologie zijn zeer veel Romeinse badcomplexen uit verschillende perioden gekend, zowel in Italië als in Noord-Afrika. Desondanks blijven veel vragen onopgelost. Dit hangt onder meer samen met de verschillende problematieken (cf. supra) verbonden aan vele van deze opgegraven badcomplexen en met de aard van het archeologisch materiaal dat in eerste instantie voornamelijk informatie verschaft over de architectuur, de constructiemethoden, de decoratie en de materiële cultuur (die echter meestal zeer slecht werd gedocumenteerd) binnen badcomplexen, en de integratie van baden in het stedelijke net (Wilkes 1999, 23). Hieronder worden de algemene evoluties en belangrijkste thema's binnen het archeologische onderzoek naar Romeinse baden verder beschreven.

1.2 De evolutie van het onderzoek naar Romeinse badhuizen

Zoals reeds eerder vermeld kwam de studie van Romeinse badhuizen relatief traag op gang in vergelijking met deze van andere monumentale overblijfselen van antieke steden. Er werd gedacht dat deze complexen goed begrepen waren en dat er weinig nieuwe informatie uit kon worden afgeleid (cf. supra). Een hernieuwde interesse was aanvankelijk voornamelijk gefocust op het opstellen van een typologie. Badgebouwen werden veelal enkel op basis van hun grondplan archeologisch en architecturaal bestudeerd. Recenter wordt echter steeds meer getracht een beeld te krijgen van de verschillende technische en organisatorische aspecten van het badgebouw (o.a. kosten, bevoorrading, toegankelijkheid, personeel, etc.) en aan de verschillende activiteiten die er plaatsvonden.

1.2.1 De typologie en evolutie van Romeinse baden

De basistypologie voor Romeinse baden werd opgesteld door Krencker et al. (1929) op basis van de circulatiecircuits – ringvormig of retrograde – ten opzichte van de belangrijkste ruimtes binnen de gebouwen. Deze typologie, die voor het grootste deel werd opgesteld via Noord-Afrikaanse en Italische voorbeelden, geeft inzicht in het functioneren van baden en het gebruik

van verschillende ruimtes (Krencker et al. 1929). Krenckers basistypes (rijtype, ringtype en imperiale type) worden soms aangevuld door Webers (1996, 69) bloktype.

Een groot aantal algemene werken over baden werd reeds gepubliceerd (o.a. Brödner 1983; Heinz 1983; Pasquinucci (ed.) 1987a; Manderscheid 1988a; Yegül 1992; Nielsen 1993; Lenoir 1995; Weber 1996; Fagan 1999; Thébert 2003; Yegül 2010). In verschillende van deze werken wordt getracht verder te gaan dan de puur technisch-architecturale en typologische benadering van baden. Maréchal (2016) geeft een overzicht van Romeinse baden in de late oudheid. Daarnaast zijn er zeer veel publicaties die afzonderlijke badcomplexen behandelen.

De algemene evolutie van Romeinse baden werd lange tijd gebaseerd op het ultieme voorbeeld van de Stabiaanse thermen in Pompeï, gepubliceerd door Eschebach (1979) en herzien door o.a. Nielsen (1993). Deze baden leveren echter geen absoluut en betrouwbaar schema voor de ontwikkeling van Romeinse baden wegens de onvolledigheid van de opgravingen en de onzekere datering van de verschillende fasen (Fagan 2001, 413-414). Vergelijking met andere sites en een nieuwe kritische beschouwing dringen zich dus op.

Een centrale discussie binnen de evolutie van Romeinse baden concentreert zich rond het verschijnen van de eerste *hypocausta*. Veelal werd Campanië als herkomstgebied naar voren geschoven (o.a. nog Nielsen 1993, 25-36), gerelateerd aan de activiteit van de uit de literatuur gekende architect C. Sergius Orata. Daartegenover staan de hypotheses die de oorsprong van dit verwarmingssysteem in de Griekse wereld situeerden (o.a. Ginouvès 1962; Brödner 1978). De rol van Campanië moet, ondanks het feit dat het zeker een zeer dynamische en belangrijke regio was in de Romeinse wereld, echter worden genuanceerd in het licht van de uitzonderlijke bewaringsomstandigheden van archeologisch materiaal in het gebied (DeLaine 1993, 354; Fagan 1996; 1999, 41; 2001; Thébert 2003, 47-60, 83, 88). Een conclusie over de genese van het Romeinse badhuis en de verschillende processen en invloeden die eraan ten grondslag liggen, kan echter nog steeds niet worden gevormd.

1.2.2 Verwarmingssystemen

Zoals aangehaald is het *hypocaustum* (figuur 1a) – dat voornamelijk vanaf de 1e eeuw o.t. een technische standaard wordt voor de verwarming – een centraal gegeven binnen het Romeinse badhuis. Een standaardbeschrijving van het systeem wordt gegeven door Vitruvius (*De architectura* V.10.1). Het onderste vloerniveau moet volgens hem bestaan uit *sesquipedales* waarop de *pilae* rusten. Bovenop de *pilae* worden *bipedales* geplaatst waarop stabilisatie- en

preparatielagen worden aangebracht en waarin de vloerbekleding (mozaïekvloer of marmerplaten) worden gefundeerd.

Verschillende studies halen de werking van dit vloerverwarmingssysteem aan, alsook de mogelijke systemen voor muurverwarming (*tubuli*, *tegulae mammatae*) en voor de verwarming van water (Krencker et al. 1929, 332; Brödner 1983, 19-21, 108, 155-157; Heinz 1983, 185-189; Shepherd 1987a; 1987b; Yegül 1992, 357-365, 380-385; Nielsen 1993, 14-20; Yegül 2010, 81-97). Verschillende experimenten zoals deze van Kretzschmer (1953, 21-34), Hüser (1979), Rook (1993), Yegül, Couch (2003, 169-175) en Oetelaar et al. (2014) werden reeds gevoerd om een beeld te krijgen van de werking van deze verwarmingssystemen, de rol van de verschillende elementen erbinnen en de temperaturen die erdoor konden worden bereikt (DeLaine 1988, 22-24; Maréchal 2012, 153-154). Auteurs als Merten (1983), Pasquinucci (1987b); Blyth (1999) spendeerden aandacht aan de houtconsumptie van badhuizen en o.a. Broise (1991) bracht de effecten van het gebruik van glasramen in de verwarmde ruimtes in rekening. Het werk van Schiebold (2006) handelt dan weer over het gehele technische aspect van de verwarming binnen badhuizen.

1.2.3 Watervoorziening

Geen baden zonder water. De watervoorziening en het watermanagement van thermen en baden is dan ook een essentieel maar complex gegeven. Toch spenderen de meeste standaardwerken over Romeinse baden hieraan relatief weinig aandacht (Brödner 1983, 153-154; Pasquinucci 1987b, 45-47; Nielsen 1993, 23-24; Weber 1996, 41-47; Fagan 1999, 69-74; Yegül 2010, 97-100). Recent wordt echter steeds meer aandacht voor deze component bemerkt. Vooral het werk van Manderscheid (1988b; 1993; 1996; 2000a; 2000b; 2009) dient hier vermeld te worden.

1.2.4 Financiële organisatie en *munificentia*

De architectuur, technische complexiteit en uitzonderlijke decoratieve rijkdom van publieke – maar in bepaalde gevallen ook zeker private – baden moet een zware financiële factor gehad hebben. Onder meer het werk van Meusel (1960) handelde reeds specifiek over de organisatie en het economische aspect van publieke baden in de Romeinse keizertijd. Het blijft echter zeer moeilijk het financiële aspect in al zijn dimensies te vatten. Dit is niet alleen te wijten aan de

relatieve schaarsheid van het bronnenmateriaal, maar ook aan vermoedelijk zeer sterke lokale en tijdsgebonden variaties.

De constructie en het verdere onderhoud van de complexen, het voorzien van decoratie en het uitvoeren van herstellingen erbinnen, kan in verband gebracht worden met het sociale proces van evergetisme of *munificentia*, door de keizer, door lokale magistraten, of door privépersonen uit lokale elites. Dergelijke processen worden, net als indicaties over de kosten van baden, voornamelijk epigrafisch gedocumenteerd (Duncan-Jones 1962; 1963; Dunbabin 1989, 8; DeLaine 1999a, 12; Fagan 1999, 104-175, 223-329; Wilkes 1999, 17; Thébert 2003, 435-440). Ook het voorzien van bepaalde zaken zoals meubels of van grondstoffen als lood en brandhout, het schenken van olie of het uitdelen van geld bij bepaalde gelegenheden, en het financieren van het onderhoud van badhuizen lijkt een relatief gangbare praktijk te zijn geweest. Soms worden dergelijke schenkingen geregeld via stichtingen (*fundationes*) en het permanente of tijdelijke karakter ervan kan betrekking hebben hetzij op de gehele samenleving hetzij op een bepaalde groep daarbinnen (Pasquinucci 1987c, 19; Dunbabin 1989, 8; DeLaine 1999b, 73, n. 24; Fagan 1999, 160-163). Vermoedelijk dienen, zeker in meer afgelegen lokale gemeenschappen, verschillende weldoeners te worden ingeschakeld voor de realisatie van een badcomplex (DeLaine 1999b, 72).

Daarnaast wordt in verschillende werken ook aandacht besteed aan de kosten van het bezoek aan een bad (Pasquinucci 1987c, 19-20; Nielsen 1993, 121-124). Ook hier kunnen weldoeners optreden door baden (eventueel tijdelijk) gratis open te stellen voor (een deel van) het publiek (Pasquinucci 1987c, 19; Nielsen 1993, 131-135; Fagan 1999, 160).

De nauwe relatie van baden met het publieke weldoen hoeft niet te verwonderen wegens het representatieve potentieel dat baden bezitten. Naast het functionele aspect, waardoor ze een groot deel van de bevolking op (quasi) dagelijkse basis aantrekken, en het daarmee samenhangende belang dat ze bezitten in sociale leven, kenden bepaalde badhuizen ook een zeer belangrijke symbolische – en waarschijnlijk ook soms sterk ideologische – waarde (DeLaine 1999a, 12; 1999b; Wilkes 1999, 17; Zajac 1999).

1.2.5 Symboliek, propaganda en ideologie

Samenhangend met de bewuste en gepromote activiteit van het civiele weldoen, dient hier de symboliek van thermen en de mogelijke ideologische of propagandistische lading ervan besproken te worden.

Architectuur wordt vaak gezien als al dan niet bewuste, al dan niet directe uitdrukking van (een) bepaalde boodschap(en) (Zajac 1999, 1000). Drerup (1966) suggereert zo een sterke symbolische functie voor baden als bewuste uitdrukking van de Romeinse suprematie over de natuur. Zajac (1999, 101-102) beschrijft de kracht van thermen als symbool van de Romeinse triomf over water en vuur, over barbaarse volkeren, en de overwinning van de Romeinse urbane samenleving. Dit beeld wordt inderdaad in verschillende literaire bronnen opgeroepen. De positie van baden in het romaniseringsdebat werd bovendien eerder (cf. deel 2) besproken. Hoewel thermen inderdaad een huzarenstuk van technologie en esthetiek zijn, lijkt de gewone Romein in de straat door zijn vertrouwdheid en (bijna) dagelijkse confrontatie met baden misschien minder vatbaar te zijn geweest voor dit soort symboliek. Het blijft echter zeer moeilijk uitspraken te doen over de mate waarin deze symboliek werd ervaren door individuen binnen de zeer diverse Romeinse culturen.

Thermen zijn in elk geval symbolen voor de geneugten van het leven, zoals wordt aangetoond door de frequentie waarmee ze, gecombineerd met de motieven van wijn en schoonheid/erotiek, voorkomen in epigrammen en inscripties (cf. het vaak geciteerde "*balnea vina Venus corrumpunt corpora nostra / sed vitam faciunt b(alnea) v(ina) V(enus)"* [CIL VI 15258 = ILS 8157 = CLE 1499]) (Dunbabin 1989, 6). Het zijn vaak imposante gebouwen, met zeer zorgvuldig uitgewerkte decoratieve schema's, die op zichzelf een soort microkosmos vormen (Zajac 1999, 102) waarbinnen een gemoedelijke sfeer heerst – een ideale, nietsvermoedende sfeer voor propaganda en manipulatie? De thermen van Caracalla in Rome zitten vermoedelijk vol van dergelijke intenties van legitimatie, propaganda en rivaliteit t.o.v. voorgangers (Zajac 1999, 102), zaken die daarom niet noodzakelijk bewust door alle bezoekers als dusdanig worden aangevoeld. De vraag blijft dan maar wat de (symbolische) rol is van kleinere gebouwen of gebouwen in de meer perifere gebieden van het Romeinse Rijk.

Door hun sociale dimensie fungeren thermen als *fora* waarbinnen standbeelden van en inscripties voor keizers en vooraanstaande personen uit de gemeenschap worden opgesteld en waarbinnen familiebanden worden aangehaald en benadrukt (Thébert 2003, 446-447). Zoals inscripties aantonen is er duidelijk een groot prestige verbonden aan het oprichten van thermen. Een prestige dat kan worden aangewend voor het verkrijgen of bestendigen van politieke functies, voor het bevorderen van het eigen en het familiale sociale aanzien etc. Dit prestige wordt enkel gemaximaliseerd naarmate de thermen meer luxe, schoonheid en comfort kunnen bieden en levert de gulle gever zelfs een zekere onsterfelijkheid op (o.a. door de naamgeving van het complex en via epigrafie). De constructie van een dergelijke faciliteit vloeit eveneens voort uit de plichten van keizers, officiële lokale magistraten en elitefamilies t.o.v. hun *clientes*,

wiens welgezindheid ze door deze daad bovendien versterken (Fagan 1999, 118-127; 140-141; Zajac 1999). Fagan (1999) geeft een verder overzicht van de verschillende mogelijke motieven die verschillende types weldoeners gehad kunnen hebben.

Symboliek manifesteert zich ook in de decoratie van het complex. Zo worden vaak standbeelden aangetroffen van goden geassocieerd met de gezondheid (cf. infra) of worden thermen versierd met gelukssymbolen of motieven ter afweer van de Boze Blik (Dunbabin 1989).

1.2.6 Primaire functie: hygiëne en gezondheid

De essentie van het badhuis blijft het voorzien van faciliteiten voor de persoonlijke hygiëne. Vreemd genoeg werd net dit aspect relatief weinig bestudeerd. In navolging van Foucault (1984) kreeg lichaamsverzorging, hygiëne en gender echter wel reeds meer aandacht in de antropologie en de sociologie (DeLaine 1999a, 12). De zorg voor het eigen lichaam werd bovendien door de Romeinen zelf gezien als belangrijk element van het geciviliseerde leven, dat hen onderscheidde van de barbaarse andere. Het lichaam wordt gezien als uiting van sociale stand. Baden vormen een essentieel element in het verzorgen van dit (beeld van het) lichaam en kunnen ook in dit opzicht een symbolische dimensie worden toegeschreven (DeLaine 1999a, 13).

De helende werking van afwisselend warme en koude baden wordt beschreven bij o.a. Celsus en Galenus (cf. supra). Bovendien bieden badhuizen ook de mogelijkheid tot lichaamsbeweging, o.a. in de *palaestra*, en waren er mogelijk in bepaalde baden dokters aanwezig[7] (Fagan 1999, 90-93; Yegül 2010, 5, 115; Maréchal 2016a, 77). Ook de populariteit van natuurlijke thermo-minerale complexen, zoals dat te Baiae, bevestigen het geloof dat baden bijdraagt aan een goede gezondheid (Jackson 1999; Yegül 2010, 49-51). Verder worden ook vaak decoratieve elementen, zoals standbeelden van Hygieia en Asclepius, aangetroffen die direct naar deze helende werking verwijzen (Fagan 1999, 88-89).

Een belangrijk overzicht over opvattingen omtrent hygiëne en over de praktijk van het nemen van een bad, werd recent gegeven door Blonski (2014).

[7] Het bewijs hiervoor berust vooralsnog op zeer zwakke gronden (Fagan 1999, 90-93; Yegül 2010, 5, 115; Maréchal 2016a, 77).

1.2.7 Secundaire functies en het leven in het badhuis

Nog relatief weinig onderzoek werd verricht naar de secundaire functies van badhuizen. Deze worden echter wel, in meerdere of mindere mate, duidelijk erkend en herkend binnen de archeologie en kunnen, zoals geschetst in de inleiding van dit hoofdstuk, zeer veelomvattend zijn (DeLaine 1988, 27-29; Nielsen 1993, 144-146).

1.2.8 Private baden

In de meeste van de hierboven besproken onderzoekpistes en in een groot deel van de literatuur over Romeinse baden wordt een sterke nadruk op baden uit de publieke sfeer opgemerkt. Toch wordt het mogelijke belang van private complexen in de genese van het publieke badhuis reeds lange tijd erkend (Di Capua 1940; Fabbricotti 1976, 33; Yegül 2010, 45-46). Het werk van de Haan (2010) tracht het onevenwicht in de studie naar badcomplexen enigszins te herstellen door een focus op private complexen. Ook Thébert (2003, 60-67; 363-369) besteedt aandacht aan privébaden. Het werk van Hewitt (2000) handelt verder specifiek over domestieke baden in Noord-Afrika.

1.3 De typologie van Noord-Afrikaanse thermen

Noord-Afrikaanse baden nemen, zoals reeds vermeld, een belangrijke plaats in binnen catalogi en werden, voornamelijk wegens hun veelal uitzonderlijke bewaringstoestand (cf. supra) reeds vroeg betrokken in het onderzoek naar Romeinse baden en badgewoonten. Het basiswerk en de basiscatalogus voor Noord-Afrika werd opgesteld door Thébert (2003). Een typologisch onderscheid wordt gemaakt tussen thermen met een symmetrisch plan, van het zogenaamde imperiale type, thermen met een semi-symmetrisch plan en ten slotte asymmetrische thermen, die de grote meerderheid van zijn catalogus uitmaken. Hieraan wordt de circulatie binnen het gebouw gekoppeld (figuur 2). Théberts omvangrijke werk beslaat daarnaast zeer uiteenlopende aspecten over Romeinse thermen, publiek en privaat. Het buigt zich over de algemene gekende problematieken en plaatst de Afrikaanse thermen in een brede geografische en chronologische context.

Ook Nielsens (1993) werk bevat een catalogus en typologie van Noord-Afrikaanse baden. Zij maakt een onderscheid tussen baden van het imperiale type, van het half axiale ringtype, dat ze beschouwd als een typisch Noord-Afrikaanse vorm die echter ook wel in Italië en elders wordt toegepast (Nielsen 1993, 90), het ringtype dat volgens haar eveneens zeer karakteristiek is voor het gebied (Nielsen 1993, 91-92), en het rijtype, dat wegens zijn eenvoudige aard zowel in *Africa* als in de andere provincies het sterkst vertegenwoordigd blijft (Nielsen 1993, 92). Bij dit laatste type worden verschillende subtypes gedefinieerd: het axiale rijtype, het angulaire rijtype en het minder frequent gebruikte axiale half symmetrische rijtype (Nielsen 1993, 92). Een sterke Italische invloed wordt naar voren geschoven (Nielsen 1993, 84-93).

Yegül (2010, 135) onderscheidt drie types: de grote imperiale thermen, de middelgrote half axiale thermen en de kleine asymmetrische *balnea*.

De badgebouwen van Noord-Afrika vertonen zeer sterke gelijkenissen met deze uit andere regionen van het Romeinse Rijk en attesteren het bestaan van een gedeeld cultureel *koine* (cf. supra). Ondanks deze gelijkenissen, en in tegenstelling tot wat Lézine (1962, 27) op basis van een studie van enkele imperiale thermencomplexen aannam, is er duidelijk sprake van een eigen particularisatie van een universeel model. Er bestaat geen typisch Noord-Afrikaanse vorm en geen enkel badhuis is gelijk (Nielsen 1993, 87). Toch kunnen een aantal trends in de lay-out van Noord-Afrikaanse baden worden geschetst.

Algemeen kunnen kleinere dimensies van de Noord-Afrikaanse baden worden vastgesteld (Nielsen 1993, 87; Thébert 2003, 305-308). Dit hoeft niet te verwonderen wegens de veelal kleinere omvang van steden en de vermoedelijk minder sterk aangevoelde drang tot competitie (in vergelijking met steden als Rome). Noord-Afrikaanse architecten gaan echter zeer creatief en dynamisch om met de ruimte die ze ter beschikking hebben (Nielsen 1993, 93). Enkele terugkerende elementen kunnen worden opgemerkt. Zo wordt het *frigidarium* vaak gekenmerkt door een vierkant grondplan en is het voorzien van een kruisgewelf. *Piscinae* worden hierbij vooral in de beide transversale zijden gesitueerd (Nielsen 1993, 88, 90, 94; Gros 1996, 409; Thébert 2003, 323; Yegül 2010, 134). De verwarmde ruimten zijn meestal minder distinctief en kunnen verschillende vormen aannemen, al wordt een kruisvormig *caldarium* met drie *alvei* frequent geattesteerd. Daarnaast worden voornamelijk rechthoekige of licht gebogen ruimtes aangetroffen. Toch zijn ook meer experimentele ruimtevormen, in de lijn van de Hadriaanse architectuur, niet zeldzaam (Nielsen 1993, 88-90, 94). Meestal neemt het *frigidarium* verder een veel grotere oppervlakte in binnen het complex dan de verwarmde badruimten. Dit is mogelijk te wijten aan het algemeen warme klimaat, maar zou ook het sociale belang van deze ruimte kunnen onderstrepen (Nielsen 1993, 91-92, 94; Gros 1996, 409-410).

De prominente positie van de sociale functie van Noord-Afrikaanse badhuizen wordt daarnaast mogelijk bevestigd door de aanwezigheid van binnenkoeren met portieken, vaak ter vervanging van een *palaestra* (Yegül 2010, 134-135). De *palaestra* wordt in Noord-Afrika vaak weggelaten of vervangen door een overdekte hal met vermoedelijk polyvalente functie, soms omschreven als de *basilica thermarum*[8] (Yegül 2010, 146).

De aanwezigheid van overdekte ruimtes wordt als algemeen kenmerk omschreven door Nielsen (1993, 88). Een overdekte *natatio* die bij sommige complexen werd vastgesteld en meestal verbonden is met het *frigidarium* (Thébert 2003, 308), is volgens haar mogelijk in verband te brengen met de strengere klimatologische condities van hoger gelegen steden in het binnenland (t.o.v. het milde klimaat langs de kust) (Nielsen 1993, 88, 94; Gros 1996, 410). Lézine (1968, 73-74), Romanelli (1970, 172) en Thébert (2003, 314-316) dragen deze klimatologische condities slechts een secundaire rol toe en verklaren de verschillende mogelijke keuzes voornamelijk aan de hand van de beschikbare financiële middelen, de beschikbare ruimte en de specifieke topografische condities. Ook de grote – vaak halfcirkelvormige – *latrinae*, zijn vaak deels overdekt (Nielsen 1993, 94).

Het Noord-Afrikaanse badcomplex is dus in geen geval een slaafse navolging van Romeinse of Italische voorbeelden. Het gemeenschappelijke culturele *koine* wordt telkens lokaal uitgewerkt, rekening houdend met de plaatselijke condities en noden.

1.4 Terminologie van het Romeinse badhuis

1.4.1 *Thermae et balnea?*

Het onderzoek naar Romeinse baden en badgewoontes is doordrongen van terminologische problemen. Eerst en vooral is het onderscheid tussen de termen '*thermae'* en '*balnea'* problematisch. Hoewel Romeinse badcomplexen duidelijk een zeer grote diversiteit vertonen en beide termen ook in de oudheid op bepaalde plekken, zoals de *Descriptio XIIII Regionum*

[8] Het gebruik van deze term voor een overdekte sportruimte is echter zeer bediscussieerd (DeLaine 1993, 356-358; Fagan 1999, 9). Thébert (2003, 393-394, n. 63) merkt in eerste instantie op dat de term *basilica* niet opduikt in de Noord-Afrikaanse epigrafie met betrekking tot baden, wat niet hoeft te betekenen dat hij niet werd gebruikt, en argumenteert voorts dat het woord eerder werd gebruikt ter aanduiding van het *frigidarium*.

Urbis Romae, van elkaar worden onderscheiden, zijn vele moderne 'oplossingen' onbevredigend. Het onderscheid dat Nielsen (1993, 3) maakt op basis van de aan- (*thermae*) of afwezigheid (*balnea*) van een *palaestra* en waarvoor ze zelf reeds uitzonderingen maakt door grote baden zonder *palaesta* maar met symmetrisch grondplan eveneens als *thermae* te classificeren, schiet duidelijk tekort en werd weinig geaccepteerd (DeLaine 1993, 352-353; Fagan 1999, 15; Maréchal 2012, 146). Ook de omvang van de complexen (Yegül 2010, 48-49) lijkt een weinig toepasbaar criterium daar er een zeer grote diversiteit bestaat en daar de categorieën 'groot' (*thermae*) en 'klein' (*balnea*) zeer relatief zijn aan tijd en ruimte. Fagans (1999, 17-18) onderscheid op basis van de luxueuze uitwerking van badhuizen, lijkt enigszins aanvaardbaar (Maréchal 2012, 145).

Er worden in de antieke literatuur en epigrafie echter nog veel meer termen aangetroffen die verwijzen naar bahuizen (bv. *balinea, balneolum, balnearia* en *lavacra*) (Gros 1996, 388-389). Het lijkt waarschijnlijk dat het verschil in de oudheid niet altijd zo strikt werd aangevoeld en dat verschillende benamingen door elkaar werden gebruikt. Ook is het mogelijk dat variaties te maken hebben met dialecten en taalevolutie (Maréchal 2012, 145). Een te strikte definitie doet de vermoedelijke relatieve fluïditeit van deze termen teniet en lijkt niet steeds noodzakelijk.

1.4.2 De verschillende ruimtes van het badcomplex

Naast het onderscheid tussen *thermae* en *balnea*, is ook de precieze omschrijving, benaming en inhoudelijke functie van de verschillende ruimtes binnen het badcomplex niet steeds eenduidig en wordt door moderne wetenschappers een onjuiste, verwarrende of zeer uiteenlopende terminologie gebruikt.

Rebuffat (1991) geeft kritiek op de soms verwoede pogingen de antieke termen toe te passen op de materiële overblijfselen. Vaak spreken antieke bronnen elkaar immers tegen, worden verschillende termen voor dezelfde ruimtes gebruikt of zijn niet alle distinctieve componenten ter identificatie van een bepaalde ruimte aanwezig in het archeologische record (Rebuffat 1991, 6-7). Verder zijn sommige ruimtes archeologisch zeer moeilijk of niet te herkennen en kunnen bepaalde vertrekken meerdere functies hebben gehad (Maréchal 2016a, 38). Eventueel zou een korte beschrijving van de geobserveerde karakteristieken van de ruimte kunnen worden gebruikt ter vervanging van de omstreden Latijnse termen (Maréchal 2012, 146).

Hier zal consequent getracht worden de meest verbreide terminologie in verband met Romeinse baden aan te houden. Termen als *frigidarium* (voor de onverwarmde badruimte), *tepidarium* (voor de intermediaire badruimte), *caldarium* (voor de verwarmde ruimte),

sudatorium (voor de zweetbaden met *hypocaustum*), *palaestra* (voor het open binnenhof verbonden aan het thermencomplex waar o.a. sport beoefend kon worden), *latrinae* (voor de toiletten) zullen dan ook worden gebruikt. Koudwaterbaden zullen aangegeven worden met de term *piscina*, warmwaterbaden met de term *alveus*, daar *solium* eveneens op de verwarmde zaal als geheel kan wijzen (Rebuffat 1991, 3, n. 4; Thébert 2003, 396). Termen die te zeer onderwerp zijn van discussie worden zoveel mogelijk vermeden.

1.4.3 Privaat vs. publiek

Aangezien dit onderzoek zich concentreert op publieke thermencomplexen, dient te worden uitgemaakt wat hiermee in de oudheid werd bedoeld. De grenzen tussen het private en publieke leven werden echter minder absoluut opgevat dan vandaag het geval is. Een groot deel van het leven speelde zich af in de openbare ruimte en zelfs baden in private eigendom waren vaak open voor een bepaald, restrictief publiek dat toegang heeft tot de *domus* of *villa*, bijvoorbeeld voor de *clientes* van de huiseigenaar. Deze gebouwen hebben daarom soms een ingang vanop de straat (Hewitt 2000, iii, 2).

Met publieke baden worden hier de complexen bedoeld die toegankelijk waren voor iedereen. Deze definitie omvat dus zowel baden die werden opgericht en beheerd door de staat of de stad als complexen die privaat werden uitgebaat en eventueel met lucratieve doeleinden werden opengesteld voor een breder publiek (Nielsen 1993, 119; Thébert 2003, 47 Maréchal 2016a, 2).

1.5 Conclusie

Het nemen van een uitgebreid bad behoort tot de dagelijkse rituelen van een groot deel van de stedelijke bevolking. Badcomplexen nemen dan ook een belangrijke plaats in binnen het stedelijke weefsel en vervullen naast hygiënische functies een hele reeks andere sociale noden van de gemeenschappen binnen het Romeinse Rijk. Het zijn belangrijke representatieve gebouwen die de stedelijke maatschappij symboliseren (Zajac 1999; Thébert 2003, 2, 11). Architectuur, technische complexiteit en decoratie ontmoeten elkaar binnen deze complexen waar ook symboliek, sociale en economische organisatie samenkomen.

Hoofdstuk 2
Vloermozaïeken: tussen functionaliteit en decor

2.1 Vloermozaïeken: definitie en techniek

Wat hier beschouwd wordt als mozaïekvloer wordt omschreven door het Latijnse begrip *opus tessellatum*. Dit begrip omvat een techniek waarbij kleine handgesneden kubussen of balken uit steen of uit artificiële materialen zoals glas of keramiek (*tesserae*, enk.: *tessera*) naast elkaar worden geplaatst ter vorming van een homogeen oppervlak, al dan niet met een ornamenteel of figuratief ontwerp (Ben Abed 2006a, 13; 2006b, 182; Dunbabin 1999, 280-281).

Dergelijke vloeren dienen zorgvuldig te worden opgebouwd en worden meestal *in situ* vervaardigd. Afzonderlijke delen, voornamelijk *emblemata*, kunnen echter ook vooraf vervaardigd worden in het atelier van de mozaïeklegger en achteraf worden ingevoegd op de gewenste plaats in de vloer (Smith 1983, 117; Dunbabin 1999, 281, 288-290). Eerst dienen echter de gewenste materialen verzameld en gesneden te worden in regelmatige *tesserae* van de beoogde vorm en grootte (Dunbabin 1999, 279). Meestal wordt gebruik gemaakt van lokale of regionale gesteenten die soms worden aangevuld met artificiële materialen. Glas komt voornamelijk voor in muur- of gewelfmozaïeken vanwege zijn minder duurzame karakter (Dunbabin 1999, 280).

Het voorbereiden van de vloer wordt door Vitruvius (*De architectura* VII.1) beschreven (figuur 1b). Een onderlaag van grotere stenen (*statumen*) wordt opgevolgd door een aangestampte laag bestaande uit puin en kalk (*rudus*) waarboven een dunnere laag met verpoederd aardewerk en kalk moet worden aangebracht (*nucleus*). Hierop kunnen volgens Vitruvius dan marmerplaten of mozaïektesserae worden aangebracht (Vitruvius, *De architectura* VII.1.3). Het leggen van een mozaïekvloer vereist echter nog een extra laag die fungeert als beddingslaag voor de *tesserae* (Dunbabin 1999, 281-286; Roby 2006, 102). Het

ontwerp dient zorgvuldig te worden gepland, eventueel gebruik makend van preliminaire tekeningen op de beddingslaag of via loden strips, fungerend als gidslijnen etc. (Robotti 1983, 17-34; Dunbabin 1999, 282-286). Het eigenlijke leggen van de vloer kan door verschillende personen – mogelijk met arbeidsverdeling op basis van vaardigheid of status binnen het atelier – gebeuren (Dunbabin 1999, 286-287; Wootton 2016, 63-78). Aandacht dient te worden besteed aan een vlak eindresultaat, dat ter afwerking kan worden gevoegd met een plaasterslib en marmerpoeder en kan worden gepolijst (Vitruvius, *De architectura* VII.1.4; Dunbabin 1999, 288).

2.2 Vloermozaïeken als *ars*: functionele vaardigheid en decoratieve kunst

2.2.1 De bronnen

In de antieke bronnen wordt zeer weinig informatie over de mozaïekkunst overgeleverd. Naast de technische informatie uit Vitruvius (VII.1), wordt bij Plinius (*Naturalis Historia* XXXVI.184-189) ene Sosos van Pergamon, de maker van een mozaïek met het thema van de zeer realistische *astatos oikos* met een drinkende duif, vermeld en wordt een veelal obscure geschiedenis gegeven van de vloermozaïekkunst (Dunbabin 1999, 270; Wootton 2016, 63-64). Dit gebrek aan informatie heeft waarschijnlijk te maken met het technische en functionele aspect van vloeren, waardoor mozaïekkunstenaars niet hetzelfde hoge maatschappelijke aanzien hebben in de antieke wereld als schilders en beeldhouwers, wier naam veel talrijker opduikt in de literatuur. Uit de epigrafie zijn een aantal signaturen uit verschillende perioden overgeleverd en een aantal funeraire inscripties en reliëfs bevatten eveneens referenties naar mozaïekkunstenaars (Dunbabin 1999, 269-276; Wootton 2016). Toch worden mozaïeken in antieke bronnen beschouwd als een belangrijk onderdeel van de decoratie, waarvoor bovendien vermoedelijk een relatief groot budget opzij moest worden gezet (DeLaine 1988, 25; Dunbabin 1999, 270; Wootton 2016, 65).

Uit de archeologie blijkt duidelijk dat mozaïeken bij voorkeur werden gebruikt ter decoratie van private woningen, gevolgd door het gebruik in badhuizen. Opvallend weinig andere

openbare gebouwen werden van mozaïekvloeren voorzien (Dunbabin 1978, 24; 1999, 304-305; Ben Abed 2006a, 19-20; Burnett Grossman, Kelly 2006, 6).

2.2.2 Mozaïekvloeren in badgebouwen

De toepassing van mozaïekkunst in badgebouwen komt enerzijds voort uit de praktische kwaliteiten van het medium. Een duurzaam, vlak en waterresistent vloeroppervlak dat eveneens aangepast is aan de hoge temperaturen van de verwarmde badruimtes leent zich uitstekend voor deze specifieke gebruikscontexten (Dunbabin 1999, 304; Wiedler 1999, 2; Hewitt 2000, 209; Wootton 2016, 62). Verder kan een sterk decoratief loopoppervlak worden gecreëerd, bestaande uit eenkleurige, bi- of polychrome *tesserae*, die geometrisch, ornamenteel of figuratief kunnen worden geordend (Wiedler 1999, 2; Hewitt 2000, 209). Dergelijke vloeren hebben de kracht inhoud of symboliek over te dragen. Zo kan de voorstelling van een paar sandalen weergeven dat men een verwarmde ruimte zal betreden waarbinnen het dragen van sandalen aan te raden is. Deze zouden echter ook een verdere symbolische betekenis kunnen hebben gehad (cf. infra; Dunbabin 1989, 41-42; 1990, 99-102; Wiedler 1999, 25-28, 178). Ook kunnen mozaïeken socioculturele waarden als kennis, prestige en rijkdom uitdrukken en hebben ze de kracht om veranderingen tot stand te brengen door personen via het gebruik van bepaalde motieven of variërende gezichtspunten onbewust te sturen over het vloeroppervlak (Molholt 2011; Wootton 2016, 62-63).

Mozaïeken zijn echter niet de enige vorm van vloerbekleding die binnen het Romeinse badhuis wordt aangetroffen. Afhankelijk van de financiële middelen en smaak van de opdrachtgever, maar ook gerelateerd aan de functie van de ruimte, worden eveneens o.a. vloeren opgebouwd uit kalksteen- of marmerplaten (eventueel in *opus sectile*[9]-verband) of *opus spicatum*[10] aangetroffen. Binnen eenzelfde ruimte kunnen bovendien verschillende vloertypes – die dan mogelijk verschillende ruimtedelen aangeven – worden geattesteerd (Wiedler 1999, 2).

[9] *Opus sectile* verwijst naar een muur- of vloerbekledingstechniek waarbij gebruik wordt gemaakt van gesneden natuursteenplaten (en andere materialen) die aan elkaar worden gepast ter vorming van een vlak decoratief patroon (Dunbabin 1999, 343; Maréchal 2016a, 699).
[10] *Opus spicatum* is een techniek waarbij bakstenen tegels in een visgraatmotief worden gelegd ter vorming van homogeen vloeroppervlak (Maréchal 2016a, 699).

2.3 Het archeologisch onderzoek van vloermozaïeken

Mozaïekvloeren zijn als duurzame kunstvorm in groten getale overgeleverd uit de oudheid. Ze bieden een onafgebroken beeld van de evolutie van stijlen en composities over meer dan 1000 jaar, een beeld dat de schilderkunst wegens de vergankelijkheid van het medium niet kan bieden (Dunbabin 1999, 1, 3). Aanvankelijk werden mozaïeken dan ook voornamelijk bestudeerd vanuit kunsthistorisch oogpunt. Pogingen tot het opstellen van stilistische en typologische chronologieën werden zo reeds vroeg – en talrijk – ondernomen. Auteurs als Blake (1930, 1936, 1940), over Italiaanse vloeren, en Pernice (1938), over vloeren en figuratieve mozaïeken uit Pompeï, bekijken vloermozaïeken echter ook al in een bredere archeologische context. Voornamelijk vanaf de jaren 1960 worden initiatieven ondernomen tot een meer systematische studie van antieke mozaïeken. Zo wordt de *Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique* (AIEMA) opgericht, gaat een reeks van internationale colloquia (*International Colloquia on Ancient Mosaics* [CMGR]) van start, worden corpora gepubliceerd waarbinnen alle mozaïeken van gehele steden of regionen worden verzameld en worden pogingen ondernomen tot de systematische studie van ornamentele mozaïekkunst (bijvoorbeeld Balmelle et al. 1985 en voor *Africa Proconsularis* specifiek Schmelzeisen 1992). Belangrijke overzichtswerken voor de Romeinse mozaïekkunst in Noord-Afrika werden reeds gepubliceerd door o.a. Dunbabin (1978; 1999, 101-129), Fantar (1994), Blanchard-Lemée, Ennaïfer, Slim (1996) en Ben Abed (2006c). Het werk van Wiedler (1999) behandelt specifiek het gebruik van figuratieve mozaïekvloeren in badhuizen in de Maghreb.

Mozaïeken zijn meer dan enkel een mooie afbeelding. Ze zijn het resultaat van een complex technisch proces, aangepast aan en geïntegreerd in de architecturale ruimte. Bovendien bezitten ze de capaciteit om mentaliteiten, ideologieën en symboliek te uiten en kunnen ze een beeld verschaffen over de sociale ambities van opdrachtgevers. Het is daarom ook belangrijk om mozaïeken te bestuderen binnen de architecturale context waarvan ze onlosmakelijk deel uitmaken. Dit is echter vaak onmogelijk geworden omdat voornamelijk figuratieve vloermozaïeken in het verleden als individuele kunstwerken werden beschouwd. Ze werden als dusdanig losgemaakt uit hun oorspronkelijke architectuur en decoreren nu veelal muren (!) van diverse musea (Dunbabin 1999, 1; Burnett Grossman, Kelly 2006; Roby 2006, 101). De conservatie van mozaïeken *in situ* vormt dan ook een belangrijk aspect van en grote uitdaging voor de hedendaagse studie van mozaïeken (cf. de verschillende publicaties van het ICCM; Roby 2006; Ben Abed 2006c, 131-137; Roby, Demas 2013).

2.3.1 De evolutie van de mozaïekkunst: Italië en Noord-Afrika

In de Griekse wereld en *Asia Minor* werd reeds zeer vroeg gebruik gemaakt van natuurlijke keien in een mortelbed voor de verharding van vloeroppervlakken. De vroegste gedocumenteerde voorbeelden van deze techniek zijn niet gedecoreerd en gaan terug tot in de 8e eeuw v.o.t. (Dunbabin 1978, 1; 1999, 1). De eerste motieven binnen deze zogenaamde kiezelmozaïeken (*pebble mosaics*) komen voor vanaf de 5e eeuw v.o.t., o.a. in Korinthe, Olynthus, Motya en Pella (Dunbabin 1978, 1-2; 1999, 5-17; Ben Abed 2006a, 13). De transitie naar de *opus tessellatum*-techniek lijkt op verschillende plaatsen, onafhankelijk van elkaar te zijn gebeurd in de vroege hellenistische periode (Dunbabin 1978, 2; 1994; Wootton 2016, 62). Traditionele *opus signinum*[11] en *opus figlinum*[12] vloeren zouden een belangrijke rol gespeeld hebben in Italië en Punisch Afrika (Dunbabin 1994; Ben Abed 2006a, 13-14).

De hellenistische periode wordt gekarakteriseerd door tessellatiemozaïeken met zeer luxueuze, fijne *emblemata*, een traditie die in de 2e en 1e eeuw v.o.t. opduikt op Italisch grondgebied (Dunbabin 1978, 3-5; 1999, 1, 18-52; Wootton 2016, 62). Rond het begin van onze jaartelling kent de mozaïekproductie een grote expansie, zowel geografisch als sociaal. Mozaïekkunst duikt op in de Romeinse provincies en is niet langer een gelimiteerd luxeproduct (Dunbabin 1999, 1).

Onderstaande regionale evoluties zijn niet exhaustief en beogen slechts enkele belangrijke trends te schetsen in de ontwikkeling van vloermozaïeken in de respectievelijke gebieden.

2.3.1.1 Italië

In de republikeinse periode wordt het gebruik van vloermozaïeken in Italië weinig frequent aangetroffen. Het gaat nog om een uitzonderlijke luxe ten opzichte van de veelgebruikte traditionele vloeren in *opus signinum*, waarbinnen soms *crustae*[13] of (patronen van) *tesserae* worden ingevoegd (Blake 1930, 23-33; Pernice 1938, 119-122, Morricone Matini 1971; de Vos

[11] *Opus signinum* is een bevloeringstechniek waarbij gebruik wordt gemaakt van een cementbasis met een bepaald aggregaat, veelal verpoederd aardewerk waardoor een rode schijn wordt gegenereerd. Soms worden lavaproducten toegevoegd wat resulteert in een donkergrijze vloer (*lavapesta*). In Rome worden ook witte vloeren met bijmenging van travertijn geattesteerd. In Italië worden dergelijke vloeren ook *calcestruzzo, cocciopesto* of *battuto* genoemd (Blake 1930, 24; Dunbabin 1999, 53, 343).

[12] *Opus figlinum* is een bevloeringstechniek waarbij gebruik wordt gemaakt van vlakke vierkante stukken aardewerk, vergelijkbaar met *tessellatum* (Dunbabin 1999, 102, 343).

[13] *Crustae* zijn grote, veelal onregelmatige kalksteen- of marmerfragemnten, vaak in verschillende kleuren, die worden ingebracht in *opus signinum* of *opus tessellatum*-vloeren De term verwijst evenens naar marmerplaten; gebruikt voor de decoratie van muren (Dunbabin 1999, 53, 342).

1979, 161-176; 1991, 36-60; Dunbabin 1999, 53). Ook *opus sectile* vloeren komen voor (Dunbabin 1999, 54). *Tesserae* verschijnen eerst binnen *signinum*-vloeren of worden gebruikt in een rand rondom deze traditionele vloertypes. De toepassing ervan op grotere oppervlakken vindt pas plaats rond het einde van de 2e en begin van de 1e eeuw v.o.t. en vaak blijven mozaïekvloeren nog geassocieerd met de gekende types. Een grote variëteit aan tessellatievloeren ontwikkelt zich, bichrome ornamentele mozaïeken duiken op in de laatste eeuw van de republiek en *opus sectile* lijkt populairder te worden. Deze trends zorgen voor een uitbreiding binnen het mozaïekrepertoire (Dunbabin 1978, 6-7; 1999, 55-56). Repetitieve patronen die de volledige vloer dekken in verschillende compartimenten hangen samen met veranderende modes en smaken in de 1e eeuw o.t. Een grotere nadruk komt te liggen op het mozaïek als plat vlak in tegenstelling tot de illusionistische driedimensionaliteit van de fijne hellenistische werken. Zwart-wit mozaïekvloeren worden gebruikelijk en vormen een meer toegankelijke en goedkope vervanging voor de polychrome mozaïeken. Een tendens tot massaproductie ontstaat. De sobere stijl sluit mogelijk ook aan bij de modes in het vroege principaat (Blake 1930, 78-86, 102-121; Pernice 1938, 134-146; Clarke 1979; de Vos 1991, 48-56; Dunbabin 1999, 56-57). De nieuwe mozaïekkunst laat het combineren van verschillende gezichtspunten toe en kan makkelijk aan de eisen van de architectuur worden aangepast. Verder zijn de zwart-wit ontwerpen geschikt voor de overdracht van informatie, via beeld of inscripties (Dunbabin 1999, 58-59). In de 2e eeuw o.t. komt deze bichrome stijl tot volle ontwikkeling en gedurende de 3e eeuw o.t. ontplooit hij zich verder. Ook polychromie duikt opnieuw frequenter op vanaf de Antonijnse periode, maar wordt nu toegepast in eenzelfde stijl als de zwart-wit mozaïeken, met tweedimensionale figuratieve en ornamentele patronen in compartimenten (Blake 1936, 114-137; 1940, 98-101; Dunbabin 1978, 8; 1999, 67-68). *Emblemata* blijven in gebruik maar worden vaak gecombineerd binnen eenzelfde vloer en het traditionele onderscheid tussen het paneel en haar omkadering vervaagt steeds verder. Elke poging tot het imiteren van schilderkunst wordt volledig verlaten (Dunbabin 1999, 67-68). In de 4e eeuw o.t. leeft de smaak voor polychromie sterk op en kan een voorkeur voor onderwerpen uit het dagelijkse, contemporaine leven en voor waargebeurde evenementen worden opgemerkt. Deze nieuwe stijl kan reeds vroeger onderscheiden worden in Noord-Afrika en een beïnvloeding vanuit deze regio lijkt dan ook aannemelijk (Aymard 1937; Lavin 1963; Dunbabin 1978, 212-217; Smith 1983, 123; Dunbabin 1999, 69).

2.3.1.2 Noord-Afrika

Zoals hierboven aangegeven komen in Punisch Noord-Afrika reeds verschillende vloertypes, zoals *opus figlinum* of *opus signinum* voor die gelijkenissen met de pure *tessera*-mozaïekvloer vertonen en waarbinnen vaak *tesserae* worden geïncorporeerd. Voorbeelden uit Carthago en Kerkouane lijken terug te gaan tot de 3e of zelfs 4e eeuw v.o.t. Ook volwaardige *opus tessellatum* werd o.a. in Carthago aangetroffen binnen huiscontexten die mogelijk dateren in de late 3e – vroege 2e eeuw v.o.t. (figuur 3) (Dunbabin 1978, 16; 1994; 1999, 1021-103; Ben Abed 2006a, 13-14). Deze technieken worden na de Romeinse verovering waarschijnlijk grotendeels verdergezet in de Punische steden. Het onderscheid tussen deze inheemse vloeren en de Romeinse contemporaine pendanten is daarom moeilijk of niet te maken (Dunbabin 1978, 16). In de 1e eeuw o.t. duiken echter in toenemende mate geometrische mozaïekvloeren op in de typisch Italische zwart-wit traditie (Dunbabin 1978, 16-17; Parlasca 1982, 196-201; Dunbabin 1999, 103; Ben Abed 2006a, 16). Deze Italische invloed wordt duidelijker gedurende de 2e eeuw o.t., maar al snel worden lokale variaties zichtbaar, voornamelijk door het gebruik van een levendige polychromie. Deze trend is mogelijk te wijten aan de Afrikaanse rijkdom aan gekleurde steensoorten, maar kan ook te maken hebben met een adaptatie aan de lokale smaken (Dunbabin 1978, 18-19; 1999, 103; Ben Abed 2006a, 18). Noord-Afrikaanse ateliers kunnen op dit moment worden onderscheiden en een eerste specifieke Afrikaanse mozaïekstijl, de zogenaamde florale stijl[14] ontwikkelt zich, gebaseerd op de uitgewerkte Italische stijl met bichrome, florale arabesken die o.a. in *Villa Adriana* en in Ostia worden aangetroffen tussen ca. 120-130 o.t. (Picard 1965; Smith 1983, 124-125 Dunbabin 1999, 103-104). Complexe, polychrome mozaïekvloeren worden de standaarddecoratievorm voor rijke huizen en (publieke) baden in *Africa Proconsularis* in de 2e en 3e eeuw o.t. (Dunbabin 1999, 107; Ben Abed 2006a, 19-20).

De belangrijke rol van *Africa* in het Romeinse rijk en de bloei van de urbane samenleving in deze periode zorgen voor een sterke diversificatie van ateliers. Stijlen ontwikkelen zich en passen zich aan op vraag van lokale opdrachtgevers (Ben Abed 2006a, 19). Een grote originaliteit wordt tentoongespreid in zowel de polychrome en vrije behandeling van

[14] De florale stijl (*style fleuri*, *floral style*) is een stijl binnen de Romeinse mozaïekkunst waarbij het strenge geometrische kader wordt doorbroken door de het gebruik van gestileerde plantaardige motieven i.p.v. eenvoudige lijnen. De stijl wordt in Italië voornamelijk uitgevoerd in zwart-wit, in Afrika veelal in polychromie (Picard 1968, 111).

ornamenten, gekend uit het Italische repertoire, als in de keuze en uitvoering van figuratieve scènes. *Emblemata* worden gecombineerd binnen eenzelfde mozaïekvloer en figuren worden vrij verspreid over het oppervlak of geordend in registers. Een ambigue omgevingsindicatie kenmerkt de figuratieve Afrikaanse mozaïekkunst. Hints van ruimte worden gegeven door stukjes grond, schaduwen of verspreide landschaps- of architectuurelementen zonder dat een geünificeerde, picturale ruimtelijkheid wordt gecreëerd (Lavin 1963; Dunbabin 1999, 110-112). Naast de traditionele Grieks-Romeinse onderwerpen waaronder mariene taferelen, mythologie, geletterde cultuur en goden (voornamelijk Dionysos, Neptunus en Venus zijn populair), wordt de Afrikaanse mozaïekkunst gekenmerkt door een ontwikkeling van een repertoire aan contemporaine figuratieve onderwerpen die de leefwereld en de interesses van de opdrachtgevers van het mozaïek uitdrukken. Zo duiken steeds vaker taferelen op geassocieerd met de jacht, het amfitheater, het circus, de atletiek, het rurale leven etc. (Dunbabin 1978, 38-45, 46-187; Smith 1983, 125-127; Dunbabin 1999, 115-124; Ben Abed 2006a, 24-25; 2006c). Deze Noord-Afrikaanse stijl lijkt zich voornamelijk in de 4^{e} eeuw o.t. te verspreiden over de rest van het westerse Middellandse Zeegebied (Dunbabin 1978, 196-222; Ben Abed 2006a, 25; 2006c, 41).

2.3.1.3 Conclusie

De evolutie van de mozaïekkunst in het mediterrane gebied is dus een voorbeeld van de beschreven tendensen van globalisering. Bestaande lokale tradities, zowel in Italië als in (Punisch) Noord-Afrika, worden aangepast ten gevolge van de interactie in een krimpende wereld van toegenomen connectiviteit. Hellenistische, Punische en Romeinse tradities liggen vermoedelijk aan de basis van het ontstaan van een gelijkaardige bevloeringstechniek, *opus tessellatum*, op verschillende plaatsen in het gebied. Door contacten worden deze tradities geünificeerd en wordt de Italische zwart-wit interpretatie van deze vloeren prominent. Dit universele model wordt lokaal aangepast aan smaken, technieken en stijlen en als dusdanig geparticulariseerd. Nieuwe Noord-Afrikaanse elementen worden toegevoegd aan het repertoire en verkrijgen een nieuw universeel karakter waardoor ze verspreid en vervolgens geparticulariseerd worden in Italië en in de andere gebieden van het westelijke Romeinse Rijk.

2.3.2 Vloermozaïeken als deel van de *Gesamtkomposition* van Romeinse baden

Vloermozaïeken vormen slechts een deel van het harmonisch geheel van architectuur, techniek en decoratie dat het Romeinse badhuis moet zijn geweest. Mozaïeken komen zo niet enkel voor ter bekleding van vloeren maar ook op waterbekkens, wanden en gewelven (Sear 1977; Dunbabin 1999, 236-253; Wiedler 1999, 2). Verder wordt uitvoerig gebruik gemaakt van natuursteen zoals (veelkleurige) marmer, van stucco, glas, schelpincrustaties, wandschilderingen, metalen ornamenten en (vrijstaande) sculptuur binnen het decoratieve schema van thermengebouwen en speelt ook lichtinval een belangrijke rol (Brödner 1983, 130-139; Nielsen 1993, 86-87, 145; Fagan 1999, 176; Wiedler 1999, 176-177, 201-213; Hewitt 2000, 204; Yegül 2010, 7-9). Deze onderdelen zijn veelal sterk op elkaar afgestemd. Zo wordt soms de imitatie van gewelven in de mozaïekkunst vermoed (cf. infra) en werd de samenhang tussen mozaïekdecoratie en muurschilderingen reeds vastgesteld (o.a. Dunbabin 1978, 19, 27; Barbet 1983; Picard 1983; Wiedler 1999, 201-204; Barbet 2003). Studies over vrijstaande sculptuur binnen de bredere context van decoratieve programma's in thermen werden al gepubliceerd door o.a. Manderscheid (1981), Marvin (1983) en Gasparri (1983-1984).

Het is dus van groot belang vloermozaïeken zoveel mogelijk te beschouwen binnen deze zorgvuldig uitgedachte architecturale en decoratieve programma's. Alleen zo kan een beeld verkregen worden over de intenties van de opdrachtgevers en over de ervaringen van de gebruikers van het badcomplex. Helaas ontbreken vele gegevens wegens spoliatie, degradatie van het materiaal doorheen de tijd, of door recentere (soms goedbedoelde) verplaatsingen van de materialen.

Deel 4: Catalogus van casestudies

In wat volgt zullen de geselecteerde publieke badgebouwen uit *Africa Proconsularis* en *Numidia* (hoofdstuk 1) en Italië (hoofdstuk 2) worden besproken. Na een korte situering van de complexen en een beschrijving van de algemene architecturale opbouw volgt een uiteenzetting over de mozaïeken aangetroffen binnen het gebouw. Deze bespreking behelst voornamelijk een omschrijving van de motieven, de algemene thema's en de iconografie van deze mozaïeken. Een uitgebreide analyse van figuratieve en – hoewel vaak in mindere mate – geometrische patronen wordt aangetroffen in de werken waarnaar gerefereerd wordt.

Hoofdstuk 1
Publieke thermen in *Africa* en *Numidia*

1.1 Acholla (Henchir Botria, Tunesië) (kaart 5, 6)

De antieke stad Acholla, via een wij-inscriptie van de *populus Achollitanus* (AE 1948, 116; Picard 1946-1949, 302-303) gevonden in de zogenaamde Trajanusthermen, gelokaliseerd in wat nu Henchir Botria heet, is gelegen op een 45 km ten noorden van Sfax, langs de Tunesische kust (Picard 1947, 557; 1959, 76; Ennabli 1976a; Wiedler 1999, 283; Thébert 2003, 486; Ben Abed 2006c, 91). De stad is gekend uit verschillende antieke bronnen en werd volgens Stephanus van Byzantium (*Ethnica* 152) gesticht door Maltese kolonisten. Vermoedelijk is het echter een Fenicische kolonie van Carthago die Rome steunde gedurende de Derde Punische Oorlog en daarom na 146 v.o.t. het statuut van *civitas libera* verkreeg (Strabo XVII.831; Plinius, *Naturalis Historia* V.4.30; Appianus, *Historia Romana* VIII.94; Picard 1947, 558; 1959, 76; Ennabli 1976a; Wiedler 1999, 283). Onder Hadrianus wordt het *municipium*-statuut verleend (Picard 1947, 562; Ennabli 1976a).

Opgravingen uitgevoerd tussen 1947 en 1955 onder leiding van G.C. Picard toonden aan dat de stad in de 2e eeuw o.t. een grote welvaart kende die vermoedelijk gebaseerd was op maritieme handelscontacten. Tijdens de opgravingen werd slechts een beperkt gedeelte van de stad geëxploreerd waardoor tot op heden geen volledig stadsplan beschikbaar is (kaart 6). Een centraal geplaveid plein, mogelijk het *forum*, werd geïdentificeerd. Aansluitend hierbij werd in het oosten een thermencomplex ontdekt, de zogenaamde Trajanusthermen, terwijl in het noorden een privéwoning, het zogenaamde *Maison d'Asinius Rufinus* (consul in Rome in 184), werd aangetroffen. Een 100 m ten noorden van het vermoedelijke *forum* werd een tweede huis, *Maison du triomphe de Neptune*, opgegraven. Een derde luxueuze woning, *Maison aux colonnes rouges*, bevindt zich ten oosten van de Thermen van Trajanus. Een tweede badhuis,

de '*Thermes du thiase marin*', werd in het zuiden van de opgegraven zone gelokaliseerd, nabij de restanten van een amfitheater. Deze complexen leverden elk een bijzondere reeks 2e-eeuwse mozaïeken, waarvan de figuratieve exemplaren nu zijn ondergebracht in het Bardo Museum. De structuren zelf en de geometrische motieven die *in situ* bleven, krijgen heden nog zeer weinig aandacht (Picard 1947, 559, 561; 1959, 76; Ennabli 1976a; Dunbabin 1999, 104; Wiedler 1999, 283; Ben Abed 2006c, 91-92).

1.1.1 Trajanusthermen (*Thermes de Trajan*)

1.1.1.1 Architectuur

Van de opgaande architectuur van het badhuis werden geen resten overgeleverd daar de site in latere perioden extensief werd gebruikt als steengroeve. Het grondplan valt echter enigszins te reconstrueren aan de hand van de uitgebreide mozaïekdecoratie die nog grotendeels *in situ* bewaard bleef (figuur 4). Het gaat om een rechthoekig gebouw van ongeveer 50 m (oost-west) bij 30 m (noord-zuid) met semi-symmetrisch grondplan (Picard 1959, 78; 1980a, 64-67; 1994, 25-26; Thébert 2003, 321). Het centrale, en tevens ook grootste, gedeelte van het badhuis wordt ingenomen door de onverwarmde zalen van het *frigidarium*. De ruimtes in dit deel kennen een symmetrische opbouw volgens een noord-zuid georiënteerde as. Een groot quasi-vierkant bassin (ca. 7 m x 6,40 m), vermoedelijk de *natatio*, bevindt zich in een noordelijke ruimte met dubbele abside (nr. 25[15]), gevolgd door een grote centrale zaal (nr. 19-21) en twee kleinere zuidelijke *piscinae* (Picard 1959, 78; 1980a, 66). De verwarmde delen liggen niet in de as van het *frigidarium*, maar werden gelokaliseerd in het noordwestelijke deel van het gebouw (nr. 9-18). Ten oosten van het *frigidarium* worden drie ruimtes geattesteerd waarvan de meest zuidelijke (nr. 1) potentieel wordt geïnterpreteerd als *vestibulum*. De aangrenzende ruimte in het noorden (nr. 2), doet denken aan een *atrium* met een centraal *impluvium* en is mogelijk geïnspireerd op de private badarchitectuur. Een ruimte die dit *atrium* van de *natatio* scheidt, werd door de schijnbare aanwezigheid van een nis in de westelijke muur geïnterpreteerd als *apodyterium* (nr. 5) (Picard 1959, 78-79; 1980a, 64-66). De ingang bevindt zich dus vermoedelijk in het oosten, maar mogelijk moet ook een tweede ingang in het westen – langs de zijde van het veronderstelde *forum* – worden gereconstrueerd (Picard 1959, 78; 1980a, 66).

[15] De oorspronkelijke toegekende vloernummers van Picard (1959) zullen hier worden gehanteerd voor de beschrijving van de mozaïeken. Nummer 23 ontbreekt om onbekende reden.

In het zuidwestelijke deel worden nog drie mozaïeken aangetroffen, waarvan de grootste (nr. 6), onmiddellijk naast het *frigidarium*, symmetrisch gesitueerd is t.o.v. het vermoedelijke *vestibulum*. Twee kleinere (nr. 7 en 8) bevinden zich ten zuidwesten. Dit gedeelte lijkt niet voorzien geweest te zijn van *piscinae* en wordt door Picard (1980a, 65-66) in verband gebracht met het aangrenzende *forum*. Een sociale functie voor bijeenkomsten etc. wordt naar voren geschoven.

Aanvankelijk werd het gebouw door Picard (1946-1949, 303-304) op basis van een inscriptie, aangetroffen in een van de zuidelijke bassins van het *frigidarium*[16], gedateerd in de regeerperiode van Trajanus, meer bepaald tussen 116 en 117. Deze werd aanzien als wij-inscriptie voor het gebouw, dat door de opgraver tot "*Thermes de Trajan*" werd omgedoopt. Deze datering werd door dezelfde auteur echter aangepast naar 115-120 o.t., overeenkomstig met de laatste jaren uit de regeerperiode van Trajanus en het begin van het keizerschap van Hadrianus (Picard 1959, 93) en vervolgens naar 120-130 o.t. (Picard 1980a, 103-104; 1980b, 350). Op basis van gelijkenissen met bepaalde mozaïeken van de villa van Hadrianus in Tibur kan een Hadriaanse datering worden aangenomen. Volgens Dunbabin (1999, 104, n. 15) zouden de mozaïeken eventueel nog iets later kunnen dateren maar de datering van Darmon (1981, 278) in de Severische periode lijkt te laat.

De mozaïeken van het *caldarium* behoren tot een latere, vermoedelijk 4e-eeuwse, restauratiefase en vertonen duidelijke stilistische verschillen met de rest van het mozaïekensemble (Picard 1959, 80; 1980a, 68-69). Deze worden hieronder dan ook buiten beschouwing gelaten. De dateringen zijn voornamelijk gebaseerd op de stilistische eigenschappen van de mozaïeken. Archeologische onderzoeken in 1954 onder het niveau van de bestaande mozaïeken leverden echter ook materiaal op dat dateert tussen de 1e eeuw v.o.t. en de 2e eeuw o.t. (Picard 1980a, 67-68).

[16]De beschadigde inscriptie "*- - -] Optimi [- - - / - - - X ?] III[- - - / - - -] inopi[- - -"* (Picard 1946-1949, 303-304) verwijst naar Trajanus, die vanaf 114 o.t. Optimus wordt verklaard. Lijn twee bevat vermoedelijk de overige onderdelen van de imperiale titulatuur. In 116 o.t. is Trajanus Imperator XIII. De aangevulde X kan echter ook een V zijn, wat de inscriptie zou dateren in 114-115 o.t. Niets wijst er echter op dat deze inscriptie direct verband houdt met de wijding van de thermen (Thébert 2003, 486).

1.1.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken (nr. 1-8)

Het vloermozaïek van de grote rechthoekige ruimte (ca. 10 m x 8 m) ten zuidoosten van het *frigidarium* (nr. 1) bestaat uit een geometrisch repetitief motief van afwisselend zwarte, rode, groene en gele schildmotieven tegen een witte achtergrond (figuur 5, 6). Deze schilden zijn onderling verbonden ter vorming van een regelmatig patroon van elkaar oversnijdende sinusoïdale strengen. De boord van de vloer bleef niet bewaard (Picard 1959, 78; 1980a, 69; Balmelle et al. 1985, pl. 222d).

Mozaïek 2 (figuur 7) bekleedt de *atrium*-ruimte en bestaat uit een repetitief patroon van goudgele vegetatieve kransen waarbinnen zich telkens een zwarte cirkel met ingesloten rozet bevindt. Deze rozet is samengesteld uit afwisselend zwarte gepunte en rode hartvormige blaadjes. Op de contactpunten van deze kransen worden zwarte wijnranken voorgesteld. De boord van dit mozaïek is opgebouwd uit een vlechtmotief van twee veelkleurige strengen. De *intercolumnationes* van het *impluvium* (nr. 3) en de drempel (nr. 4) tussen het *atrium* en het mogelijke *apodyterium* worden beide gedecoreerd met een polychroom schaakbordpatroon (Picard 1959, 78-79; 1980a, 75-76).

Mozaïek 5 (figuur 7, 8) decoreert een ruimte waarvan de westelijke wand werd voorzien van een nis (*apodyterium*?) en bestaat uit een polychroom meanderpatroon opgebouwd rond afwisselend swastika's en vierkanten gevuld met een net van drie polychrome strengen. De vierkanten en rechthoeken in de rest van het patroon worden opgevuld met polychrome vlechten uit twee meerkleurige strengen. De boord wordt opgebouwd uit een gelijkaardige vlecht (Picard 1959, 79; 1980a, 73-74; Balmelle et al. 1985, pl. 194f).

Het mozaïek meteen ten westen van het *frigidarium* (nr. 6) bevat net zoals zijn oostelijke symmetrische tegenhanger een polychroom patroon met schildmotief (figuur 9, 10). De schilden bevinden zich langs weerszijden van een vierkant met interne Salomonsknoop, binnen langgerekte zeshoeken die alternerend liggend en staand worden ingebed in het patroon. Ze worden van elkaar gescheiden door vierpuntige sterren, opgebouwd uit een centraal vierkant waarbinnen zich een zwarte bloem bevindt en aan de zijden waarvan telkens een gelijkzijdige driehoek is vastgemaakt die een kleinere gekleurde driehoek bevat (Picard 1959, 79; 1980a, 71-72; Balmelle et al. 1985, pl. 185e). De boord van het mozaïek wordt gevormd door een zaagtandenmotief van afwisselend rode en gele gelijkzijdige driehoeken, ingesloten tussen twee zwarte banden (Picard 1959, 79; 1980a, 71-72).

Mozaïek 7 wordt gevormd door een meander van swastika's rondom alternerend staande en liggende rechthoeken die gevuld zijn met polychrome vlechtpatronen, gelijkend op deze uit mozaïek 5 (figuur 9) (Picard 1959, 79; 1980a, 74; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 189a).

Mozaïek 8 bestaat uit een patroon van afwisselend staande en liggende rechthoeken gevuld met polychrome vlechten en omringd door vierkanten en ruiten ter vorming van achtpuntige sterren (figuur 9) (Picard 1959, 79; 1980a, 74; Balmelle et al. 1985, pl. 182d).

ii. Figuratieve mozaïeken (nr. 19-25)

De figuratieve mozaïeken concentreren zich in de centrale gedeelten van het badcomplex in de ruimtes voorbehouden voor de koude baden.

De vloer van de centrale ruimte (ca. 16,60 m x 9,80 m) van het *frigidarium* bestaat uit drie structurele mozaïekdelen (nr. 19-21) die vermoedelijk een gewelfoverkapping[17] reflecteren. Een centraal, quasi-vierkant mozaïek lijkt zo een kruisgewelf voor te stellen. Langs het oosten en het westen worden twee identieke, langwerpige, noord-zuid georiënteerde mozaïeken vastgesteld die waarschijnlijk elk bedekt werden door een tongewelf (Picard 1959, 80-81; Dunbabin 1978, 19; Picard 1980a, 64, 67, 78-79, 82; 1994, 26; Dunbabin 1999, 104; Wiedler 1999, 151, 203, 283; Ben Abed 2006c, 92).

Een perifeer fries (breedte ca. 0,80 m) omgeeft de drie afzonderlijke delen. Het is opgebouwd uit een buitenste boord van zwarte *tesserae* waarop cirkels gevormd worden door twee gouden, linten. Binnen deze cirkels wordt telkens een bloem met vier witte blaadjes weergegeven. Het eigenlijke fries heeft een witte achtergrond waartegen goudgele grotesken zijn uitgezet. De kleine figuren hebben een menselijk bovenlichaam dat ontspruit uit een soort bloemenkelk en hun hoofd lijkt gekroond met een soort stralen- of verenkrans. Ze worden van elkaar gescheiden door plantaardige motieven in een continu dynamisch motief. Centraal in de oostelijke, bewaarde zijde bevindt zich een masker[18] (figuur 11). Enkel het oostelijke gedeelte bleef grotendeels bewaard, alsook een zuidelijk gedeelte ter hoogte van de zuidoostelijke hoek van het centrale mozaïekveld (Picard 1959, 81; 1980a, 81-82; Wiedler 1999, 284). De boord tussen mozaïek 19 en 21 (figuur 11) is vermoedelijk zeer gelijkaardig aan de nu verdwenen boord

[17] Picard (1968, 97-98) suggereert dat het *frigidarium* van de Trajanusthermen mogelijk niet (volledig) overdekt werd. Lézine (1968, 74) sluit deze hypothese uit en beschouwt het *frigidarium* van deze thermen als een overdekte structuur, hetgeen ook overeenkomt met de uitgewerkte en goed bewaarde mozaïekdecoratie.
[18] De identificatie van het masker (Oceanus?) kan niet worden bevestigd. Zie ook Dunbabin (1978, 150).

tussen mozaïek 21 en 20. Centraal wordt een zon voorgesteld langs weerszijden waarvan zich een fantasierijke architecturale structuur van arabesken ontplooit waarin zowel figuratieve als plantaardige figuren verwerkt zijn (Picard 1959, 82-83; 1980a, 82-85; Wiedler 1999, 284). Elk van de drie mozaïekstukken wordt individueel omgeven door een witte boord met groene ruitkrans (Picard 1980a, 78, 80; Balmelle et al. 1985, pl. 84f).

Het centrale gedeelte (nr. 21; ca. 10,55 m x 8,90 m) wordt opgedeeld in drie concentrische friezen met polychrome (voornamelijk goudgele) figuren tegen een witte achtergrond (figuur 5, 12). Deze worden doorsneden door diagonalen die de reflectie vormen van de ribben van het kruisgewelf. Deze zijn opgevuld met fantasierijke en zeer ornamentele arabesken, maar bleven slechts zeer ongelijkmatig bewaard (Picard 1980a, 85-86). Het buitenste fries wordt opgevuld door mozaïeken die de strijd van centauren met leeuwen en luipaarden weergeeft. Het volgende niveau bevat een gelijkaardige groteskendecoratie als het omgevende fries, al worden eveneens panters toegevoegd tussen de half-menselijke figuren. Het binnenste bewaarde gedeelte van het mozaïek bestaat uit verschillende panelen waarvan er 3 van de originele 8 (deels) bewaard bleven. Ze stellen erotisch-amoureuze scenes met satyrs en maenaden voor. Het centrale paneel van dit mozaïek ging verloren, samen met quasi de rest van het centrale en westelijke gedeelte (Picard 1947, 559-560; 1959, 81, 83-84; Dunbabin 1978, 19, 248; Picard 1980a, 78-90; 1994, 26; Dunbabin 1999, 104; Wiedler 1999, 153, 283-284; Ben Abed 2006c, 92).

Het oostelijke mozaïek (nr. 19; ca. 9,3 m x 4 m) werd bijna volledig overgeleverd en bestaat uit een perifere band met zee-*thiasos* en een centrale strook (figuur 11). Deze laatste bevat een centraal *emblema* waarop een jonge, triomferende Dionysos in een wagen getrokken door twee centauren wordt afgebeeld met een *kantharos* en lans in de hand (figuur 13). Langs weerszijden worden twee circulaire medaillons (diameter 1,04 m) weergegeven met de personificaties van de seizoenen (winter en lente) gevat tussen vegetatieve, figuratieve en ornamentele elementen. Van het westelijke mozaïek (nr. 20) bleef enkel het medaillon met personificatie van de zomer (figuur 14) bewaard, maar de opbouw is vermoedelijk zeer gelijkaardig, zo niet gelijk (Picard 1949; 1959, 81-83; Dunbabin 1978, 19, 181, 248; Picard 1980a, 90-95; Dunbabin 1989, 25; Jeddi 1994, 81; Picard 1994, 26; Dunbabin 1999, 104-105; Wiedler 1999, 107, 136, 153-154, 283-284; Ben Abed 2006a, 19; 2006c, 92).

Mozaïek 22, afkomstig van de ruimte binnen het *frigidarium* ten westen van de zuidwestelijke *piscina*, bestaat uit een voorstelling van Dionysos Pais op een tijger in een rond medaillon tegen een witte rechthoekige achtergrond met gevlochten boord (figuur 15) (Picard 1959, 84; 1980a, 85; Dunbabin 1978, 248; Wiedler 1999, 154 287).

De overgang naar de noordelijke ruimte met de *natatio* wordt gevormd door een rechthoekig drempelmozaïek (nr. 24). Het bevat drie *tondi* en wordt gevormd door een donkere band waarop laurierguirlandes worden uitgezet. De centrale *tondo* bevat een afbeelding van een mannelijk figuur die met Jupiter werd geïdentificeerd[19] (figuur 16). Het westelijke medaillon bevat een afbeelding van Minerva en wordt getorst door een Gigant met slangenbenen (figuur 17). Het oostelijke medaillon ging verloren, maar zou een afbeelding van Juno – ter vervollediging van de Capitolijnse triade – bevat kunnen hebben (Picard 1959, 84; Dunbabin 1978, 248; Picard 1980a, 97; 1994, 28; Wiedler 1999, 154, 287).

Mozaïek 25 (oorspronkelijk ca. 8,1 m x 2,7 m waarvan 2 fragmenten [ca. 2,8 m x 2,5 m en 1,5 m x 1,4 m] zijn bewaard) bevindt zich net ten noorden van deze drempel, ter hoogte van de absidale nissen in het *frigidarium*. Het mozaïek (figuur 18) bestaat uit een centraal achthoekig medaillon met gebogen zijden dat grotendeels verloren ging maar waarop nog de benen van een mannelijk en vrouwelijk personage zijn te onderscheiden. In het oosten en westen wordt het medaillon begrensd door een gelijkaardig tafereel bestaande uit een complexe, zeer ornamentele theaterarchitectuur, doorkruist van florale, figuratieve en ornamentele (architectuur-)elementen, rurale scenes, mythologische figuren, personificaties van de winden en seizoenen, triomfsymbolen, theatermaskers etc. (Picard 1959, 84-85; Dunbabin 1978, 248; Picard 1980a, 97-102; 1994, 28-29; Wiedler 1999, 154-155; 286).

1.1.2 Thermen van de mariene thiasos (*Thermes du thiase marin*)

1.1.2.1 Architectuur

Net als bij de Trajanusthermen werd het grootste deel van de architectuur van dit badgebouw vernietigd waardoor het grondplan niet volledig begrepen kan worden[20] (figuur 19). De ingang bevindt zich waarschijnlijk langs de nu quasi volledig verdwenen noordelijke zijde, via een lange, rechthoekige hal (A) met noord-zuid oriëntatie. Deze verdeelt het complex in twee delen van ongeveer gelijke grootte. Aan de oostzijde van deze as bevinden zich de ruimtes die behoren

[19] De iconografische identificatie lijkt niet zeer overtuigend gefundeerd, maar de centrale positie van het medaillon, naast de buste van Minerva, lijkt ze wel enigszins te bevestigen.
[20] De identificatie van de verschillende ruimtes kan louter op basis van het onvolledige grondplan en de beschikbare rapporten echter niet voldoende worden herzien. Een herinterpretatie lijkt echter wel noodzakelijk voor bepaalde onderdelen.

tot het *frigidarium* van het complex. Ruimte B werd geïnterpreteerd als de deels overdekte centrale hal van het *frigidarium*[21], afgezoomd met een portiek en in het zuiden toegang verlenend tot een ruimte met dubbele abside (C), vergelijkbaar met deze uit de Trajanusthermen. De *natatio* bevindt zich in het zuiden hiervan. Ruimtes D en E worden gesitueerd tussen de centrale ruimte (B) en de noordelijke façade, maar bleven slechts zeer partieel bewaard[22] (Picard 1968, 95-96).

Het westelijke gebouwdeel bevat een grote ruimte (F) die door vier zuilen verdeeld wordt in drie oost-west georiënteerde traveeën. Het grondplan en de situering nabij de ingang doen denken aan het *atrium* van de Trajanusthermen. Een *impluvium* ontbreekt hier echter en het is onwaarschijnlijk dat de zuilen een volledig dak gedragen zouden hebben (Picard 1968, 96-97). Het gaat mogelijk om een halfopen koer – met portieken langs de noordelijke en zuidelijke zijde – die dienstdeed als een soort *palaestra* of gebruikt werd voor sociale doeleinden[23]. Ruimte G verschaft toegang tot deze ruimte vanuit gang A en wordt in het zuiden geflankeerd door een soort *exedra* (H) dat grotendeels open is naar de gang toe. In de lange zijden van de ruimte worden twee korte noord-zuid georiënteerde muurdelen opgemerkt (Picard 1968, 97, 103). De creatie van een soort nis en de plaatsing nabij de ingang zou eventueel kunnen suggereren dat deze ruimte dienstdeed als *apodyterium*. Picard (1968) vermeldt deze mogelijkheid echter niet. Een kleine rechthoekige kamer (I) ten zuiden van gang A en ten westen van de ruimte met dubbele abside (C) verschaft toegang tot een grote ruimte in het zuidwesten van het complex (J). De interpretatie van de westelijke zijde is enigszins problematisch daar het gebouw hier niet volledig werd opgegraven. Waarschijnlijk bevinden zich hier de verwarmde ruimtes. *Hypocausta* werden echter vooralsnog nergens geïdentificeerd (Picard 1968, 97). Ruimte J wordt door Picard (1968, 97) geïnterpreteerd als het *tepidarium*, terwijl L volgens hem op basis van de vorm van de ruimte mogelijk geïdentificeerd moet worden als een *sudatorium*. Een kleine rechthoekige ruimte (K) kan enkel vanuit deze laatste kamer bereikt worden. Het eigenlijke *caldarium* bevindt zich mogelijk in het gebied dat niet werd opgegraven (Picard 1968, 97).

---

[21] De ruimte zou anderzijds als *palaestra* kunnen worden gezien, omgeven door een portiek en in het noorden en zuiden voorzien van *exedrae*, waarvan het zuidelijke gekenmerkt wordt door een dubbele abside en grenst aan de achterliggende *natatio*.

[22] Ze zouden, volgens de interpretatie in de vorige voetnoot, als annexen – mogelijk overdekte sportruimtes of ruimtes voor ontspanning, massages etc. – van de *palaestra* kunnen worden gezien. Dit kan echter evenmin worden bevestigd.

[23] Een alternatieve interpretatie zou in deze ruimte een *frigidarium* kunnen herkennen. De onvolledige staat van de documentatie laten echter geen conclusie toe.

Het complex werd voornamelijk gedateerd op basis van de stijl van de mozaïeken, die binnen eenzelfde decoratieprogramma zijn uitgevoerd. Aanvankelijk dateert Picard (1968, 99, 146) de constructie rond 130 o.t., net na de constructie van de Trajanusthermen, een datering die hij later herziet en licht verlaagt naar 130-140 o.t. (Picard 1980b, 350). Er wordt geen melding gemaakt van enige archeologische dateringscriteria.

1.1.2.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het gebouw bevat, met uitzondering van het figuratieve mozaïek van de mariene *thiasos* in ruimte C waaraan het zijn huidige naam ontleent, uitsluitend niet-figuratieve vloermozaïeken. Deze werden door de opgravers *in situ* gelaten.

De vloer van *vestibulum* A (figuur 20) bleef enkel in het zuidelijke gedeelte bewaard. Het mozaïek wordt opgebouwd door een regelmatig patroon van zwarte vierkanten, onderling verbonden door diagonale lijnen, tegen een witte achtergrond. Binnen elk vierkant wordt een tweede zwart concentrisch vierkant getekend waarin zich een witte Salomonsknoop ontplooit (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 169b). De boord is opgebouwd uit een zwart-wit zaagtandenpatroon. Het mozaïek van de aangrenzende ruimte I (figuur 21) is zeer gelijkaardig, maar werd polychroom uitgevoerd. De regelmatig gespreide vierkanten worden hier verbonden door gebogen zwarte lijnen die een vierpuntige ster vormen en de interne Salomonsknoop wordt zowel met witte als rode *tesserae* uitgevoerd (Picard 1968, 99-102). De drempel (figuur 21) tussen deze beide ruimtes wordt gedecoreerd met een rooster dat 45° gedraaid is ten opzichte van de boord en bestaat uit vierkanten die zijn opgebouwd uit witte en zwarte *tesserae*. Ze sluiten rozetten in met vier blaadjes van zwarte en rode *tesserae* (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 124a). Een zwart-wit meanderpatroon ontplooit zich op de boord van dit mozaïek (Picard 1968, 104-105; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 31b).

Exedra H (*apodyterium*?) wordt gekenmerkt door een meandermotief van onderling verbonden swastika's, uitgetekend met een enkele zwarte lijn tegen een witte achtergrond (figuur 22) (Picard 1968, 103-104; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 171a).

De vloer van ruimte G (figuur 23) werd quasi volledig overgeleverd en wordt gekenmerkt door een mozaïek met een regelmatig patroon van elkaar oversnijdende cirkels die langs de binnenkant getand zijn. De cirkels zijn afwisselend in groene, gele of rode *tesserae* uitgezet tegen een witte achtergrond. Elke cirkel bevat een rozet met vier hartvormige blaadjes

(Balmelle et al. 1985, pl. 240c). Picard (1968, 105) suggereert op basis van de grotere afmetingen van de *tesserae* en de iets minder verzorgde uitvoering dat het mogelijk gaat om een latere – niet nader gedateerde – herstelling.

Het vloermozaïek van ruimte F (figuur 24) kan worden opgedeeld in drie verschillende delen volgens de drie oost-west georiënteerde traveeën. Het zuidelijke deel wordt gekenmerkt door een regelmatig zwart-wit klavermotief met daartussen telkens een kruisvormige bloem van zwarte *tesserae* (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 231e). Het originele mozaïek werd in het meest zuidelijke deel gerestaureerd met een mozaïek opgebouwd met hetzelfde patroon, zij het gekenmerkt door motieven van kleinere dimensies (Picard 1968, 105-106). Het centrale deel van de ruimte, dat waarschijnlijk niet overdekt was, wordt gedecoreerd met een bichroom mozaïek bestaande uit drie onderdelen. De boord waarop de zuilen van de ruimte rusten bestaat uit een witte band waarop zwarte spiralen van takken worden getekend rondom een laurierblad aan het einde van elke twijg. Naar binnen toe werd aan beide zijden een ornamenteel fries geplaatst met zwarte schilden in een sinusoïdale streng. Uit de apex groeit telkens een lotusvormige bloem (variatie op Balmelle et al. 1985, pl. 58). Het centrale veld van het mozaïek bleef enkel in de noordoostelijke hoek bewaard en lijkt te zijn opgedeeld geweest in een reeks rechthoeken met meanderpatroon. De gevormde vierkanten worden afwisselend gevuld met een zwarte rozet en met een zwart zandloperpatroon, dat in het zuidoostelijke deel van het bewaarde fragment groter lijkt te worden. Het mozaïek bevatte eveneens witte vierkanten met daarbinnen een witte Salomonsknoop tegen een zwarte achtergrond. De noordelijke boord wordt opgebouwd door op elkaar gestapelde driehoeken met eenzelfde oriëntatie (Picard 1968, 106-107). Het noordelijke deel van ruimte F wordt bekleed door een vloermozaïek van gelijke vierkanten waartussen zich rechthoeken en kleinere vierkanten aftekenen. De grote vierkanten worden opgevuld door verschillende patronen terwijl de tussenliggende rechthoeken een ingesloten zwarte rechthoek bevatten waarvan de zijden concaaf zijn (variatie op Balmelle et al. 1985, pl. 144e). De decoratie van de tussenliggende vierkanten bleef enkel in de noordoostelijke hoek bewaard en vertoont een concentrisch zwart vierkant met een ingesloten wit vierkant met concave zijden dat 45° gedraaid is t.o.v. de omsluitende vierkanten (Picard 1968, 107-109). Dit gedeelte doet enigszins denken aan *opus sectile* inlegwerk.

Net als alle bovenstaande mozaïeken worden ook de ruimtes D en E (figuur 25) van de *frigidarium*-zijde van het complex gekenmerkt door de zogenaamde strenge mozaïekstijl. Ruimte D bevat een mozaïekvloer met een eenvoudige vlechtboord van witte en zwarte mozaïekstenen. Het mozaïekveld wordt gevuld met een patroon van loodrecht verweven banden die 45° gedraaid zijn t.o.v. de boord. Hierdoor ontstaat in de tussenruimtes een patroon van

vierkanten die elk opgevuld zijn met een kleiner, zwart vierkant (Picard 1968, 109; variatie op Balmelle et al. 1985, pl. 140a). Mozaïek E wordt opgebouwd door regelmatige zwarte zeshoeken, van elkaar gescheiden door een witte band met interne zwarte lijn. Binnen elke zeshoek wordt een witte zespuntige ster voorgesteld met daarbinnen een rozet met zes blaadjes (Picard 1968, 109).

Een tweede reeks niet-figuratieve mozaïeken wordt gevormd door vloeren uitgevoerd in de florale stijl. Van de centrale ruimte (B) van het *frigidarium* bleef enkel het vloermozaïek van de omgevende portiek (breedte ca. 2,80 m) zeer fragmentair bewaard. Toch kan de decoratie worden gereconstrueerd. Het gaat om een polychroom decor met een meervoudige boord (figuur 26a) bestaande uit een boord van rozetten, een brede band (ca. 0,37 m) van gele *tesserae*, een witte band (ca. 0,25 m) met gele cirkels waarbinnen zich rode rozetten bevinden, een zwarte band (ca. 0,18 m) met een rood-gele vlecht en een zwarte band (0,37 m) met een polychrome vlecht van drie strengen met groene, gele, witte en rode *tesserae*. De rest van het mozaïek (breedte ca. 1,50 m; figuur 26b) bestaat uit een geometrisch kader van vierkanten dat sterk floraal is ingevuld en werd uitgevoerd met witte, zwarte en rode *tesserae* (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 243h). De interne boord (figuur 26c) wordt gevormd door een zwarte band (breedte 1 Romeinse voet, ca. 0,296 m) met wit spiraalvormig wijnrankenmotief. De drempel tussen deze ruimte en gang A werd eveneens gedecoreerd met een polychroom floraal motief (Picard 1968, 111-114).

Ruimte K bevat een vloermozaïek met elkaar rakende bladerkransen, gelijkaardig aan mozaïek 2 van de Trajanusthermen en uitgevoerd in groene en gele *tesserae* (figuur 27). Op de grenspunten wordt telkens een zwart wijnblad aangetroffen. Elke krans bevat een rode getande cirkel met een interne rozet van twee rode en twee zwarte blaadjes. In de tussenruimtes bevindt zich telkens een rode rozet met vier blaadjes (Picard 1968, 114-115).

Het mogelijke *tepidarium* J wordt gedecoreerd door een vloermozaïek met een zogenaamd kussenpatroon dat zeer populair wordt in de Afrikaanse mozaïekkunst (figuur 28). Het complexe patroon van vierkanten, achthoeken en ovalen wordt verder ingevuld met voornamelijk florale elementen en werd uitgezet in zwart en donkergroen, hier en daar aangevuld met gele en rode *tesserae.* De boord wordt gevormd door een vlecht van een zwarte en twee rode strengen, allen voorzien van een witte rand, en door een eierlijst met afwisselend groene, gele en rode *ovuli* met donkerdere kern en een witte omlijning tegen een zwarte achtergrond (Picard 1968, 115-135).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het enige (teruggevonden) figuratieve paneel binnen dit badgebouw wordt aangetroffen in de ruimte met dubbele abside (C). Het rechthoekige paneel (ca. 5,71 m x 2,86 m) wordt langs beide zijden omgeven door een brede zone in de strenge zwart-wit stijl (figuur 29). Deze bestaat uit een brede band (ca. 50,5 cm) met schubbenpatroon die langs weerszijden wordt begrensd door een meander, die in de richting van de abside wordt herhaald na een tussengevoegde zwarte strook. Ook de abside zelf wordt gekenmerkt door zwart-witdecoratie en heeft een rand met een zwart zaagtandenpatroon (figuur 29). Het beeldveld van de abside wordt gevuld door een reeks zwarte linten die zich ontplooien in spiralen en ontspringen uit een krater zonder voet, eveneens uitgevoerd d.m.v. een enkele zwarte lijn (Picard 1968, 135-136; Wiedler 1999, 287).

Het polychrome middenpaneel (figuur 30) wordt afgezoomd door een eierlijst uit groene, gele en rode *tesserae* met een donkerdere kern en witte omranding tegen een zwarte achtergrond (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 49b). De scene zelf bestaat uit een mariene *thiasos* waarin vier figuren worden afgebeeld bovenop het wateroppervlak, voorgesteld door zigzaglijnen. De visachtige onderlichamen van een zeepaard en twee opeenvolgende ichthyocentauren lijken in elkaar over te vloeien waardoor een dynamische compositie tot stand komt van de figuren als een enkele sinusoïdale guirlande waaruit vijf verticalen rijzen. Deze verticalen bestaan uit het nu grotendeels verdwenen lichaam van het aanvoerende zeepaard, de torso van twee opeenvolgende ichthyocentauren, een nereïde die de laatste ichthyocentaur bereidt en de opgeheven staart van deze ichthyocentaur. De eerste ichthyocentaur draagt een dierenhuid over de schouders die uitwaaiert als vleugels achter hem. Hij beteugelt het paard en houdt een anker in de hand. De tweede houdt een brandende fakkel en een mand vast en is voorzien van krabbenpoten op de plaats van de gebruikelijke paardenvoorpoten (Picard 1968, 136-146; Dunbabin 1978, 248; Wiedler 1999, 287-288).

1.1.3 Conclusie

1.1.3.1 Trajanusthermen

De stilistische datering van de verschillende panelen en de thematische overeenkomsten, tonen aan dat de mozaïeken het resultaat zijn van eenzelfde decoratief programma. Enkel de mozaïeken uit het *caldarium* werden in een latere fase aangepast. Opvallend is de concentratie van figuratieve scenes in het grote centrale blok van het *frigidarium* en de mogelijke aanwezigheid van ruimtes met een sociale functie in het zuidwesten van het gebouw.

Wat de niet-figuratieve panelen betreft, wordt een duidelijke Italische invloed opgemerkt. Het aangetroffen repertoire bestaat vooral uit eenvoudige motieven gevormd door zwarte polygonen tegen een witte achtergrond, aangevuld met overwegend basisvormen, zoals schilden, rozetten en vlechtmotieven die polychroom worden uitgevoerd. Uitzonderlijk is echter mozaïek 2, waar de geometrie sterk vegetatief wordt ingevuld (Picard 1980a, 79).

De figuratieve mozaïeken worden voornamelijk gekenmerkt door dionysische en mariene thema's. De bustes van de seizoenen en van de Capitolijnse triade vullen een verder zeer ornamenteel en geladen decoratief schema aan. Picards (1959, 93-94; 1980a, 100; 1994, 30) interpretatie om in de triomferende Dionysos een evenbeeld van in eerste instantie keizer Trajanus en vervolgens Hadrianus te lezen, lijkt misschien te verregaand. Dionysische taferelen komen frequent voor in thermencomplexen en kunnen in eerste instantie gelinkt worden aan de gelukssymboliek van de geneugten des levens, die in baden worden opgezocht (Dunbabin 1989, 26). Ook in dit complex is Dionysos duidelijk een uitverkoren thematiek. Dionysos wordt voorgesteld als leider van de seizoenen en als triomfator geassocieerd met een mariene *thiasos*. Ook de scenes met centauren, maenades, satyrs en de theatervoorstellingen kunnen met de god worden gelinkt. Het zou niet verwonderen moest ook het centrale *emblema* van het *frigidarium* een dionysische invulling hebben gehad. Dit blijft echter louter speculatief op basis van de omringende mozaïeken.

De composities lijken zich duidelijk te inspireren op de muurschilderkunst van hoofdzakelijk de vierde Pompejaanse Stijl (Picard 1959, 86; 1980a, 100; Dunbabin 1999, 105). Ze kunnen beschouwd worden als een kenmerkend product van het mozaïekatelier van Acholla vanwege hun gelijkenissen met de mozaïeken uit de andere gekende complexen van de stad (Dunbabin 1999, 105). De Byzaceense ateliers worden bovendien gekenmerkt door een grote inventiviteit die een dergelijke originele en samenhangende mozaïekkunst tot stand brengt uit Italische en hellenistische invloeden (Ben Mansour 1994, 55). *Emblemata* worden geïntegreerd in levendige scenes die verschillende gezichtspunten en dus beweging door de ruimte vereisen, zoals in mozaïek 19 kan worden vastgesteld.

1.1.3.2 Thermen van de mariene thiasos

Alle mozaïeken binnen dit gebouw zijn het resultaat van eenzelfde decoratief programma (m.u.v. de herstellingen in ruimte F) en vertonen een grote stilistische eenheid. Hetzelfde atelier stond waarschijnlijk in voor de uitvoer van de verschillende aangetroffen stijlen (geometrisch,

floraal en figuratief), zoals ook wordt aangetoond door de combinatie van stijlen binnen eenzelfde mozaïek (Picard 1968, 99; Dunbabin 1978, 19).

De meeste motieven zijn afgeleiden uit het repertoire van de Romeinse mozaïekkunst, door het Byzaceense atelier overgenomen en al dan niet polychroom toegepast. Een groot aandeel van de mozaïeken werd uitgevoerd in de strenge Italische zwart-wit stijl, maar soms wordt polychromie geïntroduceerd en worden geometrische elementen floraal uitgewerkt (florale stijl). Slechts één mozaïek (C) bevat een figuratieve zee-scène. Dionysische elementen kunnen worden gezocht binnen deze scene (bijvoorbeeld in de attributen en de kledij van de ichthyocentauren: een dierenhuid, een slinger van wijnbladeren, een brandende toorts ect.), alsook in de kraters[24], voorgesteld in beide absides.

Picard (1968) suggereert dat de baden tot een religieuze gemeenschap van Dionysosvereerders behoren. Hoewel dit niet onmogelijk is, lijkt deze interpretatie eerder zwak gefundeerd gezien de dionysische thematiek zeer frequent wordt geattesteerd in badgebouwen (cf. infra) en hier – wat de vloermozaïeken betreft – niet overdreven sterk lijkt te zijn uitgewerkt.

Het mozaïekensemble wordt zeer duidelijk gekenmerkt door een opbouw in complexiteit naarmate de badgast verder komt in het complex. Hoewel de identificatie van sommige ruimtes mogelijk herzien moet worden, worden de eerste ruimtes van het badhuis gekenmerkt door zeer eenvoudige, strenge mozaïeken. Langzaam worden polychrome toetsen toegevoegd en worden ruimtes met vloeren in de polychrome florale stijl bereikt. Het hoogtepunt volgt aan het einde van het *frigidarium* met het enige figuratieve mozaïek, vlak voor een afsluitende, verfrissende zwembeurt in de *natatio* (Picard 1968, 146).

[24] Kraters komen vaak voor in mozaïeken binnen badgebouwen en kunnen hier eveneens als bekken voor water (i.p.v. wijn) of algemeen gelukssymbool worden gezien (Boersma 1991, 166; Wiedler 1999, 50-53).

1.2 Sabratha (Libië) (kaart 5, 7)

Het antieke Sabratha, gesitueerd langs de kustlijn van het huidige Libië op een 67 km ten westen van Tripoli (antiek Oea), werd oorspronkelijk als Fenicisch *emporium* gesticht. De vroegste Fenicische occupatie, mogelijk van seizoenale handelaars, werd archeologisch geattesteerd vanaf de 5e eeuw v.o.t. in de zone tussen de kust en het latere Romeinse *forum* (Matthews 1957, 48; Haynes 1965, 107; Blas de Roblès 2005, 45; Kenrick 2009, 2, 38). Deze nederzetting breidt langzaam uit naar het zuiden en wordt systematisch gereorganiseerd in het midden van de 1e eeuw o.t., samengaand met de constructie van verschillende centrale monumenten (o.a. de tempel van Liber Pater, de tempel van Serapis, het Capitolium en een *curia*), gevolgd door de incorporatie van een nieuw stadsdeel ten oosten van de oorspronkelijke kern tegen het einde van de 2e eeuw o.t. Deze wijk wordt volgens een regelmatig stratenpatroon – afwijkend van dat de bestaande stad – georganiseerd en bevat monumenten als een theater, amfitheater en tempels voor Hercules en Isis (Matthews 1957, 48-51; Haynes 1965, 107-108; Blas de Roblès 2005, 46; Kenrick 2009, 38-39).

Publieke gebouwen worden aanvankelijk voornamelijk in de lokaal gewonnen zandsteen opgetrokken. Deze is echter zeer gevoelig voor erosie en werd daarom oorspronkelijk bekleed met stucco, dat eveneens de prestigieuze marmers trachtte te imiteren. De beperkte duurzaamheid van het gesteente ligt echter wel aan de basis van de relatief slechte bewaringstoestand van verschillende monumenten, op bepaalde plekken gecombineerd met erosie door zeewater. Marmer wordt steeds vaker gebruikt in publieke constructie vanaf de 2e eeuw o.t. (Haynes 1965, 108; Kenrick 2009, 39-42; Maréchal 2013, 211). Vermoedelijk wordt het *colonia*-statuut verleend aan de stad onder Antoninus Pius (Matthews 1957, 49; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 136-137).

De site werd sinds 1921 opgegraven, voornamelijk door Italiaanse teams, zonder grondige publicatie. De Britse campagne van J. Ward-Perkins en K. Kenyon tussen 1948 en 1951 werd in 1986 gepubliceerd door Kenrick. Nieuwe pogingen om de antieke stad en de reeds opgegraven structuren te documenteren werden recenter ondernomen door de *Missione Archeologica Italiana in Libia* onder leiding van N. Bonacasa. Een belangrijk deel van dit onderzoek bestaat uit het in kaart brengen van de reeds ontdekte badcomplexen (Bonacasa 1997, 169-170; 2010; Maréchal 2013, 211; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017).

De opgegraven zone bevat zes verschillende badhuizen, verspreid over de verschillende *Regiones* (kaart 7), maar vermoedelijk moeten er oorspronkelijk meer geweest zijn (Bonacasa 2010, 37, 40-41). De *Terme a mare* bevinden zich in *Regio* II, net ten noordoosten van het *forum*-complex en de tempel van Liber Pater. Het gaat net als bij de *Terme sotto la Basilica 3*, die gesitueerd kunnen worden in *Regio* III, om een groot badgebouw van publieke aard. Twee kleinere badcomplexen, de *Terme di Oceano*, eveneens in *Regio* III, iets meer naar het noordoosten, en de *Terme a nord-ovest del Teatro* in *Regio* V, die het *insula* ten oosten van de tempel van Hercules innemen, zijn vermoedelijk eerder complexen die openstaan voor een wijk of voor een bepaalde vereniging. Ten slotte worden twee complexen door Bonacasa (2010, 37) geïnterpreteerd als private badgebouwen: de *Terme presso la Fontana dei Serapidi* in *Regio* VI en de *Terme della Regio VII*, ook wel de *Terme dell'Ufficio* genoemd (Bonacasa 2010, 37). Enkel van dit laatste gebouw is een opgravingsverslag beschikbaar (Brecciaroli Taborelli 1974-1975). Aangezien geen archeologische overblijfselen van het huis waarbij dit badgebouw gehoord zou hebben werden overgeleverd, beschouwt Thébert (2003, 111) ze eerder als wijkbaden dan als strikt privaat gebouw.

Wegens de beperkte documentatie van de opgravingen en het feit dat de *Terme sotto la Basilica 3* grotendeels bedekt, verwoest of ingepalmd werden door de bovenliggende structuur, zullen in wat volgt slechts (een aantal) van de mozaïeken van de Baden langs de kust, de Baden van Oceanus en de Baden ten noordwesten van het theater worden besproken.

1.2.1 Baden langs de kust (*Terme a mare, Seaward baths)*

1.2.1.1 Architectuur

Het tweede grootste badcomplex van Sabratha, de *Terme a mare*[25] (kaart 7) bleef relatief slecht bewaard doordat voornamelijk de noordelijke en oostelijke zijdes sterk werden geërodeerd door de zee. Het werd reeds opgegraven tussen 1929 en 1930 en opgravingsdata zijn dan ook zeer onzeker. Nieuwe archeologische en fotogrammetrische onderzoeken hebben echter getracht het gebouw en haar geschiedenis te reconstrueren (figuur 31) (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 144-145).

[25] De door Bonacasa (2010, 41) gereconstrueerde oppervlakte van het complex bedraagt 2346 m².

De toegang bevindt zich in het zuidwesten. Via een rechthoekige hal met absidaal uiteinde (nr. 1) wordt een hal aan de zuidzijde van het complex bereikt (nr. 2). Deze leidt via een ruimte met dubbele abside (nr. 3: vermoedelijk het *apodyterium*) tot het oostelijke, grotendeels verdwenen, deel van het complex. Hier bevindt zich de opeenvolging van koele en verwarmde zalen. Het *frigidarium* (nr. 5) kende waarschijnlijk de bekende symmetrische opbouw met twee zijdelingse koude baden. Van hieruit worden de verwarmde ruimtes met *hypocaustum*-vloer – achtereenvolgens het *tepidarium* (nr. 6), *sudatorium* (nr. 7) en *caldarium* met drie verwarmde baden (nr. 8) – bereikt. Het circuit diende opnieuw te worden doorlopen om het badbezoek te beëindigen in het *frigidarium* en zich opnieuw naar de uitgang te begeven. Het is een gebouw van het angulaire rijtype met retrograde parcours. De rest van het complex wordt gekenmerkt door dienstruimtes, waterputten en citernes. Ten noorden van de ingang bevindt zich de grote zeshoekige *latrinae* (nr. 15) (Haynes 1965, 122; Kenrick 2009, 58; Maréchal 2013, 221; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 147).

Vermoedelijk werden de thermen ingeplant na de aardbeving in de Flavische periode en voor de herstructurering van het gebied van het *forum*. De inplanting is immers enigszins onregelmatig t.o.v. het stratennet (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 126). Verschillende fases kunnen worden onderscheiden tussen de 1^{e} en 4^{e} eeuw o.t., waaronder een Hadriaanse of Antonijnse fase waarin het complex werd verrijkt met marmer, en een 3^{e}-eeuwse fase. Het gebouw blijft verder bestaan tot in de Byzantijnse periode (Bonacasa 2010, 42).

Het complex werd luxueus gedecoreerd. Marmerplaten werden o.a. gebruikt ter bevloering van het *vestibulum* waarbinnen eveneens zuilen van *cipollino* werden geattesteerd, geplaatst voor de abside. Ook de vloeren, muren en zitbanken van de *latrinae* werden volledig uitgevoerd in marmer (Kenrick 2009, 58; Bonacasa Carra 2017, 147). Verschillende standbeelden werden binnen het gebouw aangetroffen. Een groot beeld met een vrouwelijk gedaante (figuur 32) stond zo vermoedelijk opgesteld in een nis van de *piscina* van het *frigidarium* (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 144). De marmeren torso van een satyr (figuur 33) is waarschijnlijk afkomstig vanuit de *latrinae*. Verder werden ook een Venus *pudica* en een klein beeldje van Abundantia aangetroffen (Bonacasa 2010, 52).

1.2.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

De bevloering van het complex bestaat vermoedelijk uit verschillende fases die echter slecht zijn gedocumenteerd. Zowel polychrome als zwart-wit mozaïeken met geometrische motieven komen voor. De lange hal (nr. 2) wordt zo gedecoreerd met een bichroom mozaïek waarin drie verschillende fasen kunnen worden herkend, waarvan de laatste mogelijk gerelateerd kan worden aan de restauraties van de baden door een provinciegouverneur in 378 o.t., gedocumenteerd op een inscriptie op zijn standbeeldbasis die werd aangetroffen op het *forum* (Haynes 1965, 122; Kenrick 2009, 58). Een andere fase in de mozaïekbekleding van deze ruimte wordt gekenmerkt door een zwart klavermotief tegen een witte achtergrond en behoort mogelijk tot een eerdere 2^{e} of 3^{e}-eeuwse fase (figuur 34). Een polychroom geometrisch vloermozaïek bleef deels *in situ* bewaard in ruimte 4 (figuur 35), maar werd partieel opgeslokt door de stijgende zeespiegel (Haynes 1965, 122; Kenrick 2009, 58). Verschillende andere mozaïeken bleven bewaard, maar konden wegens de beperkte beschikbaarheid van het bronnenmateriaal niet duidelijk geplaatst of gedateerd worden.

ii. Figuratieve mozaïeken

Tijdens de opgravingen werd verder een polychroom mozaïek aangetroffen dat waarschijnlijk in de 2^{e} of 3^{e} eeuw o.t. gedateerd moet worden. De oorspronkelijke locatie van het mozaïek binnen de baden is echter niet gekend. Het gaat om een geometrisch mozaïektapijt opgebouwd uit 28 vierkanten die elk worden omgeven door een gevlochten band en worden opgevuld met diverse geometrische patronen. In een sterk beschadigd achthoekig paneel kan een figuratieve scene met een nimf die de staart van Pegasus omwikkelt met een lint worden onderscheiden (Dunbabin 1978, 267; 1989, 22; Wiedler 1999, 273-274).

1.2.2 Baden van Oceanus (*Terme di Oceano, Baths of Ocean*)

1.2.2.1 Architectuur

De Baden van Oceanus worden gesitueerd in *Regio* III, langs de kust, ten oosten van de *Terme a mare* en ten westen van de tempel van Isis (kaart 7). Tijdens de opgravingscampagne van 2000-2002 werden de verschillende fasen van het gebouw bestudeerd. De eerste baden werden vermoedelijk in de tweede helft van de 1^{e} eeuw o.t. geconstrueerd. Verschillende

funderingsmuren en een bad met oost-west oriëntatie werden geattesteerd. Dit gebouw werd mogelijk ten gevolge van een aardbeving verwoest tussen de regeerperiodes van Trajanus en Hadrianus en op de genivelleerde puinlaag werd een tweede Hadriaans badhuis geïnstalleerd. Dit gebouw raakt vervolgens in onbruik en wordt aan het begin van de Severische periode[26] gerestaureerd als een gebouw van relatief kleine dimensies[27] dat goed geïntegreerd werd in het stratennet van de wijk. Het wordt opgegeven in de 4e eeuw o.t. wanneer de locatie nog af en toe wordt bezocht. Later wordt het gebied gebruikt als begraafplaats (Bonacasa 2010, 39-41; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 131).

Het *frigidarium* bevindt zich centraal in het gebouw (figuur 36). Deze ruimte heeft twee zijdelingse baden en een abside in de zuidelijke zijde, tegenover de ingang. De onverwarmde ruimtes bevinden zich in het noordoosten van het gebouw (nr. 1-4, F), terwijl de verwarmde ruimtes met *hypocausta* en *tegulae mammatae* te vinden zijn in het zuidwesten (nr. 5-8). Langs de oostelijke zijde werd een terras geconstrueerd bovenop een reeks opslagfaciliteiten (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 129-131). Het badhuis wordt door de relatie met deze laatste structuur vaak geïnterpreteerd als complex voor een vereniging van handelaars en/of schippers (Kenrick 2009, 62; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 126).

1.2.2.2 Mozaïeken

Mozaïekvloeren werden geattesteerd naast een vloerbekleding uit *cocciopesto* en marmerplaten.

i. Niet-figuratieve mozaïeken

De noordelijke zijde van het *frigidarium* wordt gedecoreerd met een zwart-wit mozaïek in de strenge stijl bestaande uit een zwart motief van schilden langs weerszijden van een vierkant met zwarte omlijning en centrale zwarte rozet. Het motief herhaalt zich in een patroon van afwisselend staande en liggende vlakken (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 189b). De drempel naar de aangrenzende ruimte in het noorden (nr. 2) wordt gedecoreerd met vier zwarte klavermotieven tegen een witte achtergrond. Het patroon van de mozaïekvloer van de kamer zelf kan op basis van de voorhanden zijnde documentatie niet worden bepaald.

[26] Het gebouw werd in de Severische periode gedateerd op basis van de vloermozaïeken, voornamelijk op basis van deze uit het *frigidarium*.
[27] Bonacasa (2010, 41) geeft een oppervlakte van ca. 575 m² voor het gebouw.

ii. Figuratieve mozaïeken

De best gedocumenteerde vloer betreft deze van het *frigidarium*. Van het onderste – Hadriaanse – vloerniveau werd enkel een *emblema* met de buste van Diana/Luna overgeleverd (figuur 37). Deze nam het centrale gedeelte van de vloer in, maar het omringende mozaïek ging verloren op een rij witte *tesserae* onder de bassins na (Wiedler 1999, 272; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 131). De godin wordt polychroom voorgesteld binnen een *tondo* met een boord van golvende voluten (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 101b) in een vierkant beeldveld met een vlechtband uit twee strengen (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 70j). Het oppervlak tussen de *tondo* en de buitenste boord lijkt gedecoreerd met een soort steenimitatie.

Bovenop dit mozaïek werd vervolgens een nieuw vloerniveau aangebracht waarvan de voorstelling van het centrale medaillon eponiem werd voor het gebouw. Dit zeshoekig *emblema* (figuur 38) met de polychrome voorstelling van het zogezegde hoofd van Oceanus[28], afgetekend tegen een witte ondergrond en omgeven door een getande zwarte rand (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 2j) en een boord met een polychroom vlechtpatroon (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 70j), werd centraal in de ruimte bovenop het oudere *emblema* geïnstalleerd (Dunbabin 1978, 151, 267; Wiedler 1999, 272-273; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 129). Het wordt omgeven door een polychroom geometrisch rechthoekig vloermozaïek (figuur 39). De buitenste boord van dit mozaïek wordt gevormd door witte halfcirkels tegen een zwarte achtergrond. Meer naar binnen toe wordt een boord met een patroon van schildmotieven aan weerszijden van een centrale zeshoek tegen een zwarte achtergrond opgemerkt (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 59b). Deze wordt langs beide kanten geflankeerd door een getande zwarte lijn (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 2j). Verder naar binnen bevindt zich een zigzagband, gevolgd door een boord met een patroon van golvende voluten, opnieuw gevolgd door een zwarte getande lijn. Deze boorden sluiten een vierkant beeldveld in waarbinnen een cirkel, omgeven door een zwarte volle lijn, een zwarte getande lijn en een vlechtband wordt ingesloten die zelf een complex stermotief insluit, gevormd door vierkanten, ruiten en driehoeken van verschillende oriëntaties. Deze compositorische elementen worden zelf telkens gevuld met een combinatie van verschillende geometrische motieven en diverse banden. In de vier hoeken langs de cirkel worden afwisselend grote schelpen en fantasierijke kelken gevormd (Wiedler 1999, 272-273). Op de randen van de

[28] Mogelijk gaat het niet om Oceanus, maar eerder om een andere godheid zoals Annus. Het hoofd is immers gekroond met een fruitkrans en de baard lijkt niet zozeer specifiek opgebouwd uit zeewier (Dunbabin 1978, 151, n. 73). Water lijkt evenmin te worden voorgesteld. Het kan natuurlijk wel om een vrije interpretatie van het Oceanus-'model' gaan. Hunter (2013, 5-6) suggereert dat het masker een apotropaeïsche functie had.

koudwaterbaden in de zijden van het *frigidarium* werden eveneens mozaïekbanden aangetroffen (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 62).

De aansluitende zuidelijke abside van het *frigidarium* (figuur 40) wordt gedecoreerd met een polychroom floraal patroon van takken dat wordt omgeven door een boord van afwisselend staande, zwart gekleurde en liggende spindels, uitgevoerd in geelgroen en rood (Balmelle et al. 1985, pl. 23e). De buitenste rand wordt gevormd door een spiraalmotief van takken tegen een zwarte ondergrond (Wiedler 1999, 273; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 129). Het centrale deel in het noorden van het mozaïek bleef niet geheel bewaard, maar twee rode krullen met een centrale stengel van vegetatie (wijnbladeren, klimop?) kunnen mijns inziens mogelijk geïdentificeerd worden met de handvaten van een *kantharos* waaruit een rankenmotief voortkomt. Dit motief wordt frequent aangetroffen in de mozaïekkunst. In deze abside werd eveneens een fragment van een stucco reliëf aangetroffen met de voorstelling van een kaal, bebaard personage (figuur 41) (Blas de Roblès 2005, 69; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 129).

De drempel tussen het *frigidarium* en de warme ruimtes werd voorzien van een zwart-wit mozaïek met de afbeelding van een paar sandalen, twee *strigiles* en een olieflesje in witte *tesserae* tegen een zwarte achtergrond (figuur 42) (Haynes 1965, 126; Kenrick 2009, 62; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 129).

De mozaïekdecoratie van de verwarmde ruimtes werd geattesteerd in ruimtes 5 en 6, maar de documentatie laat hier evenmin toe te bepalen om welke motieven het gaat. Het mozaïek van kamer nr. 5 lijkt een boord te hebben gehad met motief van golvende voluten (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 101b), in zwarte *tesserae* gelegd langs weerszijden van een zwarte lijn.

1.2.3 Theaterbaden (*Terme a nord-ovest del teatro, Theaterbaths*)

1.2.3.1 Architectuur

De Theaterbaden bevinden zich in de nieuw geplande zone ten oosten van het *forum* en zijn perfect geïntegreerd in het stratennet. Ze beslaan het volledige *insula* net ten oosten van de tempel van Hercules (kaart 7). Vermoedelijk zijn het de meest prestigieuze wijkbaden van het kwartier rond het theater (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 136-137). De structuren bleven relatief goed bewaard en waren het onderwerp van nieuwe Italiaanse onderzoeken in 2001-2005 en 2013. Hierbij kon een reconstructie van het gebouw worden voorgesteld en werden twee verschillende periodes herkend (figuur 43). De eerste fase werd voornamelijk op basis van

aardewerk uit stratigrafisch archeologisch onderzoek gedateerd in de 1e eeuw v.o.t. – 1e eeuw o.t. Een pre-existent *caldarium* dat oorspronkelijk in het oosten was voorzien van een abside werd herkend. Een deel van de oost-west georiënteerde zuidelijke muur werd geïncorporeerd in het latere gebouw (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 137). De tweede fase dateert uit de loop van de 2e eeuw o.t. In deze periode wordt een badgebouw geconstrueerd dat het gehele *insula* van 80 bij 90 Romeinse voet (ca. 23,68 m x 26,64 m) innam en dat in het noorden uitgaf op de *decumanus maximus*. In het zuiden wordt het badgebouw gescheiden van de zogenaamde *casa con peristilo* door een kleinere *decumanus* (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 137). In de Severische periode[29] worden een aantal aanpassingen doorgevoerd en wordt het gebouw zowel langs de oostelijke als de zuidelijke zijde uitgebreid zodat het op deze plaats delen van de respectievelijke *cardo* en *decumanus* inneemt (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 139-140).

Het gebouw bevat in het westen verschillende dienstruimten, waaronder ook een cirkelvormige citerne (nr. 11) en in het oosten de eigenlijke baden. De vermoedelijke hoofdingang (nr. 1) bevindt zich in het noorden, vanop de *decumanus maximus*, maar ook vanop de westelijke *cardo* waren oorspronkelijk twee ingangen aanwezig (nr. 13). De meest zuidelijke hiervan wordt in de latere fase dichtgemaakt en twee nieuwe ingangen (nr. 16) worden voorzien bij de *latrinae* (nr. 17) die op dat moment in het meest zuidelijke deel worden toegevoegd (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 137, 139). Typologisch behoort het grondplan tot het axiale rijtype (Maréchal 2013, 222). Het badcircuit is retrograde.

Vanaf de hoofdingang komt de bezoeker in een *apodyterium* (nr. 2). Via een lange gang (nr. 3) wordt een grote vierkante ruimte (nr. 4: soort *palaestra*?) bereikt. Een tussenruimte (nr. 5) leidt vervolgens naar de verwarmde ruimtes (nr. 8-10). Deze worden omgeven door dienstgangen (nr. 15). Het *caldarium* bevatte origineel twee zijdelingse baden en wordt voorzien van een derde, noordelijke *alveus* in de Severische fase (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 138-140). Het *frigidarium* (nr. 6) wordt gevormd door een grote rechthoekige ruimte met twee vierkante *piscinae* in het zuidelijke deel. Deze worden van elkaar gescheiden door een lichtschacht (nr. 7) die in de volgende fase getransformeerd wordt in een nis die met marmer wordt bekleed en waarin het marmeren *candelabrum* met de voorstelling van Orpheus met de

[29] De datering van deze fase geschiedde voornamelijk op basis van de stilistische kenmerken van het *candelabrum* van Orpheus (cf. infra), de vloermozaïeken, een aantal gebruiksvoorwerpen die in de opgravingsrapporten worden vermeld en op basis van een kleine muntschat waarvan de jongste *denarius* dateert uit de regeerperiode van Caracalla (Macaluso 1995; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 141).

dieren (figuur 44) werd geplaatst (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 139-140). De Severische aanpassingen zorgen ook voor lichte wijzigen in het badcircuit.

1.2.3.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

De beschikbare documentatie laat niet toe alle mozaïeken te plaatsen en te beschrijven. De meeste ruimtes lijken in de Severische fase echter bekleed te zijn geweest geometrische vloermozaïeken in de strenge Italische zwart-wit stijl. Zo wordt de lange hal (nr. 3; figuur 45) bekleed met een mozaïekvloer met een patroon van grote zwarte vierkanten met telkens een ingesloten zwarte cirkel waarbinnen een tweede vierkant wordt getekend dat 45° gedraaid is t.o.v. het omsluitende vierkant. Dit centrale vierkant bevat telkens een witte rozet met vier blaadjes. De hoeken van het grotere vierkant worden elk opgevuld met een zwarte driehoek en vormen de basis van waaruit schildmotieven voortkomen. Het geheel wordt omkaderd door een groter vierkant dat in elke zijde wordt onderbroken door een kleiner vierkant dat 45° gedraaid is t.o.v. het eerste en een zwart vierkant met concave randen bevat. In het zuidelijke deel van deze hal wordt een ander patroon met vierkante witte vlakken en ruitvormige zwarte vlakken vastgesteld (lijkt variatie te zijn op Balmelle et al. 1985, pl. 161a).

Ruimte 4 waarop deze gang uitgeeft, wordt gedecoreerd door een motief van zwarte schilden, aan elkaar geregen in sinusoïdale strengen die elkaar overlappen ter vorming van een continu en repetitief patroon (figuur 46) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 222d).

Ook de vloer van het *caldarium* bestaat uit een zwart-wit mozaïek met geometrisch motief (Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 138).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het *frigidarium* werd in de eerste fase van periode II bekleed met een geometrische mozaïekvloer van witte en zwarte *tesserae*. In de daaropvolgende fase wordt de vloer aangepast en wordt een grote marmerplaat ingevoegd, waarrond het originele mozaïek centraal wordt behouden. De rest van de ruimte wordt voorzien van een eenvoudig vloermozaïek van witte/grijze *tesserae* waarbinnen in het zuiden, vóór de twee *piscinae,* twee polychrome panelen worden ingevoegd (figuur 47). Deze worden beide omkaderd door een zwarte rand en bevatten een zwarte *tondo* omgeven door bladmotieven in de hoeken. Ze bevatten badgerij zoals

sandalen, olieflesjes en *strigiles* en bevatten beide een inscriptie: "BENE LABA"[30] en "SALVOM LAVISSE"[31]. Ze werden uit hun originele context verwijderd en bevinden zich in het museum van Sabratha (Reynolds, Ward-Perkins 1952, 54, nr. 170-171; Dunbabin 1990, 99; Wiedler 1999, 274; Bonacasa 2010, 51; Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 140).

1.2.4 Conclusie

Ondanks het feit dat relatief veel vloermozaïeken zijn overgeleverd uit de badgebouwen in Sabratha, is relatief weinig informatie over deze decoratie beschikbaar. Recentere opgravingscampagnes hebben zich reeds voornamelijk gefocust op een reconstructie van het grondplan, het herkennen van de verschillende fases van de gebouwen en het begrip van het functioneren van de complexen. Aandacht werd eveneens reeds besteed aan de restauratie van de mozaïeken (Bonacasa 2004), maar een duidelijke overzichtspublicatie is, voor zover mij bekend, niet beschikbaar. Toch kunnen een aantal zaken worden opgemerkt.

Het grootste deel van het mozaïekrepertoire uit de besproken baden lijkt te bestaan uit geometrische mozaïeken die meestal worden uitgevoerd in de strenge zwart-wit stijl. Een aantal polychrome panelen zijn voornamelijk afkomstig uit de *frigidaria*. Het betreft twee *emblemata* met *instrumentum balnei* die mogelijk een praktische en/of symbolische lading hebben (cf. infra). Een apotropaeïsche of gelukbrengende functie kan eveneens mogelijk gelezen worden in het centrale *emblema* met hoofd van 'Oceanus' in het *frigidarium* van de gelijknamige thermen en in de vermoedelijke *kantharos*[32] waaruit klimop en vegetatie ontspringt in de abside van deze ruimte.

Opnieuw wordt het belang van het *frigidarium* onderstreept door de aanwezige bevloering en kracht bijgezet door de attestatie van sculptuur in deze ruimte en door de integratie van marmer. Ook de representatieve hal van de *Terme a mare* en de bijhorende *latrinae* ten westen ervan maken extensief gebruik van dit luxueuze materiaal. Aanwijzingen van sculptuur in de *latrinae* van publieke baden, wijzen eveneens op het sociale belang van deze ruimte binnen het

[30] Deze spreuk wenst de bader een goed bad toe en werd vermoedelijk voornamelijk gebruikt bij het betreden van het bad (Dickey 2015, 130-131)
[31] Deze spreuk wijst op de gezonde effecten van het genoten bad en lijkt vooral te zijn gebruikt bij het verlaten van het badhuis (Dickey 2015, 130-131).
[32] De *kantharos* wordt traditioneel als magisch symbool beschouwd ter afweer van het kwaad. Ook *hederae* worden vaak beladen met een symbolische functie als gelukbrenger of geassocieerd met de afweer van het kwaad (Dunbabin 1978, 164, 170-171, 186; Slim 1996, 97; Wiedler 1999, 48-53).

stedelijke leven in de oudheid. Een toiletbezoek is allerminst een private en louter utilitaire aangelegenheid. In deze ruimte werd tijd gespendeerd met anderen en kon uitgebreid worden genoten van de luxueuze omgeving.

1.3 Thamugadi (Timgad, Algerije) (kaart 5, 8)

De Numidische stad Thamugadi (Timgad) is te situeren in een golvende vlakte die een noordelijke uitloper vormt van het Aurès gebergte (*mons Aurasium*). Deze strategische positie op de oost-west route van Theveste (Tébessa) naar Lambaesis[33] (Lambèse), in verbinding met een weg uit Cirta (Constantine), binnen een reeks Romeinse versterkingen en dominant boven de Aurès-valleien, werd uitverkoren ter stichting van een nieuwe *colonia*. Zandsteen kon in de directe omgeving worden ontgonnen om te worden aangewend als bouwmateriaal en vanop enkele tientallen kilometers werd eveneens witte en blauwe kalksteen aangevoerd. Een natuurlijke waterbron, de Aïn-Morris bevindt zich op 3 km ten zuiden van de stad (Ballu 1897, 95, 98; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, i-viii; Courtois 1951, 13-16; Romanelli 1970, XX, 67; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 62; Bahloul Guerbabi 2016, 131-133).

De stad werd onder Trajanus, in 100 o.t., gesticht door *legatus* L. Munatius Gallus van het *Legio III Augusta* als de militaire kolonie, *Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi*, maar was in eerste instantie bestemd als civiele nederzetting. Het strakke dambordpatroon (kaart 8) getuigt nog van de oprichting door deze militaire eenheid. De stad kent echter een snelle groei en reeds in de tweede helft van de 2e eeuw o.t. wordt het oorspronkelijke Trajaanse kader vermoedelijk reeds overschreden. De oorspronkelijke rigiditeit van het stadsplan wordt in de nieuwe zones verlaten (Ballu 1897, 96; Gsell 1901, 112-113; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, iv-v; Courtois 1951, 13-19; Romanelli 1970, 40, 66-67; Lassus 1976; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 62-63). Wegens de uitzonderlijke bewaringstoestand van het stratenpatroon en van verschillende monumenten wordt Timgad wel eens het Pompeï van Afrika (of Algerije) genoemd (Ballu 1897, 98;). De stad strekt zich tegen de Severische periode uit over een relatief beperkte oppervlakte van ongeveer 60 à 65 ha, maar bevat desalniettemin een hoge concentratie aan publieke monumenten, openbare plaatsen, private woningen en commerciële panden, zowel binnen als buiten de oorspronkelijke Trajaanse grenzen (Ballu 1897, 96; Romanelli 1970, 61; Lassus 1976; Thébert 2003, 228-229).

[33] Gesitueerd op ca. 14 Romeinse mijlen (ca. 20,69 km) van Thamugadi. De weg loopt als *decumanus maximus* door de stad (Ballu 1897, 96).

Een opvallend groot aantal publieke (en private) baden werd geregistreerd (kaart 8). Daarnaast getuigt ook een inscriptie op een plavei van het *forum* (figuur 48) van de populariteit van baden in deze eerder afgezonderde kleine Romeinse koloniestad. De inscriptie behoort tot een spelbord en leest "VENARI LAVARI / LVDERE RIDERE / OCC EST VIVERE"[34] (CIL VIII.17938) (Ballu 1897, 121-122; Dunbabin 1989, 6; Wiedler 1999, 96). Van de in totaal 29 gecatalogiseerde baden zijn er 14 van publieke aard. Deze variëren sterk in grootte, uiterlijk en doelpubliek en zijn over de gehele stad verspreid. Ze dateren uit verschillende chronologische perioden. Vijf complexen bevinden zich binnen de oorspronkelijke stadsgrenzen. (Ballu 1987; 1903; 1911; Lassus 1976; Nielsen 1993, 93; Bahloul Guerbabi 2016, 146-148).

Opgravingen werden uitgevoerd sinds 1880, voornamelijk door de Franse *Service des monuments historiques* (Ballu 1897, 99; Gsell 1901, 112; Romanelli 1970, 4). De documentatie van deze opgravingen, hoofdzakelijk geleid door A. Ballu, is eerder beperkt en op verschillende plaatsen inconsistent. Vage beschrijvingen worden aangevuld met inaccurate plannen en stratigrafische gegevens ontbreken bijna volledig. Dateringen worden zelden gegeven en zijn veelal uiterst onzeker. Een publicatie van alle mozaïeken uit Timgad werd in 1969 ondernomen door S. Germain. Zeer veel mozaïekvloeren werden na blootlegging overgebracht naar het museum van Timgad, andere bleven bewaard *in situ*, maar een zeer groot aandeel lijkt reeds te zijn verdwenen in de periode tussen de opgravingen en de studie door Germain. Verschillende fragmenten kunnen niet precies worden gelokaliseerd binnen een bepaalde ruimte, van andere is de vindplaats volledig onbekend. Ondanks de uitzonderlijke omstandigheden, lijken zeer weinig tot geen recentere archeologische studies over de badgebouwen van Thamugadi te zijn uitgevoerd. In wat volgt zullen de mozaïekensembles van een aantal publieke baden worden besproken.

1.3.1 Grote oostelijke thermen (*insulae* 65-66; kaart 8 nr. 3)

1.3.1.1 Architectuur

De grote oostelijke thermen (figuur 49, 50) zijn gesitueerd binnen de oorspronkelijke Trajaanse stad, langs de *decumanus maximus* nabij de oostelijke stadspoort naar Mascula. Ze werden

[34] Eigen vertaling: "Jagen, baden, spelen, lachen, dat is leven".

opgegraven vanaf 1902 en zijn uitgestrekt over twee *insulae* die een oppervlakte van ca. 1500m² (49 m x 30 m) bestrijken. Het badgebouw bleef slechts partieel bewaard. In de noordoostelijke zijde zijn enkel nog de ruimtes van een ondergrondse structuur, die door Ballu tot het complex wordt gerekend, zichtbaar. Hierop waren waarschijnlijk oorspronkelijk nog badruimtes geconstrueerd (Ballu 1903, 54; Germain 1969, 33).

De ingang tot het gebouw wordt gesitueerd op de *decumanus maximus*, in de zuidelijke gevel van het complex. Van hieruit wordt toegang verschaft tot een gang die in het oosten verbonden is met rechthoekige latrines. Een ruime hal situeert zich tegenover de inkom en kan mogelijk met een soort *palaestra* worden geïdentificeerd waarrond portieken werden geconstrueerd. De *natatio* (7,10 m x 5,90 m) kan dan worden onderscheiden in het noordwesten van deze ruimte. Mogelijk deed de ruimte ten zuiden ervan dienst als *apodyterium* (Ballu 1903, 57). De oorspronkelijke zalen in het noordoosten van het gebouw zijn onbekend. Enkel een ondergrondse structuur met parallelle ruimtes die uitgeven op eenzelfde gang is bekend. De functie van deze ruimtes is echter niet met zekerheid vast te leggen (Ballu 1903, 54-55; Thébert 2003, 231).

De eigenlijke badruimtes bevinden zich aan de westelijke zijde van het gebouw. Het *frigidarium* (13,30 m x 6,80 m) kon worden betreed via een doorgang in het noordoosten, vanuit het ongekende deel van het complex. De zaal heeft een cirkelvormig noordelijk uiteinde, ingebouwd in een – van buitenaf beschouwde – rechthoekige muur. Een kleine *piscina* bevindt zich in het zuidoosten en ook de *natatio* in het zuiden is toegankelijk vanuit deze ruimte (Ballu 1903, 55). Twee deuren, een in het noordwesten, tegenover de ingang, en een ten westen van de *natatio*, verlenen toegang tot het circuit van de warme baden en laten een circulair, linksdraaiend parcours toe (Krencker et al. 1929, 227; Thébert 2003, 231). Mogelijk werd het gebouw uitgerust met twee *tepidaria*. Vanaf het eerste *tepidarium* wordt de eerste verwarmde ruimte (12,85 m x 6,27 m) bereikt die in het westen is voorzien van een rechthoekige *alveus* en in het zuiden grenst aan een tweede warme ruimte die mogelijk als *sudatorium* (6,25 m x 8,50 m) kan worden gezien. Deze ruimte is in het zuiden verbonden met een tweede, groter *caldarium* (16,03 m x 6,32 m) dat is voorzien van drie *alvei*, waarvan de oostelijke en westelijke een rechthoekige vorm hebben terwijl de zuidelijke een halve cirkel omschrijft (Ballu 1903, 56-57). De warme ruimtes worden in het zuiden en westen omgeven door dienstgangen en stookruimtes. Het complex kan typologisch worden omschreven als een asymmetrisch ring type met een linksdraaiend circuit (Krencker et al. 1929, 227; Nielsen 1993, 91; Thébert 2003, 341).

De constructie van het gebouw moet vermoedelijk in de eerste helft van de 2e eeuw o.t. worden gedateerd. Een inscriptie[35] uit 167-168 vermeldt immers een uitbreiding van het gebouw dat op dat moment opnieuw wordt gewijd door de *legatus* van het *Legio III Augusta*[36]. Deze uitbreiding gebeurde op basis van een beslissing van de stadsraad met "*pecunia publica*" (Ballu 1903, 58-59; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 288-291; Germain 1969, 33; Thébert 2003, 230, 410, 437 n. 5, 516). De mozaïekvloeren zijn echter vermoedelijk van recentere datum. Het figuratief paneel wordt meestal gedateerd in de tweede helft van de 3e eeuw o.t. (Germain 1969, 34-35, Dunbabin 1978, 275; Wiedler 1999, 127, 185, 257; Thébert 2003, 230), zij het zonder al te vaste gronden.

1.3.1.2 Mozaïeken (figuur 50)

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Ballu (1903, 54) signaleert dat zowel de portieken als de vermoedelijke *palaestra* voorzien zijn van een vloermozaïek. Hiervan werden door Germain in 1969 al geen sporen meer teruggevonden (1969, 55, nr. 26). De motieven worden niet beschreven en blijven dus onbekend.

Het *tepidarium* ten zuiden van het *frigidarium* werd oorspronkelijk gedecoreerd met een mozaïekvloer met polychrome geometrische patronen. De boord (0,23 m) van het mozaïek wordt opgebouwd door een opeenvolging van een zwarte lijn, een gebroken meander in rood-geel-zwart-grijs en grijs-groen-zwart tegen een witte achtergrond, en een reeks strepen in respectievelijk zwarte, witte, grijze, witte en zwarte *tesserae.* Een patroon van rakende cirkels in zwart-grijs-wit en rood-geel-wit tekent zich af over een breedte van 1,15 m. Tussen de afzonderlijke cirkels ontstaan vierkanten met gebogen zijde die een centraal klein kruispatroon bevatten en afwisselend grijs-wit en geel-rood gekleurd zijn. Het centrale deel van het mozaïek bestaat uit oversnijdende cirkels die een klaverpatroon bepalen van twee gele en twee rode

[35] "[Imp(eratore) Caes(are) M. Aureli]o Antonio Armeniaco Parthico Maximo Medico Augusto / [pontifece maximo, i]mp(eratore) V, tribunicia potestate XXI, cos(ule) III, patre patriae et / [Imp(eratore) Caes(are) L. Aurelio] Vero Armeniaco Parth(ico) Max(imo) Medico Augusto, pontifice maximo, imp(eratore) V / [tribunicia potestate VI]I, procos(ule), patr(e) patri(ae), Diui Antonini Pii fili(i)s, Diui Hadriani nepotibus, / Diui Traiani Parthi]ci pronepotibus, Diui Neruae abnepotibus, thermas ampliatas / [[M. Lucceius Torquatus Bassianus leg(atus]] Aug[[g(ustorum) propraetore, patronus conloniae, dedicauit]] / D(ecreto) d(ecurionum), p(ecunia) p(ublica)." (Thébert 2003, 516).

[36] Zijn naam is uitgewist in navolging van een *damnatio memoriae*. Dit werd echter niet in de transcriptie van de tekst in Thébert (2003, 516), noch in de publicatie van Ballu (1903, 58-59) en Boeswillwald, Cagnat, Ballu (1905, 291) aangegeven. De hierboven gegeven transcriptie werd daarom aangepast volgens de epigrafische conventies.

blaadjes tegen een zwarte achtergrond. Centraal in de cirkels wordt telkens een rozet met vier blaadjes voorgesteld (Ballu 1903, 56; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 292; de Pachtère 1911, nr. 144; Germain 1969, 35, nr. 28).

In de ruimte die geïdentificeerd werd als *sudatorium* werd door Germain (1969) bij de noordelijke muur nog een fragment van een boord vastgesteld *in situ*. Deze is gevuld met een polychroom golfpatroon met kleurverloop in combinaties van grijs-groen-zwart en rood-geel-wit (Germain 1969, 35, nr. 29).

In het grote zuidelijke *caldarium* wordt door Ballu (1903, 57) een mozaïekvloer gedocumenteerd met een rijk ontwerp. Dit mozaïek ging echter volledig verloren en kon niet door Germain (1969, 35, nr. 30) worden bestudeerd. Het ging om een motief van sterren met vier armen (Ballu 1903, 57; de Pachtère 1911, nr. 145).

Krencker et al. (1929, 227-228) signaleert een mozaïek in de ruimte die mogelijk overeenkomt met het *apodyterium*, maar verdere aanwijzingen voor dit mozaïek ontbreken geheel (Krencker et al. 1929, 227-228; Germain 1969, 36, nr. 31).

ii. Figuratieve mozaïeken

Slechts een figuratief paneel werd aangetroffen binnen dit gebouw en is afkomstig uit het *frigidarium* (figuur 51). Het gaat om een geometrisch vloermozaïek met een centraal figuratief paneel. Het geometrische kader wordt opgebouwd door een boord met een opeenvolging van een witte, zwarte, witte, gele, zwarte en weerom witte streep. Een polychroom schubbenpatroon tekent zich hierbinnen af over de vloer ter omsluiting van het paneel. Het patroon wordt uitgezet in monochrome lijnen van afwisselend witte, rode, gele en zwarte schubben. Het mozaïek werd verplaatst naar het museum van Timgad (inv. nr. 81) en werd geïnstalleerd op de vloer van de zuidelijke vleugel binnen dit museum.

Centraal binnen de vloer werd oorspronkelijk een rechthoekig paneel (ca. 3,50 m x 2,50 m) ingebracht, dat eveneens in het museum van Timgad werd ondergebracht (inv. nr. 59). De boord bestaat uit een golfpatroon met kleurverloop in rood-geel-wit en groen-grijs-wit (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 60e) omgeven door zwarte en geelgroene lijnen. Het paneel zelf beeldt Neptunus af op een wagen, getrokken door vier zeepaarden met een vissenstaart over de golven, voorgesteld door zigzaglijnen en horizontale strepen, waartussen – onderaan het paneel – drie dolfijnen zwemmen. De zeegod houdt zijn drietand horizontaal in de rechterhand en beteugelt het span met zijn linkerhand. Zijn gewaad wappert in de wind. Het polychrome tafereel wordt tegen een witte achtergrond uitgezet (Ballu 1903, 55-56; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905,

292; de Pachtère 1911, nr. 143; Germain 1969, 33-35, nr. 27; Dunbabin 1978, 275; Wiedler 1999, 127, 185, 257).

1.3.2 Kleine centrumbaden (*insula* 91; kaart 8 nr. 5)

1.3.2.1 Architectuur

De kleine centrumbaden (figuur 52, 53) worden gesitueerd op het zuidelijke deel van de *cardo maximus*. De loop van deze hoofdstraat werd vanaf het *forum* meer naar het westen vastgesteld. Het gebouw neemt een volledig *insula* (ca. 484 m²) in ten zuidwesten van het *forum* en het theater. De oorspronkelijke oostelijke zijde, langs de zogenaamde *voie de la curie*, werd na aanpassingen uitgebreid ten koste van deze weg (Ballu 1903, 60-61).

De toegangen tot het complex bevinden zich in de noordelijke en zuidelijke zijde van de zo gecreëerde langgerekte zaal (breedte van 5,05 m). Deze zaal werd door Ballu (1903, 61), Coutrois (1951, 50) en Germain (1969, 54) geïnterpreteerd als *vestibulum*, door Krencker et al. (1929, 226) als *apodyterium*. Thébert (2003, 233) suggereert echter dat het zou kunnen gaan om een hal voor sportbeoefening aansluitend bij de koele badruimtes, die zich in het westen van deze zaal bevinden. Twee kleine ruimtes in het noorden geven onmiddellijk uit op de grote centrale zaal (9,50 m x 9,10 m). Ze zijn er niet van afgesloten d.m.v. deuren en maken samen met de centrale hal deel uit van het *frigidarium* van het complex. De meest westelijke van deze twee annexen is voorzien van een *piscina*. Ballu (1903, 61) interpreteert de oostelijke als *apodyterium*, maar deze ruimte moet misschien eerder gesitueerd worden ten zuiden van de grote centrale zaal (Krencker et al. 1929, 226; Thébert 2003, 233-234).

De centrale ruimte is in haar noordwestelijke hoek voorzien van een halfcirkelvormige nis waarin oorspronkelijk mogelijk een fontein of *labrum* werd geplaatst (Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 264-265). Ten noorden van deze nis leidt een deur naar de eerste ruimte van het verwarmde circuit, vermoedelijk een indirect verwarmd *tepidarium* (3,00 m x 5,75 m). Een eerste *caldarium* (5,80 m x 3,07 m) bevindt zich direct ten westen ervan. Deze ruimte is voorzien van een halfcirkelvormig verwarmd bad in de westelijke zijde en leidt naar twee andere zalen, achtereenvolgens mogelijk een *sudatorium* (6,95 m x 4,25 m), waarvan de korte zijdes een gebogen verloop hebben, en een tweede *caldarium* (4,05 m x 3,75 m) met twee *alvei*. De zuidelijke *alveus* is halfcirkelvormig, de westelijke rechthoekig. Een dienstgang voor de verwarming van dit gedeelte van de baden bevindt zich in het zuiden en westen rondom deze ruimtes (Ballu 1903, 62-64). Het badgebouw behoort typologisch tot het angulaire rijtype van

Nielsen (1993, 92) en heeft een retrograde circuit (Krencker et al. 1929, 225; Thébert 2003, 233, 374).

Geen zekere dateringscriteria zijn hier voorhanden. Meestal wordt een datering in de 2e eeuw o.t. voorgesteld op basis van de situering in de oorspronkelijke Trajaanse stad en op basis van het gebruik van *opus reticulatum*[37] in de façade (figuur 54). Het gaat echter om een decoratieve toepassing van de techniek die eventueel ook later zou zijn kunnen uitgevoerd (Krencker 1929, 226; Nielsen 1993, 93; Thébert 2003, 233).

Naast mozaïekvloeren werden in het gebouw verschillende sculpturen[38] aangetroffen. Voornamelijk de niet-figuratieve mozaïekvloeren vertonen enige originaliteit binnen het complex. Aangezien weinig vergelijkbare mozaïeken voorhanden zijn, is de datering onzeker en is het niet duidelijk of alle vloeren contemporain zijn. Aanwijzingen voor herstellingen zijn aanwezig (Germain 1969, 58).

1.3.2.2 Mozaïeken (figuur 55)

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Binnen de eerste zaal van het gebouw bleven nog grote delen van het mozaïek *in situ* bewaard (figuur 56). Het gaat om een polychroom geometrisch mozaïek met een zwarte boord waarbinnen drie horizontale lijnen van afwisselend groene en rode vierkanten worden geordend. Deze vierkanten worden afgeboord door zwarte en witte *tesserae* en gescheiden door witte lijnen tegen een grijze achtergrond. Ze bevatten telkens een rozet van gele en witte *tesserae* in de groene vierkanten en grijze en witte *tesserae* in de rode vierkanten (Balmelle et al. 1985, pl. 134c). Het mozaïek bevindt zich op de plaats van de oorspronkelijke uitbreiding van deze ruimte. Het westelijke deel, dat later werd geannexeerd, werd bevloerd met tegels

[37] Deze constructietechniek wordt in de Maghreb nog zelden aangetroffen na de Flavische periode (Adam 1984, 145; Thébert 2003, 233).

[38] In de grote centrale zaal werd een standbeeld, waarvan het hoofd verloren ging, teruggevonden. Het gaat om een beeld van een vrouwelijk gekleed figuur met een hoogte van ca. 1,70 m. In haar hand houdt ze twee klaprozen en twee korenaren. Deze attributen zouden het beeld kunnen identificeren als Ceres/Demeter, of als een specifieke Romeinse vrouw voorgesteld als Ceres/Demeter (Ballu 1903, 66; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 262-263). In de directe omgeving werd eveneens een tweede marmeren sculptuur gevonden die een kind voorstelt met een hoogte van ca. 0,85 m. Hij draagt een vaas op de linkerschouder die ook door de rechterarm, die zich boven het hoofd bevindt, wordt tegengehouden. Het gaat om een fonteinornament dat afkomstig zou kunnen zijn van de naburige fontein of uit het gebouw zelf (bv. opgesteld in de nis van de centrale zaal van het *frigidarium*) (Ballu 1903, 66; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 264-265).

(Ballu 1903, 61; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 258-260; de Pachtère 1911, nr. 164; Germain 1969, 54, nr. 59).

Op de meest zuidelijke drempel tussen deze inkomsthal – die mogelijk eveneens een sportieve en recreatieve invulling had – en de grote zaal van het *frigidarium* werden sterk beschadigde sporen van een mozaïek aangetroffen *in situ*. Het gaat om een ruitpatroon waarvan de top wordt bekroond met een schild (de Pachtère 1911, nr. 166; Germain 1969, 54, nr. 60).

De meest westelijke drempel (1,70 m x 0,50 m) die de grote zaal van het vermoedelijke *apodyterium* scheidt, werd dan weer voorzien van een zeer ornamenteel polychroom mozaïek (figuur 57). De boord wordt opgebouwd door een band van zwarte *tesserae*, gevolgd door een gele lijn die een zaagtandenpatroon van rode en groene driehoeken afzoomt, gevolgd door een binnenste lijn van witte *tesserae*. Tegen een zwarte achtergrond wordt een golvend gesloten lint voorgesteld dat langs de buitenkant rood en geel is, langs de binnenkant groen en grijs. In de lussen wordt centraal een rozet met vier blaadjes voorgesteld, langs beide zijden geflankeerd door een ander polychroom bloemmotief (Ballu 1903, 61; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 265; de Pachtère 1911, nr. 166; Germain 1969, 56, nr. 62).

In de zuidelijke zaal die mogelijk dienstdeed als *apodyterium* werden door Germain een aantal zeer slecht bewaarde fragmenten van een zwart mozaïek *in situ* aangetroffen waarop rozetten met vier blaadjes werden uitgezet (de Pachtère 1911, nr. 165; Germain 1969, 57, nr. 63). Ballu (1903, 61) vermeldt dat dit mozaïek een eerder mozaïek met geometrische patronen overdekt.

In de ruimte van het *frigidarium* voorafgaand aan de *piscina* werden fragmenten van een geometrisch zwart-wit mozaïek geattesteerd *in situ*. Het patroon van vierkanten en ruiten werd in de oudheid hersteld d.m.v. aardewerken *tesserae* (de Pachtère 1911, nr. 167; Germain 1969, 57, nr. 64).

De *piscina* zelf werd voorzien van een mozaïekvloer met een dambordpatroon van grote vierkanten van afwisselend zwarte *tesserae* en groene *tesserae* omgeven door een witte lijn. De boord van het mozaïek bevat een meander, uitgevoerd in zwart-wit (Ballu 1903, 61; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 265; de Pachtère 1911, nr. 167; Germain 1969, 57, nr. 65).

In de noordoostelijke annex van het *frigidarium* werd door Germain (1969, 57, nr. 66) nog een groot stuk van een polychroom geometrisch mozaïek aangetroffen (figuur 58). De boord wordt gevormd door een brede zwarte band, gevolgd door een gele en zwarte lijn. Het mozaïekveld wordt gevormd door diagonalen van witte *tesserae* die vierkanten beschrijven. Deze worden telkens opgedeeld in twee driehoeken van verschillende kleuren: rood en geel of groen en zwart. Het motief (variatie op Balmelle et al. 1985, pl. 126d/e) en het kleurgebruik

herinneren aan het mozaïek van de eerste zaal binnen het complex (Germain 1969, 67, nr. 66). De beschrijving van de Pachtère (1911, nr. 168) komt niet overeen met dit mozaïek. Mogelijk wordt door hem een later, bovenliggend mozaïek beschreven, maar hiervan blijven geen sporen ter bevestiging over (Germain 1969, 57).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het mozaïek van de centrale zaal van het *frigidarium* wordt gekenmerkt door een polychroom geometrisch decor waarbinnen figuratieve medaillons worden omschreven (figuur 59) Een groot deel van het mozaïek werd getransporteerd naar het museum van Timgad (inv. nr. 43) maar o.a. langs de westelijke en zuidelijke muren bleven nog verschillende delen *in situ* (Germain 1969, 55, nr. 61).

Het mozaïekveld wordt gevormd door een meanderpatroon met swastika's. De armen van de meanders worden opgevuld met vlechten waarvan de ene streng wordt gevormd door rode, gele en witte *tesserae*, de andere door groene, grijze en witte *tesserae* tegen een zwarte achtergrond. Ze omkaderen achthoekige, rechthoekige/vierkante, zeshoekige, en twee halfcirkelvormige medaillons (Germain 1969, 55; Wiedler 1999, 107, 254).

De vier achthoekige *emblemata* (diameter inclusief vlechtboord ca. 1,60m, exclusief vlechtboord ca. 1,39 m) bevatten telkens een zwarte krans (ca. 0,16 m dik) waarbinnen zich een geel golvend lint ontplooit in de krullen waarvan rozetten worden weergegeven. Binnen deze krans worden tegen een witte achtergrond de bustes van vrouwelijke personificaties van de seizoenen onderscheiden. Twee ervan bleven bewaard. De zomer kan centraal onderaan worden onderscheiden en bevond zich oorspronkelijk in het noorden van de ruimte. De zomerbuste draagt een groene jurk en rode mantel en houdt een sikkel in de rechterhand. Haar blonde haren zijn gekroond door een krans van korenaren. Het linker paneel (oorspronkelijk in het oosten) stelt de herfst voor als jonge vrouw met bruin haar en een rode bladerkroon. Van het linkse medaillon bleef enkel de onderkant bewaard, het vierde ging geheel verloren (Ballu 1903, 66; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 260-261; de Pachtère 1911, nr. 166; Germain 1969, 55; Wiedler 1999, 254). Bij de overdracht van het mozaïek naar de muur van het museum werd de oriëntatie van de medaillons klaarblijkelijk gewijzigd. Ballu (1903, 66) laat uitschijnen dat de personages elk naar de dichtstbijzijnde zijde georiënteerd waren.

Binnen de rechthoekige panelen wordt een rozet voorgesteld tegen een witte achtergrond. Ze wordt omgeven door lijnen die de diagonalen van het vlak volgen (Germain 1969, 55).

Binnen de langgerekte zeshoeken (lengte ca. 1,20 m, hoogte ca. 0,45 m) waarvan er nog acht werden overgeleverd, wordt telkens een vogel (o.a. een pauw, hop, eend) voorgesteld (figuur 59b). Het medaillon onderaan rechts t.o.v. het achthoekige medaillon met personificatie van de zomer werd in een latere periode hersteld en opgevuld met zwarte *tesserae* (Ballu 1903, 66; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 261; Germain 1969, 55; Wiedler 1999, 254).

De halfcirkelvormige medaillons bevatten polychrome florale patronen. De *in situ* overgebleven mozaïekdelen getuigen nog van een eerder onhandige afwerking voor het uitsterven van het patroon naar de randen toe (figuur 59c) (Germain 1969, 55).

In de halfcirkelvormige noordwestelijke nis van deze ruimte werd ten slotte een mozaïek gedocumenteerd waarop een schelp wordt voorgesteld. Dit motief werd polychroom uitgewerkt met een gele buitenzijde en een kleurverloop van zwart, groen, grijs en geel langs de binnenzijde (Germain 1969, 55).

Het mozaïek van deze ruimte wordt door Hanfmann (1951, 149, n. 141) gedateerd tussen de 2^{e} en 3^{e} eeuw o.t., door Germain aan het einde van de 3^{e} eeuw en door Parrish (1984, 233) in de Severische periode.

1.3.3 Grote noordelijke thermen (kaart 8 nr. 6)

1.3.3.1 Architectuur

De grote noordelijke thermen (figuur 60, 61) bevinden zich net buiten de Trajaanse stadsgrenzen, ten noordwesten van de stadspoort naar Cirta. Het complex, waarvan sommige muren tot 7 m hoogte bewaard bleven, werd opgegraven tussen 1899 en 1900. Het gebouw (ca. 80,50 m x 64,95 m) kent een zeer regelmatig grondplan met symmetrische opbouw (het zogenaamde imperiale type) en telt zeer veel verschillende ruimtes, waarvan de functie soms moeilijk te achterhalen is (Ballu 1903, 38; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 269-270; Krencker et al. 1929, 231; Coutrois 1951, 87-88; Germain 1969, 71; Romanelli 1970, 178-179; Bahloul Guerbabi 2016, 261). Krencker et al. (1929, 231) en Thébert (2003, 235) suggereren dat het gebouw mogelijk niet volledig werd opgegraven en dat een *palaestra* en *natatio* zich verder in het noorden – in openlucht – zouden kunnen bevinden.

Het badgebouw wordt gekenmerkt door een sterke symmetrische opbouw volgens een transversale noord-zuid as. De toegang wordt in zowel de oostelijke als westelijke zijde verschaft door een monumentale ingang met trap die echter enkel in het oosten bewaard bleef (Ballu 1903, 38). Via een *vestibulum*, bestaande uit twee opeenvolgende ruimtes, wordt telkens

een grote overdekte zaal (23 m x 13 m) bereikt, die in het noorden wordt aangevuld met een kleinere annex (3,40 m x 13 m). Mogelijk gaat het om een soort overdekte *palaestra*. De functie van de kleinere ruimtes langs weerzijden van de ingang is niet met zekerheid te bepalen. Mogelijk gaat het om *apodyteria*. In de zuidoostelijke en zuidwestelijke hoeken van het gebouw worden twee ruimtes met absidaal uiteinde vastgesteld. In de westelijke van de twee worden volgens Ballu pas tijdens een latere fase *latrinae* geïnstalleerd. Het zijn mogelijk eveneens *apodyteria* of zalen voor ontspanning en recreatie (Ballu 1903, 40-42, 46; Thébert 2003, 235). Het *frigidarium* (30m x 14 m) bevindt zich centraal in het gebouw en is voorzien van drie koude baden, waarvan het noordelijke als overdekte *natatio* kan worden gezien. De twee kleinere *piscinae* in het zuiden flankeren een annex van de grote *frigidarium*-zaal. De dubbele T-compositie van de grote *frigidarium*-zaal en beide palaestra kent een centrale rol binnen het complex. Deze wordt onderstreept door de aanwezigheid van nissen in de verschillende zijdes, waarin vermoedelijk sculpturen werden opgesteld (Ballu 1903, 40-43; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 271; Thébert 2003, 235).

Vanuit de vermoedelijke overdekte *palaestrae* kan via een gang in het zuiden, langs beide zijden georiënteerd naar het centrale deel van het gebouw, een trap worden bereikt. Deze leidde volgens Ballu (1903, 42) naar een terras bovenop het gebouw. De gang geeft uit op een kamer die waarschijnlijk dienstdeed als lichtschacht, als ruimte voor de evacuatie van regenwater en als stookruimte voor het eerste, direct verwarmde *tepidarium* (Krencker et al. 1929, 233; Thébert 2003, 235). Deze eerste verwarmde ruimte bevindt zich ten zuiden van de *palaestrae*. Een circulair circuit kan gevolgd worden via een eerste *caldarium* naar een mogelijk *sudatorium* en een tweede *caldarium*. Deze laatste ruimte is gemeenschappelijk voor de beide symmetrische helften van het complex en is voorzien van drie warme baden in de zuidelijke en westelijke zijden. De ruimte geeft uit op een tweede *tepidarium*, dat enkel indirect wordt verwarmd en leidt naar het centrale *frigidarium*. Overige dienstgangen voor de verwarming van het complex bevinden zich in het zuidelijke deel (Ballu 1903, 42-44; Thébert 2003, 236).

Een precieze datering van het gebouw is niet mogelijk. Boeswillwald, Cagnat, Ballu (1905, 278) en Krencker et al. (1929, 231) stellen een datering t.t.v. Antoninus Pius of Septimius Severus voor. Ook Romanelli (1970, 178) hangt een datering aan het einde van de 2e en het begin van de 3e eeuw aan. Nielsen (1993, 88) suggereert een datering in de eerste jaren van de Trajaanse *colonia*. Het sterk Romeins geïnspireerde grondplan maken een datering in de vroege 2e eeuw o.t. onwaarschijnlijk, maar de Severische periode lijkt aannemelijk volgens Thébert (2003, 235, 303).

Het gebouw werd oorspronkelijk vermoedelijk gekenmerkt door een zeer luxueuze decoratie, in overeenstemming met de uitgewerkte architectuur. Deze decoratie werd echter grotendeels geplunderd en het gebouw vertoont bovendien sporen van brand. Indicaties voor decoratie met marmerplaten zijn op verschillende plaatsen zichtbaar. Verder werden tijdens de opgravingen nog talrijke fragmenten muurplaaster met graffiti *in situ* aangetroffen (Ballu 1903, 46-47; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 282-285; Courtois 1951, 88; Germain 1969, 71; Romanelli 1970, 178).

1.3.3.2 Mozaïeken (figuur 62)

i. Niet-figuratieve mozaïeken

In de grote oostelijke zaal werden tijdens de opgravingen een aantal fragmenten van een reeds sterk beschadigd vloermozaïek geattesteerd. Het zou gaan om een floraal motief van bladeren, gevat in een kader uit roze marmer (Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 271; de Pachtère 1911, nr. 67; Germain 1969, 71, nr. 83).

In de annex ten noorden van deze zaal werd een polychroom geometrisch mozaïek aangebracht met een schubbenpatroon, uitgezet door zwarte *tesserae* en opgevuld met een kleurverloop van zwart, groen, grijs, wit, zwart, rood, geel, wit, zwart, wit en omgekeerd. Het wordt omgeven door een boord van zwarte en witte banden, van groene, zwarte, gele en witte ruiten en van vierkanten met een zwarte en witte boord. Dit mozaïek bevindt zich momenteel in het museum van Timgad (inv. nr. 79) (de Pachtère 1911, nr. 70; Germain 1969, 72, nr. 84).

Het *frigidarium*-mozaïek werd in zeer slechte staat overgeleverd. Boeswillwald, Cagnat en Ballu (1905, 272) beschrijven dat de vloer van de ruimte verschillende mozaïekvelden kende, in overeenstemming met de drie traveeën van de zaal. Het centrale deel wordt door hen omschreven als opgebouwd uit ornamenten en figuren, de laterale zouden zijn opgebouwd met geometrische motieven. Een polychroom geometrisch patroon met vierkanten, cirkels en ruiten met een boord waarin zich een golfpatroon met kleurverloop (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 60d/e) uittekent, werd door Ballu (1903) weergegeven (figuur 63) (Germain 1969, 72, nr. 85). Hierop wordt ook een nis afgebeeld waarvan de mozaïekdecoratie lijkt te hebben bestaan uit een schelp, omgeven door een boord met onderbroken meander (Germain 1969, 72, nr. 85; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 31d).

Uit de grote westelijke *palaestra* is een groot fragment afkomstig dat werd ondergebracht in het museum van Timgad (inv. nr. 85). Het gaat om een polychroom geometrisch mozaïek met

achthoeken, vierkanten, cirkels, meanders en kruispatronen omgeven door een polychrome boord met een geometrisch patroon (de Pachtère 1911, 69; Germain 1969, 72-73).

Ten slotte vermeld Ballu ook de aanwezigheid van een mozaïekdecoratie uit grote zwarte *tesserae* op het terras. Deze bleven niet bewaard voor studie door Germain (Ballu 1903, 47; Germain 1969, 73).

1.3.4 Baden van de *Filadelfes* (kaart 8 nr. 7)

1.3.4.1 Architectuur

Onmiddellijk ten westen van de grote noordelijke thermen werd in 1904-1905 een ander badcomplex opgegraven (figuur 64). Het gebouw strekt zich uit over ca. 38 m (oost-west) bij 61 m (noord-zuid). Het eigenlijke badgedeelte wordt omgeven door allerlei annexen en portieken waarvan de functie moeilijk te bepalen is (Ballu 1911, 101; Germain 1969, 74).

De ingang bevindt zich in het oosten van de zuidelijke zijde. Deze geeft uit op wat vermoedelijk een ruime *palaestra* is, omgeven door portieken langs de vier zijden. Op deze koer werd tijdens de opgravingen een bad aangetroffen waarvan de afmetingen door Thébert werden bijgesteld (ca. 14 m x 3,75 m i.p.v. 10 m x 6 m) (Ballu 1911, 101; Thébert 2003, 236). In het oosten wordt een langwerpige zaal (13 m x 4,20 m) aangetroffen die door Thébert (2003, 236) mogelijk geïdentificeerd wordt als overdekte *palaesta*; de noordelijke ruimte (15,30 m x 3,18 m) grenzend aan de binnenkoer werd vereenzelvigd met het *apodyterium*. Het complex heeft twee latrines, een in de noordoostelijke en de andere in de noordwestelijke hoek van het gebouw (Ballu 1911, 102, 106; Thébert 2003, 236). Het *frigidarium* bevindt zich aan het begin en einde van het circuit en bestaat uit een ruimte die wordt opgedeeld door de aanwezigheid van twee zuilen, mogelijk om de stroom van personen die naar het warme gedeelte gaan te scheiden van hen die ervandaan komen. Slechts één *piscina* is aanwezig in de westelijke zijde. Een kleine ruimte in het noordwesten van dit *frigidarium* kan mogelijk als klein, bijkomstig *apodyterium* worden gezien (Ballu 1911, 102-103; Thébert 2003, 137).

De verwarmde zalen bevinden zich in het noorden. Via het *tepidarium* wordt een eerste *caldarium*, met twee baden waarvan het oostelijke volledig verdween, bereikt. Een tweede *caldarium* met een halfcirkelvormige *alveus* in het westen van de noordelijke zijde lijkt te volgen. Deze ruimte geeft toegang tot een laatste ruimte in het circuit. Deze ruimte heeft een onregelmatige vorm en is voorzien van twee zeer kleine baden. Of deze bijzondere ruimte via het vloermozaïek in verband moet worden gebracht met een specifieke organisatie voor een

beperkte groep (cf. infra) is moeilijk te achterhalen (Thébert 2003, 237). Het complex wordt typologisch omschreven als een axiaal rijtype met een lineair retrograde grondplan (Nielsen 1993, 92; Thébert 2003, 236).

Het complex werd vermoedelijk opgericht tegen het einde van de 2e of het begin van de 3e eeuw o.t., na de eerste Trajaanse urbanisatiefase. De meeste mozaïekvloeren lijken een Severische datering te ondersteunen (Germain 1696, 79; Thébert 2003, 236).

1.3.4.2 Mozaïeken (figuur 65)

i. Niet-figuratieve mozaïeken

In de open binnenkoer van de *palaestra* werd een mozaïekfragment aangetroffen (figuur 66). Het gaat om een geometrisch patroon van wit-roze *tesserae* tegen een zwarte achtergrond waarbinnen twee concentrische cirkels worden voorgesteld die worden gesneden door diagonale lijnen. Centraal in de binnenste cirkel wordt een staand kruis afgebeeld waarvan de uiteindes worden gevormd door een soort voluut. Ook buiten de cirkel worden binnen de diagonalen schematische voluten voorgesteld. Vermoedelijk gaat het om een relatief laat mozaïek (Germain 1969, 74-75, nr. 87).

De oostelijke ruimte grenzend aan de *palaestra* bevatte eveneens sporen van een vloermozaïek dat echter geheel verdween tussen de tijd van de opgravingen en de studie door Germain (Ballu 1911, 10, n. 2; Germain 1969, 75, nr. 88).

Hetzelfde geldt voor de kleine ruimte in het noordoosten van de binnenkoer. Het mozaïek werd evenmin beschreven en kon niet meer bestudeerd worden door Germain (Ballu 1911, 104, n. 4; Germain 1969, 75, nr. 89).

In de ruimte ten noorden van de *palaestra* (*apodyterium*?) bleef een fragment van een geometrisch vloermozaïek *in situ* bewaard (figuur 67). Het mozaïekveld wordt gekenmerkt door volle zwarte cirkels tegen een witte achtergrond. Elke cirkel bevat een getand vierkant, uitgezet met witte *tesserae*. Hierbinnen bevindt zich een kleiner wit vierkant dat een bloem met vier blaadjes of een rood vierkant bevat. Tussen de grote zwarte cirkels worden kleine zwarte vierkanten opgemerkt die elk een rozet met vier blaadjes bevatten (Ballu 1911, 101; de Pachtère 1911, nr. 72; Germain 1969, 75, nr.90; variant op Balmelle et al. 1985, pl. 144e).

De kleine ruimte in het westen van dit mogelijke *apodyterium* werd gedecoreerd met een geometrisch zwart-wit mozaïek waarvan nog een klein gedeelte *in situ* bewaard bleef. Het gaat om een motief met witte ruiten met een centrale rozet die omgeven wordt door grotere zwarte ruiten (Ballu 1911, 101; de Pachtère 1911, nr. 71; Germain 1969, 75, nr. 91).

In het oostelijke *exedra* van het *frigidarium* bleef een deel van de mozaïekvloer bewaard *in situ* (figuur 68). Een zwart-wit dambordpatroon kan worden onderscheiden. De vierkanten worden ofwel volledig ingekleurd, afwisselend in zwart of wit, of diagonaal verdeeld in vier driehoeken, afwisselend zwart en wit. Binnen de volledig zwarte vierkanten wordt telkens een witte rozet met vier blaadjes voorgesteld, binnen de witte een zwarte (Ballu 1911, 102; de Pachtère 1911, nr. 73; Germain 1969, 76, nr. 92; variant op Balmelle et al. 1985, pl. 120g).

Uit het *frigidarium* konden door Germain (1969, 76, nr. 93) louter nog enkele fragmenten van de boord van een door Ballu (1911, 102) vermeld mozaïek worden vastgesteld. Deze boord werd opgebouwd door een T-vormig meanderpatroon in gele en witte *tesserae* tegen een blauwe achtergrond. de Pachtère (1911, nr. 75) vermeldt een fragment in het oostelijke deel van de ruimte van een mozaïek met grote overlappende vierkanten die kleinere vierkanten bevatten waarbinnen oversnijdende ringen zouden zijn voorgesteld. Ook andere patronen, die niet nader worden beschreven, worden door hem gesignaleerd. Deze mozaïeken werden later niet meer geattesteerd (Germain 1969, 76).

Het *piscina* van het *frigidarium* werd voorzien van een uniform, zwart bodemmozaïek (Germain 1969, 76, nr. 94). De muren zouden bedekt zijn geweest met fresco's die marmer imiteerden (Ballu 1911, 102-103). Volgens beschrijvingen van Ballu (1911, 102) en de Pachtère (1911, nr. 76) zou de halfcirkelvormige *alveus* van het eerste *caldarium* (Germain 1969, 77, nr. 95) voorzien zijn geweest van een mooi geometrisch mozaïek met ruiten en vierkanten, dat vermoedelijk later plaatselijk werd hersteld door aardewerken *tesserae*.

Eveneens werden door Ballu (1911, 102) sporen van een mozaïekvloer gesignaleerd langs de westelijke muur van het gebouw, in de dienstgalerij (Germain 1969, 79, nr. 97).

De halfcirkelvormige ruimte van de noordwestelijke latrines werd voorzien van een zwart-wit mozaïek dat door de opgravers werd verwijderd en ondergebracht is in het museum van Timgad (inv. nr. 73) (figuur 69). Het patroon bestaat uit een waaier, opgevuld met een schubbenpatroon (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 217b). Centraal aan de basis van de waaier wordt een zwart floraal motief gevormd tegen een witte achtergrond. De boord van het mozaïek bestaat uit een zwarte band, gevolgd door een witte band en band met zwart-wit schaakbordpatroon (Germain 1969, 79, nr. 98). De muren zouden volgens Ballu (1911, 102) gedecoreerd zijn geweest met wandschilderingen ter imitatie van marmerplaten. Een kamer met onbekende functie ten noordoosten van de latrines zou eveneens een mozaïekvloer hebben gehad. Deze wordt niet verder beschreven in de opgravingspublicaties (Ballu 1911, 102; Germain 1969, 80, nr. 99).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het enige figuratieve paneel dat uit deze baden werd overgeleverd, bevond zich binnen de meest noordelijke verwarmde ruimte (figuur 70). Het werd omgeven door een uitgewerkt polychroom floraal mozaïek en een boord bestaande uit (van binnen naar buiten) een zwarte band, een witte band met zwarte getande lijn en een zwarte band met inscriptie. Deze inscriptie bleef deels bewaard. Op de drempel naar de aangrenzende zaal in het noorden kon ooit bij het verlaten van de ruimte "SALVV(m)LOTV(m)" worden gelezen, terwijl ter hoogte van de westelijke *alveus* de restanten van een tweede inscriptie (figuur 70b), mogelijk "B(onis) B(ene)" (?) (Ballu 1911, 105-106; Germain 1969, 96, nr. 96; Dunbabin 1978, 275; 1989, 19; Wiedler 1999, 39, 258; Thébert 2003, 516, nr. 170a, 170c).

Ook het centrale figuratieve paneel (ca. 1,60 m x 0,95 m) bevat een inscriptie. Boven de figuren strekt zich een donkerrode band met witte letters "FILADELFIS VITA" uit. Een naakte jonge vrouw met een tamboerijn in de rechterhand, heft haar linkerarm op naar een lopend mannelijk personage dat haar achtervolgt. Het landschap wordt geëvoceerd door een boom en enkele stukken vegetatie (Germain 1969, 77-78, nr. 96; Wiedler 1999, 158, 258). Hoewel het tafereel meestal wordt geïnterpreteerd als de achtervolging van Antiope door Jupiter (Ballu 1911, 107-108; Germain 1969, 77-78), bestaat hiervoor geen enkele overtuigende aanwijzing. Vermoedelijk gaat het eerder om een meer algemene en dionysische voorstelling van een bacchante of nimf en een satyr (Picard 1959, 84, n. 1; 1980a, 90; Dunbabin 1989, 23; Wiedler 1999, 158; Thébert 2003, 236).

Het figuratieve paneel en het omkaderende mozaïek in de florale stijl werden door hetzelfde atelier uitgevoerd. Een stilistische datering aan het einde van de Severische periode, ca. 220-230 o.t. wordt voorlopig voorgesteld (Picard 1959, 84, n. 1; Germain 1969, 79).

Meestal wordt het complex geïnterpreteerd als het badhuis van een bepaalde vereniging, die zichzelf de *'filadelfes'* noemen (Ballu 1911, 107). Fentress (1984, 401) haalt de mogelijkheid aan dat het gaat om een soort vereniging van evergeten uit de lokale aristocratie die hun filantropie uiten door de schenking van publieke gebouwen. Ze linkt deze groep via de specifieke mozaïekstijl, die door Germain (1969, 153-156) "*style des Filadelfes*" wordt genoemd en die in slechts een aantal huizen in Thamugadi werd geattesteerd. De baden zouden een plaats van samenkomst kunnen geweest zijn voor deze individuen, die hun gehelleniseerde/geromaniseerde identiteit lijken te promoten (Fentress 1984, 401-402). Dit hoeft echter niet te betekenen dat de baden enkel en alleen voor leden van deze selecte club bedoeld zouden zijn geweest (Thébert 2003, 236, 445-446). Hun gesuggereerde reputatie als

filantropen zou zelfs het tegenovergestelde doen vermoeden. Dunbabin (1989, 33) brengt de spreuk in verband met broederliefde als keermiddel tegen het boze oog.

1.3.5 Grote zuidelijke thermen (kaart 8 nr. 13)

1.3.5.1 Architectuur

De grote zuidelijke thermen (figuur 71) worden gesitueerd onmiddellijk buiten de Trajaanse stad op een kruispunt van drie straten, waaronder het zuidelijke verlengde van de *cardo maximus*. Tegen de noordwestelijke gevel werd een fontein aangebouwd die uitgeeft op de samenkomst van twee van deze straten. Het gebouw kent een oriëntatie diagonaal op deze van het stratenpatroon van de stad en kent een zeer open architectuur die de grens tussen de ruimte binnen en buiten het gebouw vertroebelt (Ballu 1897, 170; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 218; Germain 1969, 132; Yegül 2010, 133).

De toegang wordt verschaft via twee grote ingangen in de noordelijke zijde, langs het oosten en westen van een gang die ten zuiden van de noordelijke halfcirkelvormige structuur loopt. Deze geven uit op een *vestibulum* binnen het gebouw dat via een hoekig verloop verbonden is met een derde ingang in het zuiden. In de zuidelijke zijde zijn ook verschillende dienstingangen aanwezig (Ballu 1897, 127; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 222-224).

In het noorden bevindt zich een halfcirkelvormige ruimte (straal ca. 8, 15 m) die voorzien is van een portiek. Deze kan worden geïnterpreteerd als een recreatieve ruimte, maar vermoedelijk ook als *palaestra* (Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 224; Krencker et al. 1929, 229; Thébert 2003, 241). Voor de noordelijke deur werden twee standbeeldbases aangetroffen (CIL VIII 2342; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 224-225; Thébert 2003, 517, nr. 172). Via het lange *vestibulum* wordt een oostelijk *exedra* (breedte ca. 15 m, cirkelstraat ca. 5 m) bereikt dat een gelijkaardige functie als ontmoetingsplaats moet hebben gehad (Ballu 1897, 177; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 227). De derde halfcirkelvormige annex (ca. 14 m diameter x 8 m diepte) van het badgebouw wordt ten zuiden van deze laatste gesitueerd en deed dienst als latrine[39] (Ballu 1897, 187; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 250). Ten westen van het

[39] De *latrinae* werden opgebouwd uit 28 zitplaatsen, halfcirkelvormig uitgelegd. Centraal werd een scheiding aangebracht met fonteinelement. Langs beide uiteinden werd vermoedelijk een ornamenteel waterbekken geplaatst. In de oostelijke wand werden nog twee zuilen, elk langs buiten geflankeerd door een pilaster, vastgesteld. Vermoedelijk werd hier een sculptuur of sculptuurgroep opgericht (Ballu 1897, 187-188; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 250-251).

vestibulum worden de eigenlijke badruimtes onderscheiden, voorafgegaan door een grote zaal (ca. 9 m x 24 m) die waarschijnlijk ook als – al dan niet overdekt – *palaestra* kan worden geïdentificeerd en toegankelijk was via drie doorgangen. Deze zaal wordt verdeeld in drie traveeën door pilaren waarvoor standbeelden stonden opgericht. Deze zijn gewijd door de stadsraad tussen 255 en 260 o.t. aan leden van de keizerlijke familie: aan Valerianus, aan Cornelia Solonia, echtgenote van Galienus, en aan de twee kinderen van Galienus (CIL VIII 2380, VIII 2382; VII 2383; Ballu 1897, 178-180; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 227-230; Thébert 2003 446, 517-518, nr. 176-179).

Het *apodyterium* (ca. 7,90 m x 9,80 m) wordt doorgaans in de noordelijke hoek van deze *palaestra* gesitueerd. Hier werd een wij-inscriptie aan Septimius Severus (AE 1894, 44) aangetroffen uit 198-199 o.t. (Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 225-226, 232; Thébert 2003, 516-517, nr. 171). In een latere fase wordt vanuit deze ruimte toegang verkregen tot de noordelijke *piscina* van het *frigidarium*. Het *frigidarium*[40] (ca. 8,30 m x 7,10 m) wordt voorzien van twee laterale koude baden (ca. 6,15 m x 6,05 m voor het noordelijke en ca. 6,20 m x 4,60 m voor het zuidelijke) en een westelijke annex (Ballu 1897, 181; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 233-235; Thébert 2003, 241).

De verwarmde zalen bevinden zich in het westen. Ten noordwesten van het *apodyterium* moet in de eerste fase van het gebouw een *tepidarium*[41] (ca. 7 m x 7 m) worden gesitueerd. Deze ruimte wordt in het westen verbonden met een eerste *caldarium*[42] (ca. 6,45 m x 9,65 m) dat voorzien is van twee *alvei*, in de noordelijke en westelijke zijdes. Een deur in de zuidelijke zijde verbindt deze ruimte met een derde warme ruimte zonder baden (ca. 6,68 m x 9,65 m), van waaruit het grote *caldarium* (ca. 6,37 m x 13,30 m), centraal in de zuidelijke zijde van de baden, kan worden bereikt. Deze ruimte wordt meteen verbonden aan een tweede, kleiner *tepidarium*, waardoor een circulair, linksdraaiend parcours wordt gefaciliteerd. In een latere fase lijkt deze kleinere ruimte zowel als ingangs- als als uitgangs-*tepidarium* gebruikt te zijn geweest (Ballu 1897, 184-186; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 243-249; Thébert 2003, 241-

[40] In het frigidarium werd een ornamenteel bassin en een zeshoekige standbeeldsokkel met twee inscripties uit verschillende periodes aangetroffen. Ook standbeelden van Hygieia (zonder hoofd), een torso van een mannelijk persoon, mogelijk Mercurius, in beschilderd marmer en een sculptuur van een waternimf met schelp in de rechterhand, eveneens beschilderd, werden tijdens opgravingen gerecupereerd. Verschillende wij-inscripties op standbeeldbases werden hier *in situ* gevonden (Ballu 1897, 181-183; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 235-242).
[41] In deze ruimte werd een tweede standbeeld van een nimf met schelp gevonden (Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 244).
[42] In dit *caldarium* werden standbeeldsokkels aangetroffen met wij-inscripties voor Galienus en Crispina, vrouw van Commodus en een ere-inscriptie voor een verder onbekend persoon (CIL VIII 2381, CIL VIII 2366; Ballu 1897, 186; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 244-246; Thébert 2003, 518, nr. 180-182).

242). De dienstruimten voor de verwarming van deze delen bevinden zich in de zuidelijke en voornamelijk westelijk zijdes van het complex (Ballu 1897, 173-175). Het gebouw wordt door Nielsen (1993, 91) gecategoriseerd als half axiaal ringtype.

De constructie moet gesitueerd worden in de 2e eeuw o.t. De eerder vermelde inscriptie (AE 1894, 44) getuigt immers van de vergroting van het gebouw in 198 o.t. Het gebouw onderging verschillende restauraties en bleef vermoedelijk relatief lang in gebruik (Thébert 2003, 240). Het wordt gekenmerkt door een zeer duidelijk publiek karakter. De grote hoeveelheid sculptuur en de diverse inscripties, waaronder dedicaties van verschillende keizersbeelden, en de specifieke architectuur, die in grote mate openstaat naar de omgeving en ermee interageert, wordt aangevuld met een – helaas onvolledig, weinig precies gedateerd, en vermoedelijk chronologisch divers – mozaïekrepertoire.

1.3.5.2 Mozaïeken (figuur 72)

i. Niet-figuratieve mozaïeken

In het lange *vestibulum* bleven verschillende fragmenten van een geometrisch mozaïek *in situ* bewaard (figuur 73). De boord wordt gevormd door een patroon van zwarte en gele driehoeken en het mozaïekveld stelt een afwisseling van grote vierkanten en achtpuntige sterren voor. Deze worden opgevuld met polychrome vlechten van rode, gele en witte *tesserae* tegen een zwarte achtergrond. Meer naar binnen toe bevindt zich telkens een patroon van zwarte en gele driehoeken met een witte rand waarbinnen in de sterren cirkels en in de vierkanten kleinere vierkanten zijn ingesloten (Germain 1969, 132, nr. 200).

In dezelfde gang werd meer naar het zuiden, ter hoogte van de gevormde hoek, een fragment van een geometrisch mozaïek geattesteerd door Germain (1969, 134, nr. 204). Een witte meander tekent zich af tegen een zwarte achtergrond en het veld bevat rechthoeken waarin rozetten met vier blaadjes worden voorgesteld (figuur 74).

De halfronde ruimte van het oostelijke *exedra* werd gedecoreerd met een polychroom geometrisch mozaïek waarvan nog een aantal fragmenten *in situ* werden aangetroffen (figuur 75). Het mozaïek wordt opgebouwd door een afwisseling van grote zwarte en witte gelijkzijdige driehoeken waarbinnen zeshoeken met gebogen zijdes worden voorgesteld met gele en rode *tesserae*. Afhankelijk van de achtergrondkleur van de driehoek bevatten deze zeshoeken een witte of zwarte cirkel waarbinnen een polychrome rozet wordt uitgezet. Aan de hoekpunten van de driehoeken oversnijden verschillende cirkels elkaar ter vorming van rozetten met zes

blaadjes (Ballu 1897, 178; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 227; de Pachtère 1911, nr. 115; Germain 1969, 133, nr. 202; Balmelle et al. 1985, pl. 214c).

De zuidelijke rechthoekige annex van dit *exedra* werd oorspronkelijk voorzien van een geometrisch vloermozaïek (figuur 76) met cirkels die verdeeld worden in vier delen met een golvende opvulling in zwart-wit. De tussenliggende vierkanten worden opgebouwd uit gele *tesserae* (de Pachtère 1911, nr. 115; Germain 1969, 133, nr. 203; Balmelle et al. 1985, pl. 231i).

In het grote interne *palaestra* werd een geometrisch mozaïek met witte achtergrond vastgesteld. De boord bestaat uit een zwarte meander, uitgezet op een witte band. Het mozaïekveld wordt gevuld met een afwisseling van vierkanten en achtpuntige sterren, aangevuld met getande ruiten en doet denken aan het mozaïek in het *vestibulum*, net ten oosten ervan (cf. supra). De vormen worden opgevuld met een variatie aan geometrische motieven (Ballu 1897, 179-180; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 227; de Pachtère 1911, nr. 113; Germain 1969, 134-135, nr. 206). Ook het *frigidarium* lijkt een vloermozaïek met een zeer gelijkaardig patroon te hebben gehad (Ballu 1897, 181; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 235; de Pachtère 1911, nr. 114; Germain 1969, 135, nr. 209). De *piscinae* van deze ruimte lijken voorzien te zijn geweest van een uniform wit mozaïek met grote *tesserae* (Ballu 1897, 184; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 233; Germain 1969, 135, nr. 210).

De aangrenzende ruimte in het noordwesten (*apodyterium*?) zou voorzien zijn geweest van een vloermozaïek, waarvan echter geen beschrijving gekend is (Ballu 1897, 108; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 232; de Pachtère 1911, nr. 116; Germain 1969, 135, nr. 207). In de kleine ruimte ten westen van deze zaal, werden door Germain (1969, 235, nr. 208) nog restanten van een geometrisch vloermozaïek *in situ* aangetroffen (figuur 77). Het patroon bestaat uit witte cirkels die elkaar oversnijden en zo telkens een zwart vierkant met gebogen zijden bepalen waarbinnen zich kleinere witte vierkanten met een centraal zwart vierkant bevinden. De boord wordt gevormd door een uniforme zwarte band (Ballu 1897, 180; Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 232; de Pachtère 1911, nr. 117; Germain 1969, 135, nr. 208).

De westelijke annex van het *frigidarium* werd bekleed met een polychroom geometrisch mozaïek met witte getande ruiten en vierkanten tegen een zwarte achtergrond. De vierkanten bevatten telkens concentrische gele en grijze vierkanten waarbinnen zich een Salomonsknoop ontplooit met zwarte, rode, gele en witte *tesserae*. Hetzelfde motief lijkt te zijn vastgesteld in de westelijke nis van het *frigidarium*, wat zou kunnen betekenen dat de muur die de annex van het eigenlijke *frigidarium* scheidt een latere toevoeging is (Germain 1969, 136, nr. 211).

Tot slot werd in de *tepidarium*-zaal ten westen van deze annexruimte een volledig wit mozaïek met schubbenpatroon aangetroffen dat vermoedelijk van latere datum is (Germain 1969, 136, nr. 212).

ii. Figuratieve mozaïeken

Op de drempels tussen het oostelijke *exedra* en het *vestibulum* werden drie panelen aangetroffen waarop galopperende stieren worden voorgesteld (twee keer in geel tegen een zwarte achtergrond, een keer andersom) (figuur 78). De dieren bevinden zich telkens tussen een ander motief: *hederae*, halvemanen op een stok en gierstbundels (Germain 1969, 133, nr. 201; Dunbabin 1978, 275; Wiedler 1999, 259). Er werd reeds gesuggereerd dat deze motieven mogelijk ook verbonden kunnen worden aan *factiones* binnen het amfitheater (Dunbabin 1978, 80-81) ter aanvulling van een eventuele profylactische functie. De panelen bevinden zich nu in het museum van Timgad (inv. nr.78).

Het mozaïek van de latrines ging grotendeels verloren maar de boord, die werd getransporteerd naar de privéwoning van de opgravingsleider, en een deel van het centrale figuratieve paneel, ondergebracht in het museum (inv. nr. 37) konden worden gedocumenteerd. De boord (figuur 79) bestaat uit een floraal motief in heldergroen, rood en geel, gevat tussen geometrische boorden, respectievelijk met vlechtpatroon en onderbroken meander, langs de binnen- en buitenkant. Van het centrale paneel werd slechts een zeer klein fragment overgeleverd met de afbeelding van een polychroom Nijllandschap (figuur 80). Tegen een witte achtergrond kunnen nog een krokodil en een personage worden onderscheiden tussen een moeraslandschap met lelies (Germain 1969, 134, nr. 205; Dunbabin 1978, 275; Wiedler 1999, 116, 259-260).

1.3.6 Conclusie

Ondanks de bewaringsomstandigheden van de site is het overgeleverde mozaïekensemble uit Thamugadi zeer onvolledig. Veel mozaïekvloeren zijn slechts door een terloopse vermelding in de opgravingspublicaties gekend en verdwenen in de tijd tussen de opgravingen en de studie door Germain. Het grootste deel van alle mozaïeken opgenomen in het corpus dat door haar werd samengesteld zijn afkomstig uit (publieke) thermen. In 12 van de 14 gekende badgebouwen bleven fragmenten van de originele mozaïekvloer bewaard. Veelal zijn het de warme baden, gebouwd op een *hypocaustum*, waarvan de vloer verloren ging (Germain 1969,

148). Problematisch is bovendien de datering van de meeste bewaarde vloeren en veelal is het onduidelijk of de decoratie tot eenzelfde periode behoort daar de gebouwen zelf vaak verschillende restauratiefases doormaakten. Zeer weinig chronologische (archeologische) indicaties worden gegeven en een stilistische datering bleek in bepaalde gevallen moeilijk wegens het ontbreken van parallellen. Een aantal vloeren lijkt duidelijk uit de latere oudheid te stammen.

Wel lijkt het duidelijk dat figuratieve mozaïeken zeldzaam zijn. In totaal werden in Timgad door Germain (1969) slechts 23 figuratieve mozaïekvloeren geïnventariseerd, waarvan minder dan de helft afkomstig lijken te zijn uit badgebouwen (Germain 1969). Het overgrote merendeel van de zalen en gebouwen werd voorzien van een geometrisch mozaïek, al dan niet meerkleurig uitgevoerd. De figuratieve scènes werden aangetroffen in het *frigidarium* (Grote oostelijke thermen en Centrumbaden), in de *latrinae* (Grote zuidelijke thermen), op de drempel tussen een *vestibulum* en een *exedra* dat vermoedelijk een sociale en recreatieve functie had of bedoeld was voor sport en spel (Grote zuidelijke thermen), en in de laatste ruimte binnen het verwarmde circuit (Filadelfesthermen). De meeste figuratieve mozaïeken kennen geen uitzonderlijk kwalitatieve of originele uitvoering. Ook het repertoire van behandelde thema's is relatief beperkt en weinig vernieuwend. Dunbabin (1978, 22) wijst op het bestaan van een zeer lokale stijl – weliswaar gebaseerd op gekende modellen – in deze eerder afgelegen Romeinse stad, waarin figuratieve panelen slechts een kleine rol spelen, in tegenstelling tot wat in de meeste Afrikaanse centra kan worden vastgesteld.

De florale stijl wordt voornamelijk geattesteerd in relatie met deze figuratieve mozaïeken. Ook op een drempel van de Kleine centrumbaden werden uitgewerkte florale patronen vastgesteld. Geometrische mozaïeken vertonen algemeen relatief weinig originaliteit. Een aantal polychrome mozaïekvloeren uit de Kleine centrale baden vormen hierop enigszins een uitzondering (Germain 1969, 152).

De hoofdruimtes binnen het badgebouw (centrale *frigidarium*, *caldarium*) lijken gekenmerkt te zijn door de meest uitvoerige mozaïekdecoratie. Hetzelfde geldt voor de verschillende *exedrae*, waaronder ook de latrines. In deze ruimtes worden veelal meer experimentele geometrische, florale mozaïeken of zelfs figuratieve composities aangetroffen. *Piscinae* en *alvei* worden in de meeste gevallen voorzien van een eenkleurig mozaïek in witte of zwarte *tesserae*. In de Centrumbaden werd een polychroom dambordpatroon geattesteerd.

Verschillende andere decoratieve elementen werden overgeleverd uit de besproken complexen, waaronder standbeelden en standbeeldbases, fonteinornamenten, inscripties, sporen van marmerincrustatie of de imitatie ervan etc. Vooral de aanwezigheid van

standbeelden gewijd aan leden van de keizerlijke familie in de Grote zuidelijke thermen getuigt van het karakter van het badhuis als openbare ruimte. Hoewel geen enkele keizer iets bijzonders heeft betekend voor het complex, wordt officiële Romeinse kunst geïntegreerd op beslissing van de stadsraad. De eerder afgelegen gemeenschap, wordt ook tijdens de activiteit van het baden betrokken in een puur Romeinse cultuuruiting van keizerverering en keizerlijke propaganda. De leden van de stadsraad, verantwoordelijk voor de oprichting van de beelden, kunnen als bemiddelaars worden gezien.

Ook in de Thermen van de Filadelfes komt een zekere Romeinse identiteit naar voren. In dit complex worden meer originele mozaïeken aangetroffen en werd mogelijk een meer uitgewerkt decoratief programma vastgesteld, met climax in het uiterste *caldarium*. Bovendien werden in deze ruimte ook inscripties met spreuken aangetroffen. De kwaliteit van de mozaïekvloeren is in dit complex van een andere aard. Germain (1969, 153-157) omschrijft deze meer uitgewerkte florale mozaïeken als een specifieke "*style des Filadelfes*".

1.4 Thaenae (Henchir Thina, Tunesië) (kaart 5, 9)

Thaenae, het huidige Henchir Thina, is te situeren langs de Tunesische kust, ca. 12 km ten zuiden van Sfax, en een 50-tal km ten zuiden van het eerder besproken Acholla. De stad wordt in verschillende antieke bronnen vermeld (o.a. Plinius, *Naturalis Historia* V.4.24-25; Strabo XVII.3.16). Verschillende epigrafische documenten zijn gekend, zowel uit Thaenae zelf (voornamelijk van funeraire aard) als uit Rome. CIL VI 1685, gevonden in Rome en daterend uit 321 o.t., vermeldt de volledige naam van de stad, *Colonia Aeliae Augustae Mercurialis Thaenit(anorum)*. Het gaat om een inheemse nederzetting die het statuut van *colonia* ontving onder Hadrianus en vooral vanaf de 2e en 3e eeuw o.t. een sterke groei en bloei lijkt te hebben gekend. De occupatie duurt ten minste verder tot in de 7e eeuw o.t. Bisschoppen zijn gekend tot 649 o.t. (Thirion 1957, 207-208; Fendri 1964a, 47; Ennabli 1976b; Blas de Roblès 2005, 67).

De eerste opgravingscampagne vond plaats tussen 1900 en 1914. Hierbij werd vooral gefocust op een necropool in het noordwesten buiten de stad. Een eerste badcomplex werd ontdekt binnen de stad. De opgravingen werden niet gevolgd door enige vorm van wetenschappelijke publicatie en het ontdekte mozaïek van Orpheus met de dieren werd verwoest tijdens de Tweede Wereldoorlog. Andere geometrische mozaïeken zouden eveneens aanwezig zijn geweest (Merlin 1915, 6, nr. 32a; Thirion 1955, 162, pl. VII; 1957, 208; Ennabli 1976b). In een tweede campagne tussen 1948 en 1955 werd een groot deel van de versterkte stadsmuur onderzocht. In de muur, die een lengte kent van ca. 2500 m, werden op regelmatige afstand torens aangetroffen. Twee monumentale stadspoorten werden ontdekt. Deze in het noorden leidt naar Taparura (Sfax), deze in het zuiden naar Tacapae (Gabès). Ook binnen de stad werden een aantal zaken opgegraven, waaronder een tweede badgebouw, de zogenaamde *Thermes de la Rotonde*, waarbinnen een zeer grote hoeveelheid mozaïeken werd aangetroffen, waaronder veel figuratieve scènes, die zich nu in het Bardo Museum of het Museum van Sfax bevinden (Thirion 1957, 208-209; Fendri 1964a, 47-48). In 1954-1955 werd door Thirion een kleiner badgebouw onderzocht, de zogenaamde Boksersthermen (*Thermes des pugilistes*), genoemd naar een van de vloermozaïeken. Het complex werd volgens Thirion (1957) vanaf het midden van de 3e eeuw o.t. opgericht als privaat badgebouw en groeide in de 5e en 6e eeuw o.t. uit tot publiek complex (Thirion 1957; Fendri 1964a, 47; Ennabli 1976b). In 1960 werden publieke *latrinae* met uitgebreide mozaïekdecoraties gelokaliseerd. Verder werd de

aanwezigheid van twee zeer luxueuze *domus* (*Maison de Dionysos* en *Maison de l'océan*) vastgesteld in de directe omgeving van de later ontdekte *Thermes des mois*. Deze woningen worden eveneens gekenmerkt door een grote mozaïekrijkdom.

Vier badgebouwen werden dus tot dusver onderscheiden (kaart 9). De opgravingen blijven echter zeer sporadisch en onvoltooid. Een volledig zicht op de organisatie van deze stad kan niet worden verkregen.

1.4.1 Maandthermen (*Thermes des mois*)

1.4.1.1 Architectuur

De zogenaamde *Thermes des mois* (kaart 9, B) worden gesitueerd in het westelijke stadsdeel, ten zuidwesten van de twee vermelde *domus*. Ze werden – onvolledig – opgegraven door M. Fendri vanaf 1960 en genoemd naar het mozaïek dat in de onderste niveaus van het *caldarium* werd ontdekt. Het badgebouw kent een uitzonderlijk goede bewaring (figuur 81) met muren die nog tot een hoogte van 3 tot 5 m bewaard bleven, ondanks het feit dat de oude site in latere periodes dienstdeed als steengroeve voor nabijgelegen nederzettingen. Het gebouw werd geconstrueerd uit kalksteenblokken van onregelmatige grote en vorm in een onregelmatig verband (*opus incertum*), gebonden met een kalkmortel (Fendri 1964a, 48).

Een duidelijke opbouw kon worden onderscheiden (figuur 82). Het relatief kleine badgebouw (ca. 31 x 29 m) werd ca. 1,30 m boven het straatniveau geconstrueerd. De toegang wordt verschaft vanaf de straat die langs de noordzijde van het gebouw loopt. Via vier treden wordt een eerste *vestibulum* bereikt (Fendri 1964a, 49). De koele badruimtes bevinden zich algemeen in het oosten, de warme in het westen. Het *frigidarium* (ca. 6 m x 10 m) werd voorzien van twee *piscinae*. De oostelijke *piscina* kent een relatief grote omvang (ca. 7 m x 6 m) en werd voorzien van een omringende portiek. Het noordwestelijke absidale bassin zou lauw water hebben bevat, dat indirect werd verwarmd door de achterliggende oven (Fendri 1964a, 49, 51). De omstandigheden laten niet toe deze laatste hypothese na te gaan. Rondom het *frigidarium* bevinden zich verschillende ruimtes, waarvan een aantal relatief grote dimensies hebben. Volgens Lézine (s.d.) en Thébert (2003, 162) kan de zuidoostelijke ruimte mogelijk geïdentificeerd worden als overdekte zaal voor sportbeoefening. Vermoedelijk bevindt ook het *apodyterium* zich tussen deze zalen, gesitueerd nabij de inkomsthal en het *frigidarium*. Een ruimte in het verlengde van de inkomsthal werd door Fendri (1964a, 49) geïnterpreteerd als *elaeothesium* wegens de grote kwantiteit glas die er gevonden werd. De precieze inhoud van

deze antieke term is echter zeer onduidelijk en het zou misschien eerder kunnen gaan om een ruimte waar olie werd opgeslagen ter verkoop of distributie aan de bezoekers van het gebouw (Lézine s.d.; Thébert 2003, 162, 395, n. 71; 474). In een latere fase werden in de zuidwestelijke zijde latrines toegevoegd die vermoedelijk plaats voorzagen voor een tiental personen. Ze waren ook van buiten het complex toegankelijk. Een voet van een *labrum* werd aangetroffen tegen een muur in de as van de ruimte (Fendri 1964a, 51).

Het verwarmde circuit bevatte vier opeenvolgende zalen, voorzien van *hypocausta*, die retrograde moesten worden doorlopen. Een *tepidarium* werd oorspronkelijk voorzien van drie doorgangen. De toegang werd verkregen via het *frigidarium* of de ruimte die mogelijk dienstdeed als overdekte sportzaal. Deze laatste doorgang werd later afgesloten. In het westen geeft de ruimte uit op een eerste verwarmde zaal zonder baden. Deze ruimte werd pas in een latere fase voorzien van *tubuli* (Fendri 1964a, 50) Vervolgens wordt een *caldarium* bereikt met een rechthoekige *alveus* in de zuidwestelijke zijde. Dit bad zou pas in een latere fase zijn toegevoegd. De laatste ruimte van het verwarmde circuit wordt gekenmerkt door een kleine omvang (ca. 3 m x 5 m) waarin vermoedelijk zeer hoge temperaturen konden worden gegenereerd. Het zou dus een *sudatorium* kunnen betreffen (Fendri 1964a, 50-51; Lézine s.d.; Thébert 2003, 162).

De relatief kleine, asymmetrische wijkthermen lijken geen openlucht-*palaestra* te hebben gehad. Het gebouw wordt typologisch geklasseerd binnen Nielsens angulaire rijtype (Nielsen 1993, 82) en wordt gekenmerkt door een orthogonaal, L-vormig schema met een retrograde circuit (Thébert 2003, 162, 345).

De datering van het gebouw blijft enigszins onzeker aangezien de opgravingen onvoltooid bleven. Fendri (1964a, 53-55) dateert het complex op basis van het vondstmateriaal, de mozaïekstijlen en de architecturale kenmerken. Twee grote fases worden onderscheiden. De constructie van het gebouw wordt gedateerd tegen het einde van de Severische periode, voornamelijk op basis van de plaats van het gebouw in de stedelijke ruimte en op basis van de stijl van de eerste mozaïeken. Verschillende aanpassingen werden na deze periode uitgevoerd. Een aantal nieuwe mozaïekvloeren werd gelegd ter vervanging van de oude en diverse aanpassingen gebeuren in de architectuur. De vondst van een muntschat[43] op de mozaïekvloer van de tweede verwarmde ruimte in het circuit, lijkt aan te geven dat de ruimte niet meer werd

[43] De muntschat bevatte 320 stukken, geslagen tussen 297/298 en 311 o.t. De munten waren algemeen in zeer goede staat en lijken zeer kort in circulatie te zijn geweest (Fendri 1964b).

gebruikt als badzaal na ca. 312 o.t. (Fendri 1964a, 53-55). Toch werden een aantal vloeren ook na deze tijd nog aangepast en bleven zeker verschillende onderdelen van het complex – zo niet het gehele gebouw – langer in gebruik. Dit wordt eveneens aangetoond door aardewerk en lampen uit de 4e en 5e eeuw o.t. De muntschat moet dus waarschijnlijk gelijk gedateerd worden met de tweede fase van het complex (Thébert 2003, 161).

Alle vloeren binnen het gebouw werden voorzien van mozaïeken. Verder werden de baden gekenmerkt door luxueuze decoratie met marmerplaten, die volgens Fendri (1964a, 52) in bepaalde ruimtes tot aan de aanzet van de gewelven reikten. De muren en gewelven werden daarnaast gedecoreerd d.m.v. muurschilderingen waarin verschillende lagen konden worden herkend. De onderste ervan worden als de meest uitgewerkte omschreven. Ook kon worden opgemerkt dat de hogere muurdelen en de plafonds met eenvoudigere geometrische, florale of architecturale schilderingen werden bekleed (Fendri 1964a, 52). De mozaïekvloeren worden zowel door geometrische, florale als figuratieve composities gekenmerkt.

1.4.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

In het *vestibulum* volgend op de noordelijke ingang werd een mozaïekvloer geattesteerd met een geometrisch patroon van swastika's waarvan de armen zich ontplooien ter insluiting van rechthoekige vlakken waarbinnen telkens 9 aaneengesloten driehoeken worden voorgesteld waarvan de top van de onderste telkens het midden van de basis van de bovenste raakt (figuur 83) (Balmelle et al. 1985, pl. 193d). Het motief werd uitgevoerd in okerrood. Dit mozaïek dateert mogelijk uit de tweede fase van het gebouw.

De gangruimte die toegang verschaft tot het *frigidarium* werd voorzien van een mozaïekvloer met geometrische patronen in polychromie (figuur 84). Het motief wordt opgebouwd uit een reeks achthoeken waarbinnen een meanderende achthoek wordt uitgezet. Hierbinnen worden per achthoek diverse geometrisch/florale patronen getekend. Elke zijde van de buitenste achthoek wordt geflankeerd door een gelijkzijdige driehoek met een ingesloten kleine, volle concentrische driehoek. De twee vrije zijdes van deze driehoeken grenzen ofwel aan een zijde van een andere achthoek, ofwel aan de zijde van een vierkant dat zich telkens tussen vier naburige achthoeken manifesteert. Binnenin dit vierkant wordt een kleiner concentrisch vierkant met een dubbele rand, bestaande uit een zwarte lijn en een lijn uitgevoerd in dambordpatroon, onderscheiden. Hierbinnen bevinden zich telkens rozetten met vier blaadjes

met kleurverloop. Dit mozaïek wordt door Fendri (1964a, 53) aan de eerste fase toegeschreven. Andere geometrische motieven kunnen worden onderscheiden in deze ruimte aan de hand van een foto uit het preliminaire rapport (figuur 85), maar de beperkte kwaliteit laat geen verdere beschrijving toe op basis van het beeldmateriaal alleen.

Ook het mozaïek van het *frigidarium* – eveneens geometrisch uitgevoerd – behoort volgens Fendri (1964a, 53) tot de eerste constructiefase. Het mozaïek lijkt op een bepaalde plaats te worden afgezoomd door een boord met een centrale band van florale motieven, uitgevoerd in polychromie, die geflankeerd wordt door een boord met bichroom volutengolfpatroon (Balmelle et al. 101c), gevolgd door een boord met een polychrome vlecht en een nieuwe boord met een bichroom golfpatroon, waarvan de kleuren tegengesteld worden uitgevoerd t.o.v. de binnenste boord (figuur 86). Het mozaïekveld zelf wordt gevuld door een polychroom geometrisch patroon (Balmelle et al. 1985, pl. 252b) gevormd door horizontale lijnen van spillen, verbonden door gebogen, getande lijnen (figuur 87). Tussen deze spillen worden ruiten met concave zijdes gevormd, waarbinnen verschillende florale elementen worden afgebeeld. Op de hoekpunten van de ruiten bevinden zich cirkels, waarbinnen bloemen of rozetten met vier blaadjes worden voorgesteld.

Rondom de rechthoekige *piscina/natatio* werd onder de *porticus* een geometrisch mozaïek aangetroffen dat is opgebouwd uit zeshoeken die telkens in drie parallellogrammen met verschillende kleuren worden ingedeeld zodat ze de illusie van kubussen wekken (figuur 88) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 212a). Dit mozaïek zou eventueel ook in de tweede fase van de thermen kunnen worden gedateerd. Bepaalde delen van de ruimte rondom de grote *piscina* lijken overigens bekleed te zijn geweest met een ander – al dan niet gelijktijdig – vloermozaïek. Zo kan een *tessera*-vloer die marmer (of een ander gesteente) lijkt te imiteren, worden onderscheiden. Het motief, noch de relaties kunnen eenduidig worden geïdentificeerd op basis van de raadpleegbare fotodocumentatie. De boord van het bad zelf, werd eveneens gedecoreerd met een mozaïek (figuur 88B, 89). Het gaat om een dubbel horizontaal golvend patroon met kleurverloop rondom een reeks horizontaal liggende spindels, waarbinnen eveneens een kleurverloop kan worden vastgesteld (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 61a).

Ook tegen de wand van de portiek rondom de *piscina* werd nog een band van mozaïeken aangetroffen (figuur 89). De boord bestaat uit een cirkelvormig element, met getande stralen errond en een vierbladerige rozet erbinnen. Via een gestileerd vegetaal motief worden de cirkels verbonden met langgerekte zeshoeken, langs weerszijden ervan. De korte zijdes van deze zeshoeken zijn concaaf. Ze bevatten elk eenzelfde floraal motief (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 48e, maar verschillend in uitwerking).

De boord van de *alveus* van het *caldarium* werd gedecoreerd met een polychrome vlecht (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 74c en pl. 75b) (figuur 90).

Het mozaïek waarop de muntschat werd gevonden lijkt een boord te hebben gehad met een dambordpatroon (figuur 91). Het eigenlijke mozaïekveld werd vermoedelijk gevuld met een motief van rechthoeken en vlechten tegen een donkere achtergrond. Het volledige patroon kan op basis van de beschikbare informatie moeilijk worden gevat.

Het mozaïek van de latrines en de ruimte ten oosten ervan bestaat uit een combinatie van geometrische motieven (figuur 92). Een polychroom dambordpatroon met een eenvoudige boord van donkere *tesserae* tegen een witte achtergrond, wordt zowel op de drempel als rondom de ruimte van de latrines aangetroffen. Centraal bevindt zich een schaakbordpatroon van dubbele bijlen, waarvan de witte loodrecht georiënteerd worden t.o.v. horizontale banden van afwisselend zwarte en gekleurde individuen (Balmelle et al. 1985, pl. 221b). Het mozaïek van de ruimte voor de latrines, waarbinnen het *labrum* werd aangetroffen, bestaat uit een trichroom (?) patroon met horizontale banden van haaienvinnen (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 217d) binnen een boord van rechthoeken, gelijkend op metselwerk (Balmelle et al. 1985, pl. 95c). De drempel naar de aangrenzende ruimte in het zuiden wordt gekenmerkt door een patroon van aaneengeschakelde rechthoekige driehoeken (vergelijkbaar met Balmelle et al. 1985, pl. 197e). Het geheel van deze vloermozaïeken moet vermoedelijk ook aan de tweede fase van het complex worden toegeschreven (Fendri 1964a, 53).

Twee overige geometrische mozaïeken worden fotografisch gedocumenteerd maar konden op basis van deze informatie alleen niet met zekerheid aan een bepaalde ruimte worden toegeschreven. Een ervan dateert volgens Fendri (1964a, 53) uit de eerste fase van het complex en bestaat uit een geometrisch motief van cirkels waarbinnen zich een getande cirkel die een floraal motief insluit uittekent, omgeven door rechthoeken met een ingesloten ruit, die gevuld wordt door een volle, concentrische ruit, en door vierkanten met een gevlochten net (figuur 93). Het tweede mozaïek behoort volgens Fendri (1964a, 53) tot de tweede fase en bestaat uit een polychroom rooster van banden die een concaaf vierkant hebben op hun kruisingen. De banden worden hierdoor opgedeeld in een soort spindels die telkens een vierkant insluiten waarbinnen een rozet met vier blaadjes wordt afgebeeld (figuur 94) (Balmelle et al. 1985, pl. 143e).

ii. Figuratieve mozaïeken

Een relatief sterk beschadigd vloermozaïek werd in het onderste niveau van het *caldarium* aangetroffen (Fendri 1964a, 48, 52). Het betreft een figuratief mozaïek met de voorstelling van

de maanden. Voorlopig werden slechts vijf cirkelvormige *emblemata* teruggevonden, waaronder deze met de mannelijke personificaties van januari, februari, december en april (figuur 95). De *tondi* worden omgeven door een getande boord en een motief van golvende voluten. De figuren worden polychroom voorgesteld tegen een witte achtergrond en geïdentificeerd d.m.v. een inscriptie. Het mozaïek bestaat uit elkaar snijdende cirkels die begrensd worden door wijn- en klimopbladeren (Fendri 1964a, 48, 52; Dunbabin 1978, 273-274; Wiedler 1999, 108, 350).

Overige figuratieve mozaïeken werden gevonden rondom de grote *piscina/natatio* in het *frigidarium*. Tussen de zuilen van de omgevende *porticus* werden hier zes rechthoekige *embemata* geplaatst waarop zee-taferelen en mythologische personages worden afgebeeld. Het gaat o.a. om nereïden die tot hun middel in het water zijn ondergedompeld (figuur 96). Ook zwemmende dolfijnen, bereden door een gevleugelde Cupido, komen voor op deze panelen (figuur 88A, 97). Twee van deze mozaïeken werden ondergebracht in het museum van Sfax. De drempel naar het *frigidarium* werd voorzien van een figuratief mozaïek met de representatie van een zeilschip omgeven door dolfijnen (figuur 98). Een gevleugelde Cupido die een guirlande draagt, kan nog boven het schip worden onderscheiden. De boord wordt gevormd door een eenvoudige L-meander (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 33g). Het mozaïek werd echter relatief sterk beschadigd en bleef *in situ* (Fendri 1964a, 52; Dunbabin 1978, 274; Wiedler 1999, 130-131, 348-349).

De figuratieve scènes worden door Fendri (1964a, 53) in de eerste fase van het gebouw gedateerd.

1.4.1.3 Conclusie

Ondanks de onvolledigheid van de opgraving en de beperkte toegankelijkheid en staat van documentatie, kan toch een belangrijk mozaïekensemble worden opgemerkt in deze relatief kleine wijkbaden. Het ensemble bestaat voornamelijk uit geometrische mozaïeken, met hier en daar florale elementen. De eerste fase wordt gekenmerkt door polychrome mozaïeken met zacht kleurenpalet, terwijl de latere fase zou bestaan uit eenvoudigere geometrische patronen met slechts twee of drie verschillende, fel contrasterende kleuren (Fendri 1964a, 53). Deze chronologische tweedeling is moeilijk na te gaan met de beschikbare bronnen. Het *frigidarium* lijkt het meest uitgewerkte van deze geometrische/florale mozaïeken te hebben gehad, met gebogen vormen en zeer diverse florale en quasi-figuratieve (stilleven-)elementen, waaronder druiven, schilden, ornamentele bloemen etc.

De figuratieve scènes bevinden zich opnieuw in de hoofdruimtes van beide functionele delen van het complex, zowel in het *caldarium* als in het *frigidarium*. In het *caldarium* kent het mozaïek een thematiek van de cyclus van de jaargetijden, de maanden en meer algemeen van het leven. Dit thema wordt frequent aangetroffen in vloermozaïeken binnen badhuizen, zoals ook in het vloermozaïek van de Trajanusthermen van Acholla bijvoorbeeld (cf. supra). Het weelderige tapijt van wijnbladeren en klimop onderstreept de symboliek van terugkerende hernieuwing van de natuur.

Rondom de *piscina* wordt een uitgewerkte architectuur vastgesteld en worden verschillende taferelen, geassocieerd met de zee en het water, aangetroffen. Het gaat om losse voorstellingen van nereïden en eroten die meestal echter in een *thiasos* worden aangetroffen binnen badgebouwen. Ook het schip kan in deze thematiek – die niet onlogisch lijkt binnen een badgebouw, en al zeker niet rondom het eigenlijke bad – worden geplaatst.

1.5 Carthago (Tunesië) (kaart 5, 10)

De oorspronkelijke stad Carthago werd volgens de legende gesticht in 814 v.o.t. door Fenicische kolonisten en ontwikkelde zich op verschillende heuvels waaronder de Byrsa-heuvel, die het centrum vormde van zowel de oude Punische stad als de latere Romeinse stichting. De strategische ligging aan de Tunesische kust, in de Golf van Tunis, op ca. 10 km van de huidige stad Tunis, lag eeuwenlang aan de basis van de voorspoed en het commerciële succes van de stad. De conflicten met Rome in de drie opeenvolgende Punische Oorlogen zijn voldoende gekend, alsook het resultaat ervan. In 146 v.o.t. wordt het oude Carthago immers door haar Romeinse aartsvijand met de grond gelijkgemaakt. Pas onder Caesar en Augustus wordt de strategische positie echt opnieuw ingenomen voor de stichting van een nieuwe, zij het nu Romeinse, urbane nederzetting: de *Colonia Iulia Concordia Carthago*, die provinciehoofdstad wordt en snel uitgroeit tot een van de grootste steden binnen het Romeinse Rijk (Cagnat 1927, 1-2, 10; Raven 1969, 39; Wiedler 1999, 316; Hewitt 2000, 150; Briand-Ponsard, Hugoniot 2005, 45, 48; Ben Abed 2006c, 56).

Opgravingen sinds het midden van de 19e eeuw brachten reeds verschillende Romeinse structuren aan het licht waaronder private woningen, openbare monumenten, delen van het stratenpatroon en structuren voor de watervoorziening. Een twintigtal baden zijn gekend (kaart 10). De Antoninusbaden zijn hiervan de meest monumentale, niet alleen binnen de stad zelf, maar binnen de gehele provincie, en zelfs binnen het geheel van provincies in het Romeinse Rijk (Wiedler 1999, 316; Ben Abed 2006c, 56; Rossiter 2009; Yegül 2010, 137).

1.5.1 Antoninusthermen (*Thermes d'Antonin*)

1.5.1.1 Architectuur

De Antoninusthermen worden gesitueerd langs de kust in het noordoosten van de stad (kaart 10, 11). Het gebouw neemt vier *insulae* in en beslaat een oppervlakte van ca. 17.850 m² tussen *decumanus II*, ten zuidwesten, en *decumanus V*, in het noordoosten. Verschillende *exedrae* strekken zich bovendien uit over de nabijgelegen *insulae V* en *VI*. Een grote citerne werd op een volledig *insula* meer naar het noorden aangetroffen (Lézine 1968, 4-5; 1969, 17; Ben Abed

et al. 1999, 1; Thébert 2003, 141). De topografie heeft een belangrijke rol gespeeld in de constructie van het gebouw. Het gebied kent een relatief steile helling naar de kust en de architect had slechts een beperkte ruimte – in vergelijking met voorbeelden uit Rome – om desalniettemin een monumentaal complex te ontwerpen met symmetrische opbouw, gebaseerd op Romeinse voorbeelden, maar aangepast aan de lokale omstandigheden. Toch is het gebouw extreem groot t.o.v. alle andere gekende complexen in Afrika. Deze dimensies komen overeen met het belang van de stad binnen het Romeinse Rijk (Lézine 1968, 7-13; 1969, 17-21; Nielsen 1993, 87; Ben Abed et al. 1999, 1; Thébert 2003, 307).

De opgravingen werden aangevat in 1884-1885 onder Vernaz en later door Poinssot en Lantier in 1925, maar het volledige complex werd voornamelijk blootgelegd in een campagne tussen 1946 en 1955, geleid door Picard en later Lézine. Deze opgravingen werden echter niet geheel voltooid en een deel van het complex blijft onbekend daar het onder de huidige bestrating gesitueerd is (Lézine 1968, 4, 33; 1969, 25; Ben Abed 2006c, 1). De façade die uitgeeft op zee werd bovendien deels door deze natuurkracht geërodeerd (Lézine 1968, 29). Latere studies van Vérité (1990; 1993; 1998) suggereren dat deze zijde het meest monumentaal moet zijn geweest.

Het gebouw werd geconstrueerd op een soort sokkel van gewelven waarin zich voornamelijk dienstruimtes bevinden (figuur 99) (Lézine 1968, 6; 1969, 19; Yegül 2010, 139). Het is vooral deze ondergrondse verdieping die vandaag nog zichtbaar is. Het grondplan kon echter wel worden gereconstrueerd. Dit zorgt er wel voor dat een groot deel van de bevloering – voornamelijk deze van de warme zalen, die steeds het meest fragiel zijn door hun structuur met *hypocaustum* – onbekend zijn (Ben Abed et al. 1999, 2). Een groot gamma aan bouwmaterialen werd gebruikt. Verschillende luxueuze steensoorten werden vanop grote afstand geïmporteerd (Lézine 1968 37-38; 1969, 30-32; Thébert 2003, 469).

Het grondplan (figuur 100) is symmetrisch uitgewerkt volgens de kleine noordwest-zuidoost georiënteerde as van het gebouw waarop zich achtereenvolgens een gemeenschappelijk *caldarium, tepidarium, frigidarium* en *natatio* situeren. Aan weerszijden van deze as worden dezelfde ruimtes gespiegeld (Lézine 1969, 21; Ben Abed et al. 1999, 1; Thébert 2003, 141). Het gebouw kan worden betreden vanaf de grote esplanade waardoor het langs drie zijden omgeven wordt. Verder zijn ook twee ingangen vanaf de portiek aanwezig in het zuidoostelijke deel van het gebouw, aan beide zijden (Lézine 1968, 29-30; 1969, 22). De eerste ruimtes die worden bereikt, fungeerden mogelijk als *apodyteria* (3 en 4, respectievelijk 36 en 35). Het ingangs-*vestibulum* geeft daarnaast uit op een ruime *palaestra* (9/39) die in het gebouw wordt geïncorporeerd en langs 4 zijden wordt omgeven door een portiek. Deze bevindt zich in de as met het *frigidarium* (26) en sluit erbij aan via een tussenruimte (12/32). Langs de buitenzijde

van het gebouw, bevindt zich op deze as nog een ruimte die vermoedelijk fungeerde als overdekte sportzaal (5/40) (Lézine 1968, 11, 15; Lézine 1969, 22; Ben Abed et al. 1999, 1; Thébert 2003, 142).

Een ruimte waarin een verwarmd zwembad (ca. 17,50 m x 13,50 m, ca. 1,56 m diep) werd geïnstalleerd (10/34), is toegankelijk vanaf de achthoekige *apodyteria* (?) (4/35) en vanuit een eerste *tepidarium* (13/33) (Lézine 1969, 27; 1969, 22-23; Thébert 2003, 142). Het zwembad en het *tepidarium* sluiten aan bij een tweede, verwarmde achthoekige zaal (14/18), vermoedelijk het *destrictarium*. Deze is verbonden met een zeshoekige ruimte zonder baden (15/17), mogelijk een *sudatorium*. Beide *sudatoria* geven uit op hetzelfde centrale *caldarium* (16; diameter ca. 20 m) dat vijf rechthoekige *alvei* bezit in de zijdes en mogelijk nog een zesde centrale. De verwarmde zalen worden gevormd door polygonale ruimtes die niet alleen esthetisch werden geschikt, maar ook functioneel-technologisch. Een ordening van de ruimtes in een halve kroon is niet alleen plaatsbesparend maar optimaliseert ook het verwarmingssysteem (Lézine 1968, 30-32; 1969, 22-23; Thébert 2003, 142).

Vanuit het gemeenschappelijke *caldarium* wordt toegang verschaft tot een uitgangs-*tepidarium* (20), voorzien van twee lauwwarme baden. Deze ruimte geeft uit op het grote *frigidarium* (26) dat vier rechthoekige *piscinae* heeft, verdeeld over de lange zijden. Vanuit het *frigidarium* kan de *natatio* (30; hypothetische dimensies: ca. 49,58 m x 5,90 m), langs de zijde van de zee, worden bereikt (Lézine 1968, 28-29; 1969, 23; Vérité 1993, 61).

Het badcomplex behoort tot het imperiale symmetrische type en kent een circulair circuit met dubbele ruimtes rond een centrale as (Nielsen 1993, 87; Thébert 2003, 141).

De esplanade, die mogelijk eveneens voor sportbeoefening kon worden gebruikt, werd vermoedelijk langs drie zijden omgeven door portieken die uitgaven op een reeks zalen en *exedrae*. Twee halfcirkelvormige ruimtes (50 en 70) deden dienst als grote publieke *latrinae* (Lézine 1968, 33-36; 1969, 25; Thébert 2003, 142-143). Ruimte 55 (ca. 16,40 m x 10,90 m) werd voorzien van een luxueuze vloer in *opus sectile* en is slechts toegankelijk vanaf een *vestibulum* (54). De kamer bevat verschillende nissen, die volgens Lézine (1968, 35-36; 1969, 25-28) dienst zouden hebben gedaan als een soort individuele “douches”. Deze hypothese lijkt weinig overtuigend. Gezien de opbouw van de nissen en de aard van de vloer, lijkt het eerder te gaan om een luxueus uitgewerkte ruimte met een hoge decoratieve waarde, mogelijk een ontmoetingszaal, een ceremoniële ruimte of dergelijke (Thébert 2003, 143).

Verschillende chronologische fasen kunnen worden onderscheiden. De wijding van het gebouw wordt gedocumenteerd door een inscriptie (CIL VIII 12513 = ILS 345), gedateerd in

de regeerperiode van Antoninus Pius[44]. Een tweede epigrafisch document (AE 1949, 27) rapporteert de verfraaiing van het gebouw met o.a. marmer uit Chemtou in 162 onder Marcus Aurelius en Lucius Verus. Op hetzelfde architecturale element wordt een tweede inscriptie (AE 1949, 28) aangetroffen die de restauratie van het gebouw tussen 388 en 392 o.t., mogelijk in 389 o.t., aangeeft. Een aantal mozaïekvloeren dateert uit deze restauratieve fase (Lézine 1968, 71-72; 1969, 40-42; Ben Abed et al. 1999, 1; Fagan 1999, 258, nr. 86; Thébert 2003, 141, 490-491, nr. 22-24). Een eerste periode van verval begint mogelijk met het instorten van het gewelf van het *frigidarium*, even later gevolgd door eenzelfde evenement in het *caldarium*, waar zich een pottenbakkersatelier lijkt te installeren. Toch wordt het gebouw in de 6e eeuw o.t. opnieuw in gebruik genomen, zij het met een kleiner grondplan. Bestaande ruimtes worden hergebruikt en krijgen een nieuwe bestemming (figuur 101) (Lézine 1968, 71-72; 1969, 40-42; Ben Abed et al. 1999, 1; Thébert 2003, 141).

Het gebouw moet oorspronkelijk een uitgewerkt samenspel van architectuur, sculptuur en overige decoratie zijn geweest. Witte en veelkleurige marmers, granieten en andere steensoorten werden in grote hoeveelheden aangewend voor architectuurelementen, sculptuur, vloertegels, mozaïeken etc. Ook stucco en gewelfmozaïeken (o.a. dat van het *tepidarium* (20): figuur 102) werden vastgesteld (Lézine 1968; 1969, 30-35).

1.5.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het mozaïek van de *porticus* (47) rond de esplanade werd slechts fragmentair geattesteerd (figuur 103). Het gaat om een geometrisch motief, uitgezet in zwart-wit, van elkaar snijdende cirkels die concave vierkanten met een ingesloten rozet vormen. De cirkellijn wordt uitgevoerd met een getand patroon tussen de snijpunten met een aangrenzende cirkel. Een gelijkaardig patroon (Balmelle et al. 1985, pl. 240c) werd aangetroffen in Acholla (ruimte G van de Thermen van de mariene thiasos). De boord wordt gevormd door een witte band tussen twee zwarte lijnen (Lézine 1968, fig. 35; Ben Abed et al. 1999, 4).

[44] De inscriptie vermeldt dat het gebouw geconstrueerd werd "*[ex] permissu"*, met toestemming van deze keizer. Fagan (1999, 310, nr. 231) vermoedt dat de inscriptie eerder de constructie van een aquaduct betreft, mogelijk gefinancierd door een private weldoener.

Picard (1950, 74) vermeldt de aanwezigheid van een geometrisch zwart-wit mozaïek in het *vestibulum* (1). Dit mozaïek wordt echter niet verder beschreven en is verdwenen (Ben Abed et al. 1999, 4-5). Dezelfde auteur vermeldt de aanwezigheid van een vloermozaïek met zwart-wit schubbenpatroon in de aangrenzende ruimte (3) ten noorden van de inkomsthal, alsook in ruimte 6 met het verwarmde zwembad (Picard 1950, 75; Ben Abed et al. 1999, 5-6).

In *palaestra* 9 werd door Lézine (1968, 42) eveneens een zwart-wit mozaïek met eenvoudig geometrisch motief geattesteerd. Het motief wordt echter niet beschreven. Ook de *palaestra* aan de tegenoverliggende zijde van het *frigidarium* werd voorzien van een geometrisch mozaïek, uitgevoerd in zwart-wit. Het mozaïek wordt omkaderd door een witte band, gevolgd door een zwarte band, een rij met wit-zwart zaagtandenpatroon en een nieuwe witte band. Het patroon (figuur 104) bestaat uit een tweekleurig schubbenpatroon (Lézine 1968, 42; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 217b; Ben Abed et al. 1999, 9).

De vloer van het *frigidarium* werd bekleed met marmerplaten, vermoedelijk tijdens de verfraaiingscampagne die werd voltooid in 162 o.t. (cf. supra) (Lézine 1968, 42; Ben Abed et al. 1999, 6). De *piscinae* van deze ruimte (22, 24, 28, 29) vertonen twee fases van vloerbekleding. Het eerste vloerniveau werd opgebouwd door een uniform wit vloermozaïek dat later – vermoedelijk eveneens reeds tegen 162 o.t. – werd overdekt met een tweede niveau van marmerplaten (Lézine 1968, 28-29, 42; Ben Abed et al. 1999, 6-7). De grote *natatio* vertoont dezelfde evolutie (Lézine 1968, 29; Ben Abed et al. 1999, 7-8).

Vooral de vloeren van de ruimtes rondom de esplanade konden nog bestudeerd worden. Een geometrisch zwart-wit mozaïek wordt gedocumenteerd door Lézine (1968, fig. 35) (figuur 105), maar de exacte locatie is onbekend. Het mozaïek wordt omgeven door een boord bestaande uit drie even dikke banden van opeenvolgend witte *tesserae*, zwarte *tesserae* en een combinatie van de twee in dambordpatroon. Het veld bestaat uit een compositie van banden van onregelmatige achthoeken die centraal doorsneden worden door een band in de tegenovergestelde kleur en begrensd worden door witte en zwarte vierkanten (Ben Abed et al. 1999, 12-13).

Ingang 49, ten zuidwesten van de zuidwestelijke latrines, werd gedecoreerd met een vloermozaïek uit drie delen. Een geometrisch mozaïek met een zwart-witpatroon werd afgezoomd door een boord bestaande uit een zwarte band, een witte band en een dubbele zwarte lijn. Het mozaïek vertoont een rooster dat wordt gevormd door zwarte rechthoeken, afgewisseld met witte vierkanten waardoor grotere witte vierkanten worden ingesloten (figuur 106) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 142a; Ben Abed et al. 1999, 13-15). Een gelijkaardig mozaïek werd

aangetroffen in de gang langs de andere kant van de latrines en in het *vestibulum* (65) dat ter hoogte van de noordoostelijke latrine (70) toegang verschaft tot de esplanade (Ben Abed et al. 1999, 13-15, 19). De drempel wordt gedecoreerd door een zwart-witmozaïek, afgeboord door een dubbele zwarte lijn en opgevuld door een rooster van grote vierkanten, waarbinnen zich een getand zwart vierkant bevindt dat 45° gedraaid is t.o.v. het eerste. Centraal bevindt zich een klein wit concentrisch vierkant, parallel met het eerste (Ben Abed et al. 1999, 13-14). Het derde mozaïekdeel heeft eveneens een dubbele zwarte lijn als boord. Het veld wordt gevuld door een patroon van grote vierkanten met daarbinnen een centraal vierkant met een intern decoratief patroon (Picard 1950, 74; cf. Balmelle et al. 1985, 130b; Ben Abed et al. 1999, 14).

De latrines die deze gang flankeren werden voorzien van een vloermozaïek met een eenkleurig patroon van in elkaar genestelde schubben, uitgevoerd in *tesserae* van Numidisch marmer (afkomstig uit Chemtou, ook wel *giallo antico* genoemd) (Picard 1950, 74; Lézine 1968, 33-35; 1969, 25; cf. Balmelle et al. 1985, 215a; Ben Abed et al. 1999, 14). Ook in de zuidoostelijke latrines (70) en de gang (69) die eraan voorafgaat werd een ingebed schubbenpatroon aangetroffen ter decoratie van het vloeroppervlak. In de latrines zelf is dit patroon uitgevoerd in grijsgroene marmeren *tesserae*; in de gang bestaat het uit een variatie van *tesserae* in witte, gele, roze en paarse kleurschakeringen (Lézine 1968, 33, 44; Ben Abed et al. 1999, 19-20).

Het *vestibulum* achter ruimte 52 werd voorzien van een eenvoudig, eenkleurig beige mozaïek zonder patroon. Sommige *tesserae* zijn eerder grijs, groen, olijfkleurig of roze. De ruimte zelf heeft een vloer die werd uitgevoerd in de *opus figlinum* techniek (Lézine 1968, 36; Ben Abed et al. 1999, 15).

In de aangrenzende zaal 53 werd een mozaïek met motief van overlappende schubben vastgesteld dat werd uitgevoerd in zowel *giallo antico* (gele, roze, rode tinten) als *cipollino* (groene tinten) en andere marmersoorten (gebroken witte, grijze en zwarte *tesserae*) (Lézine 1968, 35-36; Ben Abed et al. 1999, 15-16).

De gang (54) die deze ruimte verbindt met zaal 55 werd voorzien van een uitgewerkt geometrisch mozaïek met enige polychromie waarvan slechts enkele fragmenten werden overgeleverd. Ben Abeds (1999, 16) beschrijving van een mozaïek gelijkaardig aan dat van de portiek van de esplanade (cf. supra) lijkt tegenstrijdig aan de figuur die door Lézine (1968, fig. 35) wordt overgeleverd. Deze beeldt een soort stermotief af dat wordt gevormd door een reeks concentrische cirkels waarvan de binnenste wordt gevormd door een meanderpatroon (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 33f), de volgende gevuld wordt door een golfpatroon (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 60e) en de laatste wordt getekend door een zwarte lijn. Aansluitend bevinden zich

de punten die worden gevuld door een concentrische driehoek en worden omgeven door vierkanten of rechthoeken die lijken te worden opgevuld door vlechten (figuur 107). De aansluitende zaal 55 werd zoals vermeld voorzien van een *opus sectile* vloer.

Het halfcirkelvormige *exedra* 62 werd volgens de tekening van Lézine (1968, fig. 35) voorzien van een zwart-wit vloermozaïek met kleine zwarte kruisjes tegen een witte achtergrond (variatie op Balmelle et al. 1985, 108). De boord lijkt te hebben bestaan uit een dubbele zwarte band (figuur 108) (Lézine 1968, fig. 35; Ben Abed et al. 1999, 18).

Exedra 66 werd eveneens voorzien van een geometrisch mozaïek in zwart-wit. Het mozaïek is echter sterk beschadigd en moeilijk toegankelijk. De boord bestaat uit een zwarte lijn, gevolgd door een sinusoïdale aaneenschakeling van schilden die in hun apex een pompon hebben, een zwarte band en een witte band (Ben Abed et al. 1999, 19).

Een aantal geometrische vloermozaïeken, zoals die van *exedrae* 56, 60 en 64 lijken te dateren uit de 4e eeuw of later (Ben Abed et al. 1999, 17-18).

ii. Figuratieve mozaïeken

De overgeleverde polychrome figuratieve mozaïeken zijn afkomstig uit de achthoekige zalen 4 en 35 en dateren vermoedelijk uit de 4e eeuw. Ze bevatten voornamelijk voorstellingen van atleten en renpaarden (Ben Abed et al. 1999, 5, 9; Wiedler 1999, 318). Daarnaast werd ook een vermoedelijk 6e-eeuws mozaïek met de afbeelding van zeefauna aangetroffen (Ben Abed et al. 1999, 9-12; Wiedler 1999, 319).

1.5.1.3 Conclusie

De overgeleverde mozaïeken uit de 2e-eeuwse fase van het gebouw worden quasi allemaal gekenmerkt door een geometrisch motief, uitgevoerd in zwart-wit. De strenge Italische stijl domineert de vloermozaïeken van het complex. De vloeren van de hoofdruimtes in dit complex zijn relatief slecht gekend maar mozaïeken lijken hier relatief snel plaats te hebben gemaakt voor witte (bv. in het *frigidarium*) of gekleurde (bv. het gebruik van *giallo antico* in de muurbekleding van het *caldarium* [Lézine 1968, 25]) marmerplaten. Deze kleuren kunnen eventueel aan de temperatuur van de ruimte worden gelinkt, koel wit versus warm geel/rood. Ook de *piscinae* werden initieel voorzien van een eenvoudig wit mozaïek, dat al snel lijkt te zijn bedekt geweest door marmerplaten. Verschillende marmersoorten, die eveneens gebruikt worden in de architectuur en sculptuur, worden gecombineerd aangetroffen in eenkleurige mozaïeken in de verschillende ruimtes rondom de esplanade. Marmer speelt dus ook binnen de

vloerbekleding een zeer grote rol in dit thermencomplex en wordt duidelijk geprefereerd boven mozaïekvloeren. Het belang van ruimte 55 wordt aangetoond door de specifieke architectuur en de hoog decoratieve *opus sectile*-vloer, maar ook door het feit dat de ruimte niet direct vanuit de portiek toegankelijk is en slechts bereikt kan worden via een *vestibulum* dat gedecoreerd lijkt te zijn geweest met een meer uitzonderlijk geometrisch mozaïek. De precieze functie of lading van de ruimte kan (voorlopig) niet worden achterhaald.

Hoofdstuk 2
Publieke thermen op het Italisch Schiereiland

2.1 Rome (Lazio, Italië) (kaart 5)

De geschiedenis en topografische situering van de hoofdstad en het centrum van het Romeinse Rijk behoeft in dit kader geen verdere toelichting. De stad bezat vermoedelijk een groot aantal private en publieke baden. In deze laatste categorie behoren in dit geval ook de uitzonderlijke complexen die door verschillende keizers werden opgericht en als model golden voor het ontwerp van baden in en buiten Italië. Deze van Agrippa[45], Nero, Titus, Trajanus, Caracalla, Diocletianus, Constantinus zijn archeologisch het best gekend.

2.1.1 Thermen van Caracalla (*Thermae Antoninianae*)

2.1.1.1 Architectuur

De *Thermae Antoninianae* behoren tot een van de best bewaarde complexen van het antieke Rome. Het gebouw wordt gesitueerd buiten het traditionele stadscentrum van het *Forum Romanum* en het *Campus Martius* – gebieden die voorheen vooral werden uitverkoren voor een intense bouwactiviteit. De situering in *Regio XII*, aan de rand van de stad, in het zuidoosten van het *Circus Maximus* kan niet enkel worden verklaard door het feit dat een dergelijke monumentale constructie heel wat plaats vergt, maar moet gezien worden binnen de algemene Severische politiek waarin veel aandacht werd besteed aan het verfraaien van deze wijk, die

[45] Hoewel Agrippa niet handelt in de hoedanigheid van keizer, kunnen deze baden toch als het eerste staatscomplex gelden (Fagan 1999, 107-110).

overigens van belang was door de aanwezigheid van legerbarakken en van de *Via Appia*. Zo liet Septimius Severus reeds nabij het *Circus* een monumentaal *nymphaeum*, het zogenaamde *Septizodium*, construeren en werd een weg, ongeveer parallel met de *Via Appia* aangelegd die volgens de *Historia Augusta* (Caracalla, IX.9) een van de mooiste straten was in Rome. Het gebouw situeert zich langs deze nieuwe weg, ten noorden van de *Piccolo Aventino* (kaart 12). (Cerri 1987, 106; DeLaine 1997, 13-15; Piranomonte, Ciuffini 1998, 3; Maréchal 2016b, 30).

Door het monumentale karakter van de resten, bleef het gebouw steeds gekend en werd het doorheen de tijd bezocht, geplunderd en onderzocht. Verschillende constructieve en decoratieve elementen werden door pausen verwijderd en weggeschonken of gebruikt ter decoratie van o.a. palazzi, kerken en pleinen in en buiten Rome. De "campagne" in opdracht van paus Paulus III Farnese is hiervan het bekendste voorbeeld (Cerri 1987, 104; DeLaine 1997, 41-42; Piranomonte, Ciuffini 1998, 4-5). De eerste meer systematische opgravingen in het centrale deel van het gebouw werden uitgevoerd door Egidio Di Velo tussen 1824 en 1825 en in 1827 gepubliceerd door Blouet (Blouet 1827; DeLaine 1997, 42-43; Piranomonte, Ciuffini 1998, 6). In de 19e en 20e eeuw worden nog verschillende opgravingscampagnes uitgevoerd waarbij ook de omgevingsmuren en ondergrondse niveaus in toenemende mate worden geëxploreerd. In de jaren 1980 werd het complex opnieuw systematisch onderzocht door de *Soprintendenza Archeologica di Roma*. Tot in 1993 werd het *caldarium* gebruikt voor het zomerpodium van de Opera van Rome (Cerri 1987, 104; DeLaine 1997, 43-44; Piranomonte, Ciuffini 1998, 9-10). Het gebouw werd uitvoerig gepubliceerd door DeLaine (1997) met onder meer aandacht voor zaken als de herkomst van bouwmaterialen, de logistieke en financiële kant van de constructie naast de puur architecturale en decoratieve studie.

Het gebouw (ca. 220 m x 114 m) wordt omgeven door decoratieve tuinen binnen een omheiningsmuur van ca. 337 m x 328 m met portiek en voorzien van *exedrae* (figuur 109). Het gebied werd ontruimd van alle eerdere bebouwing en een artificieel terras werd gecreëerd voorzien van twee verdiepingen aan ondergrondse ruimtes met waterinstallaties, een watermolen, opslagruimtes en een later toegevoegd *mithraeum* (figuur 109, 110) (Cerri 1987, 104; DeLaine 1997, 18-20; Piranomonte, Ciuffini 1998, 13, 29-33; Yegül 2010, 110-112, 115). De waterbevoorrading werd gegarandeerd door de *Aqua Antoninianae*, een aftakking van de *Aqua Marcia* (kaart 12). Dit aquaduct dat speciaal werd geconstrueerd ter bevoorrading van de baden, voedde de citernes aan de zuidelijke zijde (Manderscheid 1991; Gros 1996, 404; DeLaine 1997 16-17, 20; Piranomonte, Ciuffini 1998, 13; Yegül 2010, 114-115). Deze enorme citernes met 64 ruimtes werden langs weerszijden geflankeerd door bibliotheken. In het

noorden ervan bevond zich oorspronkelijk een structuur met de vorm van een half *stadium* die uitkeek op het gebouw en de tuinen errond. De precieze functie van de verschillende, vermoedelijk zeer luxueus gedecoreerde, *exedrae* in de oostelijke en westelijke zijde is moeilijk te bepalen (Cerri 1987, 104; DeLaine 1997, 20; Piranomonte, Ciuffini 1998, 17-20; Yegül 2010, 112).

Het badgebouw zelf staat volledig los van de omheiningsmuur en kent een symmetrische opbouw met verdubbeling van ruimtes rondom de centrale, noord-zuid as van het *caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium* en de *natatio* (figuur 111). De vier hoofdingangen bevinden zich in de noordelijke zijde. Twee bevinden zich onmiddellijk langs weerszijden van de *natatio* (1), terwijl twee andere *vestibula* (5) meteen uitgeven op de *palaestrae* (12). Bijkomende ingangen zijn te situeren in de oostelijke en westelijke zijden (respectievelijk 7E, 11E en 7W, 11W) (Cerri 1987, 104; Nielsen 1993, 53; DeLaine 1997, 23-24; Piranomonte, Ciuffini 1998, 20). Een groep kamers (a-d) rond een centrale ruimte (3) deed vermoedelijk dienst als *apodyterium*. In ruimte c van deze groep werd in beide flanken een trap aangetroffen die toegang verschafte tot de terrassen boven ruimtes 4, 5 en 6. Ook ruimtes 4 en 6 kunnen waarschijnlijk als *apodyteria* worden geïnterpreteerd (DeLaine 1997, 24).

De *palaestrae* (12) worden langs drie zijden omgeven door een portiek. Op het dak van deze portiek werd eveneens een terras geconstrueerd, dat vermoedelijk toegankelijk was via de trap in ruimte 18. De vierde zijde van de *palaestra* wordt geflankeerd door een zuilenafscheiding naar drie *exedrae* (8, 9 en 10) waarvan het centrale voorzien werd van een abside. Deze ligt recht tegenover een halfcirkelvormig *exedra* (13) dat via een intermediaire ruimte (14) toegang verschaft tot het *frigidarium* (DeLaine 1997, 24). Ruimte 17, in het noorden van dit *exedra*, wordt door DeLaine (1997, 24) mogelijk als deels verwarmde massageruimte geïnterpreteerd, maar een dergelijke identificatie kan niet met zekerheid worden bevestigd.

In het zuiden van de *palaestrae* bevindt zich de sequentie aan verwarmde ruimtes (19 t.e.m. 22). Deze worden in grote mate opengesteld via ramen naar de zuidelijke zijde toe wat de opwarming ervan door de brandende middagzon bevordert en de bezoekers een uitzicht verschaft over de luxueuze tuinen. De centrale ruimte met gebogen zijdes kan vermoedelijk als *sudatorium* worden geïnterpreteerd. De reeks leidt naar het grote, centrale, gemeenschappelijke *caldarium* (diameter ca. 36 m). Deze cirkelvormige ruimte springt als enige vooruit ten opzichte van de rechtlijnige façade en wordt voorzien van een – mogelijk in brons uitgewerkt – koepeldak en zeven verwarmde marmeren bassins (ca. 9 m x 5 m x 1 m elk) in de muren. Het meest zuidelijke bad werd niet overgeleverd daar het tijdens een restauratiefase onder keizer Constantinus (cf. infra) werd omgevormd naar een abside (figuur 112). Kamers 15, 16 en 23

worden als dienstruimtes geïnterpreteerd (Cerri 1987, 105; Gros 1996, 403-404; DeLaine 1997, 24, 37; Piranomonte, Ciuffini 1998, 3, 20-22, 24; Yegül 2010, 113).

Vanuit het centrale *caldarium* wordt de hoofdas van het gebouw gevolgd en wordt via het *tepidarium* – dat voorzien werd van twee laterale lauwwarme baden – het grote *frigidarium* (ca. 58 m x 24 m) bereikt. Deze ruimte werd zeer monumentaal uitgewerkt en traditioneel voorzien van een drievoudig kruisgewelf, dat in de lange zijdes telkens aansluit bij een drievoudige boogstructuur waaraan tongewelven werden gekoppeld. Twee tongewelven overdekten in elke lange zijde een koud bad, terwijl het centrale doorgang verschafte naar de aangrenzende ruimtes. In het noorden werd zo de grote onoverdekte *natatio* (ca. 50 m x 22 m) bereikt. Deze ruimte werd in het noorden voorzien van een zeer uitgewerkte façade, gelijkend op een *scaenae frons*, met nissen op twee niveaus (Cerri 1987, 105-106; DeLaine 1997, 23-24; Piranomonte, Ciuffini 1998, 20-25; Yegül 2010, 113-114).

De start van de constructie wordt meestal gedateerd in 212 o.t., hetgeen overeenkomt met de oudste aangetroffen baksteenstempels. In de voorafgaande periode moet nog de ontwerpfase, het vergaren en vrijmaken van land, het graven van funderingen, de constructie van de terrassen etc. worden gesitueerd en het is daarom niet uit te sluiten dat de werken al begonnen onder Septimius Severus (DeLaine 1997, 15). De baden werden hoogstwaarschijnlijk gewijd in 216 o.t., terwijl bepaalde delen vermoedelijk nog onder Elagabalus en Alexander Severus werden voltooid (DeLaine 1997, 15-16; Piranomonte, Ciuffini 1998, 3). Restauraties door Aurelianus, Diocletianus, Constantinus en Theodoric worden door baksteenstempels en andere inscripties geattesteerd. Verschillende mozaïekvloeren vertonen eveneens aanpassingen uit de latere 3^{e} of 4^{e} eeuw o.t. Het gebouw blijft zeker onderhouden tot in de 5^{e} eeuw o.t., wanneer het als een van de zeven wonderen van Rome wordt vernoemd. Het raakt vermoedelijk in verval nadat de waterbevoorrading wordt afgesneden bij de inval van de Goten in Rome in 537 o.t. Nadien lijkt het relatief continu bezocht te zijn geweest en werd de site niet alleen als steengroeve, maar ook tijdelijk als necropool gebruikt (DeLaine 1997, 37-41; Piranomonte, Ciuffini 1998, 3).

Het complex werd zeer uitvoerig gedecoreerd door een samenspel van architectuur, sculptuur, patronen en motieven, kleur, water en lichtinval. Muren en vloeroppervlakken werden voorzien van marmerplaten en mozaïek-*tesserae*. Gewelven werden gedecoreerd door schitterende glasmozaïeken of beschilderde stucco. Zalen werden verder verfraaid door decoratieve architecturale sculptuur, metalen ornamenten, zuilen uit verschillende soorten (kleurrijke) natuursteen, waterbekkens en fonteinen, nissen met standbeelden en vrijstaande sculpturen –

waaronder de bekende *Hercules Farnese*, een kolossaal beeld van Aesculapius en de zogenaamde *Toro Farnese*. Hiervan verdween een groot deel in kalkovens terwijl o.a. sculpturen, fonteinen en zuilen uiteindelijk werden verplaatst naar musea, pleinen, kerken etc. (Marvin 1983; Cerri 1987, 104, 106; DeLaine 1988, 27; 1997, 24, 41-42, 75-82; Piranomonte, Ciuffini 1998, 37-47; Fagan 1999, 178-179).

Twee derden van de vloeroppervlakken werd voorzien van mozaïeken (DeLaine 1997, 24). De ruimtes in de centrale as lijken voorzien te zijn geweest van een *opus sectile*-vloerbekleding (DeLaine 1997, 73).

2.1.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het grootste deel van de mozaïekvloeren wordt opgebouwd met niet-figuratieve geometrische patronen, uitgevoerd in zwart-wit[46] of in polychromie[47]. De polychrome werken worden ofwel behandeld op een manier gelijkaardig aan deze in de zwart-wit traditie, d.w.z. met sterke kleurcontrastwerking, ofwel met een meer subtiele kleurovergang (DeLaine 1997, 24, 28).

De dienstterrassen en de platte daken van de secundaire ruimtes werden veelal voorzien van eenkleurige mozaïeken opgebouwd uit zwarte *tesserae* (DeLaine 1997, 24).

Het ingangs-*vestibulum* (1) wordt aan beide kanten gekenmerkt door een relatief grof mozaïek van groene *serpentino* met een boord van grove wit-roze *tesserae* (Blake 1940, 88). De aansluitende tussenruimte (2) werd voorzien van een polychroom mozaïek met een geometrisch patroon van rechthoeken, uitgezet in rijen, concentrisch rondom een centrale rechthoek. In de hoekpunten van elke rij wordt een wit vierkant geplaatst (figuur 113E). De boord wordt in de korte zijdes aangevuld door een geometrische band bestaande uit een sequentie van vierkanten met contrasterende kleur en een reeks rechthoeken (Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 28).

De centrale ruimte van het *apodyterium* (3) wordt gedecoreerd met een geometrisch vloermozaïek met een zwart-wit obliek gelegd schubbenpatroon (figuur 114). Het veld wordt in de westelijke ruimte afgezoomd door een zwarte band, een witte band en een decoratieve

[46] Voor het zwart wordt meestal gebruik gemaakt van *selce di Roma*, terwijl de witte *tesserae* vervaardigd zijn uit een witte kalksteen (DeLaine 1997, 24).
[47] Polychrome mozaïeken worden vervaardigd met een variatie aan groene en rode porfier, gecombineerd met gele, roze, witte en grijze marmervarianten (DeLaine 1997, 24, 28-31).

geometrische band bestaande uit gebogen lijnen in wit tegen een zwarte achtergrond, een nieuwe witte rand en een brede zwarte band (Blake 1940, 88). De boord in het oosten wordt daarentegen gevormd door een zwarte en witte band gevolgd door een minder brede band met zwarte, elkaar aan de basis rakende halfcirkels tegen een witte achtergrond (figuur 115) (Blake 1940, 88; Balmelle et al. 1985, pl. 218d; DeLaine 1997, 27-28).

De aangrenzende vier ruimtes bevatten elk eveneens een geometrisch mozaïek in zwart-wit waarbij steeds geëxperimenteerd wordt met een combinatie van rechte en gebogen lijnen. In het westen worden de volgende patronen geattesteerd. Kamer 3Wa wordt gedecoreerd met een mozaïek met een patroon van gebogen zwarte zeshoeken die worden gevormd door overlappende witte cirkels (figuur 116a) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 247b). De boord bestaat uit een brede zwarte band tussen twee dunne witte lijnen en een zwarte band aan de buitenkant (Blouet 1827, pl. XIV; Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 30). De tegenoverliggende ruimte (3Wd) werd voorzien van een patroon, opgebouwd uit een rooster van onderling verbonden witte cirkels met een ingesloten gebogen vierkant in zwarte *tesserae* (figuur 116b). De zwarte oppervlakken die hieruit resulteren zijn achthoeken waarvan de korte zijden gebogen zijn. Een eenvoudige witte lijn, gevolgd door een zwarte band, boordt het mozaïekveld af (Blouet 1827, pl. XIV; Blake 1940, 88; Balmelle et al. 1985, pl. 168f; DeLaine 1997, 30). In ruimte 3Wb wordt een zwart-wit patroon aangetroffen van Griekse zwarte kruisen, die door witte vierkanten aan elkaar worden geschakeld en in de hoeken worden geflankeerd door een wit cirkelkwadrant (figuur 116d). Een zwarte achthoek met gebogen lange zijdes wordt gevormd. Het mozaïek wordt langs drie zijden geflankeerd door een eenvoudige zwarte band. De vierde zijde wordt gekenmerkt door een boord met twee witte banden van aaneengesloten cirkelbogen (Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 30). Ruimte 3Wc bevat een mozaïek van aaneengeschakelde witte cirkels en spindels tegen een zwarte achtergrond. De drempel wordt gevormd door een zwarte boord met in wit afgelijnde halfcirkels (figuur 116e) (Blake 1940, 88; Balmelle et al. 1985, pl. 150a; DeLaine 1997, 30).

De oostelijke tegenhanger van deze ruimtes worden deels met dezelfde patronen gedecoreerd, maar aangevuld door andere zwart-wit motieven. Zo worden ruimtes 3Eb en d voorzien van een zwart vloermozaïek waarop zich witte sinusoïdale strengen aftekenen (figuur 116c). Het mozaïek wordt omgeven door een eenvoudige zwarte brede boord met twee witte lijnen (Blouet 1927, pl. XIV; Blake 1940, 88; Balmelle et al. 1985, pl. 249b; DeLaine 1997, 30). Ruimte 3Ec kent een gelijkaardig ontwerp als 3Wb (figuur 116d), terwijl kamer 3Ea een mozaïekvloer heeft met een wit klaverpatroon tegen een zwarte achtergrond (Blake 1940, 88).

Het vloermozaïek van ingangs-*vestibulum* 5 bestaat uit een homogeen wit veld met een zwarte band (Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 28, n. 29). De ruimtes langs weerszijden van deze inkomsthal worden voorzien van een mozaïek met een meerkleurig geometrisch motief bestaande uit een patroon van horizontale banden van langgerekte zeshoeken onderling opgevuld met subtiele kleurverschillen (geel, wit, grijs/roze) tegen een bleke achtergrond (figuur 113S, 117) (Blouet 1827, pl. XIV; Blake 1940; 88).

De laterale inkomsthallen 7 en 11 werden voorzien van een eenvoudig geometrisch patroon in zwart-wit met een patroon van grote en kleine witte vierkanten die van elkaar worden gescheiden door de tussenschakeling van zwarte rechthoeken (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 142; DeLaine 1997, 24).

Uit ruimtes 8 en 10 werden slechts een aantal mozaïekfragmenten overgeleverd. Volgens de tekeningen van Blouet (pl. XIV) werden deze vier zalen voorzien van een mozaïek met een patroon van vierkanten waarbinnen zich een grote contrasterende cirkel bevond (figuur 113R). Dit patroon doet denken aan *opus sectile*-inlegwerk. Ook DeLaine (1997, 31) bevestigt de fragmentaire aanwezigheid van een dergelijk mozaïek in ruimte 10E. Blake (1940, 90) stelt in de westelijke zalen enkel nog grote oppervlakken van groene *serpentino* vast, waaruit geen patroon kan worden afgeleid. Hetzelfde geldt voor ruimte 9.

De *palaestrae* werden gedecoreerd met polychrome patronen waarbij sterke contrastwerking in kleurgebruik (rode porfier vs. wit/grijs marmer of groene porfier vs. geel/roze marmer) opgemerkt kan worden. Het open gebied werd voorzien van een mozaïek bestaande uit een schaakbordpatroon van rechthoeken in de vier contrasterende kleuren die telkens een ellips van de tegengestelde kleur bevatten (figuur 113M, 118) (Balmelle et al. 1985, pl. 252a). Langs de zijde van ruimtes 8, 9 en 10 wordt een brede boord aan het mozaïekveld geattesteerd die is opgevuld door een uitgewerkt groen rolornament tegen een bleke achtergrond (Blouet 1827, pl. XIV; Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 30-31). De *porticus* langs de overige drie zijden werd bekleed met een tweekleurig dynamisch schubbenpatroon van afwisselend geel met groene en rood met grijs/witte vlakken (figuur 119). De boord wordt opgebouwd door een lijn in dambordpatroon van groene en witte *tesserae*, gevolgd door een brede gele band en een brede band van roze en grijze *tesserae* (Blouet 1827, pl. XIV; Blake 1940, 88; DeLaine 1997, 30).

Ruimte 17 werd gedecoreerd met een eenvoudig zwart-wit schubbenpatroon (figuur 113H) (Blouet 1827, pl. XIV; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 217c; DeLaine 1997, 24).

ii. Figuratieve mozaïeken

De figuratieve mozaïeken kunnen eveneens in twee grote categorieën worden verdeeld. De eerste groep wordt gevormd door een reeks mozaïeken, afkomstig van de ingestorte terrassen boven de *palaestrae*. De fragmenten zijn afkomstig van een uitgewerkte mariene scène in zwart-wit met allerlei hybride zeemonsters, dolfijnen, eroten op zeedieren, tritons, nereïden etc. (figuur 120). De figuren worden in zwart uitgewerkt tegen een witte achtergrond. De zee wordt weergegeven door rechte zwarte lijnen. De boord van dit mozaïek werd oorspronkelijk gevormd door een brede zwarte band waarop dolfijnen, roeispanen en drietanden in heraldische stijl worden weergegeven in witte *tesserae* (figuur 120) (Blake 1940, 90; DeLaine 1997, 31; Piranomonte, Ciuffini 1998, 47). Een tweede mozaïekfragment dat tot deze groep gerekend kan worden bevat de voorstelling van een wit rolornament tegen een zwarte achtergrond en is zeer gelijkaardig aan de decoratie van de boord van het *palaestra*-mozaïek (figuur 121). Het is vermoedelijk afkomstig van de terrassen bovenop de ruimtes 4W, 5W en 6W en vormde de boord van een gelijkaardig marien tafereel (Blake 1940, 90; DeLaine 1997, 31).

De tweede groep figuratieve mozaïeken wordt gevormd door de twee mozaïeken afkomstig uit de *exedrae* 13 van het gebouw. Elk van deze ruimtes bevatte een gelijkaardig mozaïek met de bekende voorstelling van atleten, hun trainers of scheidsrechters en parafenalia die met de sport kunnen worden geassocieerd (figuur 122, 123). Het halfcirkelvormige vloeroppervlak (ca. 24 m diameter x 14 m straal) wordt opgedeeld in 17 banden die bestaan uit 3 types panelen. De panelen worden van elkaar gescheiden door polychrome vlechten met vier strengen. De panelen hebben allemaal een uniform witte achtergrond met een getande lijn als binnenste boord. De resthoekige varianten worden telkens opgevuld met een levensgrote voorstelling van een staande atleet of trainer/scheidsrechter, de vierkante panelen door een meer dan levensgrote atletenbuste, en de onregelmatige panelen langs de gebogen rand met atletiekmaterialen of overwinningsprijzen. De personages zijn in polychromie uitgewerkt en werden individualistisch vormgegeven. Sommige werden voorzien van een inscriptie (Blake 1940, 111; Insalaco 1989, 293-302; DeLaine 1997, 31-32; Piranomonte, Ciuffini 1998, 45; Dunbabin 1999, 68). De datering van deze mozaïeken is echter omstreden. Bij gebrek aan archeologische bewijzen werd meestal een 4^{e}-eeuwse datering voorgesteld of aangehouden, die voornamelijk werd gebaseerd op de verschillen met de Severische figuratieve zwart-wit mozaïeken (Blake 1940, 111; Dunbabin 1978, 214; 1999, 68). Insalaco (1989) pleit echter voor een datering, gelijktijdig t.o.v. de andere mozaïeken uit het complex, in de Severische periode, op basis van de afwezigheid van aanwijzingen voor eerdere vloerniveaus in deze ruimtes, op basis van de

historische populariteit van atletiek in de Severische periode en op basis van stilistische parallellen.

2.1.1.3 Conclusie

Vier categorieën aan mozaïekvloeren kunnen worden onderscheiden. Geometrische mozaïeken worden ofwel uitgevoerd in de relatief traditionele zwart-wit mozaïekkunst, ofwel in polychromie. De geometrische polychrome mozaïeken vertonen op verschillende plekken eenzelfde contrastwerking als de zwart-wit mozaïeken, maar lijken veeleer *opus sectile* te imiteren. De figuratieve zwart-wit mozaïeken bevinden zich op de terrassen, wat door Blake (1940, 94) werd geïnterpreteerd als een mogelijk tanende interesse voor de mariene thematiek in de mozaïekkunst binnen badgebouwen. Het zou echter evenzeer kunnen wijzen op een luxueuze uitwerking van de terrassen boven de portieken, die zelf gedecoreerd werden met een imitatie van *opus sectile*. Deze laatste manier van vloerbekleding geniet duidelijk het meeste prestige en werd gebruikt in de hoofdruimtes van het gebouw. De polychrome figuratieve mozaïeken kennen een thematiek die duidelijk past in de context van het badgebouw, in een kader waar fysieke activiteit wordt beoefend en het jonge, gezonde lichaam wordt verheerlijkt. De zeer verschillende uitvoering van dit mozaïek t.o.v. de tegenhangers in zwart-wit hoeft geen beslissend element te vormen voor een late datering. In het licht van Hölschers semantiek zou kunnen worden naar voren geschoven dat het gaat om een verschillende traditie binnen de mozaïekkunst die parallellen vertoont met wat in Afrikaanse vloermozaïeken kan worden opgemerkt en die niet noodzakelijk posterieur hoeft te zijn aan de zwart-wit vloeren binnen hetzelfde complex. Een definitieve conclusie omtrent de datering lijkt echter nog steeds moeilijk te bereiken.

Duidelijk is dat de vloeren binnen de *Thermae Antoninianae* een opgang vertonen in complexiteit en luxe, die uitmondt in het decoratieve hoogtepunt van de centrale as, en voornamelijk van het *frigidarium* en de *natatio*. De kleedruimtes en *vestibula* worden op een zeer eenvoudige manier behandeld met eenkleurige of zwart-wit mozaïeken. De *palaestrae* en de omgevende *exedrae* worden gekenmerkt door dynamische geometrische mozaïeken, uitgevoerd in polychromie, en in bepaalde ruimtes gelijkend op het luxueuze *opus sectile*[48]. De *exedrae* die vanuit de *palaestrae* naar het centrale *frigidarium* leiden, werden niet toevallig

[48] Ongetwijfeld werden de *tesserae* van deze vloeren grotendeels vervaardigd uit de restanten van het *opus sectile* inlegwerk van de centrale ruimtes binnen het gebouw (DeLaine 1997, 31).

voorzien van een uitgewerkt figuratief polychroom mozaïek. De centrale positie van deze – in de Severische periode eerder nieuwe, of mogelijk later toegevoegde – mozaïeken, staat tegenover het gebruik van de mariene scènes in zwart-wit op de bovenliggende terrassen. Beide onderwerpen kaderen logisch binnen het badgebouw.

2.2 Ostia (Lazio, Italië) (kaart 5, 13)

Het antieke Ostia, havenstad van Rome, is een van de best bewaarde en best gekende sites uit de Romeinse oudheid in Italië. Een uitvoerige chronologische en topografische bespreking van de antieke stad, werd dus reeds elders ondernomen en is hier minder van belang. De stad situeert zich op een 30 km ten (zuid-)westen van Rome en kende een enorme bloei wegens haar ligging aan zee, nabij deze hoofdstad van het Romeinse Rijk. Vermeldingen in literaire bronnen en inscripties zijn talrijk, zoals ook de archeologische materialen. Dit maakte ook dat Ostia grotendeels doorheen de 19e en 20e eeuw archeologisch werd verkend en dat de site in vele studies terugkeert. Het is echter belangrijk zich bewust te zijn van het uitzonderlijke statuut van deze stad en haar bevoorrechte conservering wanneer ze als casestudie wordt behandeld.

Ostia geniet vanwege zijn voor Rome zeer belangrijk statuut in hoge mate van een keizerlijke steun. In de 2e eeuw o.t. wordt de stad volledig gereorganiseerd. Dit gaat gepaard met een grote expansie, zowel territoriaal als qua aantal inwoners. Ostia was in eerste instantie een commerciële stad, met diverse residentiële wijken voor (rijke) handelaars en ondernemers, opslagfaciliteiten etc. maar ook voorzien van vele publieke gebouwen zoals een aanzienlijk aantal luxueuze baden (Blake 1936, 87; Meiggs 1976; 1997).

2.2.1 Forumbaden (*Terme del Foro*; *Regio* I, *insula* XII, 6)

2.2.1.1 Architectuur

De zogenaamde Forumbaden van Ostia worden gesitueerd in de zuidoostelijke hoek van het *forum* (Regio I, Insula XII, 6) (kaart 13, nr. 118). Ze maken deel uit van het monumentaliseringsprogramma van dit centrale stadsdeel en vermoedelijk was het gebouw het grootste en meest uitgewerkte badcomplex van de stad (Calza 1953, 142; Meiggs 1997, 144, 411; Pellegrino 2000, 32). Het complex werd voornamelijk opgegraven tussen 1928 en 1933 (Thatcher 1956, 169).

Het gebouw (figuur 124) behoort tot Nielsens halfaxiale ringtype en wordt gekenmerkt door een symmetrisch uitgewerkte koude sector, gesitueerd in het noordelijke deel van het gebouw, en een asymmetrisch warm badgedeelte in het zuiden. De architectuur, die doorheen de tijd

echter wel verschillende modificaties onderging, is een duidelijk product van de experimenten in de Hadriaanse bouwkunst en vertoont een spel van ruimte en licht (Nielsen 1993, 52; Gros 1996, 402; Meiggs 1997, 411; Yegül 2010, 140; Maréchal 2016a, 46).

De oorspronkelijke hoofdingangen bevonden zich in de noordelijke façade en gaven uit op twee *vestibula*, verbonden met twee symmetrische drieledige ruimtes die vermoedelijk als *apodyteria* fungeerden. Deze werden verbonden met een gemeenschappelijk, centraal *frigidarium* met twee – oorspronkelijk rechthoekige – baden, voorzien van nissen, in het noorden en zuiden. In een latere fase werd in het westen een ruimte toegevoegd die als monumentale toegang tot het complex ging functioneren (Meiggs 1997, 411-413; Pellegrino 2000, 32-33; Bakker 2006a).

De verwarmde ruimtes in het zuidelijke deel zijn in grote mate open, d.m.v. (glas-)ramen naar een ruimte *palaestra* ten zuiden ervan. De specifieke schikking zorgt ervoor dat alle zalen optimaal profiteren van natuurlijke verwarming door de namiddagzon. De meest westelijke ruimte is achthoekig en wordt vaak geïnterpreteerd als een *heliocaminus*, de ruimte voor het zonnebad. De ellipsvormige ruimte ten oosten ervan is voorzien van banken en fungeerde vermoedelijk als *sudatorium*. Aansluitend hierbij bevinden zich twee verwarmde ruimtes zonder baden, waarvan de eerste een licht gebogen uiteinde heeft. Tot slot wordt het *caldarium* bereikt dat is voorzien van drie baden. De dienstruimtes bevinden zich in de oostelijke zijde van het gebouw (Meiggs 1997, 413-414; Pellegrino 2000, 33; Bakker 2006a).

Het gebouw werd vooral op basis van baksteenstempels en epigrafische bronnen gedateerd in de periode van Antoninus Pius (rond ca. 160 o.t.) en werd klaarblijkelijk gefinancierd door een privépersoon (i.p.v. door de stad Ostia), namelijk M. Gavius Maximus, *praefectus praetorio* onder Antoninus Pius. Restauraties uit de 3e, 4e en vermoedelijk 5e eeuw o.t. werden eveneens geattesteerd (AE 1984, 150; AE 1955, 287; CIL VI.29769; CIL XIV.191; CIL XIV.4471; Becatti 1961, 22; Meiggs 1997, 415; Fagan 1999, 139, 239; Bakker 2006a).

Een groot deel van de decoratie van het gebouw werd vermoedelijk geplunderd. Verschillende mozaïekvloeren bleven echter aanwezig *in situ*. In het frigidarium en de verwarmde ruimtes (m.u.v. het *sudatorium*) werd echter een vloerbekleding uit marmerplaten vastgesteld (Becatti 1961, 22, 24). De meeste mozaïekvloeren werden t.t.v. de constructiefase van het gebouw gedateerd. Antieke reparaties kunnen op verschillende plaatsen worden opgemerkt (Becatti 1961, 22-24).

2.2.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

De *exedrae* van het *frigidarium* en de omliggende zalen worden gekenmerkt door een eenvoudige mozaïekvloer van witte *tesserae* met een enkele brede zwarte band als boord. Twee putdeksels hebben een aparte boord bestaande uit een naar binnen toe getande zwarte band (figuur 125) (Becatti 1961, 22).

Ook de *porticus* van de *palaestra* werd voorzien van een wit mozaïek met een zwarte band (Becatti 1961, 22).

Drie geometrische zwart-wit mozaïeken werden aangetroffen in een ruime hal in het zuiden van de *palaestra*. Deze worden door Becatti (41961, 22-24) gedateerd in het begin van de 3e eeuw o.t. De eerste sector van deze zaal werd voorzien van een wit mozaïekveld met een interne zwarte rand die een geometrisch patroon omsluit dat bestaat uit een motief van vier zwarte lobben rondom een centrale witte schijf. De uiteinden van deze lobben komen samen en vormen in de tussenruimtes een kruis (Becatti 1961, 23, nr. 35; Balmelle et al. 1985, pl. 160b) (figuur 126). De aangrenzende tweede sector werd gedecoreerd met een gelijkaardig vloermozaïek met een motief van abstracte rozetten met vier armen rond een witte schijf (figuur 127) (Becatti 1961, 24, nr. 36; Balmelle et al. 1985, pl. 160c). Het derde mozaïek is afkomstig uit de derde sector van deze ruimte en wordt gevormd door een andere variant van het motief, opgebouwd uit twee aaneengesloten halvemanen die telkens per vier rond een witte cirkel zijn gegroepeerd (figuur 128) (Becatti 1961, 24, nr. 37; Balmelle et al. 1985, pl. 157c). Deze drie vloeren worden in een latere fase (mogelijk in de 4e eeuw o.t.) overdekt door een *opus sectile*-vloer (Becatti 1961, 22, 24, nr. 38).

ii. Figuratieve mozaïeken

De originele vloerbekleding van het vermoedelijke *sudatorium* werd slechts zeer fragmentair overgeleverd. Deze ovale zaal bevatte een zwart-wit vloermozaïek met Nijllandschapsscène waarvan een fragment van een ibis met slang bewaard bleef nabij de doorgang naar het *frigidarium* (figuur 129) (Becatti 1961, 22-23, nr. 33). Becatti (1961, 22) meldt dat uit de overgeleverde fragmenten niet blijkt dat de gehele ruimte figuratief werd gedecoreerd.

De vloer van het *vestibulum* naar de ruime zaal in het zuiden van de *palaestra* werd gedecoreerd met een enkelvoudig figuratief motief van een zwarte centaur tegen een witte achtergrond, omgeven door een dikke zwarte band (figuur 130). Het bovenste deel van deze

band werd in de oudheid hersteld d.m.v. witte *tesserae* (Becatti 1961, 23, nr. 34). Het mozaïek dateert volgens Becatti (1961, 23) vermoedelijk aan het begin van de 3e eeuw o.t.

2.2.2 Neptunusthermen (*Terme di Nettuno*; *Regio* II, *insula* IV, 2)

2.2.2.1 Architectuur

De Baden van Neptunus bevinden zich ten oosten van het theater van Ostia, langs de noordzijde van de *decumanus maximus* (kaart 13, nr. 8). In het noorden worden ze door een straat gescheiden van de barakken van de *Vigiles* (*Caserma dei Vigili*). Ze maken deel uit van het herinrichtingsprogramma van deze wijk onder Hadrianus en werden geconstrueerd ter vervanging van een eerder badgebouw (Calza 1953, 132-133, 143; Becatti 1961, 47; Meiggs 1997, 75, 409; Bakker 2006b). Opgravingen werden o.a. uitgevoerd door Lanciani in 1888 en door Vaglieri in 1909-1910 (Bakker 2006b).

Het gebouw (figuur 131) wordt gekenmerkt door een vierkant grondplan van ca. 67 m x 67 m. De *palaestra* (11) strekt zich uit over de gehele westelijke zijde terwijl de badruimtes zich in het oosten bevinden (Meiggs 1997, 410; Bakker 2006b). Het complex kan typologisch worden omschreven als een rijtype met axiale organisatie van de ruimtes (Krencker et al. 1929, 259-260). Verschillende *tabernae* geven uit op de *decumanus maximus* aan de noordzijde van het gebouw. De westelijke *palaestra* wordt omgeven door een portiek waaraan langs de westzijde verschillende *exedrae* grenzen. In het centrale *exedra* (13) werd oorspronkelijk een standbeeld opgesteld van Sabina, de echtgenote van Hadrianus, voorzien van Ceres-attributen[49]. De vloer van deze ruimte werd bekleed met marmer. In de noordwestelijke hoek bevinden zich *latrinae*. Een tweede set latrines bevond zich mogelijk in de ruimte ten zuiden van de ingang (14*) (Krencker et al. 1929, 260; Becatti 1961, 60; Meiggs 1997, 410-411; Yegül 2010, 71).

De toegang tot het gebouw werd vermoedelijk verschaft via de oostelijke zijde, langs de *Via dei Vigilis*. Via een *vestibulum* (1) wordt een grote zaal (4) bereikt waarop verschillende ruimtes aansluiten, waarvan een aantal (bv. 3) mogelijk als *apodyteria* fungeerden. In het noorden van deze zaal bevindt zich het *frigidarium* (5), met twee zijdelingse baden, elk voorzien van nissen voor sculptuuropstelling. Verder naar het noorden bevinden zich volgens het plan van Krencker et al. (1929, 259) vijf verwarmde ruimtes (6 t.e.m. 10) waarvan de laatste twee voorzien zijn

[49] Ook in de Kleine centrumbaden van Timgad werd een standbeeld van een Romeinse vrouw als Ceres (of eventueel van Ceres/Demeter zelf) aangetroffen (cf. supra).

van verwarmde baden. Het verwarmde gedeelte wordt in het noordwesten en noordoosten omgeven door dienstgangen (15). In de noordoostelijke hoek van het complex worden de citernes gelokaliseerd (Krencker et al. 1929, 259-260; Meiggs 1997, 410-411; Pellegrino 2000, 17-18; Bakker 2006b). Het parcours dat gevolgd dient te worden is lineair retrograde.

Zowel baksteenstempels, mozaïeken als epigrafische documenten wijzen op een datering van het complex in de periode van Hadrianus en Antoninus Pius. Een inscriptie (CIL XIV.98 = ILS 334) vermeldt immers de financiering van de baden door keizer Hadrianus, die er 2 miljoen *sestertii* voor vrijmaakte. Antoninus Pius voegde hieraan een extra som toe voor de afwerking van de thermen en de decoratie ervan met marmer (*Historia Augusta, Antoninus Pius* VIII.3; Calza 1953, 143; Becatti 1961, 47; Meiggs 1997, 75, 77, 409, 494; Fagan 1999, 173, 234-235, nr. 6; Bakker 2006b). Het gebouw wordt gewijd in 139 o.t. en beschadigd door brand onder Marcus Aurelius. Een restauratie van de *porticus* door P. Lucilius Gamala wordt epigrafisch gedocumenteerd (CIL XIV.376) en verdere aanpassingen gebeurden doorheen de 3^{e} en 4^{e} eeuw o.t. (Becatti 1961, 47; Meiggs 1997, 494; Fagan 1999, 258, nr. 87; Bakker 2006b).

De mozaïekvloeren zijn vermoedelijk grotendeels gelijktijdig met de constructie van het gebouw. Aanpassingen en herstellingen uit latere periodes kunnen op verschillende plaatsen worden geattesteerd (Becatti 1961, 47-60).

2.2.2.2 Mozaïeken

Alle aangetroffen vloeren worden gekenmerkt door een figuratief ontwerp van zwarte figuren tegen een witte achtergrond. Details worden intern uitgewerkt m.b.v. witte lijnen.

i. Figuratieve mozaïeken

Ruimte 3 werd voorzien van een mozaïekvloer (bewaard fragment ca. 9 m x 9 m) bestaande uit een wit veld waarbinnen twee zwarte banden een rechthoekig kader vormen voor een figuratieve scène. Deze heeft een mariene thematiek, gecentraliseerd rond de figuur Amphitrite, bruid van Neptunus. Zittend op een *hippocampus* wordt ze vergezeld door Hymenaeus met een (huwelijks-)fakkel en vier tritons waarvan er één een muziekinstrument draagt ter begeleiding van de huwelijksstoet (figuur 132) (Blake 1936, 145; Becatti 1961, 47-48, nr. 69; Meiggs 1997, 449-450; Dunbabin 1999, 61).

Dit mozaïek staat in direct verband met de vloer van de aangrenzende kamer in het noorden (4), hetgeen voor de bezoeker visueel een progressie doorheen het bad stimuleert (Dunbabin 1999, 61). Dit mozaïek (ca. 18,10 m x 10,40 m) bevat immers de voorstelling van Neptunus, in

een vierspan met zeepaarden dat hij met zijn rechterhand beteugelt (figuur 133). In zijn linkerhand houdt hij een drietand. Een eigenlijke wagen ontbreekt en de god is verstrengeld in de vissenstaarten van zijn paarden. Rondom worden in twee rijen allerlei zeedieren en zeemonsters voorgesteld, afgewisseld door eroten, nereïden en naakte zwemmende mannen. De figuren bevinden zich in een zwart kader tegen een witte achtergrond (Becatti 1961, 48-50, nr. 70; Dunbabin 1978, 7; Meiggs 1997, 449; Dunbabin 1999, 61).

De vloer van het *frigidarium* (5) werd bekleed met een figuratief vloermozaïek (bewaard fragment ca. 7-10 m x 14 m) dat doorheen de tijd verschillende keren werd hersteld zonder dat daarbij aandacht werd besteed aan de tekening (figuur 134). Ook werd het veld doorsneden door een latere muur. Binnen een zwart kader bevinden zich opnieuw verschillende soorten zeewezens, eroten en een grote Scylla-figuur (figuur 134) (Becatti 1961, 50-51, nr. 71).

Ruimte 12, in de oostzijde van de *palaestra*, werd gedecoreerd met een mozaïek (ca. 7 m x 7,10 m) met de figuratieve voorstelling van vier groepen van atleten in het midden van een kamp (figuur 135). Het geheel wordt omgeven door een zwarte band en dunnere zwarte strook (Becatti 1961, 51, nr. 72).

De ruimte ten noordoosten van het *frigidarium* (6) werd gedecoreerd met een eenvoudig mozaïek met een eenkleurig wit veld waarbinnen een kader met twee zwarte banden werd gecreëerd. Binnen dit kader worden op onregelmatige manier verschillende symbolen, letterreeksen, cryptogrammen, geometrische motieven etc. verspreid (figuur 136). Becatti (1961, 53-59, nr. 73) vermoedt dat deze zaken te maken hebben met christelijke symboliek en dateert deze vloer later dan de overige mozaïeken uit het gebouw, tegen het einde van de 3^{e} of het begin van de 4^{e} eeuw o.t. Dunbabin (1989, 37) bevestigt dat het vermoedelijk om een restauratie gaat, maar stelt dat de motieven zeer gebruikelijk zijn binnen de pagane kunst ter afweer van onheil of als brengers van geluk. De betekenis van de motieven blijft echter moeilijk te vatten.

In de vermoedelijke *latrinae* (14*) werd een vloermozaïek aangetroffen dat slechts fragmentair bewaard (ca. 3,72 m x 1,60 m) bleef. Een figuratief tafereel, omgeven door een zwarte boord, suggereert een Nijllandschap waarbinnen zich lotus of andere planten bevinden, alsook een pygmee die achternagezeten wordt door een krokodil (figuur 137). Centraal wordt een schip afgebeeld met een lading amforen aan boord. Vermoedelijk kan centraal op het schip een erotische scène worden gereconstrueerd tussen een naakte vrouw en een pygmee. Dit gedeelte is echter sterk beschadigd. Het mozaïek dateert waarschijnlijk ongeveer uit de tijd van de constructie van de baden (Becatti 1961, 59-60, nr. 74; Wiedler 1999, 116, 118).

2.2.3 Conclusie

Alle besproken mozaïeken worden gekenmerkt door een kleurgebruik van louter zwart en wit. Verschillende vloeren binnen de Forumbaden lijken relatief sober gekenmerkt te zijn geweest door een uniform wit veld met een zwarte boord. Toch stralen ook deze vloeren mogelijk een zekere decoratieve kracht uit, zeker wanneer ze in een totaalbeeld van een complexere architectuur en volledige decoratieve invulling worden geplaatst. Ze worden bovendien voornamelijk aangetroffen in annexen en in het ingangsbereik van deze baden. Verder worden zowel geometrische mozaïekvloeren als figuratieve scenes aangetroffen. Deze laatste categorie is de enige vertegenwoordigde binnen de Neptunusbaden. De thematieken van de figuratieve mozaïekvelden worden in zeer hoge mate gekenmerkt door zee-taferelen. Mariene onderwerpen komen zeer frequent voor in de mozaïekkunst, zeker in badgebouwen, en de voorkeur voor dergelijke scènes hoeft niet te verwonderen in een havenstad als Ostia. Nimfen, eroten en nilotische taferelen kunnen verder in verband gebracht worden met de geliefde onderling verbonden thematieken van water, schoonheid/erotiek, de zorg voor en het plezier van het lichaam. Ook de atletiekscène, die zich fysiek nabij de plaats voor sportbeoefening bevindt, en de (erotische) Nijlscène kaderen hierbinnen.

De mozaïeken vertonen een grote samenhang. Zo worden de drie geometrische mozaïeken van de grote zaal langs de *palaestra* van de Forumbaden gekenmerkt door variaties op hetzelfde thema. In de Neptunusthermen stimuleren figuratieve mozaïeken beweging: via een zeker narratief karakter van de vloeren van onderling verbonden kamers, door de verschillende oriëntaties van figuren binnen de vloeroppervlakken, via het gebruik van dynamische composities en de suggestie van beweging binnen de taferelen door het gebruik van kronkelende vormen, wordt de bezoeker (onbewust) doorheen het badhuis geleid.

Beide badcomplexen kunnen zeer duidelijk worden verbonden aan een bepaalde initiatiefnemer die geld vrijmaakte voor de constructie ervan. Het gaat om een hooggeplaatst magistraat (*praefectus praetorio*) en om de keizer(s) zelf.

2.3 Herdonia (Ordona, Puglia, Italië) (kaart 5, 14, 15)

Romeins Herdonia, gelegen nabij de huidige stad Ordona in Apulië op ca. 30 km ten zuiden van Foggia, bevindt zich op een glooiende heuvelrug, bestaande uit drie afgeplatte heuvels, aan de noordelijke rand van de Apulische vlakte, boven de vallei van de Carapelle. De site domineert met haar – zij het relatief geringe – hoogte[50] de vruchtbare laagvlakte van Foggia met een steile helling in het noordwesten en een zeer zachte glooiing in het zuidoosten (kaart 14) (Mertens 1968, 5, 15; 1995a, 137).

De stad is gekend uit historische bronnen, vooral vanaf haar betrokkenheid in de Romeinse wereld. Over de stichting en eventuele relaties met de Griekse wereld, is echter weinig historische informatie voorhanden (Mertens 1968, 7). Apulië wordt in toenemende mate bij de Romeinse wereld betrokken vanaf de 4e eeuw v.o.t. en tegen het laatste kwart van deze eeuw worden verschillende naburige steden veroverd door de Romeinen. De Daunische nederzetting Herdonia is mogelijk een gelijkaardig lot beschoren en wordt vermoedelijk tot *civitas foederata* gemaakt (Livius, IX.20.4, Mertens 1968, 9). Het is vooral tijdens de Punische Oorlogen dat de stad op de voorgrond treedt in de historische bronnen. Na de nederlaag bij Cannae zou Herdonia na een opstand het Romeinse kamp hebben verlaten waarna de stad na twee veldslagen (in 212 en 210 v.o.t.)[51] veroverd en platgebrand zou zijn geweest door de troepen van Hannibal en de bevolking zou zijn gedeporteerd naar Metapontum en Thurii. De archeologie geeft echter aan dat de stad nooit volledig verlaten werd of dat de bevolking relatief snel terugkeerde of vervangen werd door een nieuwe groep die het leven er hervatte (Livius XXV.20-21, XXVII.1.3-15; Mertens 1968, 9; Mertens, Van Wonterghem 1995, 155-156; Silvestrini 1995, 235-238). Herdonia verkreeg nog gedurende de republiek, vermoedelijk in de 1e eeuw v.o.t. (na het einde van de Bondgenotenoorlog [90-88 v.o.t.]) het statuut van *municipium* (Mertens 1968, 99-10; Silvestrini 1995, 238-240).

[50] De site is gelegen op een hoogte van ca. 115 – 134 m, een dertigtal meter hoger dan de omgevende vlakte (Mertens 1968, 15; 1995a, 137).

[51] Er bestaat enige discussie onder historici over de betrouwbaarheid van Livius' documentatie van twee afzonderlijke veldslagen. De hypothese dat er slechts sprake zou zijn geweest van één slag om Herdonia werd reeds verschillende malen geopperd, maar definitieve conclusies zijn echter niet te trekken (Silvestrini 1995, 236-237).

Systematische opgravingen werden uitgevoerd vanaf 1962 door een Belgisch team onder leiding van C. Verlinden en later J. Mertens. Vanaf 1993 werd nauwer samengewerkt met Italiaanse opgravingsteams, geleid door G. Volpe. De opgravingen werden opgeschort in 2000 en blijven onvoltooid. De publicatie van de opgravingen vond grotendeels plaats in een aparte reeks *"Ordona"* van het Belgisch Historisch Instituut te Rome waarvan vooralsnog 11 volumes verschenen (Mertens 1968, 5-7; Mertens 1995b, 18-21, 23; Leone, Rocco 2008, 455; 2012, 231-232).

Het vroegste vondstmateriaal wijst erop dat de site reeds in de pre- en protohistorie werd bezocht en bewoond (Iker 1995a). Voornamelijk de voor-Romeinse Daunische occupatie werd exensief gedocumenteerd en werd gekenmerkt door uitgebreide nederzettingsstructuren en verschillende rijke necropolen (Iker 1995b).

De Romeinse site wordt omgeven door een stadsmuur (ca. 1980 m lang) die op verschillende plaatsen zichtbaar bleef en strekt zich uit over ca. 20 ha. De muur omsluit de drie heuvels in een onregelmatig verloop van ca. 760 m x 360 m. De stadspoorten bevinden zich in de valleien en het aangetroffen stratennet lijkt te worden gekenmerkt door straten met een noordoost-zuidwest en noordwest-zuidoost verloop die niet steeds parallel t.o.v. elkaar, noch op regelmatige afstand werden aangelegd. De gevormde *insulae* zijn bijgevolg niet uniform. De *Via Traiana* doorkruist de stad als *cardo maximus* tot aan de *basilica*, van waaruit ze de functie van *decumanus maximus* krijgt (Mertens 1968, 15-16; 1995a, 137; 1995b, 22; 1995c, 149-151). Structuren uit verschillende fases van de Romeinse nederzetting werden reeds in het centrale stadsdeel blootgelegd, waaronder het *forum*, een tempel, een ondergrondse opslagplaats, een *basilica*, een *campus* of *palaestra*, een *macellum*, een amfitheater, woonwijken en artisanale zones, verschillende graven en structuren voor de watervoorziening en -afvoer (Mertens 1995d, 205-233; Mertens, Van Wonterghem 1995, 153-184). Twee mogelijke badcomplexen werden geattesteerd, waarvan het eerste gelokaliseerd is langs het *forum*, bovenop eerdere ondergrondse structuren. Het complex wordt vermoedelijk gedurende de heraanleg van het *forum* genivelleerd waarna de functie van het terrein lijkt te verschuiven (Mertens, Van Wonterghem 1995, 176-179; Mertens 1997, 24-30). Het tweede wordt hieronder besproken.

2.3.1 Badcomplex

2.3.1.1 Architectuur

Grenzend aan de *Via Traiana*, een honderdtal meter ten noordwesten van de *basilica* werden gedurende campagnes in 1972, 1997-1998 en 2000 ruimtes opgegraven die tot een badcomplex lijken te behoren (kaart 15). De opgravingen bleven echter onvoltooid (Mertens 1976, 17-19; Favia, Giuliani, Leone 2000, 127-128; Leone, Rocco 2008, 455-456; De Filippis 2012; Leone, Rocco 2012, 232).

Het gebouw (figuur 138) lijkt zich uit te strekken over het volledige *insula* over een oppervlakte van meer dan 2000 m² en wordt in het oosten begrensd door de *Via Traiana*. De (hoofd-)ingang bevindt zich dan ook vanop deze belangrijke ader, in het noordelijke deel van het gebouw (Leone, Rocco 2008, 457-458; 2012, 237). Deze ingang verschaft toegang tot het complex via een open ruimte (A66) die langs twee zijden is voorzien van een portiek en waarbij in het noorden mogelijk een *natatio* aansluit. De *atrium*-achtige zaal deed mogelijk dienst als *palaestra* (Mertens 1976, 18; Leone, Rocco 2008, 458-459; 2012, 237-238). Van hieruit ontwikkelen zich twee badcircuits, respectievelijk noord-zuid en oost-west uitgewerkt. Naar het zuiden toe worden achtereenvolgens een vermoedelijk *frigidarium* (A18), een kleine verwarmde ruimte (A6) – die eerst als *sudatorium* en vervolgens als *destrictarium* werd geïnterpreteerd –, een grotere verwarmde zaal (A5), die mogelijk dienstdeed als *tepidarium*, en tot slot een *caldarium* (A7) aangetroffen. Het tweede circuit dat vanuit de *atrium/palaestra*-zaal naar het (zuid-)westen kan worden gevolgd wordt gevormd door een sequentie van een groot *frigidarium* (A35) met aansluitende *latrinae* (A34) en een mogelijk *apodyterium* (A71), gevolgd door een ongedefinieerde tussenruimte (A70), een zaal die wordt geïnterpreteerd als *tepidarium* (A72) en een *caldarium* (A61). Gemeenschappelijke dienstruimtes (A60 en A20) bevinden zich in het zuidelijke deel, tussen beide circuits (Mertens 1976, 17-18; Favia, Giuliani, Leone 2000, 134-142; Leone, Rocco 2008, 458-461; 2012, 237-241). Typologisch lijken beide parcours als angulair retrograde rijtype te kunnen worden omschreven.

Deze configuratie kwam vermoedelijk gedurende de eerste helft van de 2^{e} eeuw o.t. tot stand. Een inscriptie uit de ingangshal van het gebouw waarbinnen het woord *balineum* kan worden gereconstrueerd werd door Silvestrini (1999, 66, B2) paleografisch in deze periode gedateerd. De constructie, op de restanten van een eerder publiek gebouw waarvan de functie vooralsnog moeilijk kon worden bepaald, kan dan ook vermoedelijk worden gekaderd in de grotere herinrichtingen van de stad die gepaard gingen met de aanleg van de *Via Traiana*. Het complex

vervangt mogelijk het badgebouw dat in de voorgaande periode langs de oostzijde van het *forum* aanwezig was (Mertens 1976, 18; Favia, Guiliani, Leone 2000, 129-142; Leone, Rocco 2008, 456-457; De Filippis 2012; Leone, Rocco 2012, 232). Het gebouw lijkt relatief weinig wijzigingen te hebben ondergaan totdat het in de loop van de 4e eeuw o.t. beschadigd lijkt te zijn geweest (mogelijk door een aardbeving), waarna de architectuur op verschillende plaatsen werd aangepast (figuur 139) en een aantal mozaïekvloeren werden gerestaureerd. Het gebouw wordt uiteindelijk verlaten en bepaalde ruimtes kregen tussen de 6e en 7e eeuw o.t. een nieuwe bestemming als onderdeel van een wooneenheid (Mertens 1976, 18; Favia, Giuliani, Leone 2000, 143-150; Leone, Rocco 2008, 462-465; De Filippis 2012; Leone, Rocco 2012, 246-250).

Verschillende decoratieve elementen werden geattesteerd, waaronder fragmenten van marmeren muur- en vloerbekleding, nissen voor de opstelling van objecten of kleine sculptuur, gekleurde *intonaco* langsheen de wanden, een fragment gewelfdecoratie met gesculpteerde stucco met de voorstelling van wijnranken, druiventrossen, eroten, een satyr en *maenade*, fragmenten van sculptuur, onderdelen van meubels en een reeks mozaïekvloeren (Mertens 1976, 17-18; Favia, Giuliani, Leone 2000, 131-149; Rocco, Turchiano 2000; Leone, Rocco 2008, 459-463; De Filippis 2012; Leone, Rocco 2012, 242).

2.3.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het *atrium/palaestra* (A66) werd in de centrale ruimte voorzien van een mozaïek (ca. 7,80 m x 7,00 m) dat werd omgeven door een dubbele zwarte band. Hierbinnen tekenen zich tegen een witte achtergrond afwisselend kleine rode en zwarte rozetten af. Centraal binnen dit veld werd een geometrisch paneel aangetroffen waarvan het kader wordt gevormd door een vlecht in wit en rood tegen een blauwe achtergrond (figuur 140) (Mertens 1976, 18; Favia, Giuliani, Leone 2000, 134). De oostelijke en zuidelijke gangen rondom deze binnenplaats werden eveneens voorzien van een mozaïekvloer met een geometrisch ontwerp. Het gaat respectievelijk om een polychroom patroon van elkaar snijdende achthoeken waarbinnen een vierkant wordt gevormd dat ofwel een Salomonsknoop insluit, ofwel een gedraaid vierkant, opgevuld met een zwart-wit dambordpatroon (figuur 141), en om een zwart-wit patroon van elkaar snijdende cirkels waardoor een soort klavermotief wordt gevormd (figuur 142). Beide mozaïeken werden echter technisch, archeologisch en stilistisch gedateerd in de 4e-eeuwse restauratiefase (Mertens 1976, 18; Rocco, Turchiano 2000, 210-214; Leone, Rocco 2008, 463).

Binnen ruimte A34 (ca. 4 m x 4 m) die vermoedelijk dienstdeed als latrine werd een eenkleurig mozaïek aangetroffen bestaande uit witte *tesserae* met een boord van wit marmer (Mertens 1976, 17; De Filippis 2012). De aangrenzende grote onverwarmde ruimte (A35) werd gedecoreerd met een geometrisch vloermozaïek van kleine en grotere vierkanten, die van elkaar worden gescheiden door rechthoeken, afwisselend in zwart en wit uitgevoerd (figuur 143) (Mertens 1976, 17; cf. Balmelle et al. 1985, pl. 142f). Het mozaïekveld wordt omgeven door een zwarte en witte boord (Leone, Rocco 2008, 459).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het mozaïek van het kleine *frigidarium* (A18) wordt gekenmerkt door een figuratief patroon van verschillende vissen, uitgevoerd in zwarte *tesserae* met interne witte details, binnen een quasi vierkant wit veld (ca. 5,00 m x 5,10 m) dat wordt omgeven door een zwarte band (figuur 144). Een onderscheid werd gemaakt tussen het originele mozaïek, dat enkel in het oostelijke deel bewaard bleef, en een latere, 4^{e}-eeuwse, meer rudimentaire restauratie aan de westelijke zijde van de kamer (Rocco, Turchiano 2000, 204-208). Binnen het originele mozaïek bleven 30 figuren bewaard waaronder 28 verschillende vissen, 1 plantachtig motief – mogelijk een soort alg – en 1 recipiënt met gebogen vorm en handvat. De figuren worden in verschillende richtingen over het veld verdeeld. Opvallend is dat naar elke ingang een dolfijn gekeerd is. Ook het recipiënt neemt een dominante positie in voor personen die de ruimte benaderen vanuit de noordoostelijke ingang (Rocco, Turchiano 2000, 204-206). De westelijke restauratie bevat 11 figuren waarvan 9 vissen (Rocco, Turchiano 2000, 206-208).

Het *caldarium* (A61) werd eveneens gedecoreerd met een vloermozaïek dat in een latere fase op verschillende plaatsen met een ruwere techniek werd hersteld (Leone, Rocco 2008, 463). Dit mozaïek wordt echter niet beschreven. Op de plannen kan enkel een kader uit twee dunne zwarte (?) banden worden opgemerkt. Het overige gedeelte werd klaarblijkelijk (nog) niet opgegraven. Het is dus niet duidelijk of het om een figuratief of geometrisch mozaïek gaat.

2.3.1.3 Conclusie

Ondanks de onvolledige staat van het onderzoek kan toch reeds enige informatie worden gehaald uit de architectuur en de mozaïekdecoratie van dit gebouw. De geometrische mozaïeken worden gekenmerkt door zowel chronologisch als geografisch relatief breed verspreide motieven. Het patroon van de originele vloer van het grote *frigidarium* (A35) kan enigszins in verband worden gebracht met een soort zwart-wit imitatie van *opus sectile* binnen

de mozaïekkunst en de dynamische afwisseling van grote zwarte en witte vlakken kan een levendig en luxueus effect hebben gehad binnen de decoratie van deze ruimte. Het kleinere *frigidarium* (A18) werd daarentegen voorzien van een figuratief mozaïek met een zeer frequent aangetroffen onderwerp, namelijk de maritieme onderwaterwereld. Hier worden echter geen goden, nimfen of fantastische wezens toegevoegd, zoals in andere voorbeelden vaak wel het geval is. Het recipiënt zou mogelijk een schutsfunctie of symbolische lading kunnen hebben gehad[52]. De inclusie ervan in dit verder louter mariene tafereel op een positie tegenover de ingang zou het symbolische belang kunnen onderstrepen. Het feit dat dit mozaïek in de 4e eeuw o.t. wordt hersteld – en niet wordt vervangen door een nieuw, 'moderner' ontwerp – zou de populariteit van het motief en het belang van deze vloer kunnen aantonen. Het zou echter ook kunnen dat er te weinig middelen (financieel en technisch-uitvoerend) waren om een volledig nieuw mozaïek te ontwerpen. Dit lijkt echter in tegenspraak met de nieuwe bevloering van de gangen rondom de open binnenplaats A66 die op dat moment tot stand komt.

Helaas bleven de vloeren van de verwarmde ruimtes in mindere mate bewaard of werden deze nog niet volledig opgegraven, wat conclusies over deze zalen onmogelijk maakt.

[52] De mogelijk symbolische functie van kraters en *kantharoi* werd reeds in andere casestudies aangehaald (cf. supra, infra).

2.4 Aquinum (Castrocielo – Aquino, Lazio, Italië) (kaart 5, 16)

De Romeinse stad Aquinum kan worden gesitueerd in het zuiden van Latium, in de centrale Liri-vallei, op een grote laagvlakte ten zuiden van de Monte Cairo en ten noorden van het Auruci-gebergte (Ceraudo 2012, 94; Ceraudo, Murro 2016a, 7). In het oosten van de stad bevonden zich in de oudheid drie meren die in de 16e eeuw werden gedraineerd (Ceraudo, Murro 2016a, 16; 2016b, 60). De *Via Latina* doorsneed de stad als *decumanus maximus* op haar route tussen Frusino (Frosinone) en Casinum (Cassino) (Ceraudo, Murro 2016a, 21; 2016b, 59).

De eerste historische vermelding naar de stad wordt aangetroffen bij Livius (XXVI.9) in de context van de Tweede Punische Oorlog gedurende dewelke Hannibal de stad zou hebben doorkruist op weg naar het nabijgelegen Fregellae. Na de vernietiging van deze laatste stad in 125 v.o.t. wordt Aquinum vermoedelijk het belangrijkste centrum binnen de Liri-vallei (Ceraudo, Murro 2016a, 14). De stad wordt meermaals geattesteerd in geschriften van Cicero, die afkomstig was uit het nabijgelegen Arpinum (o.a. *Epistulae Ad Familiares* IX.24; *In Marcum Antonium Orationes Philippicae* II.41; *Pro Cluentio* 192). Aquinum heeft op dat moment, gedurende de eerste eeuw v.o.t., het statuut van *municipium* (Quilici Gigli 2002; Ceraudo 2013, 7; Ceraudo, Vincenti 2015, 257; Ceraudo, Murro 2016a, 14). Het *colonia*-statuut wordt verworven in de periode van het tweede triumviraat. Op dat moment wordt de *Ager Aquinas* georganiseerd en kent de stad een sterke extensie en urbanisatie met een bloei die zich verderzet gedurende de keizertijd (*Liber Coloniarum* 229; Plinius, *Naturalis Histoira* III.63; Tacitus, *Historiae* I.88; II.63; Ceraudo, Murro 2016a, 16). Verder wordt ook de commerciële activiteit van Aquinum in verschillende bronnen gedocumenteerd (Horatius, *Epistulae* I.10.26; AE 1972, 74) en zou Juvenalis mogelijk afkomstig zijn uit deze stad (Ceraudo 2013, 7). Bronnen uit de keizertijd zijn eerder schaars, maar de stad blijft gedocumenteerd tot in de late oudheid met o.a. de vermelding van pelgrims (Paulinus van Nola, *Carmina* XIV) en bisschoppen vanaf het midden van de 5e en het begin van de 6e eeuw o.t. (Ceraudo 2013, 7; Ceraudo, Murro 2016a, 16).

Archeologisch werd geattesteerd dat de locatie reeds door brons- en ijzertijdgemeenschappen werd bezet voor tijdelijke – mogelijk seizoenale – nederzettingen (Ceraudo, Murro 2016a, 11-12). Andere voor-Romeinse structuren werden gedocumenteerd in

de vorm van cultusplaatsen en graven (Bellini, Trigona 2011; Trigona 2012; Ceraudo, Murro 2016a, 12).

Systematische opgravingscampagnes worden sinds 1998 uitgevoerd door de Università del Salento en het LabTAF (*Laboratorio di Topografia Antica e Fotogrammetria*) binnen de Romeinse *Ager Aquinas*. Verschillende archeologische (sub-)urbane structuren werden reeds in kaart gebracht door een geïntegreerde studie van (lucht-)fotografisch materiaal, topografische waarnemingen, geofysische prospecties, opgravingen en de studie van bovengronds bewaarde monumenten (Castrianni 2009). Het grondplan van de Romeinse stad kon op deze manier worden gereconstrueerd (kaart 16). Het wordt gekenmerkt door een regelmatig – maar niet orthogonaal – stratenpatroon met parallelvormige *insulae* van ca. 212 m x 140 m (6 x 4 *actus*), die verder worden opgedeeld in stroken met een breedte van ca. 70 m (6 x 2 *actus*). Dit patroon wordt – mogelijk door de aanwezigheid van een oude *area sacra* – in het noorden van de stad doorbroken door *insulae* met afwijkende dimensies. Ook in het centrale stadsdeel, op het kruispunt van de *cardo maximus* (*Via Montana*) en de *decumanus maximus* (*Via Latina*), werden grotere *insulae* vastgesteld, vermoedelijk voor de inplanting van centrale faciliteiten als een *forum* en diverse publieke gebouwen (Ceraudo, Murro 2016a, 19-21; 2016b, 60-61). Aquinum was met zijn gereconstrueerde oppervlakte van ca. 100 ha vermoedelijk een van de grootste steden in de grensregio tussen Lazio en Campania (Ceraudo, Murro 2016a, 21). Een groot aantal monumenten, wegen, publieke en private gebouwen werd reeds gedocumenteerd (kaart 16).

2.4.1 Centrumthermen (*Terme centrali*)

2.4.1.1 Architectuur

Het badgebouw van Aquinum, dat sinds 2009 systematisch wordt opgegraven, bevindt zich centraal in de urbane ruimte over een oppervlakte van ca. 10.000 m² (reeds opgegraven gebied), uitgestrekt over een volledig *insula* ten oosten van het theater en het zogenaamde '*edificio absidato*', ervan gescheiden door de antieke *cardo maximus* (kaart 16). Twee parallelle *decumani*, gesitueerd direct ten noorden van de *decumanus maximus*, begrenzen het gebouw: in het noorden (*Via delle Terme*) en in het zuiden (*Via del Teatro*) (Ceraudo, Murro 2016a, 21; Ceraudo, Vincenti 2018, 461). De oostelijke grens van de *Terme centrali* werd tot op heden niet bereikt. Hoewel de opgravingen dus nog onvoltooid zijn, getuigen de locatie, de dimensies en

de oorspronkelijke decoratieve rijkdom van het belang van het complex binnen de Romeinse stad.

De *Terme centrali*, vermoedelijk geconstrueerd op de restanten van een eerder gebouw (Ceraudo 2013, 7), worden gekenmerkt door een tweeledig grondplan (figuur 145), waarvan de westelijke en grootste sector werd geïdentificeerd als het badgedeelte voor het mannelijke publiek, de oostelijke als dat voor de vrouwelijke baders (Ceraudo, Murro 2016a, 53-55). Dat een dergelijk onderscheid bestond, wordt eveneens in de inscriptie van het grote, westelijke *frigidarium* (cf. infra) gedocumenteerd.

De toegang tot het complex werd gegarandeerd door verschillende ingangen. In de zuidelijke zijde werd vanop de *Via del Teatro* toegang verschaft tot de ruimte *palaestra*, die langs drie zijden omgeven lijkt te zijn geweest door een *porticus* en verschillende *exedrae*[53]. In de westelijke zijde werd eveneens een ingang geattesteerd via een *vestibulum* met portiek (figuur 145: V). Kleinere toegangen bevinden zich langs de *Via delle Terme* in de noordzijde van het complex. De meest westelijke hiervan wordt gekenmerkt door een vloer in *opus spicatum* terwijl de oostelijke een bevloering van *cocciopesto* kent (Ceraudo, Vincenti 2018, 461). Mogelijk gaat het om dienstingangen. Vermoedelijk was het complex ook vanuit het oosten toegankelijk (figuur 145: V?). Deze zijde werd echter nog niet volledig geëxploreerd.

Het westelijke *vestibulum* vormt de start van het westelijke badcircuit, dat wordt gekenmerkt door een lineair retrograde parcours met een standaard opeenvolging van ruimtes. De ingangsportiek geeft uit op een ruime zaal die vermoedelijk dienstdeed als een soort *atrium/apodyterium*, in het noorden en het zuiden geflankeerd door *apodyteria* (figuur 145: A). Vanuit de centrale ruimte wordt in oostelijke richting toegang verschaft tot het *frigidarium* (figuur 145: F). Deze grote onverwarmde ruimte bezit een groot koud bad langs de noordzijde en twee kleinere baden: één in de zuidwestelijke hoek en één op een centrale positie in de oostelijke zijde. In het noorden sluiten twee kamers aan, waarvan de meest westelijke kon worden geïdentificeerd als *latrinae* (figuur 145: La). Via het *frigidarium* kan het *tepidarium* (figuur 145: T) worden bereikt. Een verwarmde ruimte met cirkelvormig grondplan en voorzien van vier halfcirkelvormige nissen ten noordoosten van het *tepidarium*, moet hoogstwaarschijnlijk geïdentificeerd worden als het *sudatorium* van de thermen. In het zuidwesten bevindt zich verder een kleine verwarmde ruimte die zowel toegankelijk is vanuit

[53] De licht afwijkende oriëntatie van de westelijke *exedrae* zou kunnen wijzen op een latere toevoeging aan het originele complex (Ceraudo et al. 2017).

het *frigidarium* als het *tepidarium*. Het grote *caldarium* (figuur 145: C) sluit in het oosten aan bij het *tepidarium* en werd voorzien van vier verwarmde baden waarvan de twee laterale en het noordelijke een rechthoekige vorm hebben terwijl het zuidelijke een licht gebogen uiteinde kent. Direct ten noorden van de zuidelijke *alveus* werden twee halfcirkelvormige nissen geattesteerd.

De oostelijke sector wordt gekenmerkt door een gelijkaardige opbouw, zij het met kleinere dimensies. De opgravingen hier zijn onvoltooid. Een groot *frigidarium* (figuur 145: F) – met afwijkende oriëntatie t.o.v. de rest van het eigenlijke badcomplex – werd zowel in het noorden als het zuiden voorzien van een *piscina*. Via een kleine tussenruimte wordt het warme circuit bereikt dat uitmondt in een *caldarium* (figuur 145: C) dat is voorzien van drie verwarmde baden met een rechthoekig – in de noordelijke en westelijke zijde – of halfcirkelvormig grondplan.

De gemeenschappelijke dienstgangen voor de beide sectoren worden ter hoogte van de verwarmde ruimtes gesitueerd in de zowel de zuidelijke als noordelijke zijde van het eigenlijke badgebouw (figuur 145: gearceerde zones). Verschillende *praefurnia* (figuur 145: Pr) werden reeds ontdekt[54].

Tijdens de opgravingen werden twee chronologische fases vastgesteld voor de constructie van het gebouw. Het gebouw wordt vermoedelijk geconstrueerd in de Augusteïsche of Julisch-Claudische periode (einde 1e eeuw v.o.t. of begin 1e eeuw o.t.) waarna een belangrijke uitbreiding en restauratiefase plaatsvindt gedurende de 2e eeuw o.t. (Ceraudo, Murro 2016a, 50-52; Ceraudo, Vincenti 2018, 461). Deze chronologie berust zowel op archeologische gegevens, als op de stilistische en epigrafische datering van de mozaïeken (Ceraudo, Vincenti 2018, 265-266).

Een groot deel van de aangetroffen vloerniveaus werd bekleed met mozaïeken. Zowel geometrische als figuratieve ontwerpen komen voor in verschillende gradaties van bewaring. Dit repertoire werd aangevuld met vloerbekledingen in *cocciopesto*, *opus spicatum* (o.a. geïdentificeerd in een aantal dienstruimtes en de noordelijke en zuidelijke *apodyteria* van het westelijke badgedeelte) en marmerplaten. De verwarmde ruimtes van de oostelijke sector werden zo uitgevoerd in marmer, net als de baden van beide *frigidaria* (Ceraudo, Vincenti 2018,

[54] Bovenstaande interpretatie van het grondplan werd vooral gebaseerd op mondelinge communicatie (Ceraudo, Ugolini 2016), op eigen observaties en op de meest recente versie van het grondplan, uit Ceraudo G., Murro G., Malakuczi V., Monastero G., 2018, Il progetto Metateca ad Aquinum. Una prospettiva "aumentata" per conoscenza e fruizione, *Studi Cassinati* 2018/1, Geraadpleegd op 12 juli 2017 op https://www.cdsconlus.it/index.php/2018/04/28/progetto-metateca-ad-aquinum-prospettiva-aumentata-conoscenza-fruizione/.

261). Marmer werd, ondanks de duidelijke sporen van intensieve spoliatie, in grote mate geattesteerd tussen het instortingspuin van het gebouw en het is dus waarschijnlijk dat de muren van verschillende ruimtes van het complex met marmerplaten werden bekleed. De originele marmeren zitbanken van de *latrinae* werden in zeer goede bewaringstoestand aangetroffen. Langs de wand van het noordelijke *apodyterium* werd een stuk beschilderde muurplaaster *in situ* aangetroffen (Ceraudo et al. 2017). Fragmenten gekleurde *intonaco* in de puinlaag doorheen de opgegraven ruimtes tonen de aanwezigheid van deze vorm van muur- of gewelfdecoratie op verschillende plaatsen aan. Verder werden ook grote hoeveelheden felgekleurde glazen *tesserae* aangetroffen, vermoedelijk afkomstig van de plafonddecoratie[55]. In de zone van de *palaestra* werden verschillende gesculpteerde onderdelen aangetroffen waaronder een tafelpoot met leeuwenornament, een hoofd van een standbeeld, mogelijk te identificeren met een personage uit de cirkel van de Julisch-Claudische dynastie, een reeks gecanneleerde zuilen, die mogelijk afkomstig zijn uit de *porticus* van de thermen en werden opgestapeld voor export en hergebruik (Ceraudo et al. 2017).

2.4.1.2 Mozaïeken

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het *atrium/apodyterium* van de westelijke sector (A27) werd gedecoreerd met een zwart-wit mozaïek met geometrisch ontwerp (figuur 146). De boord wordt gevormd door twee opeenvolgende zwarte lijnen, de buitenste breder dan de binnenste. Het mozaïekveld wordt gevormd door een rooster van kleine en grote witte vierkanten die van elkaar worden gescheiden door kleine rechthoeken met een zwarte omlijning (variatie op Balmelle et al. 1985, pl. 142a). Binnenin de grote witte vierkanten worden drie verschillende motieven, die diagonaal werden geordend, aangetroffen. Het betreft variaties op het thema van het vierkant – afwisselend omgeven door een dunne zwarte boord, voorzien van concave zijdes en omringd door een dikke zwarte rand – dat 45° gedraaid is t.o.v. het omsluitende vierkant. Centraal binnen de vloer wordt een ander patroon aangetroffen. Het lijkt te gaan om een soort kader voor een bekken of fontein centraal in de ruimte. Het mozaïek wordt van het vorige gescheiden door een reeks van drie witte en twee zwarte banden en van de centrale structuur afgeboord door een gelijkaardige sequentie van witte en zwarte boorden. Het veld wordt opgevuld door een

[55] Gebaseerd op eigen observaties uit juli 2016.

meandermotief met een vlecht van twee strengen waartussen zich rechthoeken bevinden met opeengestapelde witte driehoeken tegen een zwarte achtergrond langs weerszijden van een centrale witte ruit. De hoeken van het centrale deel worden gedecoreerd door een zwart vierkant dat een wit, 45° gedraaid vierkant insluit waarbinnen zich een kleiner zwart vierkant bevindt met dezelfde oriëntatie als het eerste. Deze motieven worden naar binnen toe omgeven door een variatie op de rechthoeken met gestapelde driehoeken en centrale ruit (Ceraudo, Vincenti 2018, 462-463). Het mozaïek wordt op basis van stijl en context gedateerd in de 2e-eeuwse uitbreidingsfase (Ceraudo, Vincenti 2018, 466).

Het aangrenzende *frigidarium* (A28) werd eveneens voorzien van een vloermozaïek in zwart-wit. Tegen een zwarte achtergrond tekent zich een patroon af van witte kruisjes, gevormd rond een centrale zwarte *tessera* (figuur 147) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 108a). Opnieuw wordt de centrale zone rondom de plaats van een oorspronkelijk *labrum* met een ander mozaïek ingevuld. Dit paneel wordt afgeboord van het overige veld door een witte band en gevuld met een mozaïek van zwarte *tesserae* met onregelmatige marmerinclusies, verschillend in soort, kleur, vorm en grootte (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 106a; Ceraudo et al. 2017; Ceraudo, Vincenti 2018, 463). In het oostelijke deel van de ruimte werd een grote mozaïekinscriptie (ca. 9,70 m x 0,80 m) vastgesteld waarvan de tekst – uitgevoerd in zwarte *tesserae* tegen een witte achtergrond – naar de westelijke toegang is georiënteerd (figuur 148). De boord wordt gevormd door een witte en een zwarte band. De tekst "M. VECCIVS M. F. II VIR QVINQ(VENNALIS) [ITE]R(VM) BALNEVM VIRILE ET MVLIEBR(E), CRYPTAM, PALAEST(RAM), / ORNAMENTA DE SVA P[ECV]NIA FACIVNDA CVRAVIT" geeft de naam van de opdrachtgever en sponsor van de thermen, bevestigt het bestaan van twee sectoren: één voor mannen, één voor vrouwen, van een *crypta*[56], van een *palaestra* en van een uitgedacht decoratief schema. De inscriptie wordt door een plaatselijke restauratie m.b.v. zwarte *tesserae* doorsneden, maar de lezing wordt niet beïnvloed (Ceraudo et al. 2017; Ceraudo, Vincenti 2018, 462-463). Dit mozaïek werd stilistisch en paleografisch gedateerd in de eerste Julisch-Claudische fase van het gebouw (Ceraudo, Vincenti 2018, 464, 466).

In de rechthoekige ruimte in het noordoosten van het *frigidarium* (A18) (ca. 3,5 m x 8 m) bleef het originele vloermozaïek deels bewaard. Het betreft een eenvoudig wit mozaïekveld, omgeven door een dubbele zwarte band (figuur 147) (Albiero et al. 2014, 12).

[56] Mogelijk te identificeren met een soort overdekte wandelgang rondom de *palaestra* (Ceraudo et al. 2017).

Het mozaïek van *caldarium* (A47) ging bijna volledig verloren. Het werd in elk geval omgeven door een witte band en een zwarte meander van swastika's, gevat tussen twee zwarte lijnen (figuur 149) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 35f). Het centrale deel ging verloren waardoor geen algehele reconstructie en precieze datering mogelijk is. Het mozaïek wordt nog verder bestudeerd (Ceraudo, Vincenti 2018, 464). Tijdens de opgravingen in deze ruimte werden in verhouding veel meer witte *tesserae* aangetroffen, alsook grote mozaïekstukken van louter witte *tesserae*. Geen verdere sporen van motieven – die eventueel in zwart tegen deze achtergrond zouden zijn uitgewerkt – werden tijdens de opgravingen geregistreerd[57].

Het *frigidarium* (A13) in de oostelijke zijde van het complex werd eveneens voorzien van een geometrische mozaïekvloer in zwart-wit, gelijkaardig aan deze van het westelijke *frigidarium* (figuur 150) Hier betreft het echter een wit vloermozaïek met een netwerk van zwarte kruisjes, telkens gevormd rond een centrale witte *tessera* (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 108a). De boord wordt gevormd door een dubbele zwarte band. Centraal wordt het veld opnieuw doorbroken door een geometrisch *emblema*, eveneens omgeven door een dubbele zwarte band en opgevuld met een patroon van zwarte zeshoeken met witte contouren (cf. Balmelle et al. 1985, 204a). Verder naar het westen bevindt zich opnieuw een inscriptie (figuur 151), ditmaal binnen een *tabula ansata*, georiënteerd naar het oosten, waarvan een groot deel echter verloren ging. De namen van twee personages, C. Plotinus Albanus en C. Mevius Festus, vermoedelijk de donoren van het mozaïek, bleven bewaard, alsook een gestileerde *hedera* en het begin van de derde regel. Het mozaïek werd ernstig verstoord en vertoont verschillende aanwijzingen van antieke reparaties. Het originele mozaïek dateert vermoedelijk uit de eerste fase van het badgebouw (Ceraudo, Molle, Nonnis 2013; Ceraudo, Vincenti 2015, 258-259; Ceraudo, Murro 2016a, 55; Ceraudo, Vincenti 2018, 464).

ii. Figuratieve mozaïeken

De drempel tussen het *atrium/apodyterium* (A27) en het *frigidarium* (A28) werd verfraaid door een figuratief mozaïek, uitgevoerd in zwart-wit. Tussen twee vlechten, bestaande uit drie witte strengen tegen een zwarte achtergrond (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 72b) worden drie zeedieren afgebeeld (figuur 152). Het gaat om een vis, een dolfijn en een derde, wegens hiaten moeilijk

[57] Gebaseerd op eigen observaties tijdens het verwijderen van de puinlaag tussen de *pilae* van het *hypocaustum* in kamer A47.

te identificeren dier, mogelijk een zeepanter. Het mozaïek dateert vermoedelijk in de tweede fase van het badgebouw (Ceraudo, Vincenti 2018, 463, 466).

De *latrinae* (A20) (ca. 3 m x 7,70 m), in het noordwesten aansluitend bij het grote westelijke *frigidarium* (A28), werden gedecoreerd met een figuratief vloermozaïek in zwart-wit. Het betreft een nilotisch tafereel omgeven door een witte band en een zwarte boord (figuur 153, 154). Het figuratieve veld bevat zwarte figuren die een rivieromgeving suggereren tegen een witte achtergrond. Verschillende dieren, zoals een eend, een krokodil, een aal, een schildpad en andere rivierfauna worden voorgesteld. Centraal bevindt zich een schip waarvan de boeg wordt voorzien van een ezelskop en waarbinnen zich een aantal figuren bevinden. Het gaat om een koppel middenin een erotische scène of *symplegma*, een gewapende pygmee en een soort Anubis-figuur aan de riemen. Een vijfde personage wordt voor het schip voorgesteld. De voorstelling van het water is origineel en kent geen directe parallellen. Het mozaïek werd op basis van stijl en iconografische criteria gedateerd rond het midden van de 2^{e} eeuw o.t. (Albiero et al. 2014, 13; Ceraudo, Vincenti 2015, 260-262).

Het *tepidarium*-mozaïek ging, wegens de fragiele aard van de *suspensurae*, grotendeels verloren. Een zeer hypothetische reconstructie van het volledige mozaïekveld kan worden gedaan op basis van de overgeleverde elementen. De boord bestaat uit een eenvoudige zwarte lijn rondom de verschillende panelen. Het mozaïektapijt zou bestaan kunnen hebben uit een reeks dieren van zowel realistische als fantastische aard, uitgevoerd in zwart tegen een witte achtergrond, elk binnen een eigen kader. Slechts drie dergelijke panelen werden echter overgeleverd. Het gaat om een mariene panter, een zee-griffioen en een neushoorn (figuur 155). Dit laatste dier, dat eerder zelden voorkomt in de mozaïekkunst, wordt in het oosten geflankeerd door een krater[58] (Ceraudo, Vincenti 2018, 463-464). De plaats van deze mozaïeken: voor de ingang vanaf het *frigidarium*, in een nis langs de westelijke zijde en op de drempel met het *caldarium* (A47), is echter opvallend. Deze significante plaatsen binnen de ruimte kunnen de bewaring van het mozaïek op deze plaatsen enerzijds hebben bevorderd. Anderzijds is het misschien enigszins voorbarig om een gehele vloerbedekking met gelijkaardige panelen te reconstrueren enkel op basis van deze specifieke onderdelen, hoewel de plaatsing van het mozaïek vóór – en niet in – de doorgang naar het *frigidarium* dit misschien wel lijkt te

[58] Voor de krater als veelvoorkomend motief cf. supra, infra. De asymmetrie van de enkele krater op deze plaats in het neushoornmozaïek kan te maken hebben met de fragmentaire bewaringstoestand van het mozaïek (Ceraudo, Vincenti 2018, 464).

suggereren. Ceraudo en Vincenti (2018, 466) schrijven het mozaïek toe aan de 2e-eeuwse fase van de thermen.

Op de noordelijke drempel van het oostelijke *frigidarium* (A13) werd een figuratieve voorstelling van een zwarte dolfijn tegen een witte achtergrond, omgeven door een zwart kader, vastgesteld (figuur 156). Het mozaïek lijkt te behoren tot de originele decoratie van het badgebouw uit de eerste constructiefase en werd doorsneden door een latere verstoring. Een gelijkaardig – zo niet identiek – mozaïek kan op de symmetrische drempel in het zuiden van de ruimte worden verondersteld. Het oorspronkelijke mozaïek werd op deze plaats echter vervangen door een stenen plaat (Ceraudo, Vincenti 2015, 259-260).

2.4.1.3 Conclusie

Het mozaïekensemble van de reeds opgegraven ruimtes bestaat uit zowel geometrische als figuratieve vloeren, in verschillende staat van bewaring, maar allemaal uitgevoerd in zwart-wit. De vloeren dateren vermoedelijk tot de twee constructiefases van het gebouw in de Augusteïsche/Julisch-Claudische periode en in de loop van de 2e eeuw o.t.

Over het algemeen bleven de vloerniveaus van de verwarmde ruimtes in mindere mate bewaard, wat een reconstructie van de mozaïeken in deze ruimtes bemoeilijkt. Beide *frigidaria* worden gekenmerkt door een zeer gelijkaardige vloerbekleding in mozaïek met invers kleurcontrast in zwart-wit of wit-zwart. Het centrale deel van het westelijke *frigidarium* bevat echter wel veelkleurige marmerincrustaties. Binnen beide ruimtes werd bovendien een mozaïekinscriptie vastgesteld. Deze in het grote westelijke *frigidarium* bevat een zeer duidelijke verwijzing naar de opdrachtgever voor de decoratie en dus ook voor de mozaïeken. Het gaat om een magistraat, een *duumvir*, die de thermen echter met eigen middelen bekostigt. De andere inscriptie ging helaas deels verloren. Beide inscripties zijn meteen leesbaar voor wie de thermen betreedt langs het (voorlopig hypothetische) oostelijke en westelijke *vestibulum*. Een groot prestige straalt af van deze panelen, die geïntegreerd werden in een eerder sobere achtergrond. De inscriptie van het westelijke *frigidarium* valt extra op dankzij haar witte achtergrond binnen een verder zwartgekleurde vloer. Ook in het westelijke *atrium/apodyterium* wordt een gelijkaardige opbouw van de vloer opgemerkt. Hier werd echter geen inscriptie aangetroffen. Opnieuw wordt het belang van het *frigidarium* in de articulatie van het prestige van de thermen en van haar bouwheer aangetoond.

De figuratieve scènes kaderen vooral in de maritieme en nilotische wereld. Realistische of fantastische zeedieren worden voornamelijk op de drempels tussen de verschillende ruimtes

vastgesteld. Op de drempel tussen het *tepidarium* en het *caldarium* van de westelijke sector bevindt zich verder een neushoorn, die eerder in nilotische context kan worden gekaderd (Ceraudo, Vincenti 2018, 463-464). Deze thematiek is verwant aan het thema van de latrines, die zeer luxueus werden gedecoreerd met marmeren banken en een uitgewerkt zwart-wit vloermozaïek, wat het belang van deze ruimte binnen het gebouw onderstreept. De krater die nabij de neushoorn werd vastgesteld is een frequent gegeven in de mozaïekkunst binnen badcontexten. Als symbool van water, overvloed, de dionysische geneugten des levens etc. wordt deze wel eens als geluksbrenger geïnterpreteerd. Ook het mozaïek van de latrines kan in dit kader worden aangehaald. De overvloed van het vruchtbare Nijllandschap, de (rituele) erotische scène en het schijnbare komische parodiërende effect van het tafereel lijken het geheel eveneens in een (dionysische) context van het genieten van het leven en van de aangename omgeving te brengen. De associatie met water kan in alle figuratieve mozaïeken worden teruggevonden.

Naast mozaïekvloeren werden ook andere vormen van vloerbekleding geattesteerd, zoals *cocciopesto*, *opus spicatum* en marmerplaten. Marmer werd zo gehanteerd in de baden van beide *frigidaria* en in een groot deel van de oostelijke sector, die geïnterpreteerd wordt als deze voorbehouden voor de vrouwen. Dit lijkt enigszins verwonderlijk in het licht van het extensieve gebruik van mozaïeken in de westelijke 'mannelijke' sector. Of deze decoratieve keuze toe te schrijven is aan de kleinere dimensies, aan de wens tot een meer luxueuze uitvoer van dit deel – al dan niet te identificeren met het vrouwelijke bad –, aan chronologische verschillen (de oriëntatie van het *frigidarium* wijkt in deze zone af van de rest van het gebouw) etc. is echter (vooralsnog) niet duidelijk.

Het zwart-wit kleurenpalet wordt door andere decoratievormen aangevuld. Zo werden verschillende fragmenten veelkleurig marmer, afkomstig van de wanddecoratie en beschilderde muurpleister aangetroffen tussen de puinlagen. Veelkleurige glazen *tesserae* getuigen verder van schitterende en kleurrijke gewelfmozaïeken in bepaalde delen van het complex.

2.5 Grumentum (Grumento Nova, Basilicata, Italië) (kaart 5, 17, 18)

De antieke site Grumentum, nabij het hedendaagse Grumento Nova, is gelegen in Zuid-Italië, in de regio Basilicata, in de vallei van de rivier Agri op een verhoogd plateau (ca. 585 m boven zeeniveau). De stad, gelokaliseerd in het binnenland van het oorspronkelijke gebied van de *Lucani*, bevond zich in de Romeinse periode langs een belangrijk wegenknooppunt van de *Via Herculia* en de *Via Popilia* (Thaler 2002; Zschätzsch et al. 2011, 31; Giardino s.d.; Sordiano, Camerlengo s.d.).

Grumentum duikt voor het eerst op in de historische bronnen in de context van de Tweede Punische Oorlog (Livius XXIII.37.10; XXVII.41) en wordt vervolgens door verschillende auteurs vermeld in de historiografie van de burgeroorlogen in de 1e eeuw v.o.t. (o.a. Appianus, *Bellum Civile* I.41). Het lijkt aannemelijk dat de inheemse Lucanische nederzetting, die invloeden vertoont van het Griekse *Magna Graecia*, wordt omgevormd tot Romeins stad rond dezelfde periode als het nabijgelegen Venusia (ca. 219 v.o.t.). De omvorming tot *colonia* kan vermoedelijk worden gesitueerd rond 59 v.o.t. (Thaler 2002; Mastrocinque s.d. a).

Systematische opgravingen vonden plaats binnen en rondom de antieke stad vanaf 1964 (Tarlano s.d.). Hierbij werden sporen aangetroffen van de vroegste paleolithische en neolithische occupatie van de Agri-vallei, alsook van de aanwezigheid van brons- en ijzertijdgroepen (Bianco, Preite, Natali s.d.). De bloeiende pre-Romeinse, Lucanische bewoning van het gebied werd o.a. via necropolen geattesteerd (Mastrocinque s.d. a).

De Romeinse stad wordt omgeven door een stadsmuur (ca. 3000 m lang) die een oppervlakte van ca. 25 à 30 ha insluit en de natuurlijke randen van de helling volgt (kaart 17). Vermoedelijk werd de muur voorzien van zes stadspoorten. Deze werden echter nog niet verder onderzocht. Een orthogonaal stratennet van drie lange noordoost-zuidwest georiënteerde *decumani* en diverse kortere zuidoost-noordwest georiënteerde *cardines* tekent zich af (kaart 18) (Thaler 2002; Giardino s.d.; Sordiano, Camerlengo s.d.). Verschillende private en publieke gebouwen en structuren kwamen reeds via archeologische prospectie en opgravingen aan het licht binnen en buiten de stad. Bepaalde structuren bleven bovendien steeds (gedeeltelijk) zichtbaar. Op een min of meer centrale positie bevindt zich zo het antieke *forum*, omgeven door een portiek en

uitgerust met twee podiumtempels en een *basilica*. Verder werden ook reeds twee andere tempels uit de keizertijd, een amfitheater, een theater, een aquaduct, private woningen, delen van straten, graven en thermencomplexen geattesteerd. De zogenaamde *Terme repubblicane* bevinden zich ten zuidoosten van het *forum*. Een tweede badcomplex wordt in het noordoosten van dit centrale plein gesitueerd (kaart 17) (Thaler 2002; Zschätzsch et al. 2011, 31; Mastrocinque s.d. b; Sordiano, Camerlengo s.d.).

2.5.1 Thermen uit de keizertijd (*Terme imperiali*)

2.5.1.1 Architectuur

De *Terme imperiali* bevinden zich in het centrale stadsdeel, ten noordoosten van het *forum*, langsheen de *decumanus inferior* (kaart 17, B) (Thaler 2009, 323; Zschätzsch et al. 2011, 31). Het gebouw, dat reeds sinds de jaren 1970 als vermoedelijk thermencomplex werd geïdentificeerd, werd opgegraven tussen 1999 en 2003 door de Universiteit van Innsbruck (Schmiedt 1970, 100; Thaler 2002; 2009, 322-323; Tarlano, Thaler, Zschätzsch s.d.).

15 ruimtes, georiënteerd volgens het stratennet en georganiseerd volgens het rijtype met retrograde parcours werden aangetroffen (figuur 157). De hoofdingang bevindt zich in de zuidzijde, langs de *decumanus inferior*. De oostelijke façade grenst aan een *cardo* (Thaler 2002; 2009, 325; Zschätzsch et al. 2011, 31: Tarlano, Thaler, Zschätzsch s.d.). Via een hal (50) wordt vanaf de *decumanus* toegang verschaft tot de *latrinae* (46; ca. 7,50 m x 6,00 m) of tot het centrale *frigidarium* (48; ca. 7,00 m x 8,00 m). Deze koude ruimte is voorzien van twee *piscinae*, waarvan de zuidelijke (49; ca. 6,30 m x 7,30 m x 1,20 m) voorzien werd van een absidaal uiteinde, terwijl de noordelijke (44; ca. 4,85 m x 3,85 m x 0,60 m) een rechthoekige vorm kent. Beide baden werden origineel bekleed met marmer (Thaler 2002; 2009, 325; Zschätzsch 2009, 342; Zschätzsch et al. 2011, 31). In het zuidelijke *piscina* werden fragmenten van vier standbeelden aangetroffen. Deze sculpturen, vermoedelijk afkomstig uit nissen in de wanden van het bad, betreffen voorstellingen van twee nimfen, van Dionysos en van Aphrodite[59] (Thaler 2009, 326-327). De kleine ruimte (10) in het noordwesten van het *frigidarium* functioneerde mogelijk als *apodyterium* maar werd niet volledig opgegraven. Van hieruit wordt toegang verschaft tot een eerste verwarmde ruimte (6), die eveneens te bereiken

[59] De associatie van nimfen en van deze twee goden met thermen is een wijdverspreid gegeven. Aphrodite en Dionysos staan symbool voor de verheerlijking van het (jonge) lichaam, het (lichamelijke) genot, het geluk etc.

is via tussenruimte 12 vanuit het *frigidarium*. Een tweede verwarmde ruimte (5; ca. 7,20 m x 6,10 m) geeft vervolgens uit op het *caldarium* (4) met absidaal uiteinde dat is voorzien van twee *alvei* in de noord- en zuidzijde. Ruimte 51 kan worden geïdentificeerd als dienstruimte voor de verwarming van de baden (Thaler 2002; 2009, 327-238; Zschätzsch 2006, 19; 2009, 341; Zschätzsch et al. 2011, 31-32; Tarlano, Thaler, Zschätzsch s.d.). Ten noorden van het *frigidarium* bevindt zich verder een grote hal (45; ca. 17,00 m x 7,00 m) die van de koude baden is afgesloten via een zuilendoorgang, voorzien van marmeren drempelplaten (Thaler 2002). Mogelijk gaat het om een overdekte zaal voor sportbeoefening, ontmoetingen etc. Aansluitend hierbij bevinden zich twee ruimtes met onbekende functie (43; ca. 5,80 m x 3,00 m; en 37) (Zschätzsch 2006, 20; 2009, 341). Deze zouden eventueel een verbinding kunnen vormen tussen de eigenlijke badzalen en een hypothetische *palaestra* langs de noordwestelijke flank van het gebouw.

Het badcomplex werd vermoedelijk geconstrueerd op een eerdere, republikeinse structuur rond 60 v.o.t. Het bleef mogelijk in gebruik tot in de 4^{e} eeuw o.t., waarna de functie van het gebouw – dat vermoedelijk werd beschadigd door aardbevingen – verschuift. Het wordt ingevuld als residentieel, artisanaal en later funerair gebied (Thaler 2009, 324-325; Zschätzsch 2011, 32-41).

Het gebouw lijkt zeer luxueus gedecoreerd te zijn geweest. Naast de eerder vermelde sculptuur, werden eveneens verschillende kleurrijke en witte marmerfragmenten – afkomstig van de wanden, waterbekkens en drempels –, veelkleurige glazen mozaïektesserae – oorspronkelijk voor gewelf- en/of muurdecoratie –, fragmenten van muurschilderingen, architecturale sculptuur en vloermozaïeken aangetroffen (Thaler 2002; Zschätzsch 2006, 18; Thaler 2009, 325-327; Zschätzsch et al. 2011, 32).

2.5.1.2 Mozaïeken

In acht van de opgegraven ruimtes werd het gebruik van mozaïekvloeren vastgesteld. Slechts in vier ervan kon het originele patroon worden gereconstrueerd. De overige kamers (4, 6, 12 en 50) bevatten nog slechts beperkte onderdelen *in situ* en/of een zeer grote kwantiteit van *tesserae* in het instortingspuin. Ruimte 50 werd waarschijnlijk gedecoreerd met een eenvoudig, monochroom mozaïek van witte *tesserae* (Thaler 2002; Zschätzsch 2006, 18; 2009, 340). De mozaïekvloeren behoren vermoedelijk tot de 2^{e}-3^{e} eeuw o.t. (Zschätzsch 2009, 343). Deze datering lijkt te berusten op enkele archeologische gegevens en op basis van de vergelijking met gekende mozaïeken.

i. Niet-figuratieve mozaïeken

Het *tepidarium* (5) werd gedecoreerd met een vloermozaïek, opgebouwd uit een geometrisch zwart-wit patroon, waarvan ca. 20% bewaard bleef (figuur 158). Het mozaïekveld wordt omgeven door een brede witte band (ca. 70 cm), een dunne zwarte lijn (ca. 5 cm), een witte band (ca. 10 cm) en een nieuwe dunne zwarte lijn (ca. 5 cm). Deze boord omsluit een mozaïektapijt, opgebouwd uit witte ellipsen, afwisselend liggend en staand weergegeven, parallel met de muren, ter vorming van kleine en grote zwarte vierkanten met concave zijden (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 252d). De grote vierkanten omsluiten een geschrankt wit vierkant. Vergelijkbare mozaïeken, meestal met obliek geschikte ellipsen, werden gedateerd in de Severische periode, aan het begin van de 3e eeuw o.t. (Zschätzsch 2006, 19-20; 2009, 341).

Het mozaïek van de kleine ruimte (43) ten noordoosten van de grote zaal (45) bleef relatief goed bewaard. Het volledige vloeroppervlak werd bekleed met donkergroene *tesserae* die op ca. 50 cm van de rand worden onderbroken door een wit patroon van aaneengesloten vierkanten (2 rijen van 5) die telkens zijn opgevuld met een patroon van rechthoeken rondom een centraal vierkant (figuur 159) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 94a). Dit patroon komt relatief vaak voor in Italië, vooral gedurende de 1e eeuw o.t., meestal echter met omgekeerd kleurgebruik en wordt ook frequent aangetroffen in Noord-Afrika tot in de 3e en 4e eeuw o.t. (Zschätzsch 2006, 20; 2009, 341).

De aangrenzende grote hal (45) werd voorzien van een uitgewerkt geometrisch/floraal vloermozaïek, opgebouwd uit witte en zwarte *tesserae*. Het originele mozaïek werd omgeven door een brede witte boord (ca. 60 cm) en een kader van twee zwarte lijnen waartussen zich een florale band (ca. 23 cm) bevindt. Deze band bestaat uit een reeks schuin geplaatste S-motieven die uitlopen in een voluut en in afwisselend staande en hangende palmetten met drie bladeren (figuur 160) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 92a; Zschätzsch 2006, 20; 2009, 341-342). Het mozaïekveld wordt gedecoreerd met een patroon van langwerpige achthoeken die elkaar oversnijden ter vorming van een centraal vierkant, omgeven door twee regelmatige en twee langgerekte zeshoeken. De ingesloten figuren bevatten telkens eigen ornamenten. Zo wordt het centrale vierkant opgevuld met een kleiner concentrisch vierkant met daarbinnen een rozet met vier blaadjes, worden de regelmatige zeshoeken gedecoreerd met een kleinere zeshoek met ingesloten floraal motief bestaande uit drie bloemen rondom een centrale cirkel, en worden de langwerpige zeshoeken gevuld door een geschrankt vierkant met een centraal zwart punt, waarvan twee hoekpunten dienstdoen als basis voor twee schilden (figuur 161, 162) (cf. Balmelle et al. 1985, pl. 172a; Zschätzsch 2006, 20-21; 2009, 342). Verschillende antieke

reparaties kunnen worden onderscheiden (figuur 162). Terwijl de eerste – zij het onhandig – rekening probeert te houden met het originele patroon, gaat de tekening in de tweede reparatie verloren (Zschätzsch 2006, 20-22; 2009, 342). Vergelijkbare mozaïeken zijn zeldzaam en voornamelijk aan te treffen in Noord-Afrika tussen de 2e en 4e eeuw o.t. (Zschätzsch 2006, 23; 2009, 342).

ii. Figuratieve mozaïeken

Het *frigidarium*-mozaïek is het enige (bewaarde) figuratieve mozaïek binnen het complex (figuur 163). Het werd opgebouwd met witte, zwarte, grijze, donkerblauwe, turquoise en groene *tesserae*, maar heeft een algemeen zwart-wit effect. De boord bestaat uit een dikke grijze band (ca. 55,50 cm), gevolgd door een witte (ca. 7 cm) en zwarte boord (ca. 6 cm), die het kader vormt van een figuratieve/florale boord die op zijn beurt van het centrale *emblema* wordt gescheiden door een smalle donkere lijn (ca. 3 cm). Binnen deze boord worden langs de vier zijden florale elementen, die voortkomen uit een centrale acanthusplant met drie bladeren, voorgesteld. In elke hoek bevindt zich een mannelijk figuur met slangenbenen en opgeheven armen, schijnbaar ter ondersteuning van het *emblema*. Deze figuren zijn enigszins geïndividualiseerd uitgevoerd in zwart met witte interne detaillering. Verschillende details van deze *Gigantes* of tritons zijn eerder schematisch uitgevoerd (Zschätzsch 2006, 23; 2009, 342). Centraal wordt het mozaïek gekenmerkt door een figuratief patroon van 50 vissen, enigszins symmetrisch geordend tussen de lange golven, rondom een centrale figuur. De mozaïekkunstenaar lijkt een klein grapje te introduceren in de noordelijke hoek van de vloer door een van de vissen in de mond te laten zwemmen van een grotere vis. De centrale Scylla met naakt bovenlichaam en opgeheven armen waarin ze een riem vasthoudt, wordt eveneens relatief schematisch weergegeven (Zschätzsch 2006, 23-25; 2009, 342-343). Verschillende lacunes en antieke reparaties kunnen worden opgemerkt (Zschätzsch 2006, 23; 2009, 342).

Directe parallellen voor het gehele mozaïek zijn niet voorhanden, hetgeen een datering bemoeilijkt. Op basis van stilistische en archeologische gegevens wordt het mozaïek door Zschätzsch (2006, 26-29; 2009, 343) ten vroegste in de 2e eeuw o.t. gedateerd. Opvallend is de gelijkenis van het mozaïek met literaire beschrijvingen van het werk van de schilder Androkydes (4e eeuw v.o.t.) die een voorkeur lijkt te hebben gehad voor voorstellingen van Scylla omringd door vissen (Plutarchus, *moralia* 665D, 668C; Athenaeus VIII.341A; Zschätzsch 2006, 28).

2.5.1.3 Conclusie

De niet-figuratieve mozaïeken kunnen worden onderverdeeld in louter geometrische vloeren en mozaïeken met florale elementen. Ook in het figuratieve mozaïek wordt een florale band toegevoegd. Zowel het mozaïek uit de kleine ruimte (43) als dat uit de aangrenzende hal (45) wordt opgebouwd uit patronen die frequent voorkomen binnen of parallellen vertonen met de Noord-Afrikaanse mozaïekkunst. Eenvoudige geometrische patronen worden gecombineerd met florale motieven. Het figuratieve mozaïek vertoont een thematiek die direct geassocieerd wordt met water. Het paneel van louter vissen rondom een centrale Scylla, kent geen directe parallellen. Meestal worden ook andere (mythologische/fantasierijke) mariene wezens toegevoegd. Wiedler (1999, 137-138, n. 863) vermeldt naast vier Afrikaanse[60] drie Italische voorstellingen van het mythologische wezen, namelijk in Tor Marancia, Ostia (Neptunusbaden; cf. supra) en de Caracallathermen in Rome (terrassen van de westelijke *palaestra*). De Scylla van Grumentum kan hieraan worden toegevoegd. De figuur wordt georiënteerd naar de hoofdingang van het *frigidarium* vanuit ruimte 50 of 12 om meteen gezien te worden door wie de baden betreedt en door wie terugkeert van de verwarmde ruimtes van het complex. De oriëntatie van de armen en de vissen rondom, lijken vooral de doorstroom van badbezoekers richting de grote hal (45) te bevorderen, terwijl het florale fries rondom evenzeer een beweging naar de laterale baden zou kunnen stimuleren. Een grapje van de mozaïeklegger zou de gemoedelijke sfeer van de baden kunnen benadrukken.

Opnieuw wordt het enige (bewaarde) figuratieve mozaïek in het *frigidarium* aangetroffen. Het belang van de baden van deze ruimte wordt onderstreept door de decoratie in marmerplaten en de integratie van sculpturen binnen de architectuur ervan. Een groot deel van de mozaïeken binnen de verwarmde ruimtes ging evenwel verloren.

[60] Bordj el Ksar, Ammaedra, Hippo Regius, Thaenae (Dunbabin 1978, 249, 261, 262, 273).

Deel 5: Socioculturele analyse

Hoofdstuk 1
Selectie van de casestudies

1.1 Problematieken

1.1.1 Bronnenbeschikbaarheid

De selectie van casestudies voor het huidige onderzoek berust voornamelijk op de beschikbaarheid en raadpleegbaarheid van voldoende bronnenmateriaal over de besproken badgebouwen en mozaïeken. Aangezien geen eigen observaties konden worden gedaan in het kader van dit proefschrift, bleek deze situatie in verschillende gevallen (o.a. Sabratha) nog steeds relatief problematisch. Mozaïeken worden, zeker in oudere werken, veelal slechts summier of niet beschreven. Het gebrek aan aandacht voor de conservatie van deze – voornamelijk geometrische – mozaïeken, resulteerde bovendien in het verloren gaan van vele vloeren alvorens ze wetenschappelijk konden worden gedocumenteerd.

1.1.2 Datering

Deels hiermee verband houdend is ook de datering van vele vloeren problematisch. Deze is immers vaak in grote mate gebaseerd op stijlcriteria, zonder al te veel aandacht voor de archeologische context (tabel 1-3). De tabellen geven de algemene dateringscriteria[61] van de

[61] Bij datering op basis van mozaïekstijl wordt het gebouw in de eerste plaats op basis van de aangetroffen mozaïeken gedateerd. Weinig (stratigrafische) archeologische parameters lijken hierbij in rekening te zijn gebracht. Onder de datering op basis van archeologische indicatoren worden criteria begrepen voor de datering

mozaïeken binnen de 18 besproken casestudies aan. De louter stilistische dateringsbasis voor mozaïeken lijkt vooral problematisch in de Noord-Afrikaanse casestudies. Ook komen hier regelmatig onduidelijk of niet gedateerde mozaïeken voor. Ook binnen de Italische casestudies werden verschillende onzekerheden in de datering van bepaalde mozaïeken vastgesteld. In alle gevallen wordt de mozaïekstijl hier echter wel duidelijk in verband gebracht met de archeologische context van de mozaïeken en wordt op basis van dit samenspel een datering voorgesteld.

Nieuwe observaties van de situatie *in situ* zouden in bepaalde gevallen mogelijk verheldering kunnen brengen, maar zijn in andere gevallen onmogelijk geworden door het verwijderen van het mozaïek uit de originele context of de sterke degradatie ervan.

Datering mozaïeken: Noord-Afrika		
Mozaïekstijl	2	16,67%
Archeologische indicatoren + mozaïekstijl	5	41,67%
?	5	41,67%
Totaal	**12**	**100%**

Tabel 1 Overzicht van de dateringscriteria voor de vloermozaïeken van de Noord-Afrikaanse badcomplexen.

Datering mozaïeken: Italië		
Mozaïekstijl	-	-
Archeologische indicatoren + mozaïekstijl	6	100%
?	-	-
Totaal	**6**	**100%**

Tabel 2 Overzicht van de dateringscriteria voor de vloermozaïeken van de Italische badcomplexen.

van vloermozaïeken waarbij in meerdere of mindere mate rekening wordt gehouden met de archeologische context van de mozaïeken, met het vondstmateriaal en/of met epigrafische documenten. Het '?' geeft aan dat de datering- en dateringscriteria ofwel geheel onbekend zijn, onzeker zijn, of dat (de basis voor) de datering onvoldoende wordt beargumenteerd.

Datering mozaïeken: Algemeen		
Mozaïekstijl	2	11,11%
Archeologische indicatoren + mozaïekstijl	11	61,11%
?	5	27,78%
Totaal	**18**	**100%**

Tabel 3 Algemeen overzicht van de dateringscriteria voor de mozaïeken van de behandelde badcomplexen.

1.1.3 Geografische criteria en type site

De selectie betracht verder een overzicht te geven over een geografisch relatief uitgestrekt gebied. Zowel in Noord-Afrika als Italië werd daarom getracht de sites zodanig te kiezen dat ze verschillende regionen vertegenwoordigen, echter wel nog steeds bepaald door de beschikbaarheid van adequate bronnen en de chronologische kadrering van de baden rond de 2e en 3e eeuw o.t.

Er werd getracht verschillende soorten steden te betrekken in het onderzoek: van hoofdsteden als Rome en Carthago, over belangrijke handelsposten langs de kust zoals Ostia en Sabratha, tot steden van gemiddelde en kleinere omvang langs de kust (Acholla en Thaenae) of in het binnenland (Aquinum, Herdonia, Grumentum en Thamugadi). Daarnaast werd getracht verschillende categorieën van publieke baden te betrekken, waaronder de grote, zogenaamde 'imperiale' complexen, maar ook de kleinere wijkbaden en baden die misschien met bepaalde groepen in de bevolking (bv. verenigingen) kunnen worden geassocieerd.

De selectie is niet exhaustief (of statistisch relevant) en tracht slechts op basis van een beredeneerde – maar relatief willekeurige – siteselectie een aantal algemene tendensen in het gebruik van vloermozaïeken te belichten.

Hoofdstuk 2
Analyse

2.1 Ruimtelijke analyse

In dit onderdeel zal voor de bestudeerde badgebouwen kwantitatief worden nagegaan welke mozaïekencategorieën het frequentst voorkomen binnen de afzonderlijke ruimtes en welke de verschillen zijn tussen de Noord-Afrikaanse en Italische voorbeelden. Hiertoe werden alle aparte mozaïekdelen (d.w.z. onderdelen van het mozaïekensemble van het gebouw. Een vloermozaïek van een bepaalde ruimte kan verschillende delen bevatten die van elkaar worden onderscheiden door de aanwezigheid van architecturale elementen zoals nissen, *exedrae* etc.[62]) geclassificeerd. Mozaïekvloeren waarin een combinatie van geometrische, florale en/of figuratieve elementen optreedt, kunnen dus wel als één mozaïekdeel worden begrepen indien ze niet worden gedifferentieerd door de aanwezigheid van een architecturale scheiding. De verschillende stijlen die binnen dergelijke mozaïeken voorkomen worden hier apart geteld. Zo kan eenzelfde mozaïek zijn opgebouwd uit zowel geometrische als florale motieven of kunnen figuratieve elementen worden geïntegreerd in een geometrische of monochrome achtergrond. In dat geval wordt 1 mozaïekdeel geïnventariseerd, dat respectievelijk uiteenvalt in de categorieën "strenge stijl" + "florale stijl" en "figuratief" + "geometrisch/monochroom". De som van alle mozaïekdelen uit de verschillende categorieën en van de hieruit berekende percentages komt dus niet noodzakelijk overeen met het totaal van het aantal mozaïekdelen uit de tabel. Wanneer diverse figuratieve panelen, inscripties of vlakken met geometrische of florale motieven binnen eenzelfde mozaïek voorkomen, worden ze slechts eenmaal geteld. Dit om vertekeningen in de dataset door dergelijke uitgewerkte composities te minimaliseren. Om de invloed van symmetrische, zogenaamde 'imperiale' thermen (bv. Carthago en Rome) te

[62] Deze elementen worden in de tabellen geordend onder 'annexen'.

beperken, worden de mozaïeken van de symmetrische ruimtes slechts éénmaal opgenomen in de tabellen[63].

Enkel mozaïekvloeren waarvoor een datering binnen de chronologische range van deze studie (2e-3e eeuw o.t.) wordt verondersteld, worden betrokken in deze analyse.

Voor bepaalde onderdelen van de badhuizen kon het gebruik van mozaïekvloeren niet uit de beschikbare bronnen worden afgeleid. Deze ruimtes worden dan ook niet opgenomen in de onderstaande tabellen.

Een poging werd ondernomen tot het zinvol groeperen van ruimtes tot bredere categorieën van delen binnen het badgebouw. Voor elk van de groepen werden vervolgens de mozaïekvloeren van beide geografische regio's geteld.

Onder monochrome mozaïeken worden vloeren begrepen die zijn opgebouwd uit *tesserae* van eenzelfde kleur – al dan niet gelegd in een bepaald patroon (bv. schubbenpatroon). De mozaïeken van de geometrische strenge stijl worden gekenmerkt door het gebruik van louter geometrische vormen, terwijl de florale stijl gevegetaliseerde geometrische vormen bevat. De figuratieve ontwerpen worden ongeacht hun onderwerp of positie binnen het mozaïek gegroepeerd. Inscripties worden eveneens opgenomen in de tabel. Onder het '?' worden de vloeronderdelen opgenomen waarbij het gebruik van mozaïeken is gedocumenteerd, maar waarvan het gehele mozaïek verloren ging of waarvan de noodzakelijke fragmenten ter identificatie van patronen (monochroom, geometrisch [strenge stijl en/of florale stijl] en/of figuratief) ontbreken.

Wegens de eerder beperkte omvang van de huidige studie is het niet mogelijk een statistisch relevant beeld te scheppen over het mozaïekgebruik binnen badgebouwen in beide relatief brede geografische regio's binnen het chronologische kader van de 2e en 3e eeuw o.t. Onderstaande tabellen houden geen rekening met geografische of chronologische verschillen en trachten veeleer gelijkenissen en verschillen op te sporen tussen de Afrikaanse en Italische complexen. Een aantal algemene tendensen lijken echter naar voren te komen voor de bestudeerde gebouwen. Enkel een bredere geïntegreerde studie – echter buiten het realistische bereik van deze masterproef – zou dit beeld verder kunnen nuanceren, verifiëren of kunnen ontkrachten.

[63] De mozaïeken vertonen immers in grote mate een gelijke opbouw in deze twee gevallen. Beide sectoren van het badgebouw van Aquinum worden daarentegen wel afzonderlijk gecatalogiseerd daar het gaat om onderscheiden delen van hetzelfde badgebouw zonder gemeenschappelijke ruimtes.

2.1.1 Mozaïekgebruik op het niveau van de verschillend ruimtes

2.1.1.1 Ruimtes geassocieerd met de inkom van het badcomplex

Tot deze categorie behoren de ruimtes die worden geassocieerd met de toegang tot het complex. De groep omvat de *vestibula*, *atria* en *apodyteria* van de gebouwen zelf.

Inkomzalen: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	9	10	40,91%	45,45%
Geometrisch: florale stijl	-	1	-	4,55%
Figuratief	-	-	-	-
Inscripties	-		-	-
?	3		13,64%	
Totaal aantal mozaïekdelen	22		100%	
Aantal *vestibula*	13		59,09%	
Aantal *atria*	1		4,55%	
Aantal *apodyteria*	8		36,36%	
Aantal badgebouwen	10			

Tabel 4 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Noord-Afrikaanse baden.

In 10 van de 12 bestudeerde Noord-Afrikaanse badgebouwen kon enige informatie worden verkregen over de mozaïekvloeren binnen de ingangsruimtes van het complex. Het overgrote merendeel van de aangetroffen mozaïeken (minstens 19 van de 22 vloeren, 86,36%) werd (gedeeltelijk) uitgevoerd in de strenge geometrische stijl, quasi in gelijke mate in zwart-wit (9 voorbeelden) of in polychromie (10 voorbeelden). Het polychrome kleurenpalet is in verschillende vloeren eerder beperkt, terwijl andere vloeren een relatief extensief kleurgebruik vertonen.

Slechts één voorbeeld van de polychrome florale stijl werd gedocumenteerd, in combinatie met de strenge geometrische stijl. Het betreft het *atrium*-mozaïek van de Trajanusthermen in Acholla. Deze ruimte zou eventueel een soort *palaestra*-functie kunnen hebben gehad. Verder werden drie niet nader te identificeren mozaïeken gecatalogiseerd.

De mozaïekvloeren in dit gedeelte van het badgebouw vertonen algemeen een weinig complexe opbouw. Slechts één mozaïek vertoont een combinatie van de puur geometrische en de florale stijl (Acholla, Trajanusthermen). Bij de overige vloeren wordt dezelfde stijl

vastgesteld voor het gehele vloeroppervlak. Hierbinnen kan evenwel een combinatie van verschillende patronen optreden.

Inkomzalen: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	3		16,67%	
Geometrisch: strenge stijl	9	4	50,00%	22,22%
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	1	-	5,56%	-
Inscripties	-		-	-
?	1		5,56%	
Totaal aantal mozaïekdelen	18		100%	
Aantal *vestibula*	8		44,44%	
Aantal *atria*	3		16,67%	
Aantal *apodyteria*	7		38,89%	
Aantal badgebouwen	5			

Tabel 5 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Italische baden.

Inkomzalen: Italië (2)	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		16,67%	
Geometrisch: strenge stijl	2	1	33,33%	16,67%
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	1	-	16,67%	-
Inscripties	-		-	-
?	1		16,67%	
Totaal aantal mozaïekdelen	6		100%	
Aantal *vestibula*	3		50,00%	
Aantal *atria*	2		33,33%	
Aantal *apodyteria*	1		16,67%	
Aantal badgebouwen	4			

Tabel 6 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de inkom van de Italische baden zonder de gegevens uit de Thermen van Caracalla in Rome.

Ook de Italische baden bieden geen volledig beeld van het gebruik van vloermozaïeken binnen de inkomsthallen van de thermen. Gegevens voor deze ruimtes in de Forumbaden van Ostia ontbreken bijvoorbeeld volledig. Verder dient te worden opgemerkt dat de zeer uitgebreide informatie uit de Caracallathermen van Rome – met 5 geïndexeerde *vestibula*, 6 *apodyteria* en

1 *atrium* – het algemene beeld enigszins zou kunnen verstoren. Een tweede tabel waarbij de zalen van deze baden te Rome werden uitgesloten, werd daarom opgesteld.

Beide tabellen vertonen echter een voorkeur voor geometrische mozaïeken in zwart-wit en in mindere mate eveneens in polychromie. De polychrome mozaïeken worden in alle gevallen opgebouwd uit een subtiel (Rome, Thermen van Caracalla) of weinig uitgebreid (Herdonia, *atrium*/*palaestra*) kleurenpalet. Een figuratief paneel in zwart-wit werd aangetroffen in het vermoedelijke *apodyterium* van de Neptunusbaden van Ostia. Ook monochrome mozaïeken komen voor in het ingangsbereik van de Italische thermen. Een vloermozaïek uit een *vestibulum* in de thermen van Grumentum kon niet verder worden gedetermineerd.

Binnen de Italische cases komen in de ruimtes rond de ingang geen mozaïeken voor waarbij een combinatie van verschillende stijlen kan worden opgemerkt.

Zowel in Noord-Afrika als in Italië worden de meeste vloeren die kunnen worden geassocieerd met de inkom van het complex gekarakteriseerd door een geometrisch vloermozaïek in de strenge stijl. In beide gevallen komen zowel zwart-wit uitvoeringen van deze stijl als polychrome varianten voor. De polychromie wordt in alle Italische en in verschillende Afrikaanse voorbeelden gekenmerkt door een eerder beperkt kleurenpalet met subtiele kleurovergangen of wordt daarentegen net getypeerd door sterke kleurcontrasten, die doen denken aan de zwart-witstijl. In Afrika komen echter ook enkele meer uitgewerkte polychrome mozaïeken voor.

2.1.1.2 De *palaestrae*, portieken en (onoverdekte) *exedrae*

Hieronder worden de mozaïekvloeren gegroepeerd van de ruimtes van en rondom de *palaestrae* van de besproken gebouwen. *Exedrae* worden als annex geclassificeerd.

Palaestrae, portieken, exedrae: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	4	6	33,33%	50,00%
Geometrisch: florale stijl	1	2	8,33%	16,67%
Figuratief	-	-	-	-
Inscripties	-		-	
?	3		25,00%	
Totaal aantal mozaïekdelen	12		100%	
Aantal ruimtes (+ annexen)	10 (+2)		83,33% (+16,67%)	
Aantal badgebouwen	8			

Tabel 7 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Noord-Afrikaanse gebouwen.

Voor 8 van de 12 Noord-Afrikaanse badcomplexen kon enige informatie worden afgeleid over de vloerdecoratie van de *palaestra* en/of de omringende ruimtes. Niet alle complexen werden echter uitgerust met een dergelijke (open) ruimte voor sportbeoefening en recreatie. Anderzijds is het mogelijk dat deze ruimte soms niet herkend werd tijdens de opgravingen.

Het overgrote merendeel van deze ruimtes binnen de Noord-Afrikaanse gebouwen werd voorzien van geometrische vloermozaïeken in de strenge stijl (83,33%). Daarnaast wordt ook de florale stijl aangewend, zij het blijkbaar in mindere mate (25,00%) en steeds in combinatie met een geometrische of verloren gegane decoratie. Drie mozaïeken werden geregistreerd maar konden niet worden gecategoriseerd.

De combinatie van diverse mozaïekstijlen (geometrisch en floraal) binnen dezelfde ruimte wordt gedocumenteerd.

Palaestrae, portieken, exedrae: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		11,11%	
Geometrisch: strenge stijl	1	4	11,11%	44,44%
Geometrisch: florale stijl	-	1	-	11,11%
Figuratief	2	1	22,22%	11,11%
Inscripties	-		-	
?	1		11,11%	
Totaal aantal mozaïekdelen	9		100%	
Aantal ruimtes (+ annexen)	3 (+6)		33,33% (+66,67%)	
Aantal badgebouwen	4			

Tabel 8 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Italische gebouwen.

Palaestrae, portieken, exedrae: Italië (2)	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		25,00%	
Geometrisch: strenge stijl	1	1	25,00%	25,00%
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	2	-	50,00%	-
Inscripties	-		-	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	4		100%	
Aantal ruimtes (+ annexen)	2 (+2)		50,00% (+50,00%)	
Aantal badgebouwen	3			

Tabel 9 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *palaestrae*, portieken en *exedrae* van de Italische gebouwen zonder de gegevens uit de Caracallathermen in Rome.

Voor 4 van de 6 Italische gebouwen konden vloermozaïeken, geassocieerd met de *palaestra*, worden geclassificeerd. Hoewel de *palaestra* van Aquinum en de bijhorende *exedrae* reeds (deels) gekend zijn, bevatten de gepubliceerde documenten voor zover bekend geen informatie over het gebruik van vloermozaïeken binnen deze ruimte. De *palaestra* van het badcomplex van Grumentum werd niet gedocumenteerd (cf. deel 4).

Aangezien binnen de baden van Caracalla in Rome zeer veel vloermozaïeken bewaard bleven in associatie met de *palaestra* werd een aparte tabel (tabel 9) opgesteld waarin de informatie uit dit gebouw wordt weggelaten. Binnen dit imperiale complex wordt immers een zeer rijke mozaïekdecoratie aangetroffen in deze ruimtes die zich voornamelijk kenmerkt door

polychrome – hoofdzakelijk geometrische maar ook florale en figuratieve – patronen. Deze worden in de andere baden in mindere mate aangetroffen. Hier wordt veeleer een zwart-wit kleurenpalet vastgesteld, maar de beschikbare informatie uit de casestudies is relatief schaars wat duidelijke conclusies enigszins verhindert.

Figuratieve mozaïeken komen steeds voor in de annexen van de *palaestra*, niet in de ruimte zelf. Het monochrome mozaïek is afkomstig uit de *porticus* rondom de *palaestra* van de Forumbaden te Ostia.

In en rondom de *palaestra* worden stijlen gecombineerd binnen hetzelfde vloermozaïekdeel, maar ook in relatie met de annexen van de ruimtes.

Beide geografische regio's tonen een voorkeur voor geometrische motieven bij de decoratie van de *palaestra* en de omgevende ruimtes. Figuratieve panelen werden enkel in Italië vastgesteld in de annexen bij deze centrale ruimte. Stijlen worden vrij gecombineerd in het gebied rondom de *palaestra*, dat in de bestudeerde gevallen vaak gekenmerkt lijkt te zijn geweest door een verzorgd en (in meer of mindere mate) uitgewerkt geheel van mozaïekvloeren.

2.1.1.3 Het *frigidarium* en zijn annexen

Frigidarium: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	2		8,70%	
Geometrisch: strenge stijl	6	12	26,09%	52,17%
Geometrisch: florale stijl	1	6	4,35%	26,09%
Figuratief	1	12	4,35%	52,17%
Inscripties	1		4,35%	
?	4		17,39%	
Totaal aantal mozaïekdelen	23		100%	
Aantal *frigidaria* (+ annexen)	12 (+11)		52,17% (+47,83%)	
Aantal badgebouwen	10			

Tabel 10 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *frigidaria* van de Noord-Afrikaanse casestudies.

Uit tabel 10 blijkt een zeer duidelijke voorkeur voor polychromie bij de uitvoering van de verschillende mozaïekstijlen in en rondom het *frigidarium*. Toch komen ook verschillende zwart-wit mozaïeken in de verschillende stijlen voor, met een overwicht van geometrische voorstellingen in de strenge mozaïekstijl. De inscripties (twee exemplaren, beide uit het

frigidarium van de theaterbaden in Sabratha) worden, zoals gebruikelijk, uitgevoerd in zwart-wit, zij het hier wel geïntegreerd binnen twee *tondi* met subtiele polychrome voorstellingen.

Alle stijlen zijn vertegenwoordigd en worden frequent gecombineerd binnen eenzelfde mozaïek (45 geclassificeerde stijlen voor 23 mozaïekdelen uit 10 badgebouwen). Figuratieve panelen zijn relatief sterk vertegenwoordigd binnen de vloermozaïeken van Afrikaanse *frigidaria* met 13 (1 in zwart-wit[64] en 11 in polychromie) voorbeelden op 23 mozaïekonderdelen uit 10 verschillende badgebouwen. In twee gevallen (Acholla, Trajanusthermen en Sabratha, Theaterbaden) worden de figuratieve panelen geïntegreerd in een monochrome achtergrond. Puur monochrome mozaïeken werden niet aangetroffen.

In twee van de badgebouwen (Oceanusbaden en Theaterbaden, beide te Sabratha) werden twee opeenvolgende fases van het *frigidarium* geteld, waardoor het totaal van *frigidaria* het totaal van badgebouwen overschrijdt. Binnen alle Noord-Afrikaanse casestudies werd verder immers slechts één *frigidarium* – eventueel aangevuld met annexen – aangetroffen. Twee badhuizen werden niet opgenomen in tabel 10 aangezien de vloerbekleding niet kon worden afgeleid uit de beschikbare publicaties (Sabratha, *Terme a mare*) of aangezien de vloer werd gevormd door marmerplaten (Carthago, Antoninusthermen).

Frigidarium: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		12,50%	
Geometrisch: strenge stijl	4	-	50,00%	-
Geometrisch: florale stijl	1	-	12,50%	-
Figuratief	3	-	37,50%	-
Inscripties	2		25,00%	
?	1		12,50%	
Totaal aantal mozaïekdelen	8		100%	
Aantal *frigidaria* (+ annexen)	7 (+1)		87,50% (+12,50%)	
Aantal badgebouwen	5			

Tabel 11 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *frigidaria* van de Italische casestudies.

[64] Het betreft hier de zeer eenvoudige voorstelling van een drinkbeker aan weerszijden van het figuratieve paneel met de mariene *thiasos* uit de gelijknamige thermen van Acholla. Deze wordt omgeven door de enige florale zwart-wit voorstelling uit de lijst.

Wat opvalt in tabel 11 is het geheel ontbreken van polychrome mozaïeken ter decoratie van het *frigidarium* in de Italische casestudies. Deze ruimte lijkt bij voorkeur gedecoreerd te zijn geworden met figuratieve taferelen of geometrische patronen in zwart-wit. Monochrome mozaïeken komen enkel voor in de annexen van het *frigidarium* van de Forumbaden van Ostia[65], soms onderbroken door een geometrisch kader rondom een waterafvoer. De florale stijl wordt eenmaal geattesteerd in combinatie met figuratieve voorstellingen rondom het mozaïek van het kleine *frigidarium* in Grumentum. Beide inscripties zijn afkomstig uit de thermen van Aquinum, telkens uit een verschillend *frigidarium*.

Ook het badgebouw te Herdonia bezit twee *frigidaria*. Het figuratieve zwart-wit mozaïek van de kleinste van deze twee ruimtes bestaat uit twee verschillende fases, waarvan één echter gedateerd in de 4e eeuw o.t.

De vergelijking tussen beide regionen toont aan dat polychromie zeer frequent wordt aangewend in Noord-Afrikaanse *frigidaria*, terwijl deze techniek geheel ontbreekt binnen de Italische casestudies. In beide gevallen komen figuratieve taferelen relatief frequent voor. Ze worden in Noord-Afrika zowel door puur geometrische als florale mozaïeken aangevuld, terwijl het repertoire in Italië een voorkeur lijkt te hebben voor geometrische ornamenten in de strenge stijl. Daarnaast dient te worden opgemerkt dat de combinatie van verschillende stijlen binnen eenzelfde vloeroppervlak veel frequenter werd geattesteerd in de Noord-Afrikaanse mozaïeken. De Italische voorbeelden lijken eerder vast te houden aan traditionele combinaties van dezelfde stijl voor de volledige vloer. In beide gebieden komen eveneens inscripties voor op de vloeren van het *frigidarium*. Ook wordt mogelijk soms een soort imitatie van *opus sectile* binnen de vloermozaïeken aangetroffen in deze ruimtes.

2.1.1.4 De verwarmde badzalen

Zoals meermaals aangegeven bij de bespreking van de afzonderlijke casestudies (cf. deel 4) bleven de bovenste vloerniveaus die werden voorzien van mozaïekdecoratie veelal minder goed bewaard. Dit is te wijten aan de constructietechniek bovenop *suspensurae*, waardoor de vloeren van de verwarmde ruimtes gevoeliger zijn voor instorting.

[65] Het betreft vier ruimtes rondom het *frigidarium*. Aangezien het onduidelijk is uit de bronnen hoeveel ruimtes werden gedecoreerd met een monochroom mozaïek, werd de decoratie slechts éénmaal geteld.

Warme ruimtes: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		8,33%	
Geometrisch: strenge stijl	2	6	16,67	50,00%
Geometrisch: florale stijl	-	3	-	25,00%
Figuratief	-	2	-	16;67%
Inscripties	2		16,67%	
?	3		25,00%	
Totaal aantal mozaïekdelen	12		100%	
Aantal verwarmde ruimtes	12		100%	
Aantal badgebouwen	7			

Tabel 12 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de verwarmde ruimtes van de Afrikaanse cases.

Caldaria: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	1	2	33,33% [25,00%]	66,67% [50,00%]
Geometrisch: florale stijl	-	1 [2]	-	33,33% [25,00%]
Figuratief	-	1 [2]	-	33,33% [25,00%]
Inscripties	1 [2]		33,33% [25,00%]	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	3 [4]		100%	
Aantal *caldaria*	3 [4]		100%	
Aantal badgebouwen	3 [4]			

Tabel 13 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *caldaria* van de Afrikaanse cases.

Polychrome mozaïeken lijken ook voor de verwarmde badgedeeltes in Noord-Afrikaanse thermen de voorkeur te hebben genoten. Zowel geometrische, florale als figuratieve mozaïeken werden geattesteerd binnen deze categorie, terwijl twee geometrische mozaïeken in zwart-wit kon worden vastgesteld. Een monochroom mozaïek werd opgenomen in de tabel, maar zou uit een latere (niet precies gedateerde) restauratiefase kunnen stammen. Inscripties werden aangetroffen in het *caldarium* van Thaenae binnen de figuratieve medaillons en in de niet precies gedefinieerde ruimte van het verwarmde circuit binnen de Filadelfesbaden te Thamugadi. Het zou eventueel om een tweede *caldarium* kunnen gaan. De mozaïeken werden daarom eveneens toegevoegd in de tweede tabel, in het totaal dat tussen vierkante haken werd

geplaatst. Een groot deel van de mozaïeken uit de verwarmde ruimtes kon niet worden geïdentificeerd. Deze categorie is vermoedelijk groter dan de tabel laat uitschijnen, aangezien voor veel badgebouwen a.d.h.v. de beschikbare documentatie niet met voldoende zekerheid kon worden uitgemaakt of de verwarmde ruimtes met vloermozaïeken werden gedecoreerd. Een aantal ruimtes werd echter zeker bekleed met marmeren vloerplaten.

De combinatie van stijlen binnen dezelfde vloer werd in verschillende voorbeelden vastgesteld.

Warme ruimtes: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		12,50%	
Geometrisch: strenge stijl	2	-	25,00%	-
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	3	-	37,50%	-
Inscripties	1		-	
?	6		75,00%	
Totaal aantal mozaïekdelen	8		100%	
Aantal verwarmde ruimtes	8		100%	
Aantal badgebouwen	5			

Tabel 14 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de verwarmde ruimtes van de Italische cases.

Caldaria: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	1	-	33,33%	-
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	-	-	-	-
Inscripties	-		-	
?	3		100%	
Totaal aantal mozaïekdelen	3		100%	
Aantal *caldaria*	3		100%	
Aantal badgebouwen	3			

Tabel 15 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *caldaria* van de Italische cases.

Binnen de Italische casestudies valt het geheel ontbreken van polychrome mozaïeken op. Een relatief groot aandeel van de vastgestelde mozaïeken kon echter slechts gedeeltelijk of niet worden gereconstrueerd. Het gecatalogiseerde monochrome mozaïekveld bevat verschillende zeer verspreide figuratieve voorstellingen en inscripties, maar moet mogelijkerwijze in de late

3e of vroege 4e eeuw o.t. gedateerd worden. Verder werden 2 overige figuratieve, alsook 2 geometrische zwart-wit mozaïeken gerapporteerd. Over de combinatie van verschillende stijlen binnen hetzelfde vloeroppervlak kunnen door de fragmentaire aard van de mozaïeken weinig uitspraken worden gedaan.

Voor verschillende badgebouwen wordt het gebruik *opus sectile*-vloeren in de verwarmde delen gedocumenteerd.

Algemene conclusies lijken moeilijk wegens het ontbreken van duidelijke aanwijzingen over de decoratie van (grotendeels) verwoeste vloerniveaus binnen de verwarmde delen. Toch kan worden vastgesteld dat mozaïeken zowel in Noord-Afrika als in Italië voor de vloerbekleding van deze ruimtes werden gebruikt. In bepaalde gebouwen/ruimtes wordt echter het gebruik van marmerplaten gedocumenteerd. De decoratie van het vloerniveau kon echter niet voor alle gebouwen/ruimtes duidelijk uit de bronnen worden afgeleid.

Uit de Noord-Afrikaanse gegevens blijkt een voorkeur voor polychrome mozaïeken, een categorie die volledig lijkt te ontbreken binnen de Italische dataset. Figuratieve voorstellingen komen in beide regio's voor, aangevuld door geometrische mozaïeken in de strenge en florale stijl in Noord-Afrika, en puur geometrische mozaïeken in de strenge stijl in Italië. In deze laatste regio werden geen florale mozaïeken binnen de verwarmde ruimtes van de besproken casestudies gedocumenteerd. Diverse stijlen lijken in beide gebieden te worden gecombineerd binnen eenzelfde vloermozaïek.

2.1.1.5 De *latrinae*

Latrinae: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		25,00%	
Geometrisch: strenge stijl	1	1	25,00%	25,00%
Geometrisch: florale stijl	1	1	25,00%	25,00%
Figuratief	-	1	-	25,00%
Inscripties	-		-	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	4		100%	
Aantal ruimtes	4		100%	
Aantal badgebouwen	4			

Tabel 16 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *latrinae* van de Noord-Afrikaanse gebouwen.

Mozaïekvloeren werden in 4 van de bestudeerde Noord-Afrikaanse badgebouwen geattesteerd in de ruimte van de *latrinae*. Bij een aantal casestudies werden geen geïncorporeerde of aangrenzende latrines vastgesteld, terwijl andere werden voorzien van een marmeren vloerbekleding. Voor een aantal gebouwen is de decoratie van het vloeroppervlak in deze ruimte niet gekend.

Verschillende decoratieve invullingen voor het vloermozaïek van de latrines worden geattesteerd. Zowel de strenge geometrische als de figuratieve stijl werd in combinatie met de florale stijl gedocumenteerd. Het geometrische mozaïek in strenge stijl bestaat uit een combinatie van verschillende patronen, uitgevoerd in polychromie. Twee monochrome mozaïeken zijn afkomstig uit de Antoninusbaden in Carthago.

Latrinae: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	1		33,33%	
Geometrisch: strenge stijl	-	-	-	-
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	2	-	66,67%	-
Inscripties	-		-	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	3		100%	
Aantal ruimtes	3		100%	
Aantal badgebouwen	3			

Tabel 17 Overzicht van mozaïekcategorieën binnen de *latrinae* van de Italische gebouwen.

De mozaïekdecoratie van drie latrines uit de Italische casestudies is gekend. Aanwijzingen over de vloerbekleding van deze ruimte ontbreken echter voor de andere gebouwen waarbinnen *latrinae* werden vastgesteld en voor de tweede latrineruimte van de Neptunusbaden.

Twee van de voorbeelden bezitten een zwart-wit figuratief mozaïek, terwijl het derde werd uitgerust met een monochroom vloeroppervlak.

In beide regio's kan worden vastgesteld dat de latrines niet louter omwille van functionele redenen worden voorzien van een vloermozaïek en dat enige tot zeer veel aandacht wordt besteed aan de fraaie decoratie van deze ruimte door het gebruik van verschillende soorten mozaïekvloeren. Ook marmer wordt gebruikt voor de vloerbekleding van deze ruimte.

2.1.1.6 De drempels

Drempels: Noord-Afrika	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	1	6	7,14%	42,86%
Geometrisch: florale stijl	-	2	-	14,29%
Figuratief	1	4	7,14%	28,57%
Inscripties	1		7,14%	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	14		100%	
Aantal drempels	14		100%	
Aantal badgebouwen	7			

Tabel 18 Overzicht van mozaïekcategorieën op drempels van de Noord-Afrikaanse gebouwen.

In 7 van de bestudeerde Noord-Afrikaanse badcomplexen bleven één of meerdere drempels, bekleed met een mozaïekvloer, bewaard binnen het badgebouw zelf. De decoratie omvat een brede range van eerder eenvoudige decoratieve patronen (zoals polychrome dambordmotieven of een klavermotief in zwart-wit) tot meer uitgebreide florale of figuratieve ontwerpen. Het grootste aandeel drempelmozaïeken wordt gekenmerkt door een geometrische stijl, meteen gevolgd door figuratieve onderwerpen. Ook florale voorstellingen komen voor en één inscriptie werd gedocumenteerd in associatie met een drempel. Polychromie lijkt de voorkeur te genieten boven composities in zwart-wit. De combinatie van stijlen binnen dezelfde drempel werd eenmaal geattesteerd.

De plaats van de drempel lijkt van enig belang te zijn in de keuze van de uitvoeringsstijl. Zo worden polychrome geometrische exemplaren voornamelijk geattesteerd in associatie met de inkomstruimtes van de baden. Beide polychrome florale mozaïeken werden op de overgang naar het vermoedelijke *frigidarium* van de thermen aangetroffen en ook de meeste figuratieve voorstellingen – zowel polychroom als zwart-wit – lijken met deze koude badruimte geassocieerd te zijn. Een van de polychrome figuratieve drempels is echter te situeren op de overgang tussen een *exedra/palaestra* en een *vestibulum*. De inscriptie is afkomstig uit de bijzondere warme ruimte van de Filadelfesbaden in Thamugadi op de doorgang naar het reguliere *caldarium*.

Drempels: Italië	Zwart-wit	Polychroom	Zwart-wit	Polychroom
Monochroom	-		-	
Geometrisch: strenge stijl	1	-	25,00%	-
Geometrisch: florale stijl	-	-	-	-
Figuratief	3	-	75,00%	-
Inscripties	-		-	
?	-		-	
Totaal aantal mozaïekdelen	4		100%	
Aantal drempels	4		100%	
Aantal badgebouwen	2			

Tabel 19 Overzicht van mozaïekcategorieën op drempels van de Italische gebouwen.

Slechts in twee van de Italische casestudies werden drempelmozaïeken gerapporteerd. Het geometrische voorbeeld is afkomstig uit Rome en werd aangetroffen op de overgang tussen het *atrium/apodyterium* en een van de kleinere *apodyteria*. Alle figuratieve mozaïeken daarentegen komen uit de centrale thermen van Aquinum. Alle geïnventariseerde mozaïeken werden uitgevoerd in zwart-wit. Weinig verdere conclusies die het niveau van het badgebouw zelf overtreffen, kunnen worden getrokken.

Zowel in Noord-Afrika als in Italië lijkt veel zorg te worden besteed aan de decoratie van drempels, een zorg die toeneemt naarmate de meer centrale ruimtes van het gebouw worden bereikt. Figuratieve voorstellingen en inscripties laten vermoeden dat drempels niet louter passages zijn, maar ook kunnen fungeren als een soort symbolen.

2.1.2 Mozaïekgebruik op het niveau van de verschillende sectoren

2.1.2.1 Koele vs. verwarmde ruimtes

Een vergelijking tussen de koele en verwarmde delen van de gebouwen is relatief moeilijk aangezien de mozaïeken van de koude badgedeelten algemeen veel beter konden worden gedocumenteerd (cf. supra).

Uit de beschikbare gegevens (tabel 10-12, 14) blijken gelijkaardige tendensen voor de beide sectoren in zowel Afrikaanse als Italische badgebouwen. Voor de twee regio's kan in beide zones van het badgebouw een voorkeur voor geometrische en/of figuratieve mozaïeken worden bemerkt. In de Afrikaanse voorbeelden worden de meeste mozaïeken uit zowel de koude als

warme zalen uitgevoerd in polychromie, terwijl voor Italië uitsluitend zwart-wit mozaïeken werden gedocumenteerd in beide sectoren. De combinatie van verschillende stijlen lijkt in Noord-Afrika zowel in de *frigidaria* als de verwarmde ruimtes sterker aanwezig te zijn dan in de Italische gevalstudies. Inscripties werden zowel in koude als warme zalen gedocumenteerd in de beide geografische gebieden al moet worden opgemerkt dat de inscripties uit een van de verwarmde ruimtes van de Neptunusbaden van Ostia een eerder apart karakter vertoont en mogelijk aan het einde van de 3e eeuw o.t. of in de 4e eeuw o.t. moet worden gedateerd. Voor beide regionen werd in de twee sectoren van het badgebouw eveneens het gebruik van *opus sectile* geattesteerd ter vervanging van vloermozaïeken.

Uit deze gegevens lijkt een beeld naar voren te komen van het algemene belang van de centrale baddelen binnen het badgebouw. Beide sectoren lijken voorzien te zijn geweest van een uitgebreide decoratie met vloermozaïeken of met marmerplaten. Dit geldt voor zowel Noord-Afrika als voor Italië. De representatieve functie van de ruimtes blijkt eveneens uit de aanwezigheid van inscripties en figuratieve panelen. Deze veronderstellen dat de bezoeker een groot aandeel van zijn tijd in de baden binnen deze ruimtes, vermoedelijk voornamelijk in de *frigidaria*, spendeerde.

De Italische voorbeelden lijken te getuigen van een eerder traditionele behandeling van de vloeren, terwijl in de Noord-Afrikaanse mozaïeken een grote variatie aan experiment naar voren lijkt te komen. Dit beeld zou eveneens deels te maken kunnen hebben met chronologische verschillen[66] en moet regionaal enigszins worden genuanceerd.

2.1.2.2 Binnen- vs. buitenruimtes

Zalen die niet voorzien werden van een overkapping en de portieken errond lijken zowel in Noord-Afrika als in Italië hoofdzakelijk te worden gedecoreerd met geometrische vloermozaïeken. In Noord-Afrika worden in deze ruimtes zowel polychrome als zwart-wit mozaïeken geattesteerd in beide geometrische stijlen, terwijl de toepassing van de florale stijl in Italië eerder beperkt lijkt. Figuratieve mozaïeken lijken enkel voor te komen in soms (gedeeltelijk) onoverdekte *exedrae*, *latrinae* en op de terrassen rondom de *palaestra* zoals in de Caracallathermen in Rome. Ze lijken in associatie met de *palaestra* vooral in Italische voorbeelden voor te komen. De ruimtes binnenin het gebouw worden gedecoreerd met een

[66] De chronologieën van verschillende besproken mozaïeken, in het bijzonder van de meest experimentele, zijn echter eerder onzeker of betwist.

uitgebreid mozaïekrepertoire, gaande van monochrome mozaïeken over eenvoudige geometrische motieven tot de meest complexe geometrische en figuratieve ontwerpen, eventueel afgewerkt door de integratie van een inscriptie.

2.1.3 Mozaïekgebruik doorheen het badgebouw

Wanneer de mozaïeken uit de verschillende onderdelen van de bestudeerde badhuizen worden vergeleken, valt algemeen een opbouw van eenvoudige naar meer uitgewerkte mozaïekvloeren op naarmate de bezoeker zijn weg verderzet doorheen de baden.

Zowel in Noord-Afrika als in Italië worden de zalen rondom de inkom (*vestibula, atria* en *apodyteria*) gekenmerkt door eerder sobere geometrische patronen in zwart-wit of in (veelal subtiele) polychromie. In Afrika werden een aantal meer uitgewerkte patronen met levendig kleurgebruik en/of florale motieven voornamelijk aangetroffen in ruimtes die eveneens dienst zouden kunnen hebben gedaan als *palaestra* of algemene ontmoetingsruimte. Een meer uitgebreide functie, naast passage of kleedruimte, zou de keuze voor een meer verfijnd en experimenteel mozaïek kunnen verklaren.

Vooraleer de eigenlijke badruimtes werden betreden, kon het lichaam geoefend worden in de *palaestra*. Deze ruimtes lijken in beide gebieden hoofdzakelijk gedecoreerd te zijn geweest met geometrische mozaïeken, in zwart-wit of in polychromie. De ruimtelijkheid van deze zone lijkt te worden onderstreept door het gebruik van voornamelijk puur geometrische vloermozaïeken, voornamelijk in de Afrikaanse voorbeelden soms aangevuld met florale ontwerpen. Figuratieve scènes komen voor rondom deze ruimte in Italische complexen, meestal in een passageruimte naar een interne ruimte met enig belang.

In de verwarmde, minder goed gedocumenteerde delen, lijkt in Afrika een voorkeur voor voornamelijk polychrome geometrische voorstellingen in zowel de strenge als florale stijl naar voren te komen. Het repertoire wordt enigszins aangevuld door een aantal gekende figuratieve scènes, alsook door inscripties. Voor Italië werden binnen de verwarmde ruimtes enkel zwart-wit mozaïeken geattesteerd. Verschillende figuratieve mozaïeken werden vastgesteld op de weg naar het *caldarium*, maar nergens in het *caldarium* zelf. Dit hoeft zeker geen algemene regel te zijn aangezien geen enkel *caldarium*-mozaïek volledig kon worden bestudeerd en het sample hoe dan ook te klein is voor dergelijke generalisaties. In beide regio's werden eveneens luxueuze vloerbekledingen in marmer aangetroffen binnen de verwarmde badruimtes.

Het traditionele badbezoek eindigt in het *frigidarium*. Deze ruimte lijkt in de Afrikaanse voorbeelden gekenmerkt te worden door de grootste variatie en door de meest experimentele

combinatie van stijlen. De zaal werd zeer frequent voorzien van figuratieve voorstellingen en bevat eveneens soms inscripties. Wat de vloermozaïeken betreft lijkt deze zaal inderdaad veelal het decoratieve hoogtepunt van het gebouw te zijn geweest. Ook het luxueuze marmergebruik voor de vloerbekleding in bepaalde badgebouwen lijkt dit te bevestigen. In de Italische cases worden zowel marmeren vloeren als zwart-wit mozaïeken geattesteerd binnen de *frigidaria*. De vloermozaïeken bevatten voornamelijk strakke geometrische vormen die een sobere maar zeer luxueuze uitstraling lijken te kennen. Ook figuratieve mozaïeken komen voor en worden steeds uitgevoerd in de strenge zwart-witte mozaïekstijl. Twee prestigieuze inscripties uit de baden van Aquinum bevestigen de zeer belangrijke representatieve waarde van de ruimte binnen het complex.

De oriëntatie van drempels en de decoratie ervan lijkt eveneens informatie te kunnen verschaffen over het belang van de verschillende ruimtes op het parcours doorheen het badgebouw. Verschillende decoratieve voorstellingen op drempels lijken een schuttende functie te hebben ter bescherming van het badgebouw als geheel en de achterliggende ruimtes specifiek.

Voor de specifieke evolutie van mozaïeken doorheen het badgebouw wordt verwezen naar de individuele casestudies in deel 4.

2.2 Patronen, motieven en thematieken

2.2.1 Geometrische patronen

Geometrische patronen worden bijna in alle badgebouwen het meest frequent geattesteerd. Bij de studie van de afzonderlijke mozaïeken (cf. deel 4) is het duidelijk dat voor beide gebieden geput werd uit een soort gemeenschappelijk repertoire aan vormen en vormcombinaties. Zeer gelijkaardige – zo niet dezelfde – motieven worden in Noord-Afrika en Italië aangetroffen. In bepaalde vloeren lijken modellen zeer traditioneel te worden nagevolgd en zijn diverse directe parallellen te vinden terwijl andere composities een eerder uniek karakter lijken te vertonen. Voor uitgebreide vergelijkingen en de associatie met verschillende mozaïekateliers wordt verwezen naar de basispublicaties van de mozaïeken uit de verschillende casestudies. Op dit gebied is er echter nog veel ruimte voor verdere studie.

Uit de bestudeerde casestudies lijkt de florale stijl veel minder frequent voor te komen op het Italische Schiereiland dan in Noord-Afrika, waar deze stijl een ware bloei lijkt te hebben gekend. In enkele Noord-Afrikaanse casestudies lijkt bovendien relatief sterk te worden geëxperimenteerd met de combinatie van stijlen en motieven. Chronologische verschillen (cf. Hadriaanse mozaïekkunst) zouden hier echter ook een rol kunnen spelen. Verder valt op dat polychromie veel frequenter in Noord-Afrika wordt geattesteerd binnen geometrische mozaïeken dan in Italië in de bestudeerde periode.

2.2.2 Figuratieve ontwerpen

2.2.2.1 Algemene bemerkingen

Algemeen kan worden opgemerkt dat de figuratieve voorstellingen in Noord-Afrika zich meestal binnen een duidelijk kader bevinden. Dergelijke panelen worden gekenmerkt door een enkele oriëntatie van de figuratieve voorstelling. Niet zelden worden verschillende figuratieve *emblemata* gecombineerd binnen eenzelfde vloermozaïek of worden figuren geordend in registers of friezen. Een dergelijke organisatie resulteert vaak in de combinatie van verschillende oriëntaties en in een vrijere schikking van de figuren over het vloeroppervlak. Het nilotische mozaïek uit de zuidelijke thermen van Timgad lijkt bovendien gekenmerkt te worden door een zeer vrije distributie van figuren, zonder kaders of registers, tegen een weinig specifieke achtergrond, die slechts wordt aangegeven door enkele verspreide planten. Meestal zijn indicaties van een ruimtelijke context schaars. De achtergrond is niet zelden volledig leeg of wordt slechts opgevuld met een aantal golven, met wat verspreide vegetatie of met een klein stuk gras onder de voeten van de figuren in kwestie. Zelfs in het relatief uitgewerkte Filadelfes-*emblema* wordt de bleke achtergrond slechts doorbroken door een boom en enige verspreide lage vegetatie. Krachtige herkenning lijkt centraal te staan binnen deze figuratieve mozaïeken die toch ook veelal een sterke decoratieve kracht uitstralen. De meeste voorstellingen worden uitgewerkt in een uitgebreid polychroom kleurenpalet. De iconografie lijkt algemeen weinig te worden beïnvloed door lokale gewoontes zoals klederdracht en de personages vertonen algemeen geen duidelijke indicaties van een Noord-Afrikaanse etnische herkomst.

In de besproken Italische vloermozaïeken vullen figuren doorgaans het gehele vloeroppervlak in een dynamische compositie waarbinnen kijkrichtingen worden gecombineerd. Het kader komt veelal overeen met de boord van het mozaïekveld. Centraal bevindt zich soms een hoofdelement, zonder afzonderlijke omlijsting en meestal georiënteerd

naar een belangrijke zijde van de ruimte (bv. de hoofdingang). Toch komen ook individuele gekadreerde panelen voor met één enkele oriëntatie. Naast de verschillende drempelpanelen kan zo het atletenmozaïek van de Thermen van Caracalla worden vermeld. Het wordt opgebouwd uit een vrije compositie van afzonderlijke *emblemata*[67] die allemaal in de richting van de *palaestra* zijn georiënteerd. De terrasmozaïeken van deze thermen vormen individuele panelen met een enkele oriëntatie, maar werden vermoedelijk gecombineerd in een fries-achtige compositie die de rondgang over het vloeroppervlak bevorderde. Een gelijkaardige compositie van individuele panelen zou mogelijk kunnen worden gereconstrueerd in het *tepidarium* van de baden van Aquinum. Hier lijkt het vloeroppervlak te bestaan uit een rooster van (zee-)dieren die telkens afzonderlijk worden omlijst. Deze reconstructie is zeer hypothetisch en de organisatie en oriëntatie van de eventuele panelen kan in geen geval met zekerheid worden bepaald. Het mozaïek van de *latrinae* in dit gebouw wordt gekenmerkt door relatief vrij verspreide figuren over het gehele vloeroppervlak die worden gekenmerkt door eenzelfde oriëntatie. Deze laatste keuze is vermoedelijk in verband te brengen met de geringe mogelijkheid en noodzaak tot circulatie binnen deze ruimte. In de Italische voorbeelden bevinden figuren zich doorgaans tegen een volledig witte achtergrond. De ruimtelijke context wordt soms weergegeven door enkele golven, een aantal verspreide planten en/of een klein stukje grond onder de voeten van de figuren. Met uitzondering van het atletenmozaïek van de Caracallathermen werden alle besproken figuratieve mozaïeken uitgevoerd in zwart-wit.

2.2.2.2 Onderwerpen

In de onderstaande tabellen worden voor alle besproken badgebouwen de belangrijkste figuratieve onderwerpen aangegeven. De Noord-Afrikaanse en Italische gevalstudies worden apart behandeld (tabel 20-21). Enkel de figuratieve mozaïeken waarvan de identificatie van het tafereel vaststaat of aannemelijk is, werden geïnventariseerd. Daarnaast worden enkel die categorieën opgenomen waarvan uit meer dan één badgebouw een voorbeeld gekend is[68]. De tabel houdt geen rekening met de locatie van de figuratieve taferelen en met de frequentie van

[67] Parallellen voor dit mozaïek werden reeds gezocht in de Noord-Afrikaanse mozaïekkunst vanwege deze specifieke compositie waarin panelen worden gecombineerd en vanwege het ontbreken van indicaties van setting (Dunbabin 1978, 214). De datering is echter nog steeds betwist (cf. supra).

[68] Door deze selectie wordt slechts de complexe voorstelling, bestaande uit theaterelementen, rurale scènes, triomf- en cultustaferelen, personificaties van de winden etc. uit de *frigidarium*-annex van de Trajanusthermen in Acholla uitgesloten (cf. deel 4).

een bepaald onderwerp in de besproken complexen. Hiervoor wordt verwezen naar de bespreking van de mozaïeken in de context van de afzonderlijke baden (deel 4).

Onder de categorie 'zee' worden alle figuratieve scènes begrepen die in ruime zin met de zee – of meer algemeen met water – in verband kunnen worden gebracht. Ze omvat (triomferende) zeegoden, maskers van watergoden (bv. Oceanus), mariene *thiasoi*, zeedieren (reëel of fantastisch), schelpen etc. Onder de noemer 'Dionysos' worden alle dionysische taferelen gegroepeerd. Het kan gaan om voorstellingen van de god zelf, maar eveneens van zijn gevolg van satyrs en bacchanten. 'Recipiënten' worden slechts geteld wanneer ze geen deel uitmaken van een figuratief tafereel of binnen dit tafereel losstaan van enige andere geïntegreerde figuur. De categorie 'Mythologie/goden' omvat onderwerpen die met de Grieks-Romeinse mythologie en het pantheon (m.u.v. Dionysos en de water-gerelateerde godheden) worden geassocieerd. Binnen de groep 'Dieren' vallen alle dieren (realistisch of fantastisch) die niet in andere categorieën kunnen worden ondergebracht en dus geen directe link vertonen met de zee/het water, de Nijl, dionysische thematieken etc. De invulling van de overige categorieën lijkt evident.

Figuratieve taferelen werden in 11 van de 12 besproken gebouwen uit Noord-Afrika aangetroffen. De Antoninusthermen in Carthago leverden enkel figuratieve voorstellingen die vermoedelijk dateren uit de 4e eeuw o.t., terwijl in de Noordelijke thermen van Timgad – met uitzondering van een schelp die een nis decoreert – geen figuratieve mozaïeken werden gedocumenteerd[69]. In alle bestudeerde Italische complexen zijn één of meerdere figuratieve vloermozaïeken aanwezig.

Alle geattesteerde figuratieve onderwerpen behoren tot het algemene repertoire van de Romeinse mozaïekkunst en kunnen bijna allemaal op een relatief eenvoudige manier in verband worden gebracht met de faciliteiten en het gebruik van het badgebouw, hetgeen in eerste instantie de keuze voor de onderwerpen lijkt te verklaren. Verschillende thema's worden gekenmerkt door een zeer grote vormenschat en bieden mogelijkheden tot quasi oneindige variaties, aanpasbaar aan de vaardigheden en gewoontes van de mozaïekkunstenaar, aan de wensen van de opdrachtgever en aan de specifieke ruimtelijke context.

[69] Dit motief of gelijkaardige voorstellingen, geassocieerd met de mariene (of eventueel vegetatieve) wereld, kunnen misschien wel in de andere nissen van dezelfde ruimte – en eventueel de aangrenzende ruimtes – worden gereconstrueerd. Dergelijke reconstructies zijn echter louter hypothetisch en kunnen niet (langer) worden nagegaan.

Locatie: Noord-Afrika	Zee	Dionysos	Recipiënten	Mythologie/ goden	Seizoenen/ maanden	Nijl	Dieren	Badgerij	Atleten
Acholla									
Trajanus-thermen	X	X	-	X	X	-	-	-	-
Thermen van de mariene thiasos	X	X	X	-	-	-	-	-	-
Sabratha									
Kustbaden	-	-	-	X	-	-	-	-	-
Oceanusbaden	X	-	X (?)	-	X	-	-	X	-
Theaterbaden	-	-	-	-	-	-	-	X	-
Thamugadi									
Oostelijke thermen	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Centrale baden	X	-	-	-	X	-	X	-	-
Noordelijke baden	X	-	-	-	-	-	-	-	-
Filadelfes-thermen	-	X	-	-	-	-	-	-	-
Zuidelijke thermen	-	-	-	-	-	X	X	-	-
Thaenae									
Maandthermen	X	-	-	-	X	-	-	-	-
Totaal attestaties	7	3	2	2	4	1	2	2	0
Percentage *(n =11 gebouwen)*	63%	27%	18%	18%	36%	9%	18%	18%	0%

Tabel 20 Overzicht van de onderwerpen van de figuratieve mozaïeken uit de bestudeerde Afrikaanse badgebouwen.

Locatie: Italië	Zee	Dionysos	Recipiënten	Mythologie/ goden	Seizoenen/ maanden	Nijl	Dieren	Badgerij	Atleten
Rome									
Baden van Caracalla	X	-	-	-	-	-	-	-	X
Ostia									
Forumbaden	-	-	-	-	-	X	X	-	-
Neptunusbaden	X	-	X[70]	-	-	X	-	-	X
Herdonia									
Badcomplex	X	-	X	-	-	-	-	-	-
Aquinum									
Centrale baden	X	-	X	-	-	X	-	-	-
Grumentum									
Keizertijd baden	X	-	-	X	-	-	-	-	-
Totaal attestaties	5	0	3	1	0	3	1	0	2
Percentage *(n = 6 gebouwen)*	83%	0%	50%	17%	0%	50%	17%	0%	33%

Tabel 21 Overzicht van de onderwerpen van de figuratieve mozaïeken uit de bestudeerde Italische badgebouwen.

[70] Mogelijk betreft het een latere restauratie.

i. Mariene taferelen

Mariene taferelen worden geattesteerd in het grootste aandeel badhuizen, zowel in Afrika als in Italië. Dit hoeft niet te verwonderen wegens de directe associatie van de baden met water en zo met de mariene wereld. Deze wereld kan door verschillende soorten voorstellingen – realistisch of fantastisch – worden opgeroepen. Zo kunnen bestaande zeedieren worden afgebeeld, verspreid over het vloeroppervlak of worden eenvoudige decoratieve schelpen gebruikt als vulornamenten of ter verfraaiing van nissen. *Xenia*-taferelen waarbinnen schepen en vissers worden voorgesteld komen eveneens voor, soms voorzien van fantastische elementen. Daarnaast worden zeegoden – met of zonder hun gevolg (*thiasos*) – geattesteerd en komen ook maskers van rivier- of watergoden, afzonderlijke nereïden en andere mythologische zeewezens voor[71].

Hoewel de volledige betekenis van de verschillende motieven geassocieerd met een realistische of fantastische waterwereld binnen de specifieke badgebouwen moeilijk kan worden gevat, lijkt in vele gevallen de decoratieve waarde van de taferelen te primeren. Er bestaat een duidelijke associatie van de thematiek met de rond water gecentreerde functie van het badcomplex. Voorstellingen van (vissers-)schepen, een vissenovervloed etc. zouden daarnaast eventueel kunnen worden gelezen als verwijzingen naar de rijkdom van de zee, een rijkdom die binnen de luxueuze badgebouwen wordt gereflecteerd. Ook de voorstelling van zeegoden (en hun gevolg) als bronnen van of heersers over deze waterweelde zouden zo kunnen worden gezien als belichamingen van het heil en de plezieren van de baden. Een eventuele magisch-beschermende functie van o.a. vissen en maskers kan in de beschreven voorbeelden niet duidelijk worden geïdentificeerd. Hoewel de specifieke compositie en de iconografie van het Oceanus-masker uit de Oceanusbaden van Sabratha volgens Hunter (2013, 5-6) wel een apotropaeïsche lading lijkt te hebben.

Referenties naar de (economische) activiteiten van de badbezoekers en/of van de schenkers van de baden zijn niet met zekerheid aan te wijzen binnen de bestudeerde complexen. De logische keuze voor watergerelateerde onderwerpen in de context van een badgebouw overheerst.

[71] Voor voorbeelden en analyses van de afzonderlijke thematieken: zie o.a. Dunbabin 1978, 126-130, 148-154; Blanchard-Lemée 1996, 121-165; Wiedler 1999, 119-151; Ghalia 2006, 31-37; Sebaï 2006, 48-51.

ii. Dionysische voorstellingen

Dionysische voorstellingen zijn relatief populair in de mozaïekkunst binnen private gebouwen maar ook binnen badgebouwen. De god van vruchtbaarheid, vegetatie en wijn duikt zeer frequent op in de Afrikaanse mozaïekkunst, waar voorstellingen van overige goden (m.u.v. Venus en de eerder vernoemde watergoden) relatief schaars lijken te zijn. De thematiek is echter reeds aanwezig in het hellenistische repertoire en duikt eveneens veelvuldig op in andere regionen van het Romeinse Rijk (Dunbabin 1978, 173). In de bestudeerde Italische complexen zijn expliciete dionysische scènes echter afwezig.

De dionysische thematiek manifesteert zich zowel in afbeeldingen van de god zelf (bv. als triomfator of aanvoerder van een *thiasos*), in het zogenaamde Dionysos Pais-motief (Dionysos – meestal als kind – op een luipaard, tijger of leeuw), in taferelen geassocieerd met de mythen of cultus van Dionysos en zijn gevolg van satyrs en maenaden en in de aanwezigheid van bepaalde dionysische attributen (Dunbabin 1978, 173-187; Wiedler 1999, 151-159). Ook de theatertaferelen uit de Trajanusthermen van Acholla kunnen eventueel met de god van het theater in verband worden gebracht.

De religieuze relevantie van de dionysische voorstellingen blijkt niet duidelijk uit de specifieke contexten van de besproken baden. In geen van de casestudies zijn er duidelijke aanwijzingen die een bijzonder devote Dionysosverering van de bezoekers en/of oprichters van de baden (bv. een specifieke dionysische vereniging) suggereren. De keuze voor de thematiek lijkt dan ook vooral voort te komen uit de populariteit van de god in het dagelijkse leven en zijn associatie met de genotvolle zaken des levens[72].

iii. Recipiënten

Geïsoleerde recipiënten werden zowel in de Noord-Afrikaanse als Italische casestudies aangetroffen. Zowel *kantharoi*, kraters als andere soorten vaatwerk komen voor. Dergelijke containers worden relatief vaak aangetroffen op vloermozaïeken in private evenals publieke context en kunnen – als bekers voor wijn – in verband worden gebracht met de hierboven besproken dionysische thematieken. In badgebouwen zouden kraters echter ook als bekkens voor water kunnen worden geïnterpreteerd (Boersma 1991, 166; Wiedler 1999, 48-53).

[72] Cf. het eerder geciteerde "*balnea vina Venus corrumpunt corpora nostra / sed vitam faciunt b(alnea) v(ina) V(enus)"* (CIL VI 15258 = ILS 8157 = CLE 1499). Voor voorbeelden en verdere analyses: zie Dunbabin 1978, 173-197; Slim 1996, 87-119; Wiedler 1999, 151-195; Sebaï 2006, 57-58.

In de beide Afrikaanse voorbeelden springt uit de vaten een weelderige vegetatie op, die ontbreekt bij de sobere Italische recipiënten. De positie van de meeste voorbeelden (op een drempel en op opvallende plaatsen binnen mozaïekbeelden) lijkt een symbolisch belang te suggereren. Het lijken gelukssymbolen te zijn, geassocieerd met weelde, vruchtbaarheid, welvaart en met de (dionysische) plezieren van het leven (Dunbabin 1978, 164, 170-171, 186; Wiedler 1999, 48-53).

iv. Mythologie en goden

In de Trajanusthermen van Acholla werden twee medaillons gevonden met de voorstelling van Jupiter en Minerva. Religieuze voorstellingen als deze van de vermoedelijke Capitolijnse Triade zijn opmerkelijk in de context van het badgebouw. De precieze bedoelingen en betekenissen achter de integratie van de iconen op de drempel van het complex en de invloed van een persoonlijke keuze, kan niet geheel worden gevat. Wel kan een soort beschermende functie worden verondersteld en kan worden afgeleid dat de goden deel uitmaken van het plaatselijke vereerde pantheon. Waarschijnlijk zijn de voorstellingen afkomstig uit een algemeen repertoire binnen de beeldende kunsten. De Minervabuste wordt bovendien getorst door een mythologisch wezen, een Gigant, een figuur die eveneens ter ondersteuning van een mozaïekveld viermaal opduikt in de Italische thermen van Grumentum. Deze gelijkenis lijkt aan te tonen dat een dergelijke compositie mogelijk deel uitmaakt van een zeker *koine* binnen de mozaïekkunst.

Ook de in Sabratha geattesteerde voorstelling van Pegasus met een Muze/nimf bevestigt de verspreiding van een breed gamma aan mythologisch getinte onderwerpen doorheen het Romeinse Rijk. Het gevleugelde paard kan als zoon van zeegod Poseidon en de Gorgon Medusa op een dieper niveau in verband gebracht worden met waterbronnen (bv. de bron Hippocrene), met vruchtbaarheid en met de afweer van het kwade. De associatie van dit mythologische wezen met de Muzen/nimfen zou een (dichterlijke) inspiratie kunnen symboliseren waardoor het tafereel in verband zou kunnen worden gebracht met het Romeinse geleerdheidsideaal (Wiedler 1999, 163-164). De originele locatie van het mozaïek binnen het badgebouw is niet gekend en dergelijke diepere betekenissen kunnen geenszins worden bevestigd. Mogelijk primeert ook hier de decoratieve functie van het onderwerp dat gekend is uit de verschillende kunstvormen binnen het algemene *koine*.

v. Personificaties van de jaarcyclus

Binnen de Afrikaanse casestudies werden twee mozaïeken geïnventariseerd met de vrouwelijke bustes van de vier jaargetijden. Daarnaast werd een mozaïek met de mannelijke personificaties van de maanden geattesteerd en werd een mozaïek met de voorstelling van Diana/Luna[73], geassocieerd met de cyclus van het jaar, aangetroffen. Geen Italische voorbeelden werden in de catalogus opgenomen. Het thema geniet echter wel een algemene populariteit in de Romeinse kunst en kan in de context van badgebouwen worden geassocieerd met de *felicitas temporum*, met een toestand van weelde en welvaart en met een algemene geluks- en vruchtbaarheidssymboliek (Dunbabin 1978, 158-160; Wiedler 1999, 106-108).

vi. Nijlscènes en -landschappen

Nilotische taferelen lijken voornamelijk voor te komen in *latrinae* binnen het bestudeerde corpus van baden (3 van de 4 voorbeelden). De reden hiervoor ligt niet meteen voor de hand. Zowel in Noord-Afrika als in Italië werden voorbeelden gevonden. De taferelen belichamen in zekere zin de connectiviteit binnen het rijk en roepen een egyptianiserende omgeving op die vruchtbaarheid, luxe en exotiek uitstraalt (Wiedler 1999, 110-119). De link met de weelderige wateromgeving, lijkt het gebruik van dit onderwerp in badcomplexen in eerste instantie te verklaren. In twee gevallen wordt waarschijnlijk centraal een erotische scène afgebeeld, die eveneens de vruchtbaarheidsthematiek zou kunnen onderlijnen en een associatie met lichamelijke geneugten ("*balnea, vina, Venus*") zou kunnen teweegbrengen.

vii. Dieren

Zowel fantastische als realistische dieren komen voor binnen de mozaïeken van de besproken badgebouwen. Veelal vertonen ze een associatie met de jacht of het amfitheater. Het betreft voorstellingen die geput zijn uit een algemeen en wijdverspreid repertoire. De betekenis binnen de specifieke gebouwen is echter moeilijker te achterhalen.

[73] Het bovenliggende paneel van 'Oceanus' werd door Dunbabin (1978, 151, n. 73) mogelijk eerder als Annus geïdentificeerd en kan in dat geval eveneens in verband gebracht worden met de vegetatieve cyclus van de jaargetijden.

viii. Instrumentum balnei

In twee van de complexen uit Sabratha werden *emblemata* met badgerij en sandalen aangetroffen. Deze kunnen een praktische functie hebben gehad (bijvoorbeeld op de drempel naar het verwarmde gedeelte, zoals in de Oceanusthermen), maar kunnen ook worden gezien als een soort wegwijzers, als symbolen van het badgebouw en haar weldoeners[74], als behoeders voor gevaar. Ze bevatten bovendien vaak wensen of begroetingen, zoals in de Theaterbaden, die eveneens een apotropaeïsche functie of klank kunnen hebben gehad (Dunbabin 1990, 101; 1999, 41-42).

ix. Atleten

In twee Italische complexen werden atletiekmozaïeken aangetroffen in directe associatie met de *palaestra* van het complex. De thematiek kadert duidelijk in de functie van de ruimtes binnen het gebouw. Daarnaast lijkt ook de voorgestelde verheerlijking van het jonge, mannelijke atletische, lichaam deel uit te maken van een algemene Romeinse 'badmentaliteit'. Beide gecatalogiseerde voorbeelden zijn afkomstig uit Italië, maar de thematiek komt ook in Afrikaanse baden voor (Wiedler 1999, 57-73). De taferelen lijken soms gebaseerd op reële gebeurtenissen of stellen bestaande personen voor, soms geïdentificeerd door een inscriptie.

2.2.3 Inscripties

De gecatalogiseerde Noord-Afrikaanse mozaïekinscripties omvatten vooral algemene wensen gerelateerd aan het bagebruik, mogelijk eveneens te interpreteren als een soort geluks- of schutsspreuken. Ze zijn geschreven in het Latijn, wat het gebruik van deze lingua franca in de Noord-Afrikaanse openbare ruimte aantoont en lijkt te suggereren dat er een zekere Latijnse geletterdheid bestond in het gebied. Daarnaast toont het figuratieve maandenmozaïek uit Thaenae – met bijhorende inscripties – de overname of het gebruik van de Juliaanse kalender aan in Noord-Afrika. Twee Italische voorbeelden zijn afkomstig uit de *frigidaria* van Aquinum en belichten vooral het prestige van de schenker van de thermen, het baddeel en/of de mozaïekvloer. Het sample inscripties is te klein en te zeer chronologisch verspreid om algemene uitspraken te doen over een eventueel verschil in gebruiken, mentaliteiten of motieven voor de

[74] Mogelijk werden ook sandalen, naast olie etc., geschonken door weldoeners aan de gasten van de baden (Dunbabin 1990, 99). *Emblemata* als deze zouden de badgast dan ook aan deze weldaad kunnen herinneren terwijl ze hem vriendelijk een goed bad toewensen.

integratie van mozaïekinscripties tussen beide regionen. De inscriptie uit de Filadelfesthermen zou bovendien eveneens een referentie kunnen zijn naar de sponsors van de baden (cf. supra). Al blijft dit louter hypothetisch.

Hoofdstuk 3
Socioculturele interpretatie

3.1 Financiering: de rol van de bouwheer

3.1.1 Noord-Afrika

Voor de meeste bestudeerde gebouwen ontbreken epigrafische documenten die de constructie in verband kunnen brengen met een bepaalde opdrachtgever.

Een inscriptie uit de Grote oostelijke thermen te Timgad vermeldt de wijding door de *legatus* van de *Legio III Augusta*. Het gebouw werd echter gefinancierd door publieke fondsen en de mozaïekdecoraties dateren mogelijk uit een latere fase.

De Grote zuidelijke baden van Thamugadi zouden dan weer vergroot zijn geweest in 198-199 o.t. na een besluit van de stadsraad. Deze werken werden volgens de inscriptie (AE 1894, 44) gefinancierd met *pecunia publica* en het nieuwe gebouw werd ingewijd door de *legatus pro praetore* in zijn hoedanigheid van *patronus* van de *colonia*.

Volgens Fentress (1984, 401-402) werden de Filadelfesbaden in dezelfde stad mogelijk gebouwd door een lokale groep evergeten. Deze geromaniseerde groep zou zich manifesteren door het gebruik van een eigen mozaïekstijl die kan worden gezien als het resultaat van een zoektocht naar een nieuwe identiteit en naar de definitie ervan als bemiddelend tussen de kleine lokale gemeenschap en het grotere geheel van het Romeinse Rijk.

Ook de Antoninusthermen in Carthago werden vermoedelijk geconstrueerd in opdracht van lokale autoriteiten. Een inscriptie (CIL VIII.12513 = ILS 345) die mogelijk in verband te brengen is met de wijding van het gebouw[75] vermeldt bovendien de toestemming van de keizer. Overige inscripties documenteren verfraaiingscampagnes binnen het gebouw, uitgevoerd door de lokale autoriteiten.

Hoewel de informatie zeer fragmentair is, kan worden geconcludeerd dat de constructie en decoratie van badgebouwen in Noord-Afrika vooral geschiedt op basis van lokale initiatieven, privaat of stedelijk. De overkoepelende Romeinse autoriteiten en de Romeinse keizers lijken zich weinig te hebben bekommerd om deze lokale keuzes. Enkel in de voor Rome (economisch en symbolisch) zeer belangrijke hoofdstad van de Afrikaanse provincie lijkt de keizer zelf betrokken geweest te zijn bij de constructie van het belangrijkste badgebouw. Dat gebouwen vaak aan keizers worden gewijd, bevestigt de gemeenschappelijke mentaliteiten en gewoontes binnen het Romeinse Rijk en de wens van de lokale elite om deel te nemen aan deze gemeenschappelijke cultuur. De traditie onderstreept eveneens het sociale karakter van de gebouwen als belangrijk deel van de openbare ruimte. Personen uit de lokale elite – handelend als privépersonen of als leden van de bestuurlijke organisatie van de lokale gemeenschappen – nemen zo deel aan de reproductie van vormen uit een algemeen *koine* van architectuur en kunst en bevorderen langs deze weg de verspreiding van gedeelde mentaliteiten die zich via deze gereproduceerde Romeinse/globale elementen manifesteren.

Hoewel de opdrachtgever vermoedelijk veel prestige put uit de constructie en decoratie van een publiek badgebouw, kan binnen de figuratieve vloermozaïeken geen enkele scène worden geïdentificeerd die met zekerheid refereert naar de verwezenlijkingen en/of de identiteit van de opdrachtgever (m.u.v. eventueel het Filadelfes-mozaïek, echter voornamelijk de inscriptie erbinnen). De voorstellingen lijken meestal eerder een breed publiek aan te spreken en lijken vooral te putten uit een algemeen repertoire van vloermozaïeken die gepast worden geacht binnen het bad-*decorum*. Dergelijke trends manifesteren zich misschien duidelijker in private gebouwen en domestieke contexten waarbinnen de eigenaar indruk wenst te maken op zijn publiek via zijn persoonlijke welvaart en zijn geromaniseerde identiteit, eerder dan beroep doend op *munificentia* zoals de oprichting van een badcomplex en de indrukwekkende decoratie ervan. Toch spelen in deze keuze vermoedelijk ook factoren als de persoonlijke voorkeur van

[75] Het zou echter ook om het aquaduct voor de thermen kunnen gaan (cf. supra).

de opdrachtgever, de aanwezigheid van meer of minder bekwame mozaïekkunstenaars, en de lokale smaken en gewoontes een rol. Deze blijven echter moeilijk te vatten.

3.1.2 Italië

In twee van de bestudeerde Italische voorbeelden (baden van Caracalla in Rome en Neptunusbaden in Ostia) ligt een keizerlijk initiatief aan de basis van de constructie en de financiering van het publieke badgebouw. Het propagandistische belang van de grootste tot dan toe geconstrueerde baden in de hoofdstad van het Romeinse Rijk kan nauwelijks worden onderschat. Het belang van Ostia als havenstad voor de *Urbs* verklaart vermoedelijk deels de rechtstreekse bekommernissen van de keizers Hadrianus en Antoninus Pius in de constructie en verfraaiing van een luxueus badcomplex. Uit dit laatste complex bleven enkel figuratieve mozaïeken bewaard die voornamelijk gecentreerd zijn rond de mariene thematiek. Hoewel dit niet verwonderlijk is in badgebouwen, zou hier eveneens een link kunnen worden gezocht met het belang van Ostia als maritieme commerciële basis voor Rome.

In twee andere gevallen (Ostia, Forumbaden en Aquinum, Centrale baden) wordt de financiering door een private weldoener – echter in beide gevallen wel bekleed met een officieel ambt – gedocumenteerd. Voor de overige twee cases is de initiatiefnemer voor de constructie of decoratie niet gekend.

In het voorbeeld van Aquinum manifesteert de identiteit van de schenker(s) zich expliciet binnen de vloermozaïeken. Verder worden in de besproken badcomplexen geen directe indicaties aangetroffen die duidelijk naar de identiteit van de opdrachtgever verwijzen. Toch lijken ook hier eigen keuzes en smaken, zij het in overeenstemming met het algemene *decorum*, mee te spelen in de lokale reproductie van de gemeenschappelijke cultuur.

3.2 Globalisering

3.2.1 Romeins tot de derde macht

Wanneer nu wordt teruggekomen op de eerder besproken vergelijking van Versluys (2015) van de Romeinse cultuur met de drie varianten van het concept ‘China’ kan in deze specifieke context het volgende onderscheid worden gemaakt. Om te beginnen is er de

gemeenschappelijke Romeinse cultuur met al haar lokale varianten ('Romeins 1'). Binnen deze globale cultuur en haar lokale manifestaties kan het culturele concept – de 'Romeinse' gewoonte – van het gemeenschappelijk baden worden onderscheiden ('*Romeins* 2'). Dit culturele concept uit zich in de constructie van (publieke) badgebouwen met mozaïekvloeren die door hun welbepaalde materiële (bv. het gebruik van *tesserae*) en stilistische eigenschappen eveneens een associatie oproepen met de Romeinse globale en lokale cultuur en met de gedeelde mentaliteiten die hieraan zijn gekoppeld ('Romeins 3').

3.2.2 *Glocalization*: universele concepten en particuliere contexten

Naast het badgebouw zelf en de andere decoratieve elementen die eraan worden verbonden, zijn ook mozaïekvloeren een voorbeeld van de globaliseringsdynamieken die werkzaam zijn binnen het Romeinse Rijk. Concepten uit een algemeen *koine* worden duidelijk overgenomen in verschillende particuliere regionen in zowel Italië als Noord-Afrika, een proces dat doorgaans resulteert in de realisatie van relatief luxueuze badgebouwen. Voor het ontwerp van vloermozaïeken wordt geput uit een gemeenschappelijk repertoire van Grieks-Romeinse/Mediterrane/globale/universele (mozaïek-)kunst. Dit geldt zowel voor geometrische motieven als voor de thematieken en iconografie van figuratieve ontwerpen. Deze universele concepten worden echter telkens geparticulariseerd naargelang hun lokale context.

Een eerste niveau van particularisering kan mogelijk gezien worden in de gepastheid (het *decorum*) van bepaalde motieven voor badhuizen. Dit is voornamelijk duidelijk in de figuratieve ontwerpen. Deze lijken in beide regionen vooral geassocieerd met de triade *balnea, vina, Venus*. Verdere studies en vergelijkingen met andere gebouwen zouden eventueel ook een specifiek repertoire aan geometrische decors binnen badgebouwen kunnen belichten, maar lijken eerder complex.

Een tweede niveau wordt gevormd door de lokale geografische en culturele achtergrond. De mozaïekvloeren uit beide regionen kaderen duidelijk in de particularisering van de hellenistische mozaïekkunst waarbinnen het streven naar *emblemata* met de kwaliteiten van fijne schilderijen algemeen wordt verlaten. De mozaïekkunst heeft zich aangepast aan de medium specifieke kwaliteiten voor de beeldoverdracht. Het meest opvallende verschil tussen de besproken Italische mozaïeken en de Afrikaanse varianten is het al dan niet voorkomen van polychrome mozaïekkunst, duidelijk geprefereerd in de laatste regio. Hoewel dit onderscheid deels zou kunnen worden verklaard door de grotere natuurlijke beschikbaarheid van veelkleurige steensoorten in Noord-Afrika (Dunbabin 1978, 18-19; 1999, 103; Ben Abed

2006a, 18), dient toch te worden opgemerkt dat in verschillende Italische complexen wel degelijk felgekleurde natuursteen wordt aangewend voor de bekleding van muren en waterbekkens en in *opus sectile*-vloeren, terwijl mozaïeken binnen hetzelfde gebouw steevast in zwart-wit worden uitgevoerd. Mogelijk spelen tradities en smaken hier dus een grotere rol. Hetzelfde lijkt te gelden voor het contrast tussen florale ontwerpen, die zeer geliefd lijken te zijn in Afrika, en de veelal sobere geometrische ontwerpen geattesteerd in Italische baden.

Verdere lokale verschillen getuigen van de eigen interesses, gewoontes en de culturele achtergrond van gemeenschappen in hun bemiddeling met het globale *koine*. Zo wordt in de eerder afgelegen Numidische stad Thamugadi een mozaïekrepertoire geattesteerd waarin figuratieve scènes een marginale rol lijken te spelen terwijl deze in overige delen van Noord-Afrika net een enorme populariteit genieten. Daarentegen wordt de florale stijl zeer sterk ontwikkeld in deze gemeenschap (o.a. gemanifesteerd in de zogenaamde '*style des Filadelfes*') (Dunbabin 1978, 22). In het centrale gebied van *Africa Proconsularis* valt voornamelijk de populariteit op van complexe ontwerpen waarin binnen hetzelfde vloeroppervlak geëxperimenteerd wordt met de combinatie van verschillende stijlen en met nieuwe composities van figuratieve voorstellingen (bv. de *frigidarium*-mozaïeken van de Trajanusthermen in Acholla). Daarentegen wordt in Sabratha (*Tripolitania*) mogelijk een voorkeur bemerkt voor individuele *emblemata* (bv. het Oceanus-mozaïek) en voor een meer traditioneel hellenistisch vloerontwerp, hetgeen misschien in verband kan worden gebracht met een nauwer aanleunen bij de tradities in het geografisch nabijgelegen Oostelijke Middellandse Zeegebied (Dunbabin 1978, 23). De Antoninusthermen in Carthago lijken dan weer eerder getypeerd te worden door het gebruik van de strenge zwart-wit stijl en de toepassing van marmer. Deze tradities zouden eventueel kunnen getuigen van een nauwer aansluiten bij de Italische varianten van de mozaïekkunst. Wel dient te worden opgemerkt dat geen figuratieve zwart-wit mozaïeken vertegenwoordigd zijn en dat de ruimtes waarin de geometrische strenge stijl werd aangetroffen overeenkomen met het ingangsbereik, de *palaestrae* en het verwarmde zwembad, ruimtes waar ook elders in Noord-Afrika zwart-wit mozaïeken met puur geografisch ontwerp werden aangetroffen.

Deze particuliere manifestaties en experimenten kunnen op hun beurt opnieuw worden geuniversaliseerd en de invloed van de Afrikaanse mozaïekkunst op het globale repertoire werd reeds aangetoond (cf. supra).

Particularisering is echter ook een persoonlijk proces van keuzes. Rekening houdend met het algemene *decorum* enerzijds en de lokale smaken en tradities anderzijds, is er de invloed van

het individu, zowel de opdrachtgever als de mozaïekkunstenaar. Hun specifieke keuzes, achterliggende motieven en mentaliteiten zijn echter zeer moeilijk te vatten.

3.2.3 *Agency* binnen vloermozaïeken

De technische kwaliteiten van mozaïekvloeren zorgen ervoor dat deze uitermate geschikt zijn voor het gebruik in badgebouwen (cf. supra). Via menselijke interactie met deze technische eigenschappen ontstaan verschillende soorten ontwerpen die deel gaan uitmaken van een canoniek en universeel repertoire binnen de mozaïekkunst in badgebouwen. Dit repertoire wordt doorheen de tijd, naarmate de dynamiek van particularisering en universalisering doorgaat, steeds verder uitgebreid. Elke lokale toepassing van motieven en thema's uitgewerkt in mozaïeken stimuleert nieuwe menselijke actie, in de vorm van beweging over het vloeroppervlak. Zoals aangetoond bestaat er een verband tussen het mozaïekontwerp en de functie van welbepaalde ruimtes. Zo stimuleren de mozaïeken doorheen het badgebouw de concentratie van personen in de voornaamste ruimtes van het complex, gedecoreerd met de meest uitgebreide (mozaïek-)vloerontwerpen, terwijl gangen en *apodyteria* veelal eerder sober worden gedecoreerd om een continue passage te bevorderen. Mozaïeken maken zo integraal deel uit van de interacties tussen de mens en zijn omgeving en tussen mensen onderling, mogelijk zelfs converserend over de vloerontwerpen van het gebouw.

3.2.4 Gedeelde mentaliteiten

Het belang van badgebouwen en dus van de Romeinse praktijk van het gemeenschappelijk baden wordt zowel door de hoeveelheid aangetroffen baden als de uitwerking ervan aangetoond, ook in Noord-Afrika, waar in een relatief kleine stad als Timgad met zekerheid maar liefst reeds 14 publieke complexen werden vastgesteld.

Een zeer gelijkaardige behandeling van ruimtes valt op voor alle besproken complexen, in Italië en Noord-Afrika. Het relatieve belang van de badruimtes wordt ondersteund en aangegeven door de gebruikte motieven en afbeeldingen die op deze manier kunnen worden gezien als dragers van bepaalde mentaliteiten. Zo werd in beide regio's het belang van drempelmozaïeken – vermoedelijk beladen met een soort gelukbrengende of kwaad afwerende functie – vastgesteld, verwijzen bepaalde inscripties aangetroffen in Afrika expliciet naar het belang van lichaamshygiëne en naar de plezieren van de sociale praktijk van het

gemeenschappelijk baden, wijzen gemeenschappelijke *topoi* in de figuratieve kunst op een algemene associatie van baden met de zee en met de geneugten van het leven en op een kennis van of interesse in bepaalde goden of thema's binnen de mythologie.

Mozaïekvloeren vormen echter slechts een beperkt deel van de architectuur en decoratie van het gebouw, dat in zijn verschillende aspecten een gedeelde, maar lokaal geparticulariseerde, Romeinse cultuur uitstraalt. Of individuen, vertoevend in deze luxueuze Romeinse omgeving, dit kosmopolitisme ook effectief beleven of eerder opportunistisch gebruik maken een aanlokkelijke faciliteit, blijft een moeilijk te beantwoorden vraag.

Conclusie

Het onderzoek naar Romeinse badhuizen bevat nog veel (quasi) onbewandelde paden. Toch kan slechts een zeer geïntegreerde studie van de verschillende aspecten van deze interessante gebouwen mogelijk veel informatie verschaffen over het leven binnen en de organisatie van Romeinse gemeenschappen doorheen het Rijk, over hun onderlinge relaties, over heersende mentaliteiten, over technische kennis etc. De zorg die wordt besteed aan de decoratieve programma's binnen badhuizen – en waarvan mozaïeken slechts een kleine fractie uitmaken – toont aan dat deze faciliteiten meer zijn dan een praktisch/utilitair gegeven, ook in de Noord-Afrikaanse steden, en dat ze kunnen worden gezien als belangrijke openbare plaatsen, waar prestige vergaard kan worden, waar cultuur kan worden geuit.

De studie van mozaïeken in hun context bevat een hoog informatiepotentieel dat voorbijgaat aan de louter kunsthistorische en stilistische waarde van de individuele figuratieve voorstelling en dat ook voor geometrische motieven verder zou kunnen worden geëxploreerd. Al te vaak werden vloermozaïeken als aparte kunstwerken beschreven en bestudeerd. In deze hoedanigheid werden ze veelal uit hun originele context verwijderd voor de tentoonstelling ervan in musea. Hoewel dit meestal hun conservering ten goede kwam, wordt een nieuwe archeologische documentatie van de mozaïeken erdoor verhinderd.

Globaliseringsmodellen lijken verschillende nuttige inzichten te kunnen verschaffen wanneer ze worden toegepast op de ontwikkeling van het badgebouw als architecturaal type en op de evolutie van de mozaïekkunst – algemeen of binnen badhuizen specifiek – doorheen het Romeinse Rijk. Dergelijke denkkaders bieden een dynamisch alternatief voor de al te starre of net te ongedwongen opvattingen over romanisering waardoor de studie van de Romeinse provincies lange tijd gekenmerkt werd. Natuurlijk hebben ook deze interpretatieve concepten hun tekortkomingen en moet niet worden vergeten dat ze evenzeer als elk ander interpretatiemodel geworteld zijn in hedendaagse realiteiten en denkpatronen, die vermoedelijk op verschillende vlakken grondig verschillen met de historische werkelijkheid. Ze dienen dan ook niet te worden begrepen als alleenstaande en ultieme verklaringskrachten.

Ondanks de vele beperkingen inherent aan de gelimiteerde omvang van de bestudeerde dataset, waardoor nuancering zich zeker opdringt, en aan de problematieken van datering en bronnenbeschikbaarheid die ermee gepaard gaan, werden toch een aantal inzichten verschaft. Dat badgebouwen in de Romeinse wereld een voorbeeld vormen van de gedeelde cultuur van gemeenschappen in en rond het Middellandse Zeegebied werd reeds lang aangetoond. De totstandkoming van het universele model en de origine van de praktijk van het gemeenschappelijke baden zijn echter heikele punten. Daarnaast bestaat ook veel onzekerheid over de eerste toepassingen van de *opus tesselatum*-techniek binnen de mozaïekkunst. De invloeden uit verschillende regionen lijken voor beide discussies nog steeds moeilijk te vatten. Zeker is echter dat de architecturale vorm van het badgebouw en de technische en decoratieve uitvoering van vloermozaïeken een sterke verspreiding kent die lijkt te worden bevorderd door de vestiging van het *Imperium Romanum*. Een actief opleggen van deze vormen door Rome aan de lokale gemeenschappen moet echter niet worden verondersteld. Het lijken vooral deze gemeenschappen zelf en de geromaniseerde elite erbinnen die, in hun zoektocht naar een nieuwe identiteit en naar een nieuw prestige binnen een veranderde wereld, als motors kunnen worden aanzien voor de vestiging van 'Romeinse' badgebouwen in de provincies. Met de verspreiding van deze complexen, o.a. naar *Africa Proconsularis* en *Numidia*, gaat vermoedelijk een verspreiding van gedeelde mentaliteiten, i.v.m. sociaal prestige, levenswijzen, lichaamshygiëne etc. gepaard. Deze mentaliteiten en opvattingen manifesteren zich eveneens in het specifieke gebruik van vloermozaïeken met motieven, themata en iconografieën die geput lijken uit een globaal *koine*. Dit divers repertoire wordt echter op verschillende niveaus – in overeenstemming met de lokale, ruimtelijke, sociale en persoonlijke vereisten – geparticulariseerd en lokale experimenten kunnen leiden tot nieuwe universele concepten. Vloermozaïeken maken slechts een klein deel uit van het decoratieve programma van het badhuis. Ze spelen een belangrijke rol in de wens van opdrachtgevers tot het ontwerpen van een samenhangend decor voor badgebouwen als een soort openbare plaats. Net als alle andere geïntegreerde kunstvormen lijken ze een ruimtelijk en decoratief hoogtepunt te kennen in de centrale delen van de baden, voornamelijk in het *frigidarium*, dat veelal ook fysiek het centrum van het gebouw vormt en vermoedelijk eveneens een belangrijke sociale rol speelde binnen het complex.

Het gebruik, de invulling en de ruimtelijke organisatie van mozaïekvloeren in Noord-Afrika straalt een grote vertrouwdheid uit met de Grieks-Romeinse kunst in al haar vormen en toont aan dat er doorheen het Romeinse Rijk gelijkaardige opvattingen bestaan over de sociale en behagende functies van het badgebouw. Het universele model 'badgebouw' met al zijn

culturele, conceptuele en materiële lagen wordt echter door elke lokale gemeenschap, door elk individu telkens opnieuw geïnterpreteerd. In elke fase van zijn gebruik, in elke kleine restauratie, in het proces van het verlaten en in de opgave van het gebouw, in het hergebruik van de architectuur voor nieuwe doeleinden etc. wordt zo bewust of onbewust steeds opnieuw een deel van de gemeenschappelijke cultuur lokaal gereproduceerd of verder geparticulariseerd. De tendensen tot homogenisering, die voornamelijk door de lokale gemeenschappen zelf worden gestuurd, gaan op deze manier onvermijdelijk samen met een zekere fragmentatie en leiden tot de vorming van heterogene culturele variaties op deze homogene, globale cultuur.

Bibliografie

Publicaties

Adam J., 1984. La construction romaine: matériaux et techniques, Paris: Picard.

Appadurai A., 1986. Introduction: commodities and the politics of value, in: Appadurai A., (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.

Appadurai A., 1990. Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy, *Theory, Culture & Society* 7, 295-310.

Appadurai A., 1996. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Aymard J., 1937. Quelques scènes de chasse sur une mosaïque de l'Antiquarium, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 54, 42-66.

Bahloul Guerbabi F.Z., 2016. *Étude et mise en valeur des thermes public romains de Thamugadi-Timgad, Lambaesis-Lambèse et Cuicul-Djemila*, Thèse présentée en vue de l'obtention du diplôme de Doctorat en sciences. Option Architecture, Université Mohamed Khider-Biskra (Geen Uitgever).

Ballu A., 1897. *Les ruines de Timgad (antique Thamugadi)*, Paris: Ernest Leroux.

Ballu A., 1903. *Les ruines de Timgad. Antique Thamugadi II. Nouvelles découvertes*, Paris: Ernest Leroux.

Ballu A., 1911. *Les ruines de Timgad. Antique Thamugadi III. Sept Années de Découvertes (1903-1910)*, Paris: Neurdein Frères.

Balmelle C., Blanchard-Lemée M., Christophe J., Darmon J.-P., Guimier-Sorbets A.-M., Lavagne H., Prudhomme R., Stern H., 1985. *Le décor géométrique de la mosaïque*

romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes, Paris: Picard.

Barbet A., 1983. Quelques rapports entre mosaïques et peintures murales à l'époque romaine, in: Ginouvès R., (ed.), *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 43-53.

Barbet A., 2003. Les décors centrés en mosaïque et leur écho en peinture murale, *Revue archéologique* 36, 319-330.

Barton I.M., 1972. *Africa in the Roman Empire*, Accra: Ghana University Press.

Bauman Z., 1998. *Globalization: The human consequences*, Cambridge: Polity Press.

Becatti G., 1961. *Mosaici e pavimenti marmorei*, Scavi di Ostia IV, Roma: Libreria dello stato.

Bellini G.R., Trigona S.L., 2011. La necropoli occidentale di Aquinum. IV sec. a.C. – IV sec. d.C., in: Ghini G., (ed.), *Lazio e Sabina 7. Atti del Convegno. Settimo Incontro di Studi sul Lazio e la Sabina, Roma 9-11 marzo 2010*, Roma: Edizioni Quasar, 479-492.

Ben Abed A., 2006a. The birth of the mosaic in the Mediterranean basin, in: Ben Abed A., (ed.), *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications, 13-29.

Ben Abed A., (ed.), 2006b. *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications.

Ben Abed A., 2006c. *Tunisian Mosaics. Treasures from Roman Africa*, Los Angeles: Getty Publications.

Ben Abed A. Alexander M.A., Alexander R.L., Bairem-Ben Osman W., Duval N., Gonosova A., Kondoleon C. Métraux G., 1999. *Karthago. Carthage. Les mosaïques du parc archéologique des thermes d'Antonin*, Corpus des Mosaïques de Tunisie. Volume IV, Fascicule I, Tunis: Institut National du Patrimoine.

Ben Mansour S., 1994. Techniques et écoles, in: Fantar M.H., (ed.), *La mosaïque en Tunisie*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 46-59.

Bénabou M., 1976. *La résistance africaine à la romanisation*, Paris: Librairie François Maspero.

Birley A.R., 1971. *Septimius Severus: The African Emperor*, London: Eyre and Spottiswoode.

Blake M.E., 1930. The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire, *Memoirs of the American Academy in Rome* 8, 7-159.

Blake M.E., 1936. Roman Mosaics of the Second Century in Italy, *Memoirs of the American Academy in Rome* 13, 67-214.

Blake M.E., 1940. Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity, *Memoirs of the American Academy in Rome* 17, 81-130.

Blanchard-Lemée M., 1975. *Maisons à mosaïques du quartier central de Djemila (Cuicul)*, Aix-en-Provence: Ophrys.

Blanchard-Lemée M., 1996. The sea: fish, ships, and gods, in: Blanchard-Lemée M., Ennaïfer M., Slim H., Slim L., (eds.), *Mosaics of Roman Africa*, London: British Museum Press, 121-165.

Blanchard-Lemée M., Ennaïfer M., Slim L., (eds.), 1996. *Mosaics of Roman Africa: Floor Mosaics from Tunisia*, London: British Museum.

Blas de Roblès J.-M., 2005. *Libye grecque, romaine et byzantine*, Aix-en-Provence: Éditions Édisud.

Blonski M., 2014. *Se nettoyer à Rome. IIe s. avant J.-C. – IIe s. après J.-C. Pratiques et enjeux*, Collection d'études anciennes. Série latine 77, Paris: Les Belles Lettres.

Blouet G.A., 1827. *Restauration des thermes d'Antonin Caracalla à Rome*, Paris: Firmin Didot.

Blyth P.H., 1999. The consumption and cost of fuel in hypocaust baths, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992,* Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37.1, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 87-98.

Boersma J., 1991. Le terme tardoromane di Valesio (Salento), in: Lenoir M., (ed.), *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome (Rome, 11-12 novembre 1988)*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome: École française, 161-173.

Boeswillwald E., Cagnat R., Ballu A., 1905. *Timgad. Une cite africaine sous l'empire romain*, Paris: Ernest Leroux.

Bonacasa Carra R.M., Bonacasa N., 2017. Nuovi dati sugli edifici termali di Sabratha, *Études et Travaux* 30, 125-153.

Bonacasa N., 1997. Missione archeologica a Sabratha e Leptis Magna, in: Marucci R., (ed.), *Missioni Archeologiche Italiane. La Ricerca. Archeologia. Antropologia. Etnologia*, Roma: « L'Erma » di Bretschneider, 169-174.

Bonacasa N., 2004. Sabratha. Terme di Oceano, restauro dei mosaici 1999-2002, in: Meli G., (ed.), *Apparativi musivi antichi nell'area del Mediterraneo. Conservazione programmata e recupero. Contributo analitici alla carta del rischio. Atti del I Convegno*

Internazionale di Studi "La materia e i segni della storia". Piazza Armerina, 9-13 aprile, Palermo: Centro Regionale per la Progettazione e il Restauro, 328-331.

Brecciaroli Taborelli L., 1974-1975. Le terme della regio VII a Sabratha, *Libya Antiqua* XI-XII, 113-146.

Briand-Ponsart C., Hugoniot C., 2005. *L'Afrique romaine. De l'Atlantique à la Tripolitaine. 146 av. J.-C. – 533 ap. J.-C.,* Paris: Armand Colin.

Brödner E., 1978. Zur Entwicklungsgeschichte des Bades. 2. Teil, *Antike Welt* 9, 47-57.

Brödner E., 1983. *Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Eine kulturhistorische Betrachtung*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Broise H., 1991. Vitrage et volets des fenêtres thermales à l'époque impériale, in: Lenoir M., (ed.), *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome (Rome, 11-12 novembre 1988)*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome: École française, 61-78.

Broughton T., 1929. *The Romanization of Africa Proconsularis*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Burnett Grossman J., Kelly K., 2006. Introduction, in: Ben Abed A., (ed.), *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications, 1-12.

Cagnat R., 1927. *Carthage, Timgad, Tébessa et les Villes antiques de l'Afrique du Nord*, Les villes d'art célèbres, Paris: Librairie Renouard.

Calza G., 1953. *Topografia Generale*, Scavi di Ostia I, Roma: Libreria dello stato.

Calza G., Becatti G., 2008. *Ostia*, Roma: Libreria dello Stato.

Canter H.V., 1940. Roman Civilazation in North Africa, *The Classical Journal* 35/4, 197-208.

Ceraudo G., 2012. Progetto '*Ager Aquinas*'. Indagini aerotopografiche finalizzate allo studio delle città romana di *Aquinum* (Lazio, Italia), in: Vermeulen F., Burgers G-J., Keay S., Corsi C., (eds.), *Urban Landscape Survey in Italy and the Mediterranean*, Oxford: Oxbow Books, 94-104.

Ceraudo G., 2013. Le indagini archeologiche dell'Università del Salento nella terra di San Tommaso. Le Terme Centrali di *Aquinum*: le campagne di scavo 2009-2013, *Il Bollettino* 8/9, 6-13.

Ceraudo G., Molle C., Nonnis D., 2013. L'inscrizione musiva delle Terme Centrali di Aquinum, *Orizzonti. Rassegna di archeologia* XIV, 101-109.

Ceraudo G., Murro G., 2016a. *Aquinum. Guida ai Monumenti e all'Area Archeologica*, Foggia: Claudio Grenzi Editore (nuova edizione aggiornata [2014]).

Ceraudo G., Murro G., 2016b. Aquinum: una città Romana tra ricerca e prospettive di valorizzazione, *Anales de Arqueología Cordobesa* 27, 59-76.

Ceraudo G., Vincenti V., 2015. Le terme centrali di Aquinum (FR): considerazioni preliminari sulle fasi e sulle pavimentazioni, in: Angelelli C., Lugari A., (eds.), *Atti del XX colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (AISCOM). Con il patrocinio del Ministerio per i Beni e le Attività Culturali (Roma, 19-22 marzo 2014)*, Tivoli: Edizioni Scripta Manent, 257-266.

Ceraudo G., Vincenti V., 2018. Nuovi pavimenti dalle terme centrali di *Aquinum*, in: Angelelli C., Cecalupo C., Erba M.E., Massara D., Rinaldi F., (eds.), *Atti del XXIII colloquio dell'Associazione Italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico (AISCOM). Con il patrocinio del Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo (Narni, 15-18 marzo 2017)*, Roma: Quasar, 461-470.

Cerri M., 1987. Un terma imperiale pubblica: le Terme di Caracalla, in: Pasquinucci M., (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini, 104-107.

Clarke J.R., 1979. *Roman Black-and-White Figural Mosaics*, New York: New York University Press.

Cochrane A., 2008. Some Stimulating Solutions, in: Knappett C., Malafouris L., *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New York: Springer, 157-186.

Collingwood R.G., 1932. *Roman Britain*, Oxford: Clarendon Press.

Courtois C., 1951. *Timgad. Antique Thamugadi*, Alger (Geen Uitgever).

Crawley Quinn J., 2003. Roman Africa?, in: Prag J., Merryweather A., (eds.), *Romanization?*, Digressus Supplement 1, 7-34.

Darmon J.-P., 1981. *Les mosaïques en Occident* I, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Prinzipat 12/2 – Künste, Berlin: de Gruyter, 266-319.

de Haan N., 2010. *Römische Privatbäder. Entwicklung, Verbreitung, Struktur und sozialer Status*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

de Pachtère F.G., 1911. *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. Tome III: Afrique proconsulaire, Numidie, Maurétanie (Algérie)*, Paris: Ernest Leroux.

de Vos M., 1979. Pavimenti e mosaici, in: Zevi F., (ed.), *Pompei 79: raccolta di studi per i decimonono centenario dell'eruzione vesuviana*, Napoli: G. Macchiaroli, 161-176.

de Vos M., 1991. Paving techniques at Pompeii, *Archaeological News* 16, 36-60.

DeLaine J., 1988. Recent research on Roman baths, *Journal of Roman Archaeology* 1, 11-32.

DeLaine J., 1993. Roman baths and bathing, *Journal of Roman Archaeology* 6, 348-358.

DeLaine J., 1997. *The Baths of Caracalla. A study in the design, construction, and economics of large-scale building projects in imperial Rome*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 25, Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology.

DeLaine J., 1999a. Introduction: Bathing and society, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992. Part 1: Bathing and society*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 7-16.

DeLaine J., 1999b. Benefactions and urban renewal: bath building in Roman Italy, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992. Part 1: Bathing and society*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 67-74.

Derks T., Roymans N., 2002. Seal-boxes and the spread of Latin literacy in the Rhine delta, in: Cooley A.E., (ed.), *Becoming Roman, writing Latin? Literacy and epigraphy in the Roman west*, Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 48, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 87-134.

Di Capua F., 1940. *Appunti su l'origine e sviluppo delle terme romane*, Rendiconti della R. Academia di Archeologia, Lettere e Belle Arti della Società Reale di Napoli 20, 81-160.

Dickey E., 2015. Colloquium Montepessulanum, in: Dickey E., (ed.), *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudositheana. Volume II. Colloquium Harleianum, Colloquium Montepessulanum, Colloquium Celtis, and Fragments*, Cambridge: Cambridge University Press.

Drerup H., 1966. Architektur als Symbol. Zur zeitgenössischen Bewertung der römischen Architektur, *Gymnasium* 73, 181-196.

Dunbabin K.M.D., 1978. *The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage*, Oxford: Claredon Press.

Dunbabin K.M.D., 1989. Grata Voluptas: Pleasures and Dangers of the Baths, *Papers of the British School at Rome* 57, 6-46.

Dunbabin K.M.D., 1990. *Ipsa deae vestigia…* Footprints divine and human on Graeco-Roman monuments, *Journal of Roman Archaeology* 3, 85-109.

Dunbabin K.M.D., 1994. Early pavement types in the west and the invention of tessellation, in: Johnson P., Ling R., Smith D.J., (eds.), *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath, England, on September 5-12, 1987, under the aegis of*

L'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique and organized by The Association for the Study and Preservation of Roman Mosaics, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 9/1, 26-40.

Dunbabin K.M.D., 1999. *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.

Duncan-Jones R., 1962. Outlays and Summae Honorariae from Roman Africa, *Papers of the British School at Rome* 30, 47-115.

Duncan-Jones R., 1963. Wealth and Munificence in Roman Africa, *Papers of the British School at Rome* 31, 159-177.

Ennabli A., 1976a. Acholla (Henchir Botria) Tunisia, in: Stillwell R., MacDonald W.L., McAlister M.H., (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton: Princeton University Press.

Ennabli A., 1976b. Thaenae (Henchir Thina) Tunisia, in: Stillwell R., MacDonald W.L., McAlister M.H., (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton: Princeton University Press.

Eschebach H., 1979. *Die Stabianer Thermen in Pompeij*, Denkmäler Antiker Architektur Band 13, Berlin: de Gruyter.

Fabbricotti E., 1976. *I bagni nelle prime ville romane*, Cronache Pompeiane II, 29-112.

Fagan G.G., 1996. Sergius Orata: Inventor of the Hypocaust?, *Phoenix* 50/1, 56-66.

Fagan G.G., 1999. *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Fagan G.G., 2001. The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions, *American Journal of Archaeology* 105/3, 403-426.

Fantar M.H., 1994. *La Mosaïque en Tunisie*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Favia P., Giuliani R., Leone D., 2000. L'area delle Terme (Saggio III. 1997-1998), in: Volpe G., (ed.), *Ordona X. Ricerche archeologiche a* Herdonia *(1993-1998)*, Bari: Edipuglia, 127-201.

Fendri 1964a. Les thermes des mois à Thina (Rapport préliminaire 1963), *Les cahiers de Tunisie* 45-46, 47-55.

Fendri 1964b. Inventaire préliminaire du trésor et présentation des différentes types de monnaies, *Les cahiers de Tunisie*, 59-67.

Fentress E. W.B., 1984. Frontier culture and politics at Timgad, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques* 17b, 399-408.

Fishwick D., 1993. On the origins of Africa Proconsularis, I: The amalgamation of Africa Vetus and Africa Nova, *Antiquités africaines* 29, 53-62.

Fishwick D., 1994. On the origins of Africa Proconsularis, II: The administration of Lepidus and the commission of M. Caelius Phileros, *Antiquités africaines* 30, 57-80.

Fishwick D., 1996. On the origins of Africa Proconsularis, III: The era of the Cereres again, *Antiquités africaines* 32, 13-36.

Fishwick D., Shaw B.D., 1977. The Formation of Africa Proconsularis, *Hermes* 105/3, 369-380.

Foucault M., 1984. *Histoire de la sexualité III. Le souci de soi*, Paris: Gallimard.

Freeman P.W.M., 1993. "Romanisation" and Roman material culture, *Journal of Roman Archaeology* 6, 438-445.

Gascou J., 1972. *La politique municipale de l'empire romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Rome: École française de Rome.

Gasparri C., 1983-1984. Sculture provenienti dalle Terme di Caracalla e di Diocleziano, *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte* 6-7, 133-150.

Germain S., 1969. *Les mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Ghalia T., 2006. Landscapes and scenes of daily life in pavement mosaics from ancient Tunisia, in: Ben Abed A., (ed.), *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications, 31-46.

Giardina A., 1994. L'identità incompiuta dell'Italia romana, in: s.n., *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international de Rome (25-28 mars 1992),* Publications de l'École française de Rome 198, Roma: École française de Rome, 1-89.

Ginouvès R., 1962. *Balaneutikè; recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome. Serie 1, 200, Paris: E. de Boccard.

Goodman M., 2012. *The Roman World. 44 BC – AD 180*, New York: Routledge (second edition [1997]).

Gros P., 1996. *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C., à la fin du Haut-Empire. 1 : Les monuments publics*, Paris: Picard.

Gsell S., 1901. *Les monuments antiques de l'Algérie. Tome I*, Paris: Albert Fontemoign.

Gsell S., 1920-1928. *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. Tome I-VII*, Paris: Hachette.

Hall S., 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage Publications.

Hanfmann G.M.A., 1951. *The Season Sarcophagus*, Dumbarton Oaks Studies I-II, Cambridge: Harvard University Press.

Hanoune R., 1980. *Recherches archéologiques franco-tunisiennes à Bulla Regia IV. Les mosaïques 1*, Collection de l'École française de Rome 28/IV, Rome : École française de Rome.

Haverfield F.J., 1915. *The Romanization of Roman Britain*, Oxford: Clarendon Press.

Haynes D.E.L., 1965. *An archaeological and historical guide to the pre-Islamic antiquities of Tripolitania*, Libya: The Antiquities, Museums and Archives of Tripoli.

Heinz W.H., 1983. *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im römischen Reich*, München: Hirmer.

Hewitt S., 2000. *The Urban Domestic Baths of Roman Africa*, A Thesis Submitted to the School of Graduate Studies in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, McMaster University (Geen Uitgever).

Hingley R., 2005. *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire*, London: Routledge.

Hodos T., 2015. Global, local and in between: connectivity and the Mediterranean, in: Pitts M., Versluys M.J., (eds.), *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, New York: Cambridge University Press, 240-253.

Hölscher T., 2007. *The language of images in Roman art*, Cambridge: Cambridge University Press (third edition [2004]) (vertaling van: Hölscher T., 1987. *Römische Bildscprache als semantisches System*, Heidelberg: Carl Winter).

Hope V., 2000. Essay Five. Status and identity in the Roman world, in: Huskinson J., (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, London: Routledge, 125-152.

Hüser H., 1979. Wärmtechnische Messungen an einer Hypokaustenheizung in der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch* 36, 12-30.

Huskinson J., 2000a. Essay Four. Élite culture and the identity of empire, in: Huskinson J., (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, London: Routledge, 95-123.

Huskinson J., 2000b. Essay One. Looking for culture, identity and power, in: in: Huskinson J., (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, London: Routledge, 3-27.

Iker R. 1995a. Dalla preistoria alla protostoria, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 35-43.

Iker R. 1995b. L'epoca daunia, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 45-73.

Insalaco A., 1989. I mosaici degli atleti dalle terme di Caracalla: una nuova indagine, *Archeologia Classica* 41, 293-327.

Jackson R., 1999. Spas, waters and hydrotherapy in the Roman world, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992. Part 1: Bathing and society*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 107-116.

Jeddi N., 1994. Les dieux, les déesses et les héros, in: Fantar M.H., *La mosaïque en Tunisie*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 60-93.

Johnson M., 1997. Vernacular Architecture: The Loss of Innocence, *Vernacular Architecture* 28, 13-19.

Kenrick P.M., 1986. *Excavations at Sabratha. 1948-1951: a Report on the Excavations conducted by Dame Kathleen Kenyon and John Ward-Perkins*, London: Society for the promotion of Roman studies.

Kenrick P.M., 2009. *Tripolitania*, Libya Archaeological Guides, London: Silphium Press.

Knappett C., 2008. The Neglected Networks of Material Agency: Artefacts, Pictures and Texts, in: Knappett C., Malafouris L., *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New York: Springer, 139-156.

Knappett C., Malafouris L., 2008. Material and Nonhuman Agency: An Introduction, in: Knappett C., Malafouris L., *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New York: Springer, ix-xix.

Krencker D., Krüger E., Lehmann H., Wachtler H., 1929. *Die Trierer Kaiserthermen. Abteilung I. Ausgranungbericht und Grundsätliche Untersuchungen römischer Thermen*, Trierer Grabungen und Forschungen Band I, 1, Ausburg: Benno Filser.

Kretzschmer F., 1953. Hypokausten, *Saalburg Jahrbuch* 12, 7-41.

Laroui A., 1977. *A History of the Maghrib: An Interpretive Essay*, Princeton: Princeton University Press (vertaling van: Laroui A., 1970. *L'histoire du Maghreb. Un essai de synthèse*, Paris: Maspero).

Lassus J., 1976. *Thamugadi (Timgad), Algeria*, in: Stillwell R., MacDonald W.L., McAlister M.H., (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton: Princeton University Press.

Laurence R., Trifilò F., 2015. The global and the local in the Roman empire: connectivity and mobility from an urban perspective, in: Pitts M., Versluys M.J., (eds.), *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, New York: Cambridge University Press, 99-122.

Lavin I., 1963. The Hunting Mosaics of Antioch and Their Sources. A Study of Compositional Principles in the Development of Early Mediaeval Style*, Dumbarton Oaks Papers* 17, 179-286.

Law R.C.C., 1978. North Africa in the Hellenistic and Roman periods, 323 BC to AD 305, in: Fage J.D., (ed.), *The Cambridge History of Africa. Volume 2. From c. 500 BC to AD 1050*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lenoir E., 1995. Thermes et palestres à l'époque romaine, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 62-76.

Leone A., Moussa F.K., 2013. Roman Africa and the Sahara, in: Mitchell P., Lane P., (eds.), *The Oxford Handbook of African Archaeology*, New York: Oxford University Press, 777-788.

Leone D., Rocco A., 2008. Il *balineum* di Herdonia sulla via Traiana fra età imperiale e altomedievale: nuovi dati, in: Gravina A., (ed.), *Atti del 28° convegno nazionale sulla Preistoria – Protostoria – Storia della Daunia. San Severo 25 – 26 novembre 2007*, San Severo: Archeoclub d'Italia, 455-474.

Leone D., Rocco A., 2012. Il quartiere termale di Herdonia: vecchi scavi e nuovi approcci, in: Balty J.-C., (ed.), Belgica et Italica*. Joseph Mertens: une vie pour l'archéologie. Alba in excelso locata saxo… Obscura inscultis Herdonia ab agris, Atti del Convegno in memoria di Joseph Mertens. Academia Belgica, 4-6 dicembre 2008*, Turnhout: Brepols, 231-253.

Lézine A., 1962. *Architecture romaine d'Afrique. Recherches et mises au point*, Paris: Presses Universitaires de France.

Lézine A., 1968. *Carthage-Utique. Études d'Architecture et d'Urbanisme*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Lézine A., 1969. *Les thermes d'Antonin à Carthage*, Tunis: Société Tunisienne de Diffusion.

Lézine A., s.d. Remarques sur Fendri 1964. Les thermes des mois à Thina (Rapport préliminaire 1963), *Les cahiers de Tunisie* 45-46, 55.

Lorenz K., 2016. *Ancient Mythological Images and Their Interpretation. An Introduction to Iconology, Semiotics, and Image Studies in Classical Art History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Macaluso R., 1995. Un tesoretto di denari di età severiana da Sabratha, Quaderni di archeologia della Libya 17, Roma: « L'Erma » di Bretschneider 75-81.

Manderscheid H., 1981. *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Monumenta Artis Romanae 15, Berlin: Mann.

Manderscheid H., 1988a. *Bibliographie zum römischen Badewesen unter besonderer Berücksichtigun der öffentlichen Thermen*, München: Wasmuth.

Manderscheid H., 1988b. Römische Thermen. Aspekte von Architektur, Technik und Ausstattung, in: Frontinus-Gesellschaft, (ed.), *Die Wasserversorgung antiker Städte: Mensch und Wasser, Mitteleuropa, Thermen, Bau-Materialen, Hygiene*, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 99-125.

Manderscheid H., 1991. La gestione idrica delle Terme di Caracalla: alcuni osservazioni, in: Lenoir M., (ed.), *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome (Rome, 11-12 novembre 1988)*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome: École française, 61-78.

Manderscheid H., 1993. Bemerkungen zur Wasserbewirtschaftung der Suburbanen Thermen in Pompei, *Archäologisches Korrespondentzblatt* 23, 337-46.

Manderscheid H., 1996. Standard und Luxus in römische Bädern – Überlegungen aus der Sicht der Hydrotechnik, in: de Haan N., Jansen G.C.M., (eds.), *Cura Aquarum in Campania. Proceedings of the Ninth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Pompeii, 1-8 October 1994*, BABESCH Supplements 4, Leiden: Babesch, 109-115.

Manderscheid H., 2000a. Ohne Wasser kein Bad, in: Jansen G.C.M., (ed.), *Cura Aquarum in Sicilia: Proceedings of the Tenth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Syracuse, May 16-22, 1998*, BABESCH Supplements 6, Leiden: Babesch, 173-180.

Manderscheid H., 2000b. The Water Management of Greek and Roman Baths, in: Wikander O., (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Leiden: Brill, 467-538.

Manderscheid H., 2009. *Dulcissima aequora: Wasserbewirtschaftung und Hydrotechnik der Terme suburbane in Pompeii*, BABESCH Supplements 13, Leuven: Peeters.

Maréchal S., 2012. Research on Roman bathing: old models and new ideas, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 90, 143-164.

Maréchal S., 2013. Roman Public Baths in Modern Libya, *BABESCH* 88, 205-228.

Maréchal S., 2016a. *Public baths and bathing habits in Late Antiquity. A study of the archaeological and historical evidence from Roman Italy, North Africa and Palestine*

between AD 285 and AD 700. Volume 1: text, Proefschrift voorgelegd tot het behalen van de graad van Doctor in de Archeologie, Universiteit Gent (Geen Uitgever).

Maréchal S., 2016b. A palace for the people. Imperial self-promotion and the baths, *Ancient History Magazine* 2, 30-35.

Marvin M., 1983. Freestanding Sculptures from the Baths of Caracalla, *American Journal of Archaeology* 87/3, 347-384.

Matthews K.D., 1957. *Cities in the Sand. Leptis Magna and Sabratha in Roman Africa*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Mattingly D.J., 2004. Being Roman: Expressing identity in a provincial setting, *Journal of Roman Archaeology* 17, 5-25.

Mattingly D.J., 2013. *Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire*, Miriam S. Balmuth Lectures in Ancient History and Archaeology, Princeton: Princeton University Press.

Meiggs R., 1976. Ostia. Italy, in: Stillwell R., MacDonald W.L., McAlister M.H., (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton: Princeton University Press.

Meiggs R., 1997. *Roman Ostia*, Oxford: Clarendon Press (second edition [1960]).

Mensah J., 2008. Cultural Dimensions of Globalization in Africa: A Dialectical Interpenetration of the Local and the Global, in: Mensah J., (ed.), *Neoliberalism and Globalization in Africa: Contestations on the Embattled Continent*, New York: Palgrave Macmillan, 33-54.

Merlin M.A., 1915. *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. Tome II (supplément). Afrique Proconsulaire (Tunisie)*, Paris: Ernest Leroux.

Merten E.W., 1983. *Bäder und Badegepflogenheiten in der Datsctellung der Historia Augusta*, Antiquitas. Reihe 4: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung 16, Bonn: Hablet.

Mertens J., 1968. *Belgische opgravingen in Apulië (Italië). Het onderzoek in het antieke Herdonia*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XXX/2, Brussel: Paleis der Academiën.

Mertens J., 1976. Rapport sommaire sur les campagnes de 1970, 1971, 1972, 1973 et 1974, in: Mertens J., (ed.), *Ordona V. Rapports et études*, Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes XVI, Bruxelles: Institut Historique Belge de Rome, 7- 32.

Mertens J., 1995a, Topografia generale, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 135-138.

Mertens J., 1995b. Storia degli studi: dai primi viaggiatori agli scavi della missione belga, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 13-26.

Mertens J., 1995c. Le mura e la rete viaria urbana, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 139-152.

Mertens J., 1995d. Altri edifici ed impianti pubblici e privati, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 205-233.

Mertens J., 1997. Ordona 1987-1993. Rapport sur sept années de fouilles archéologiques, in: Mertens J., (ed.), *Ordona IX. Rapports et études*, Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes XXXIV, Bruxelles: Institut Historique Belge de Rome, 7-78.

Mertens J., Van Wonterghem F., 1995. Dall'età repubblicana all'età augustea: lo sviluppo urbanistico, i monumenti, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 153-184.

Meusel H., 1960. *Die Verwaltung und Finanzierung der öffentlichen Bäder zur römischen Kaiserzeit*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln (Geen Uitgever).

Miles R., 2000. Essay Two. Communicating culture, identity and power, in: Huskinson J., (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, London: Routledge, 29-62.

Millett M., 1990. *The Romanization of Britain. An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Millett M., 2001. Roman interaction in North-Western Iberia, *Oxford Journal of Archaeology* 20/2, 157-170.

Molholt R., 2011. Labyrinth Mosaics and the Experience of Motion, *The Art Bulletin* 93/3, 287-303.

Mommsen T., 1885. *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*, Römische Geschichte, Berlin: Weidmann.

Morricone Matini M.L., 1971. *Pavimenti di signino repubblicani di Roma e dintorni*, Mosaici Antichi in Italia. Studi Monografici, Roma: Istituto Poligrafico dello Stato. Libreria dello Stato.

Nielsen I., 1993. *Thermae et Balnea. The architecture and Cultural History of Roman Public Baths. I Text*, Aarhus: Aarhus University Press (second edition [1990]).

Nielsen I., 1999. Early provincial baths and their relations to early Italic baths, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman Baths and Bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992,* Journal

of Roman Archaeology Supplementary Series 37.1, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 35-43.

Oetelaar T., Hughes L.A., Humphrey J.W., Johnston C.R., Wood D., 2014. A computational investigation of the thermal environment of the *caldarium* in a replica Roman bath, *Journal of Roman Archaeology* 27, 392-402.

Panofsky E., 2012. On the Problem of Describing and Interpreting Works of the Visual Arts, *Critical Inquiry* 38/3, 467-482.

Papaioannou M., 2016. A *Synoecism* of Cultures in Roman Greece, in: Alcock S., Egri M., Frakes J.F.D., (eds.), *Beyond Boundaries. Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome*, Los Angeles: Getty Publications, 31-45.

Parlasca K., 1982. Zu den italischen Beziehungen der frühkaiserzeitlichen Mosaikkunst Nordafrikas, in: Anoniem, (ed.), *150-Jahr-Feier Deutsches Archäelogisches Institut Rom; Ansprachen und Vorträge. 4.-7. Dezember 1979*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 25, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 196-201.

Parrish D., 1984. *Season Mosaics of Roman North Africa*, Roma: « L'Erma » di Bretschneider.

Pasquinucci M., 1987a, (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini.

Pasquinucci M., 1987b. Combustibile e approvvigionamento idrico, in: Pasquinucci M., (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini, 45-47.

Pasquinucci M., 1987c. Costruttori, proprietari, gestori e personale, in: Pasquinucci M., (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini, 19-21.

Pellegrino A., 2000. *Ostia Antica. Guida agli scavi*, Roma: Abete.

Perkins P., Nevett L., 2000. Essay Eight. Urbanism and urbanisation in the Roman world, in: Huskinson J., (ed.), *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, London: Routledge, 213-244.

Pernice E., 1938. *Pavimente und figürliche Mosaiken*, Die hellenistische Kunst in Pompeij 6, Berlin: de Gruyter.

Picard G.C., 1946-1949. Second rapport sur l'activité du Service des antiquités de la Tunisie pendant l'année 1947, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques* 1946-1949, 366-383.

Picard G.C., 1947. Acholla, *Comptes rendus des séance de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 91/3, 557-562.

Picard G.C., 1949. Dionysos victorieux dur une mosaïque d'Acholla, in: Anoniem, (ed.), *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard à l'occasion de son 65e anniversaire* II, Paris: Presses Universitaires de France, 810-821.

Picard G.C., 1950. Carthage. Thermes d'Antonin, *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* 1950, Paris: Presses Universitaires de France.

Picard G.C., 1959. Les mosaïques d'Acholla, *Études d'archéologie classique* II, 75-95.

Picard G.C., 1965. Un thème du style fleuri dans la mosaïque africaine, in: Stern H., Picard G.Ch., (eds.), *La mosaïque gréco-romaine. Actes du Colloque International sur la Mosaïque Antique organisé à Paris, du 29 août au 3 septembre 1963*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 125-136.

Picard G.C., 1968. Les thermes du Thiase marin à Acholla, *Antiquités africaines* 2, 95-151.

Picard G.C., 1980a. De la Maison d'Or de Néron aux thermes d'Acholla. Étude sur les grotesques dans la mosaïque romaine, *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 63, 63-104.

Picard G.C., 1980b. La mosaïque romaine en Afrique. À propos de l'ouvrage de K. Dunbabin « the mosaics of Roman North Africa. Studies in iconography and patronage », *Revue Archéologique. Nouvelle Série* 2, 341-351.

Picard G.C., 1983. Mosaïques reflétant des voûtes en Gaule, in: Ginouvès R., (ed.), *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern*, Paris: Editions Recherche sur les civilisations, 307-310.

Picard G.C., 1994. Genèse et évolution de la mosaïque en Afrique, in: Fantar M.H., (ed.), *La mosaïque en Tunisie*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique.

Piranomonte M., Ciuffini S., 1998. *The baths of Caracalla*, Rome: Electa (vertaling van: Piranomonte M., 1998. *Le terme di Caracalla*, Roma: Electa).

Pitts M., 2008. Globalizing the local in Roman Britain: An anthropological approach to social change, *Journal of Anthropological Archaeology* 27, 493-506.

Pitts M., Versluys M.J., 2015. Globalisation and the Roman World: perspectives and opportunities, in: Pitts M., Versluys M.J., (eds.), *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, New York: Cambridge University Press, 3-31.

Quilici Gigli S., 2002. Aquinum, in: Cancik H., Schneider H., (eds.), *Brill's New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World. Antiquity*, Leiden: Brill.

Raven S., 1969. *Rome in Africa*, London: Evans Brothers Limited.

Rebuffat R., 1991. Vocabulaire Thermal, in: Lenoir M., (ed.), *Les thermes romains. Actes de la table ronde organisée par l'École française de Rome (Rome, 11-12 novembre 1988)*, Collection de l'École française de Rome 142, Rome: École française, 1-32.

Revell L., 2009. *Roman imperialism and local identities*, New York: Cambridge University Press.

Reynolds J.M., Ward-Perkins J.B., 1952. *The inscriptions of Roman Tripolitania*, Rome: British School at Rome.

Robertson R., 1992. *Globalization. Social theory and global culture*, London: Sage.

Robertson R., 1995. Globalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity, in: Featherstone M., Lash S., Robertson R., (eds.), *Global Modernities*, London: Sage, 25-44.

Robotti C., 1983. *Mosaico e Architettura. Disegni, sinopie, cartoni*, Napoli: Ferraro.

Roby T., 2006. The conservation of mosaics in situ: preserving context and integrity, in: Ben Abed A., (ed.), *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications, 101-113.

Roby T., Demas M., (eds.), 2013. *Mosaics in Situ. An Overview of the Literature on Conservation of Mosaics In Situ*, Los Angeles: Getty Publications.

Rocco A., Turchiano M., 2000. I mosaici delle terme, in: Volpe G., (ed.), *Ordona X. Ricerche archeologiche a* Herdonia *(1993-1998)*, Bari: Edipuglia, 203-214.

Romanelli P., 1959. *Storia delle provincie romane dell'Africa*, Roma: « L'Erma » di Bretschneider.

Romanelli P., 1970. Topografia e archeologia dell'Africa romana, *Enciclopedia classica. Sezione III: Archeologia e storia dell'arte classica* X. *Archeologia* VIII, Torino: Società editrice internazionale.

Rook T., 1993. How to fire a Roman bath, *Current Archaeology* 135, 114-117.

Rossiter J.J., 2009. The « neighbourhood baths » of Roman Carthage, in: Bridoux V., (ed.), *Contrôle et distribution de l'eau dans le Maghreb antique et médiéval*, Collection de l'École française de Rome 426, Rome: École française, 177-197.

Said E.W., 1993. *Culture and Imperialism*, New York: Knopf.

Schiebold H., 2006. *Heizung und Wasserverwärmung in römischen Thermen: historische Entwicklung – Nachfolgesysteme – neuzeitliche Betrachtungen und Untersuchungen*, Sieburg: Deutsche Wasserhistorische Gesellschaft.

Schmelzeisen K., 1992. *Römische Mosaiken der Africa Proconsularis. Studien zu Ornamenten, Datierungen und Werkstätten*, Europäische Hochschulschriften. Reihe XXXVIII, Archäologie 40, Frankfurt am Main: P. Lang.

Schmiedt G., 1970. *Atlante aereofotografico delle sedi umane in Italia II. Le sedi antiche scomparse*, Firenze: Istituto Geografico Militare.

Sear F.B., 1977. *Roman wall and vault mosaics*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 23, Heidelberg: Kerle.

Sebaï L.L., 2006. Beliefs, Gods, and Myths, in: Ben Abed A., (ed.), *Stories in stone. Conserving mosaics of Roman Africa. Masterpieces from the national museums of Tunisia*, Los Angeles: Getty Publications, 47-61.

Shaw B.D., 1980. Archaeology and knowledge: the history of the African provinces of the Roman Empire, *Florilegium* 2, 28-60.

Shepherd E.J., 1987a. Il sistema di riscaldamento – I (*praefurnium*), in: Pasquinucci M., (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini, 40-41.

Shepherd E.J., 1987b. Il sistema di riscaldamento – II (*pilae-camini*), in: Pasquinucci M., (ed.), *Terme romane e vita quotidiana*, Modena: Panini, 42-44.

Silvestrini M., 1995. Dalla civitas daunia al municipio romano: un profilo storico, in: Mertens J., (ed.), *Herdonia. Scoperta di una città*, Turnhout: Brepols, 235-244.

Silvestrini M., 1999. *Un itinerario epigrafico lungo la via Traiana. Aecae, Herdonia, Canusium*, Bari: Edipuglia.

Slim H., 1996. Dionysus, in: Blanchard-Lemée M., Ennaïfer M., Slim H., Slim L., (eds.), *Mosaics of Roman Africa*, London: British Museum Press, 87-119.

Smith D., 1983. Mosaics, in: Henig M., (ed), *A Handbook of Roman Art. A Survey of the Visual Arts of the Roman World*, London: Phaidon.

Sommer M., 2015. Oikoymenh. Longue durée perspectives on ancient Mediterranean 'globality', in: Pitts M., Versluys M.J., (eds.), *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, New York: Cambridge University Press, 175-197.

Stek T.D., 2014. Roman imperialism, globalization and Romanization in early Roman Italy. Research questions in archaeology and ancient history, *Archaeological Dialogues* 21/1, 30-40.

Taylor C.P., 2009. *The Design and Uses of Bath-House* Palaestrae *in Roman North Africa*, A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfilment of

the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Classical Archaeology, University of Alberta (Geen Uitgever).

Terrenato N., 1998. The Romanization of Italy: global acculturation or cultural bricolage?, in: Forcey C., Hawthorne J., Witcher R., (eds.), *TRAC 97. Proceedings of the Seventh Annual Theoretical Roman Archaeology Conference. Which formed part of the Second International Roman Archaeology Conference. University of Nottingham, April 1997*, Oxford: Oxbow, 20-27.

Terrenato N., 2005. The Deceptive Archetype: Roman Colonialism in Italy and Postcolonial Thought, in: Hurst H., Owen S., (eds.), *Ancient Colonizations. Analogy, Similarity, and Difference*, London: Duckworth, 59-72.

Thaler H., 2009.Gli scavi nelle terme imperiali, in Mastrocinque A., (ed.), *Grumentum Romana. Convegno di studi Grumento Nova (Potenza). Salone del Castello San Severino. 28-29 giugno 2008*, Moliterno: Valentina Porfidio, 322-338.

Thatcher E.D., 1956. The Open Rooms of the Terme del Foro at Ostia, *Memoirs of the American Academy in Rome* 24, 167-264.

Thébert Y., 2003. *Thermes romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen. Études d'histoire et d'archéologie*, Rome: École française de Rome.

Thirion J. 1955. Orphée magicien dans la mosaïque romaine. À propos d'une nouvelle mosaïque d'Orphée découverte dans la région de Sfax, *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 67, 147-177.

Thirion J., 1957. Un ensemble thermal avec mosaïques à Thina (Tunisie), *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 69, 207-245.

Trigona S.L., 2012. L'area funeraria tardo arcaica in località Campo Cavaliere a Castrocielo (Frosinone), in: Ghini G., Mari Z., (eds.), *Lazio e Sabina 8. Atti del Convegno. Ottavo Incontro di Studi sul Lazio e la Sabina. Roma 30-31 marzo, 1 aprile 2011*, Roma: Edizioni Quasar, 561-572.

van der Leeuw S.E., 2008. Agency, Networks, Past and Future, in: Knappett C., Malafouris L., *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New York: Springer, 217-247.

Van Dommelen P., 2014. Fetishizing the Romans, *Archaeological Dialogues* 21/1, 41-45.

Van Oyen A., 2015. Deconstructing and reassembling the Romanization debate through the lens of postcolonial theory: from global to local and back?, *Terra Incognita* 6, 205-226.

Vérité J., 1990. Recherches sur la façade maritime des thermes d'Antonin de Carthage, *Bulletin du Centre d'Études et de Documentation Archéologique, Carthage* 11, 47-49.

Vérité J., 1993. Recherches sur la façade maritime des thermes d'Antonin de Carthage, *Bulletin du Centre d'Études et de Documentation Archéologique, Carthage* 13, 54-63.

Vérité J., 1998. Recherches sur la façade maritime des thermes d'Antonin de Carthage, *Bulletin du Centre d'Études et de Documentation Archéologique, Carthage* 18, 36-48.

Versluys M.J., 2014. Understanding objects in motion. An *archaeological* dialogue on Romanization, *Archaeological Dialogues* 21/1, 1-20.

Versluys M.J., 2015. Roman visual material culture as globalising koine, in: Pitts M., Versluys M.J., (eds.), *Globalisation and the Roman World. World history, connectivity and material culture*, New York: Cambridge University Press, 141-174.

Watts C.M., 2008. On Mediation and Material Agency in Peicean Semeiotic, in: Knappett C., Malafouris L., *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, New York: Springer, 187-207.

Weber M., 1996. *Antike Badekultur*, München: Beck.

Webster J., 2001. Creolizing the Roman Provinces, *American Journal of Archaeology* 105/2, 209-255.

Whittaker C.R., 2000. Africa, in: Bowman A.K., Garnsey P., Rathbone D., (eds.), *The Cambridge Ancient History. Volume XI. The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge: Cambridge University Press, 514-546.

Wiedler S., 1999. *Aspekte der Mosaikausstatung in Bädern und Thermen des Maghreb*, Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse Band 18, Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Wilkes J.J., 1999. Approaching Roman baths, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992. Part 1: Bathing and society*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 17-23.

Willis M.J., 2014. *Politics and Power in the Maghreb: Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*, New York: Oxford University Press.

Witcher R.E., 2000. Globalisation and Roman Imperialism: perspectives on identities in Roman Italy, in: Herring E., Lomas K., (eds.), *The emergence of state identities in Italy in the first millennium BC*, London: Accordia Research Institute, University of London, 213-225.

Woolf G., 1997. Beyond Romans and Natives, *World Archaeology* 28/3 *Cultural Contact and Colonialism*, 339-350.

Woolf G., 1998. *Becoming Roman: the origins of provincial civilization in Gaul*, Cambridge: Cambridge University Press.

Woolf G., 2014. Romanization 2.0 and its alternatives, *Archaeological Dialogues* 21/1, 45-50.

Wootton W.T., 2016. A Portrait of the Artist as a Mosaicist under the Roman Empire, in: Alcock S., Egri M., Frakes J.F.D., (eds.), *Beyond Boundaries. Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome*, Los Angeles: Getty Publications, 62-83.

Yegül F., 1992. *Baths and bathing in classical antiquity*, Cambridge: Architectural History Foundation.

Yegül F.K., 1979. The small city baths in classical antiquity and a reconstruction study of Lucian's « Baths of Hippias », *Archeologia Classica* 31, 108-131.

Yegül F.K., 2010. *Bathing in the Roman World*, New York; Cambridge University Press.

Yegül F.K., Couch T., 2003. Building a Roman bath for the cameras, *Journal of Roman Archaeology* 16, 153-177.

Zajac N., 1999. The *thermae*: a policy of public health or personal legitimation?, in: DeLaine J., Johnston D.E., (eds.), *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March – 4 April 1992. Part 1: Bathing and society*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 37, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 99-105.

Zschätzsch A., 2006. Neue Mosaiken in Grumentum, *Archäologischer Anzeiger* 2006/2, 9-42.

Zschätzsch A., 2009. I nuovi mosaici di Grumentum, in Mastrocinque A., (ed.), *Grumentum Romana. Convegno di studi Grumento Nova (Potenza). Salone del Castello San Severino. 28-29 giugno 2008*, Moliterno: Valentina Porfidio, 339-360.

Internetbronnen

Albiero A., Fernandez C., Petrucci V., Ugolini A., Vitale V., 2014. Le terme centrali di Aquinum (Castrocielo, FR). Camagne di scavo 2009-2013, *The Journal of Fasti Online* 316, Roma: Associazione Internationale di Archeologia Classica, 1-20, Geraadpleegd op 10 juli 2016 op http://www.fastionline.org/docs/FOLDER-it-2014-316.pdf.

Bakker J.T., 2006a. *Ostia Antica. Topographical dictionary. Region I – Insula XII – Terme del Foro (I, XII, 6)*, Geraadpleegd op 3 juli 2018 op http://www.ostia-antica.org/regio1/12/12-6.htm.

Bakker J.T., 2006b. *Ostia Antica. Topographical dictionary. Regions II – Insula IV – Terme di Nettuno (II, IV, 2)*, Geraadpleegd op 4 juli 2018 op http://www.ostia-antica.org/regio2/4/4-2.htm.

Bianco S., Preite A., Natali E., s.d. Preistoria e Protostoria nell'alta valle dell'Agri, *Grumentum.net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/preistoria-protostoria-alto-agri.

Bonacasa N., 2010. Roma in area punica: le terme di Sabratha, in: Anoniem, (ed.), *Incontri tra culture nel mondo mediterraneo antico. Atti del XVII Congresso Internazionale di Archeologia Classica (Roma 22-26 settembre 2008)*, *Bollettino di archeologia on line. Volume Speciale*, 37-54, Geraadpleegd op 12 juni 2018 op http://www.bollettinodiarcheologiaonline.beniculturali.it/documenti/generale/6_BONACASA.pdf.

Castrianni L., 2009. *Fasti Online. Aquinum. Season 2009*, Geraadpleegd op 11 juli 2018 op http://www.fastionline.org/excavation/micro_view.php?fst_cd=AIAC_2302&curcol=sea_cd-AIAC_2889.

Ceraudo G., Murro G., Petrucci V., Ugolini A., Giglio P., Guacci P., Pentano S., 2017. Le terme centrali di Aquinum: nuovi dati dalla campagna 2016, *Studi Cassinati* 2017/1, Geraadpleegd op 10 juli 2018 op https://www.cdsconlus.it/index.php/2017/04/17/le-terme-centrali-di-aquinum-nuovi-dati-dalla-campagna-2016/.

De Filippis M.D., 2012. Herdonia, terme, caldarium, rivestimento in lastre marmoree – Herdonia – Ordona (FG), *TESS – scheda* 11204, Geraadpleegd op 6 juli 2018 op http://tess.beniculturali.unipd.it/web/scheda/?recid=11204.

Giardino L., s.d. Urbanistica della città di *Grumentum*, Grumentum.*net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/urbanistica-della-citta.

Hunter J., 2013. *The iconography of the mask of Oceanus in mosaics of the Roman Empire*, King's College London (Geen Uitgever), Geraadpleegd op 14 juni 2018 op https://www.academia.edu/6189650/The_iconography_of_the_mask_of_Oceanus_in_mosaics_of_the_Roman_Empire.

Mastrocinque A., s.d. a. I Lucani, il mondo ellenistico e la fondazione delle città, *Grumentum.net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/lucani-fondazione-della-citta.

Mastrocinque A., s.d. b. L'area del Foro le recenti campagne di scavo, Grumentum.*net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/larea-del-foro.

Sordiano F., Camerlengo L., s.d. La cinta muraria di *Grumentum*. Recenti dati archeologici e topografici, Grumentum.*net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/la-cinta-muraria.

Tarlano F., s.d. Grumentum e il suo territorio. Storia degli studi, dalle prime ricerche di storici locali alle recenti indagini archeologiche, *Grumentum.net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/storia-degli-studi.

Tarlano F., Thaler H., Zschätzsch A., s.d. Le terme imperiali, *Grumentum.net. Archeologia*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://www.grumentum.net/it/terme-imperiali.

Thaler H., 2002. *Grumentum 2002*, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://hjthaler.com/aa-grumentum/.

Zschätzsch A., Flad H.-D., Ritz-Timme S., von Wurmb-Schwark N., Thaler H., 2011. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zu spätantiken Gräbern in und bei den römischen Thermen von Grumentum, *Frankfurter elektronische Rundschau zur Alterumskunde* 14, 31-41, Geraadpleegd op 13 juli 2018 op http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22899.

Antieke auteurs

Aelius Aristides, *Orationes*: Dindorf W., 1829. *Aristides*, Leipzig: Weidmann.

Appianus, *Historia Romana*: McGing B., 1912. *Appian. Roman History, Volume I*, Loeb Classical Library 2, Cambridge: Harvard University Press.

Appianus. *Hisoria Romana. Bellum Civile*: White H., 1913. *Appian. Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26*, Loeb Classical Library 4, Cambridge: Harvard University Press.

Athenaeus, *Deipnosophistae*: Douglas Olson S., 2008. *The Learned Banqueters, Volume IV: Books 8-10.420e*, Loeb Classical Library 235, Cambridge: Harvard University Press.

Cassius Dio, *Historia Romana*: Cary E., Foster H.B., 1925. *Roman History, Volume VIII: Books 61-70*, Loeb Classical Library 176, Cambridge: Harvard University Press.

Celsus, *De Medicina*: Spencer W.G., 1935. *On Medicine, Volume I: Books 1-4*, Loeb Classical Library 292, Cambridge: Harvard University Press.

Cicero, *Epistulae ad Atticum*: Shackleton Bailey D.R., 1999. *Cicero. Letters to Atticus, Volume I*, Loeb Classical Library 7, Cambridge: Harvard University Press.

Cicero, *Epistulae Ad Familiares*: Shackleton Bailey D.R., 2001. *Cicero. Letters to Friends. Volume III: Letters 281-435*, Loeb Classical Library 230, Cambridge: Harvard University Press.

Cicero, *In Marcum Antonium Orationes Philippicae*: Shackleton Bailey D.R., Ramsey J.T., Manuwald G., 2010. *Cicero. Philippics 1-6*, Loeb Classical Library 189, Cambridge: Harvard University Press. 39

Cicero, *Pro Cluentio*: Grose Hodge H., 1927. *Cicero. Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, Loeb Classical Library 198, Cambridge: Harvard University Press.

Galenus, *De Methodo Medendi:* Johnston I., Horsley G.H.R., 2011. *Method of Medicine, Volume III: Books 10-14*, Loeb Classical Library 518, Cambridge: Harvard University Press.

Galenus, *De Sanitate Tuenda*: Johnston I., 2018. *Hygiene, Volume I : Books 1-4*, Loeb Classical Library 535, Cambridge: Harvard University Press.

Historia Augusta, Antoninus Pius: Magie D., 1921. *Historia Augusta, Volume I: Hadrian. Aelius. Antoninus Pius. Marcus Aurelius. L. Verus. Evidius Cassius. Commodus. Pertinax. Didius Julianus. Septimius Severus. Pescennius Niger. Clodius Albinus*, Loeb Classical Library 139, Cambridge: Harvard University Press.

Historia Augusta, Caracalla: Magie D., 1924. *Historia Augusta, Volume II: Caracalla. Geta. Opellius. Diodumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus*, Loeb Classical Library 140, Cambridge: Harvard University Press.

Horatius, *Epistulae*: Rushton Fairclough H., 1926. *Horace. Satires. Epistles. The Art of Poetry*, Loeb Classical Library 194, Cambridge: Harvard University Press.

Libri Coloniarum: Brunet C., Conso D., Gonzales A., Guard T. Guillaumin J-Y., Sensal C., 2008. *Libri Coloniarum (Livres des colonies). Corpus Agrimensorum Romanorum VII. Livre de César Auguste et de Néro*, Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté.

Livius. *Ab Urbe Condita*: Foster B.O., 1926. *Livy. History of Rome, Volume IV: Books 8-10*, Loeb Classical Library 191, Cambridge: Harvard University Press.

Livius. *Ab Urbe Condita*: Gardner Moore F., 1940. *Livy. History of Rome, Volume VI: Books 23-25*, Loeb Classical Library 355, Cambridge: Harvard University Press.

Livius. *Ab Urbe Condita*: Gardner Moore F., 1943. *Livy. History of Rome, Volume VII: Books 26-27*, Loeb Classical Library 367, Cambridge: Harvard University Press.

Lucianus, *Hippias e balaneion*: Harmon A.M., 1913. *Lucian. Phalaris. Hippias or The Bath. Dionysus. Heracles. Amber or The Swans. The Fly. Nigrinus. Demonax. The Hall. My Native Land. Octogenarians. A True Story. Slander. The Consonants at Law. The Carousal (Symposium) or The Lapiths*, Loeb Classical Library 14, Cambridge: Harvard University Press.

Martialis, *Epigrammaton Libri XV*: Shackleton Bailey D.R., 1993. *Martial. Epigrams, Volume I: Spectacles, Books 1-5*, Loeb Classical Library 94, Cambridge: Harvard University Press.

Martialis, *Epigrammaton Libri XV*: Shackleton Bailey D.R., 1993. *Martial. Epigrams, Volume II: Books 6-10*, Loeb Classical Library 95, Cambridge: Harvard University Press.

Martialis, *Epigrammaton Libri XV*: Shackleton Bailey D.R., 1993. *Martial. Epigrams, Volume III: Books 11-14*, Loeb Classical Library 480, Cambridge: Harvard University Press.

Paulinus van Nola, *Carmina*: The Latin Library, s.d., *Paulini Nolensis Poemata*, Geraadpleegd op 11 juli 2018 op http://www.thelatinlibrary.com/paulinus.poemata.html.

Petronius, *Satyricon*: Heseltine M., Rouse W.H.D., Warmington E.H., 1913. *Petronius. Satyricon. Seneca. Apocolocytosis*, Loeb Classical Library 15, Cambridge: Harvard University Press.

Plinius Maior, *Naturalis Historia*: Eichholz D.E., 1962. *Pliny. Natural History, Volume X: Books 36-37*, Loeb Classical Library 419, Cambridge: Harvard University Press.

Plinius Maior, *Naturalis Historia*: Rackman H., 1942. *Pliny. Natural History, Volume II: Books 3-7*, Loeb Classical Library 352, Cambridge: Harvard University Press.

Plinius Minor, *Epistulae*: Radice B., 1969. *Pliny the Younger. Letters, Volume I: Books 1-7*, Loeb Classical Library 55, Cambridge: Harvard University Press.

Plutarchus, *Moralia. Quaestionum Convivalium*: Clement P.A., Hoffleit H.B., 1969. *Plutarch. Moralia, Volume VIII: Table-Talks, Books 1-6*, Loeb Classical Library 424, Cambridge: Harvard University Press.

Polybius, *Historiai*: Paton W.R., Walbank F.W., Habicht C., 2010. *Polybius. The Histories, Volume I: Books 1-2*, Loeb Classical Library 128, Cambridge: Harvard University Press.

Seneca, *Epistulae*: Gummere R.M., 1917. *Seneca. Epistles, Volume I: Epistles 1-65*, Loeb Classical Library 75, Cambridge: Harvard University Press.

Seneca, *Epistulae*: Gummere R.M., 1920. *Seneca. Epistles, Volume II: Epistles 66-92*, Loeb Classical Library 76, Cambridge: Harvard University Press.

Sidonius Apollinaris, *Epistulae*: Anderson W.B., 1936. *Poems, Letters: Books 1-2*, Loeb Classical Library 296, Cambridge: Harvard University Press.

Statius, *Silvae*: Schackleton Bailey D.R., Parrott A., 2015. *Statius. Silvae*, Loeb Classical Library 206, Cambridge: Harvard University Press.

Stephanus Byzantinus, *Ethnica:* Billebeck M., Neumann-Hartmann A., (ed.), 2006-2016. *Stephani Byzantii Ethnica, Volumen I-IV*, Corpus Fontium Histoirae Byzantinae XLIII, Berolini: de Gruyter.

Strabo, *Geographica*: Jones H.L., 1932. *Strabo. Geography, Volume VIII: Book 17. General Index,* Loeb Classical Library 267, Cambridge: Harvard University Press.

Tacitus, *Agricola (De vita et moribus Iulii Agricolae)*: Hutton M., Peterson W., Ogilvie M., Warmington E.H., Winterbottom M., 1914. *Tacitus. Agricola. Germania. Dialogue on Oratory*, Loeb Classical Library 35, Cambridge: Harvard University Press.

Tacitus, *Historiae*: Moore C.H., 1925. *Tacitus. Histories: Books 1-3*, Loeb Classical Library 111, Cambridge: Harvard University Press.

Vitruvius, *De Architectura Libri X*: Granger F., 1931. *Vitruvius. On Architecture, Volume I: Books 1-5*, Loeb Classical Library 251, Cambridge: Harvard University Press.

Vitruvius, *De Architectura Libri X*: Granger F., 1934. *Vitruvius. On Architecture, Volume II: Books 6-10*, Loeb Classical Library 280, Cambridge: Harvard University Press.

Lijst met herkomst van de kaarten

Kaart 1 Romeins Noord-Afrika in de periode van Caesar en Octavianus/Augustus: *Africa Vetus* en *Africa Nova*, uit Barton 1972, 35.

Kaart 2 Romeins Noord-Afrika in de 1e en 2e eeuw o.t.: *Mauretania* en *Africa Proconsularis*, uit Barton 1972, 15.

Kaart 3 Romeins Noord-Afrika in de 3e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Septimius Severus, uit Barton 1972, 21.

Kaart 4 Romeins Noord-Afrika in de 4e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Diocletianus, uit Barton 1972, 23.

Kaart 5 Kaart met casestudies, eigen kaartbewerking m.b.v. Google My Maps, Google Earth 2018.

Kaart 6 Schematisch plan van de antieke stad Acholla met aanduiding van de Trajanusthermen en de Thermen van de mariene *thiasos*, uit Kammoun Z., 2018. *Le site archéologique d'Acholla à Sfax*, Geraadpleegd op 11 juni 2018 op http://zaherkammoun.com/2017/02/22/le-site-archeologique-dacholla-a-sfax/.

Kaart 7: Algemeen plan van Sabratha met de opgegraven monumenten, uit Bonacasa 2010, 37, fig. 1, eigen bewerking.

Kaart 8 Algemeen plan van Thamugadi, uit Courtois 1951, eigen bewerking.

Kaart 9 Algemeen plan van Thaenae, uit Kammoun Z., 2018, *Le site archéologique de Thyna à Sfax*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://zaherkammoun.com/2017/02/23/le-site-archeologique-de-thyna-a-sfax/, eigen bewerking.

Kaart 10 Algemeen plan van Romeins Carthago met de aanduiding van de door Rossiter gecatalogiseerde badhuizen (nr. 1-20) en van de Antonijnse baden (in rood), uit Rossiter 2009, 190, fig. 7, eigen bewerking.

Kaart 11 Situeringsplan van de Antoninusthermen in Carthago, uit Lézine 1969, 18, fig. 2.

Kaart 12 Situering van de *thermae Antoninianae* in Rome, uit DeLaine 1997, 14, fig. 1, eigen bewerking.

Kaart 13 Situeringskaart van de Forumbaden (nr. 118) en Baden van Neptunus in Ostia, uit Calza, Becatti 2008.

Kaart 14 Topografische kaart van Herdonia, uit Mertens 1995a, 138, fig. 110.

Kaart 15 Algemeen plan van de opgegraven sectoren te Herdonia met aanduiding van het Romeinse thermencomplex in rood, uit Mertens 1995c, 152, fig. 131, eigen bewerking.
Kaart 16 Gereconstrueerd grondplan van het antieke Aquinum op een satellietbeeld van de huidige situatie, uit Ceraudo, Murro 2016a, tav. I, eigen bewerking.
Kaart 17 Algemeen plan van Grumentum met de opgegraven Romeinse structuren in rood, uit Scordiano, Camerlengo s.d., eigen bewerking.
Kaart 18 Algemeen grondplan van Grumentum met gereconstrueerd stratenpatroon, uit Giardino s.d.

Lijst met herkomst van de figuren

Figuur 1a Schematische voorstelling van een *hypocaustum*-sysyeem, uit Yegül 2010, 83, fig. 35.

Figuur 1b Schematische voorstelling van de opbouw van de mozaïekvloer, uit Dunbabin 1999, 282, fig. 288.

Figuur 2 Schematische voorstelling van Théberts typologie van badhuizen, uit Thébert 2003, 120, 350.

Figuur 3a Fragment van een *opus signinum* vloer met witte ingelegde steenfragmenten en een afbeelding van het zogenaamde '*sign of Tanit'*, uit Ben Abed, 2006a, 15, fig. 5.

Figuur 3b Fragment van een *opus figlinum* vloer met grotere stukken ingelegd marmer en een schaakbordmotief in *opus tessellatum* uit Punisch Carthago, 3e eeuw v.o.t., uit Ben Abed 2006b, 177, pl. 25.

Figuur 4 Algemeen grondplan van de zogenaamde Trajanusthermen in Acholla, uit Picard 1959, pl. XI, eigen bewerking.

Figuur 5 Detail van het algemene grondplan voor de zuidoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met ruimtes 1, 19 en 21, uit Picard 1959, pl. XII, eigen bewerking.

Figuur 6 Detailfoto van mozaïek 1 uit de Trajanusthermen te Acholla, uit Picard 1980a, 71, fig. 2.

Figuur 7 Detail van het algemene grondplan voor de noordoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 2, 3, 4, 5, 24 en 25, uit Picard 1959, pl. XIII, eigen bewerking.

Figuur 8 Detailfoto van mozaïek 5 uit de Trajanusthermen van Acholla, uit Picard 1980a, 71, fig. 4.

Figuur 9 Detail van het algemene grondplan voor de zuidwestelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 20, 22, 6, 7 en 8, uit Picard 1959, pl. XIV, eigen bewerking.

Figuur 10 Detailfoto van mozaïek 6 uit de Trajanusthermen te Acholla, uit Picard 1980a, 71, fig. 3.

Figuur 11 Foto van het oostelijke mozaïekveld (19) van de centrale *frigidarium*-ruimte uit de Trajanusthermen te Acholla in zijn huidige opstelling in het Bardo Museum, uit Kaye N., 2010. *Tunisia, Tunis, Bardo Museum. Mosaic from Trajan Baths, Acholla (N of Sfax)*, Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://www.flickr.com/photos/nickkaye/8485383569.

Figuur 12 Detailfoto van een fragment van het centrale *frigidarium*-mozaïek uit de Trajanusthermen te Acholla, uit Ben Abed 2006c, 92, fig. 5.4.

Figuur 13 Detailfoto van het centrale *emblema* uit het oostelijke mozaïekveld (19) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla, uit Ben Abed 2006a, 18, fig. 7.

Figuur 14a Detailfoto's van het medaillon met de buste van het gepersonifieerde seizoen winter (A) uit het oostelijke mozaïekveld (19) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla, uit Rais M., 2010. *Tunis Bardo Accholla 2* (sic), Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tunis_Bardo_Acchola_2.jpg.

Figuur 14b Detailfoto's van het medaillon met de buste van het gepersonifieerde seizoen lente (B) uit het oostelijke mozaïekveld (19) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla, uit Rais M., 2010. *Tunis Bardo Accholla 1* (sic) Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tunis_Bardo_Acchola_1.jpg.

Figuur 14c Detailfoto's van het medaillon met de buste van het gepersonifieerde seizoen zomer (C) uit het westelijke mozaïekveld (20) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla, uit Picard 1959, pl. XVI, 5.

Figuur 15 Detailfoto van de *tondo* met de afbeelding van Dionysos Pais op een tijger (22) uit de Trajanusthermen te Acholla, uit Strzelecki J., 2012. *Bardo077*, Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bardo(js)077.jpg.

Figuur 16 Detailfoto van het medaillon met de voorstelling van Jupiter op de drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla, uit Ciphers, 2012. *15*, Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D9%85%D8%AA%D8%AD%D9%81_%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D9%88_-_%D9%84%D9%88%D8%AD%D8%A9_%D9%81%D8%B3%D9%8A%D9%81%D8%B3%D8%A7%D8%A1_(15).JPG.

Figuur 17 Detailfoto van het mozaïek vande drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla met de afbeelding van een Gigant met slangenbenen die een medaillon met de buste van Minerva torst, uit Jarvis D., 2012. *Detail of a mosaic at the Bardo Museum, coming from the Trajan Baths in Acholla*, Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Acholla_Baths_Mosaic.jpg.

Figuur 18a Detailfoto van twee fragmenten van mozaïek 25 uit de Trajanusthermen te Acholla. A: Fragment met het onderste deel van het centrale achthoekige medaillon en met de voorstelling van een theatermasker, uit Kaye N., 2010. *Tunisia, Tunis, Bardo Museum. Mosaics from Trajan Baths, Acholla (N of Sfax)*, Geraadpleegd op 10 juni 2018 op https://www.flickr.com/photos/nickkaye/8486473046/in/photostream/.

Figuur 18b Detailfoto van twee fragmenten van mozaïek 25 uit de Trajanusthermen te Acholla. B: Fragment met fantasierijke theaterarchitectuur met o.a. triomfelementen en een schrijn voor Dionysos onderaan en met maskers van de winden en tondi met bustes van de seizoenen op het tweede register, uit Rais M., 2010. *Tunis Bardo Acchola 7* (sic), Geraadpleegd op 10 juni op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tunis_Bardo_Acchola_7.jpg.

Figuur 19 Algemeen grondplan van de zogenaamde Thermen van de mariene *thiasos* in Acholla, uit Picard 1968, 96, fig. 1, eigen bewerking.

Figuur 20 Detailfoto van het vloermozaïek uit *vestibulum* A van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 99, fig. 2.

Figuur 21 Detailfoto van het vloermozaïek op de drempel tussen ruimte A en I (links) en het mozaïek van ruimte I (rechts), uit Picard 1968, 100, fig. 3.

Figuur 22 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte H van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 103, fig. 4.

Figuur 23 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte G van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 105, fig. 5.

Figuur 24 Detail van het algemene grondplan voor ruimte F in de noordwestelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 106, fig. 6.

Figuur 25 Detail van het algemene grondplan voor de mozaïeken van ruimtes D en E in de noordoostelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 110, fig. 7.

Figuur 26a Detailfoto van het *porticus*-mozaïek van ruimte B in de thermen van de mariene thiasos te Acholla. a: Boord van het mozaïek en drempel naar gang A (uiterst rechts), uit Picard 1968, fig. 111, fig. 8.

Figuur 26b Detailfoto van het *porticus*-mozaïek van ruimte B in de thermen van de mariene thiasos te Acholla. b: Centrale mozaïekdeel van het *porticus*-mozaïek, uit Picard 1968, 112, fig. 9.

Figuur 26c Detailfoto van het *porticus*-mozaïek van ruimte B in de thermen van de mariene thiasos te Acholla. c: Centrale mozaïekdeel en interne boord (bovenaan), uit Picard 1968, 112, fig. 10.

Figuur 27 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte K van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 114, fig. 11.

Figuur 28 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte J (*tepidarium*?) van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 116, fig. 12.

Figuur 29 Grafische weergave van het vloermozaïek binnen een van beide absides van ruimte C en van de brede boord die het mozaïek scheidt van het centrale figuratieve paneel, thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Picard 1968, 135, fig. 24.

Figuur 30 Overzichtsfoto van het figuratieve paneel met de voorstelling van een mariene *thiasos* uit de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla, uit Strzelecki J., 2012. *Bardo 074*, Geraadpleegd op 11 juni 2016 op https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bardo(js)074.jpg.

Figuur 31 Gereconstrueerd grondplan en gereconstrueerde doorsnede van de *terme a mare* in *Regio* II. 1: inkomsthal; 2: hal; 3: *apodyterium*; 4: voorkamer; 5: *frigidarium*; 6: *tepidarium*; 7: *sudatorium*; 8: *caldarium*; 9: dienstgang; 10: waterput; 11: hefplatform voor het ophalen van water; 12: citerne; 13: overdekte dienstruimte; 14: ingang van de *latrinae*; 15: *latrinae*, eigen bewerking.

Figuur 32 Foto van het standbeeld aangetroffen tijdens de opgravingen van de *terme a mare* te Sabratha, opgesteld op de vermoedelijke positie in een nis van een van de *piscinae* van het *frigidarium*, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 144, fig. 16.

Figuur 33 Foto van het marmeren beeld van een satyr opgesteld in de *latrinae* van de *terme a mare* te Sabratha (rechts), nu in het museum van Sabratha (links), uit Coachman S., 2009. *Sabratha. Marble figure of a satyr*, Geraadpleegd op 14 juni 2018 op https://en.wikipedia.org/wiki/Sabratha#/media/File:Satyr_Sabratha.JPG; Blas de Roblès 2005, 58.

Figuur 34 Overzichtsfoto vanuit het zuidwesten van de hal van de *terme a mare* in Sabratha met vloermozaïeken uit verschillende fases, uit Bonacasa 2010, 48, fig. 20.

Figuur 35 Overzichtsfoto van een deels bewaard polychroom vloermozaïek vlak langs de kustlijn in de *terme a mare* te Sabratha, uit Prins M., 2014. *Sabratha, Seaward Baths*, Geraadpleegd op 14 juni 2018 op http://www.livius.org/pictures/libya/sabratha/sabratha-seaward-baths/sabratha-seaward-baths/.

Figuur 36 Grondplan van de Oceanusbaden te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 130, fig. 3.

Figuur 37 Detailfoto van het *emblema* met de buste van Diana/Luna uit het *frigidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 134, fig. 9.

Figuur 38 Detailfoto van het *emblema* met het hoofd van 'Oceanus' uit het *frigidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 130, fig. 4.

Figuur 39 Overzichtsfoto van het *frigidarium*-mozaïek van de Oceanusbaden te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 132, fig. 5.

Figuur 40 Detailfoto van het mozaïek van de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 132, fig. 6.

Figuur 41 Foto van het stuccofragment uit de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha, uit Blas de Roblès 2005, 69.

Figuur 42 Detailfoto van de drempel tussen het *frigidarium* en de verwarmde badruimtes van de Oceanusthermen te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 133, fig. 7.

Figuur 43a Grondplan van de theatherthermen te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 136, fig. 11.

Figuur 43b Hypothetische reconstructie van de theaterthermen te Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 138, 12.

Figuur 44 Foto van het marmeren *candelabrum* van Orpheus en de dieren uit het *frigidarium* van de theaterbaden van Sabratha, uit History of Libya, 2016. *Roman marble showing Orpheus (legendary musician in Greek myth) and the animals from Sabratha Museum, Libya*, Geraadpleegd op 14 juni 2018 https://twitter.com/libyanhistory/status/748167214147174401.

Figuur 45 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de inkomsthal van de theaterbaden van Sabratha, uit Bonacasa 2010, 52, fig. 27.

Figuur 46 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de grote rechthoekige zaal uit de theatherbaden van Sabratha, uit Bonacasa 2010, 51, fig. 24.

Figuur 47 Detailfoto van de *emblemata* uit het *frigidarium* van de theaterthermen van Sabratha, uit Bonacasa Carra, Bonacasa 2017, 141, fig. 14.

Figuur 48 Foto van de inscriptie met tekst "*venari, lavari ludere ridere occ est vivere*", gevonden op het *forum* van Timgad, uit Gogräfe R., 2015. *That's the Life*, Geraadpleegd op 21 juni 2017 op https://laudatortemporisacti.blogspot.com/2015/03/thats-life.html.

Figuur 49a Algemeen grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi door Ballu, uit Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 289, fig. 137.

Figuur 49b Algemeen grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi door Krenkcer, uit Thébert 2003, pl. C, 2.

Figuur 49c Schematische interpretatie van het grondplan van de grote oostelijke thermen van door Thébert, uit Thébert 2003, pl. C, 3.

Figuur 50 Schematisch grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi, uit Germain 1969, 33, fig. 2.

Figuur 51 Foto van het figuratief paneel met triomf van Neptunus uit de grote oostelijke thermen van Timgad, uit Saugy L., 2008. *Timgad*, Geraadpleegd op 21 juni op http://saugy-photo.fr/Algerie/Timgad-Tebessa/Timgad_Tebessa.html.

Figuur 52a Algemeen grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi door Ballu, uit Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, 259, fig. 119.

Figuur 52b Algemeen grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi door Krenkcer, uit Thébert 2003, pl. C, 3.

Figuur 52c Schematische interpretatie van het grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi door Thébert, uit Thébert 2003, pl. C, 5.

Figuur 53a Hypothetische reconstructie van de kleine centrumbaden van Timgad. A: gezien vanuit de oostelijke hoek, uit Bahloul Guerbabi 2016, 308, fig. 296.

Figuur 53b Hypothetische reconstructie van de kleine centrumbaden van Timgad. A: gezien vanuit de oostelijke hoek, uit Bahloul Guerbabi 2016, 309, fig. 297.

Figuur 54 Detailfoto van een deel van het muurwerk van de kleine centrale baden van Timgad met *opus reticulatum*, uit Bahloul Guerbabi 2016, 308.

Figuur 55 Schematisch grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969), uit Germain 1969, 54, fig. 5.

Figuur 56 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum*/overdekte *palaestra* van de centrumbaden in Timgad, uit Germain 1969, pl. XC, 59.

Figuur 57 Foto van het floraal drempelmozaïek uit de centrale baden van Timgad, uit Germain 1969, pl. XC, 62.

Figuur 58 Foto van een fragment van een geometrisch vloermozaïek uit de noordelijke annex van het *frigidarium* van de centrale baden van Timgad, uit Germain 1969, pl. XXV, 66.

Figuur 59a Mozaïek van de seizoenen uit de centrale *frigidarium*-hal van de centrale baden in Timgad, uit Germain 1969, pl. XXIII, 61.

Figuur 59b Detailfoto van een van de hexagonale medaillons van het seizoenenmozaïek uit de centrale baden van Timgad, uit Saugy L., 2008. *Timgad*, Geraadpleegd op 21 juni op http://saugy-photo.fr/Algerie/Timgad-Tebessa/Timgad_Tebessa.html.

Figuur 59c Detailfoto van het seizoenenmozaïek uit de centrale baden van Timgad, perifere zone, uit Germain 1969, pl. XXII, 61.

Figuur 60a Algemeen grondplan van de grote noordelijke thermen van Thamugadi door Ballu, uit Boeswillwald, Cagnat, Ballu 1905, pl. XXXIII.

Figuur 60b Algemeen grondplan van de grote noordelijke thermen van Thamugadi door Krenkcer, uit Thébert 2003, pl. CII, 3.

Figuur 60c Schematische interpretatie van het grondplan van de grote noordelijke thermen van Thamugadi door Thébert, uit Thébert 2003, pl. CIII, 2.

Figuur 61 Hypothetische reconstructie van de grote noordelijke baden van Timgad, uit Bahloul Guerbabi 2016, 273, fig. 247.

Figuur 62 Schematisch grondplan van grote noordelijke thermen van Thamugadi, uit Germain 1969, 71, fig. 8.

Figuur 63 Tekening van het vloermozaïek van het grote *frigidarium* uit de grote noordelijke thermen van Timgad, uit Germain 1969, pl. LXXXV, 85.

Figuur 64a Algemeen grondplan van de thermen van de *Filadelfes* in Timgad door Ballu, uit Ballu 1911, 104.

Figuur 64b Schematische interpretatie van het grondplan van de thermen van de *Filadelfes* in Timgad door Thébert, uit Thébert 2003, pl. CIV, 2.

Figuur 65 Schematisch grondplan van de thermen van de *Filadelfes* te Timgad, uit Germain 1969, 74, fig. 9.

Figuur 66 Detailfoto van een geometrisch mozaïek uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad, uit Germain 1969, pl. XXXI, 87.

Figuur 67 Detailfoto van een *in situ* bewaard fragment van een geometrisch vloermozaïek in de thermen van de *Filadeles* in Timgad, uit Germain 1969, pl. XXXII, 90.

Figuur 68 Detailfoto van het vloermozaïek uit het oostelijke *exedra* van het *frigidarium* van de *Filadelfes*-thermen te Timgad, uit Germain 1969, pl. XXXII, 92.

Figuur 69 Foto van het vloermozaïek van de noordwestelijke latrines uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad, uit Germain 1969, pl. XXXV, 98.

Figuur 70a Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timdad, uit Ballu 1911.

Figuur 70b Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timdad, uit Germain 1969, pl. XXXIII, 96.

Figuur 71a Algemeen grondplan van de grote zuidelijke thermen in Timgad door Ballu, uit Ballu 1897, pl. XX.

Figuur 71b Schematische interpretatie van het grondplan van de grote zuidelijke thermen in Timgad door Thébert, uit Thébert 2003, pl. CVII, 1-3.

Figuur 72: Schematisch grondplan van de zuidelijke thermen te Timgad, uit Germain 1969, 132, fig. 9.

Figuur 73 Detailfoto van een geometrisch vloermozaïek uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, uit Germain 1969, pl. LXX, 200.

Figuur 74 Detailfoto van een geometrisch vloermozaïek uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, uit Germain 1969, pl. LXVIII, 204.

Figuur 75 Detailfoto van een geometrisch vloermozaïek uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, uit Germain 1969, pl. LXXI, 202.

Figuur 76 Tekening van een geometrisch mozaïekpatroon uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, uit Balmelle et al. 1985, 361, pl. 231i.

Figuur 77 Detailfoto van een geometrisch vloermozaïek uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, uit Germain 1969, pl. LXXVI, 203.

Figuur 78 Figuratieve panelen met stieren in galop uit de grote zuidelijke thermen van Timgad, uit Germain 1969, pl. LXX, 201.

Figuur 79 Detailfoto van de boord van het mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad, uit Germain 1969, pl. LXXXVI, 205.

Figuur 80 Detailfoto van het bewaarde fragment van het figuratieve mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad, Nijllandschap, uit Germain 1969, pl. LXXII, 205.

Figuur 81 Foto van de resterende architectuur van de *thermes des mois* in Thaenae, uit Moreno P.S.G., 2016. *Thyna*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://archeologiechretienne.ive.org/?p=394.

Figuur 82 Algemeen grondplan van de maandthermen in Thaenae door Fendri (A) en schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (B), uit Thébert 2003, pl. LIV.

Figuur 83 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum* van de maandthermen in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 22.

Figuur 84 Foto van het vloermozaïek uit de gang naar het *frigidarium* binnen de *thermes des mois* van Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 20.

Figuur 85 Foto van de toegang tot het *frigidarium* in de *thermes des mois* van Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 3, eigen bewerking.

Figuur 86 Detailfoto van een mozaïekboord die vermoedelijk rond het centrale veld van het *frigidarium*-mozaïek kan worden gesitueerd, uit Fendri 1964a, fig. 18.

Figuur 87 Foto van het geometrische *frigidarium*-mozaïek van de maanthermen in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 19.

Figuur 88 Foto van de mozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae (A) en detailfoto van het mozaïek onder de *porticus* (B), uit Kammoun Z., 2018, *Le site archéologique de Thyna à Sfax*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://zaherkammoun.com/2017/02/23/le-site-archeologique-de-thyna-a-sfax/.

Figuur 89 Foto van de vloer- en wandmozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 25.

Figuur 90a Overzichtsfoto van de *alveus* uit de *thermes des mois* van Thaenae, uit Kammoun Z., 2018, *Le site archéologique de Thyna à Sfax*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://zaherkammoun.com/2017/02/23/le-site-archeologique-de-thyna-a-sfax/.

Figuur 90b Detail van de boord van de *alveus* van de *thermes des mois* van Thaenae, uit Moreno P.S.G., 2016. *Thyna*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://archeologiechretienne.ive.org/?p=394.

Figuur 91 Detailfoto van het vloermozaïek waarop de muntschat van de *thermes des mois* in Thaenae, werd aangetroffen, uit Fendri 1964a, fig. 10.

Figuur 92 Foto van de vloermozaïeken in en rondom de latrines van de *thermes des mois* in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 11.

Figuur 93 Foto van een geometrisch vloermozaïek uit de *thermes des mois* in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 21.

Figuur 94 Foto van een geometrisch vloermozaïek uit de *thermes des mois* in Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 23.

Figuur 95 Detailfoto van de *tondo* met de personificatie van de maand april uit de bevloering van het originele *caldarium* van de *thermes des mois* van Thaenae, uit Kammoun Z., 2018, *Le site archéologique de Thyna à Sfax*, Geraadpleegd op 24 juni 2018 op http://zaherkammoun.com/2017/02/23/le-site-archeologique-de-thyna-a-sfax/.

Figuur 96 Detailfoto van een *emblema* met de voorstelling van een nereïde op de vloer rondom het rechthoekig *piscina* uit de zogenaamde maandthermen van Thaenae, uit Fendri 1964a, fig. 14.

Figuur 97 Detailfoto van een van de *emblema* rondom het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een gevleugelde Cupido op een dolfijn, uit Fendri 1964a, fig. 15.

Figuur 98 Foto van het drempel-*emblema* van het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een zeilschip met dolfijnen, uit Fendri 1964a, fig. 16.

Figuur 99 Schematische en hypothetische doorsnede van de Antoninusthermen in Carthago, volgens de noordwest-zuidoost as, uit Lézine 1969, 38, fig. 11.

Figuur 100 Algemeen gereconstrueerd grondplan van de Antoninusthermen in Carthago, uit Lézine 1969, 20, fig. 3.

Figuur 101 Grondplan van de gereduceerde thermen van Antoninus in Carthago tijdens de 6e-eeuwse fase, uit Lézine 1969, 36, fig. 9.

Figuur 102 Foto van het gewelfmozaïek afkomstig uit het *tepidarium*, deels uitgevoerd in *tesserae* van groene glaspasta, uit Lézine 1968, pl. 30.

Figuur 103 Tekening van het geometrisch vloermozaïek van de *porticus* van de Antoninusthermen in Carthago, uit Lézine 1968, 65, fig. 38.

Figuur 104 Tekening en foto van het vloermozaïek van de noordoostelijke *palaestra* van de Antoninusthermen in Carthago, uit Lézine 1968, 62, fig. 35 en Lézine 1968, pl. 28.

Figuur 105 Tekening van een geometrisch vloermozaïek uit de Antoninusthermen te Carthago, uit Lézine 1968, 62, fig. 35.

Figuur 106 Grafische weergave van een geometrisch vloermozaïek uit de Antoninusthermen te Carthago, uit Lézine 1968, 62, fig. 35.

Figuur 107 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *vestibulum* 54 van de Antoninusthermen te Carthago, uit Lézine 1968, 65, fig. 38.

Figuur 108 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *exedra* 62 van de Antoninusthermen te Carthago, uit Lézine 1968, 62, fig. 35.

Figuur 109 Schematisch grondplan van de thermen van Caracalla in Rome, uit DeLaine 1997, 18, fig. 3.

Figuur 110 Schematische voorstelling van de opgaande architectuur met verticale overdrijving, uit DeLaine 1997, 18, fig. 3.

Figuur 111 Gereconstrueerd grondplan van de thermen van Caracalla in Rome, uit DeLaine 1997, 23, fig. 11.

Figuur 112 Grondplan volgens Tognetti van het caldarium en de aangrenzende ruimtes na de aanpassingen onder Constantinus, uit DeLaine 1997, 36, fig. 26.

Figuur 113 Vloermozaïeken van de baden van Caracalla, grafische weergave door Blouet, uit Blouet 1827, pl. XIV, eigen bewerking.

Figuur 114 Vloermozaïek van ruimte 3W van de thermen van Caracalla in Rome, uit Concorso Art Bonus 2017. *Restauro mosaico pavimentale delle Terme di Caracalla, Roma*, Geraadpleegd op 31 juni 2018 op https://www.google.be/search?q=terme+caracalla+pavimenti+musivi&rlz=1C1GGRV_enBE753BE753&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=nTbmYJjaRv6kcM%253A%252CYigW-LdEK43pGM%252C_&usg=__toUNDPMMwmaVcgfSsWeDaDzjl-k%3D&sa=X&ved=0ahUKEwjI7oqqxvvbAhWKJlAKHa7uCHUQ9QEILTAA#imgrc =5pPB_bAlEUqHAM.

Figuur 115 Detail van het vloermozaïek uit ruimte 3E van de thermen van Caracalla in Rome, uit Trovò F., 2009. *Terme di Caracalla, Roma*, Geraadpleegd op 31 juni 2018 op https://docplayer.it/13318603-I-pavimentia-venezia-principali-configurazioni-e-modi-costruttivi.html.

Figuur 116 Geometrische vloermozaïeken uit de thermen van Caracalla in Rome, uit DeLaine 1997, 30, fig. 20.

Figuur 117 Foto van een polychroom geometrisch vloermozaïek uit de thermen van Caracalla in Rome, uit Piranomonte, Ciuffini 1998, 46, fig. 48.

Figuur 118 Foto van het vloermozaïek van de *palaestrae* van de thermen van Caracalla in Rome, uit Surran J., 2007. *Baths of Caracalla Mosaic Floor-2*, Geraadpleegd op 1 juli 2018 op http://www.pbase.com/image/93303733.

Figuur 119 Foto van het vloermozaïek van de *porticus* rond de *palaestrae,* thermen van Caracalla in Rome, uit CulturaMente 2018. *Terme di Caracalla: benessere e relax all'epoca dell'Antica Roma*, Geraadpleegd op 1 juli 2018 op https://www.culturamente.it/news/terme-di-caracalla-benessere-e-relax-antica-roma/.

Figuur 120 Fragment van het figuratief mozaïek van de terrassen boven de *palaestra* van de *thermae Antoninianae* in Rome, uit Piranomonte, Ciuffini 1998, 47, fig. 49.

Figuur 121 Fragment van een vloermozaïek afkomstig van de terrassen van de thermen van Caracalla in Rome, uit DeLaine 1997, 32, fig. 22.

Figuur 122 Detail van het atletenmozaïek, afkomstig uit de Baden van Caracalla in Rome, uit Musei Vaticani s.d. *Mosaici delle Terme di Caracalla*, Geraadpleegd op 1 juli 2018 op http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/it/collezioni/musei/museo-gregoriano-profano/Mosaici-delle-Terme-di-Caracalla.html.

Figuur 123 Grafische weergaven van de atletenmozaïeken uit *exedrae* 13 van de *thermae Antoninianae*, uit Insalaco 1989, 296, fig.2; Insalaco 1989, 297, fig. 3.

Figuur 124 Grondplan van de Forumthermen te Ostia, uit Meiggs 1997, 413, fig. 29.

Figuur 125 Detailfoto van een vloermozaïek rond een afvoerdeksel uit de Forumthermen van Ostia, uit Becatti 1961, pl. XXXI.

Figuur 126 Geometrisch mozaïek uit de Forumbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. LII.

Figuur 127 Geometrisch mozaïek uit de Forumbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. LII.

Figuur 128 Geometrisch mozaïek uit de Forumbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. L.

Figuur 129 Figuratief mozaïek met ibis en slang uit de Forumbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. CXXI.

Figuur 130 Figuratief mozaïek met de voorstelling van een centaur uit de Forumbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. CXXXVII.

Figuur 131 Algemeen grondplan van de Neptunusthermen in Ostia, uit Bakker 2006b, eigen bewerking.

Figuur 132 Vloermozaïek met de figuratieve voorstelling van Amphitrite uit de Neptunusthermen in Ostia, uit Sullivan M.A., 2007. *Baths of Neptune – page 1 (of two pages)*, Geraadpleegd op 5 juli 2018 op https://www.bluffton.edu/homepages/facstaff/sullivanm/italy/ostia/neptune.html.

Figuur 133 Vloermozaïek met figuratieve voorstelling van Neptunus, omringd door zeewezens uit de Neptunusthermen in Ostia, uit Becatti 1961, pl. CXXIV.

Figuur 134 Details van het vloermozaïek van het *frigidarium* uit de Neptunusbaden te Ostia.,uit Becatti 1961, pl. CXXXV, CXXXVI, CLX.

Figuur 135 Vloermozaïek uit de baden van Neptunus met de voorstelling van atleten in actie, uit Becatti 1961, pl. CXI.

Figuur 136 Grafische voorstelling van het vloermozaïek met verspreide symbolen uit de Neptunusthermen van Ostia, uit Becatti 1961, 53, fig. 16, fig. 17.

Figuur 137 Vloermozaïek met nilotisch tafereel uit de Neptunusbaden van Ostia, uit Becatti 1961, pl. CXVIII.

Figuur 138 Algemeen grondplan van de opgegraven delen van het badcomplex langs de *Via Traiana* te Herdonia in de eerste fase van dit gebouw (fase IIIB), uit Leone, Rocco 2012, 235, fig. 5.

Figuur 139 Algemeen grondplan van de opgegraven delen van het badcomplex langs de *Via Traiana* te Herdonia in de 4e-eeuwse fase, uit Leone, Rocco 2012, 245, fig. 13.

Figuur 140 Vloermozaïek van A66 binnen het badgebouw van Herdonia, uit Mertens 1976, pl. IIIb; Lacetti D. 2012. *I pavimenti delle terme di Herdonia. Mosaico dell'Atrio 66. La palestra delle terme*, Geraadpleegd op 8 juli 2018 op http://www.archeologiadigitale.it/progetti/modelli2d/mosaiciterme/mosaiciterme.html.

Figuur 138 Algemeen grondplan van het badcomplex langs de *Via Traiana* te Herdonia in de eerste fase van het gebouw (fase IIIB), uit Leone, Rocco 2012, 235, fig. 5.

Figuur 139 Algemeen grondplan van de 4e-eeuwse fase van het badcomplex te Herdonia, uit Leone, Rocco 2012, 245, fig. 13.

Figuur 140 Vloermozaïek van ruimte A66 van het badcomplex te Herdonia, uit Mertens 1976, pl. IIIb; Laccetti D., 2012. *I pavimenti delle terme di Herdonia. Mosaico dell'Atrio 66. La palestra delle terme*, Geraadpleegd op 8 juli 2018 op http://www.archeologiadigitale.it/progetti/modelli2d/mosaiciterme/mosaiciterme.html.

Figuur 141 Vloermozaïek van *porticus* A24 uit de thermen van Herdonia, uit Laccetti D., 2012. *I pavimenti delle terme di Herdonia. Mosaico dell'Ambiente 23. Il portico a Sud della palestra*, Geraadpleegd op 8 juli 2018 op http://www.archeologiadigitale.it/progetti/modelli2d/mosaiciterme/mosaiciterme.html.

Figuur 142 Vloermozaïek van *porticus* A23 uit de thermen van Herdonia, Laccetti D., 2012. *I pavimenti delle terme di Herdonia. Mosaico dell'Ambiente 24. Il portico ad Est della palestra*, Geraadpleegd op 8 juli 2018 op http://www.archeologiadigitale.it/progetti/modelli2d/mosaiciterme/mosaiciterme.html.

Figuur 143 Geometrisch mozaïek van ruimte A35 uit de thermen van Herdonia, uit Mertens 1976, pl. IIIa; Laccetti D., 2012. *I pavimenti delle terme di Herdonia. Mosaico dell'Ambiente 35. Il* frigidarium *delle terme*, Geraadpleegd op 8 juli 2018 op http://www.archeologiadigitale.it/progetti/modelli2d/mosaiciterme/mosaiciterme.html.

Figuur 144 Figuratief vloermozaïek uit *frigidarium* A18 van de thermen van Herdonia, uit Rocco, Turchiano 2000, 203-204, fig. 228-229.

Figuur 145 Algemeen grondplan van de *terme centrali* te Aquinum, uit Ceraudo G., Murro G., Malakuczi V., Monastero G., 2018. Il progetto Metateca ad Aquinum. Una prospettiva "aumentata" per conoscenza e fruizione, *Studi Cassinati* 2018/1, Geraadpleegd op 12 juli 2017 op https://www.cdsconlus.it/index.php/2018/04/28/progetto-metateca-ad-aquinum-prospettiva-aumentata-conoscenza-fruizione/.

Figuur 146 Reconstructie van het westelijke *atrium/apodyterium*-mozaïek (A27) van de centrumthermen in Aquinum (door I. Ferrari), uit Ceraudo, Vincenti 2018, 468, fig. 2; Ceraudo et al. 2017.

Figuur 147 Reconstructie van het westelijke *frigidarium* (A28) in de *terme centrali* van Aquinum, uit Ceraudo et al. 2017.

Figuur 148 Mozaïekinscriptie uit het westelijke *frigidarium* (A28) van de *terme centrali* van Aquinum, uit Mariozzi A., 2016. *The inscription of Marcus Veccius*, Geraadpleegd op 12 juli 2018 op https://archaeologynewsnetwork.blogspot.be/2016/10/monumental-inscription-and-rare-mosaic.html#SrZTTAysiXQyCAdZ.97.

Figuur 149 Fragmenten van het *caldarium*-mozaïek (A47) met zwart swastika-motief tegen een witte achtergrond, eigen foto, juli 2016.

Figuur 150 Vloermozaïek van het oostelijke *frigidarium* (A13) van de centrumthermen te Aquinum, uit Ceraudo, Murro 2016a, 54, fig. 54.

Figuur 151 Fragmentarisch overgeleverde mozaïekinscriptie binnen het *frigidarium*-mozaïek van de *terme centrali* te Aquinum, uit Ceraudo 2013, 8, fig. 11.

Figuur 152 Figuratief drempelmozaïek uit de thermen van Aquinum, uit Ceraudo et al. 2017.

Figuur 153 Mozaïek van de *latrinae* (A20) in de centrumthermen van Aquinum, uit Potenti F., s.d., *Mosaico recuperato nella colonia romana*, Geraadpleegd op 12 juli op http://www.provincia.fr.it/showcontent.aspx?l1=14&l2=335&l3=812.

Figuur 154 Reconstructie van de latrines (A20) uit de *terme centrali* van Aquinum, uit Ceraudo, Murro 2016b, 70, fig. 8.

Figuur 155 Figuratieve fragmenten van het *tepidarium*-mozaïek (A46) van de centrale thermen van Aquinum, uit Potenti F., s.d. *Mosaico in fase di recupero*, Geraadpleegd op 12 juli 2018 op http://www.provincia.fr.it/showcontent.aspx?l1=14&l2=335&l3=812; Ceraudo et al. 2017.

Figuur 156 Figuratief drempelpaneel ten noorden van *frigidarium* A13 van de *terme centrali* te Aquinum, uit Ceraudo, Vincenti 2015, 265, fig. 5.

Figuur 157 Algemeen grondplan van de keizertijd thermen te Grumentum, uit Tarlano, Thaler, Zschätzsch s.d., eigen bewerking.

Figuur 158 Geometrisch *tepidarium*-mozaïek van de thermen te Grumentum, uit Zschätzsch 2006, 19, fig. 9, 10.

Figuur 159 Vloermozaïek van ruimte 43 uit de thermen van Grumentum, uit Zschätzsch 2006, 20, fig. 11, 12.

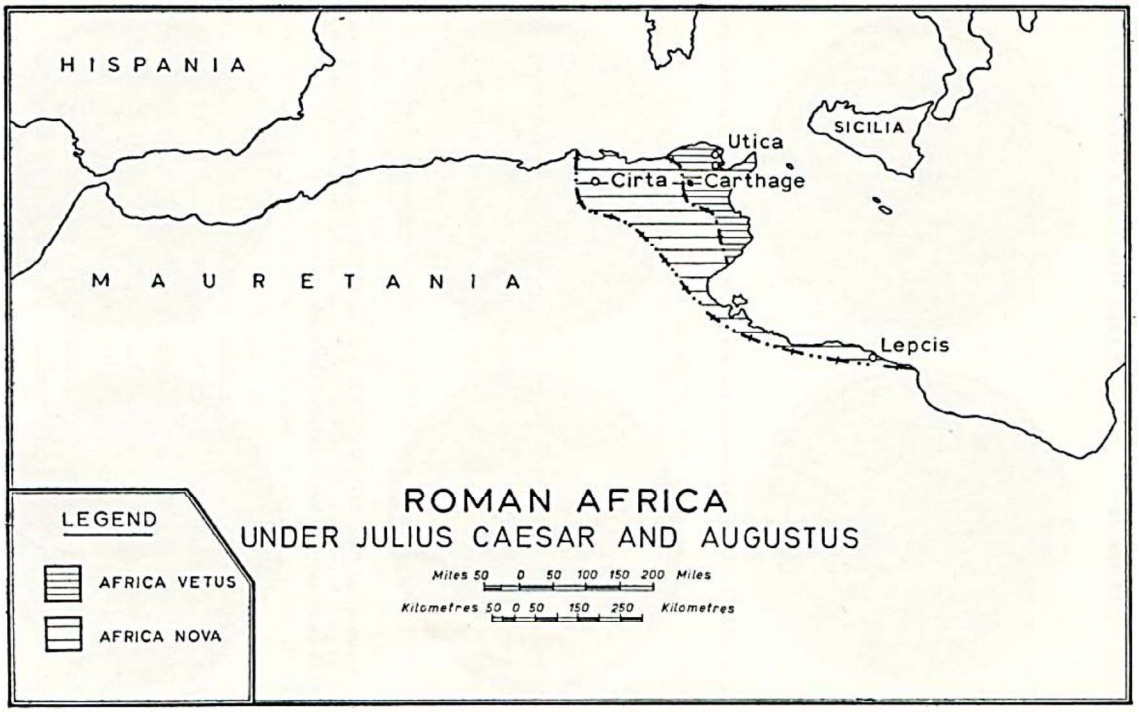
Figuur 160 Detailfoto van de boord van het mozaïek van grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum, uit Zschätzsch 2006, 21, fig. 14.

Figuur 161 Grafische weergave en detailfoto van de mozaïekvloer van de grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum, uit Zschätzsch 2006, 21, fig. 15, 16.

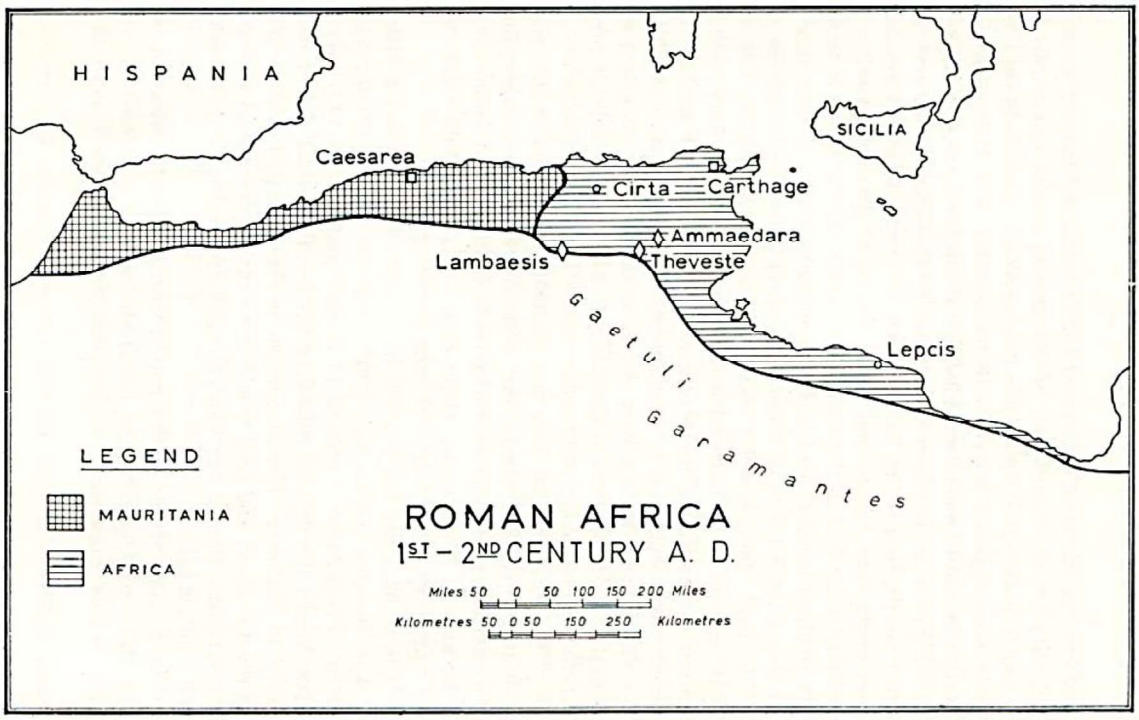
Figuur 162 Reconstructietekening van het vloermozaïek van ruimte 45 (bovenaan) en tekening van de bewaringstoestand van het mozaïek met de reparaties in grijs (onderaan), uit Zschätzsch 2006, 21, fig. 17, 18.

Figuur 163 Grafische weergave van het vloermozaïek van het *frigidarium* (48) uit de thermen van Grumentum, uit Zschätzsch 2006, 24, fig. 21.

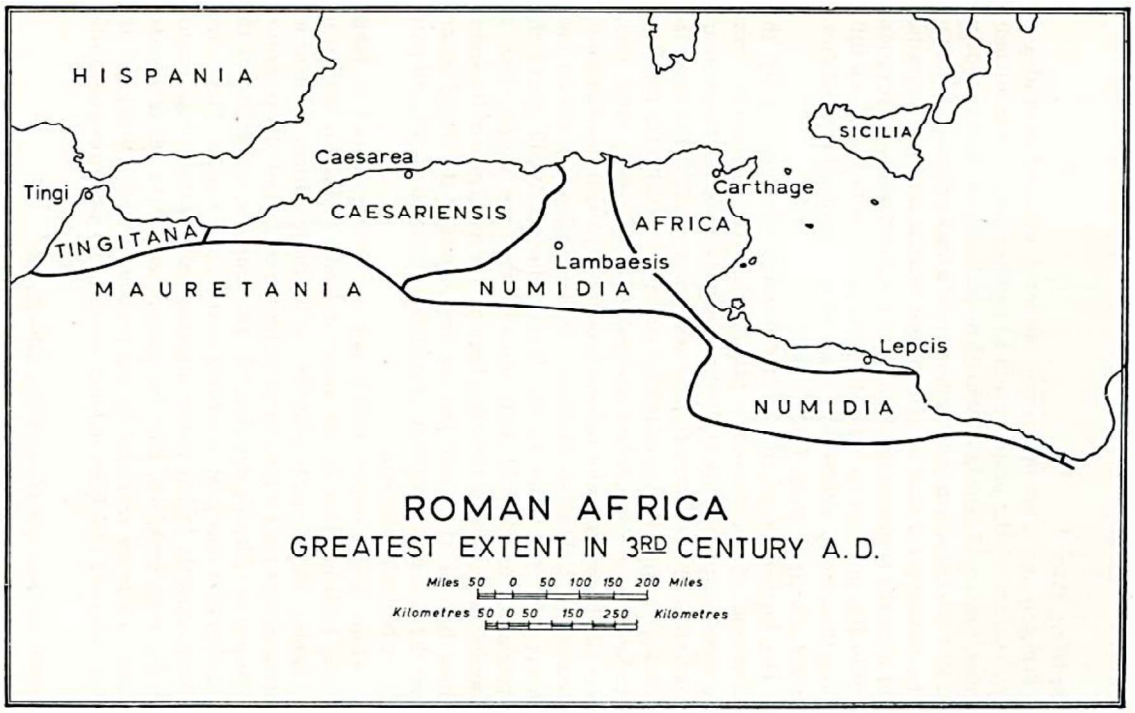
Bijlage 1: Kaarten

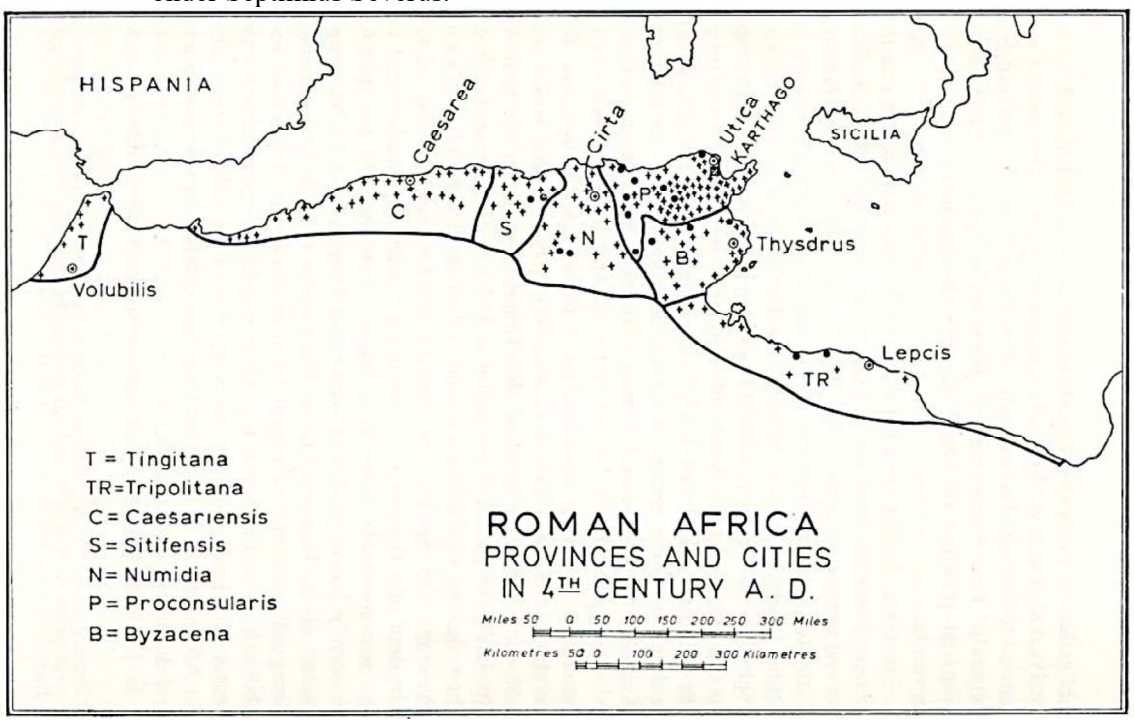
Kaart 1 Romeins Noord-Afrika in de periode van Caesar en Octavianus/Augustus: *Africa Vetus* en *Africa Nova*.

Kaart 2 Romeins Noord-Afrika in de 1e en 2e eeuw o.t.: *Mauretania* en *Africa Proconsularis.*

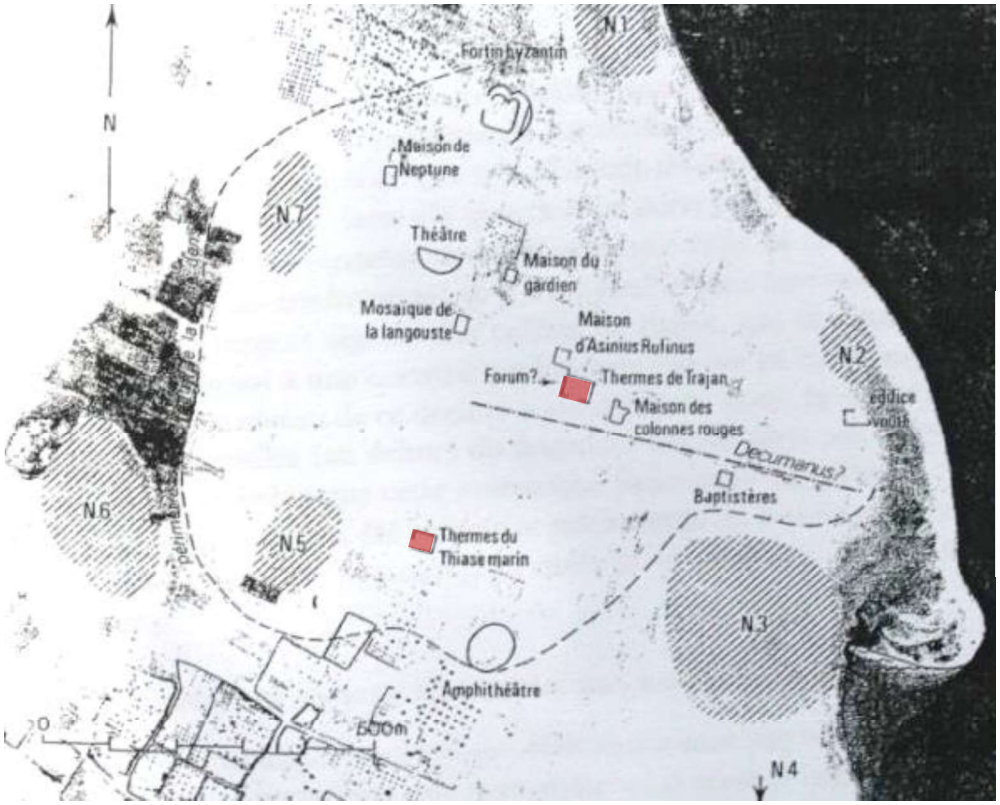
Kaart 3 Romeins Noord-Afrika in de 3e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Septimius Severus.

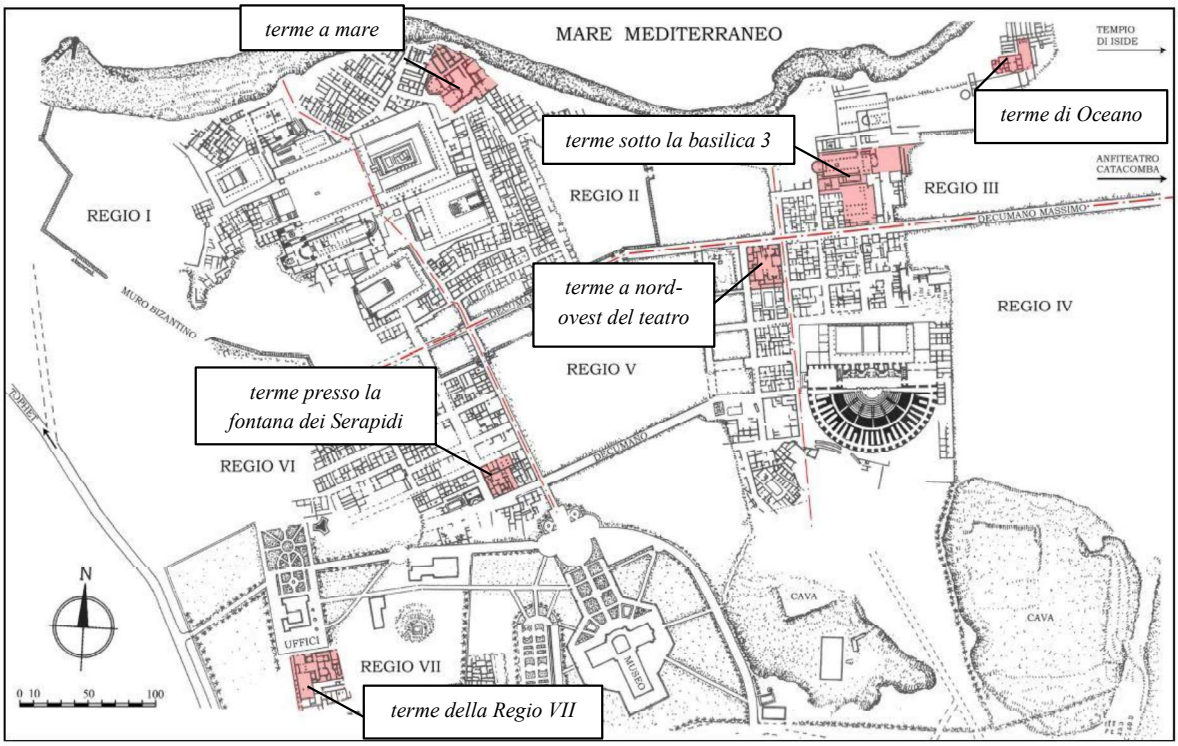
Kaart 4 Romeins Noord-Afrika in de 4e eeuw o.t., na de administratieve hervormingen onder Diocletianus.

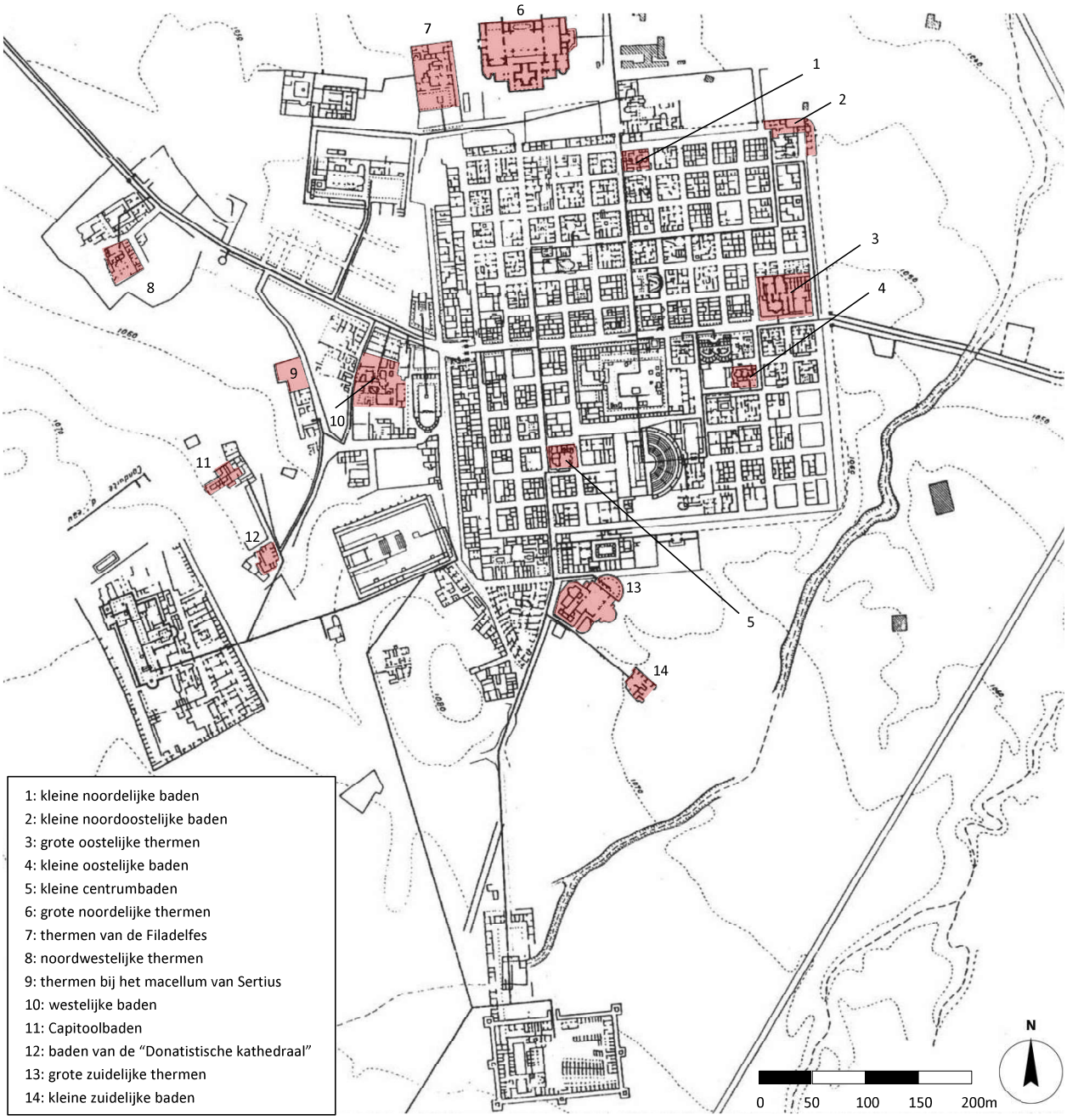
Kaart 5 Kaart met casestudies.

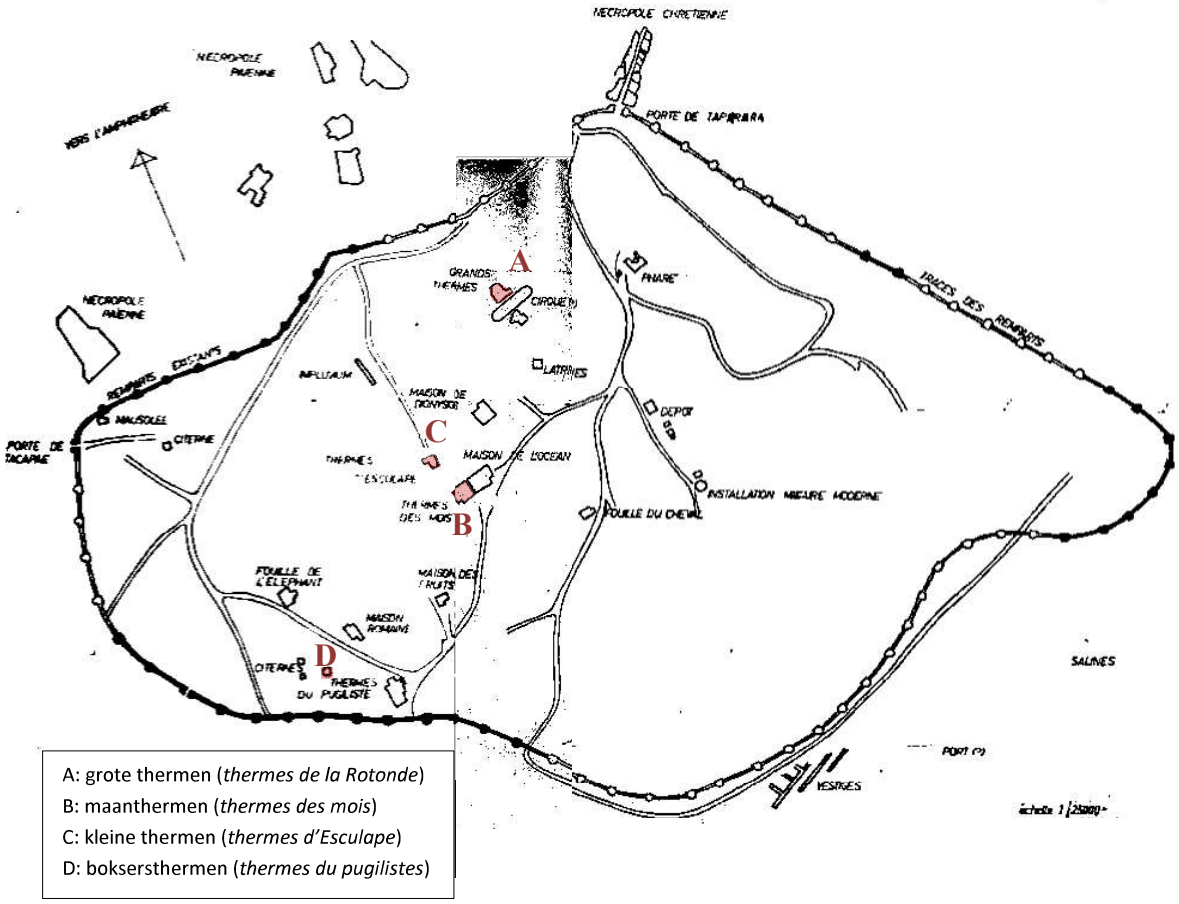
Kaart 6 Schematisch plan van de antieke stad Acholla met aanduiding van de Trajanusthermen en de Thermen van de mariene *thiasos*. De badgebouwen worden in het rood aangegeven.

Kaart 7 Algemeen plan van Sabratha met de opgegraven monumenten. De badgebouwen worden in het rood aangegeven.

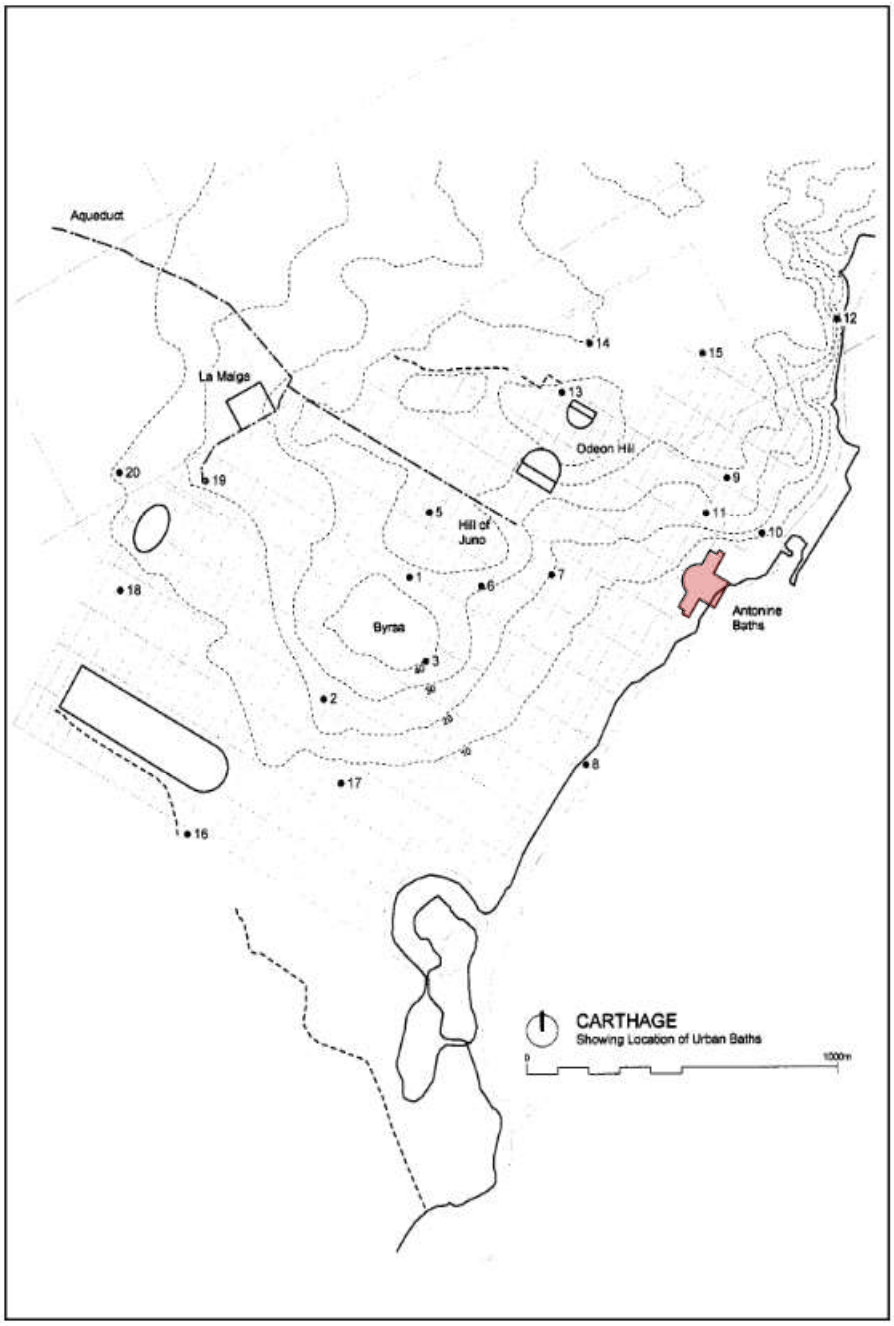

Kaart 8 Algemeen plan van Thamugadi. De publieke Romeinse badgebouwen worden in rood aangegeven.

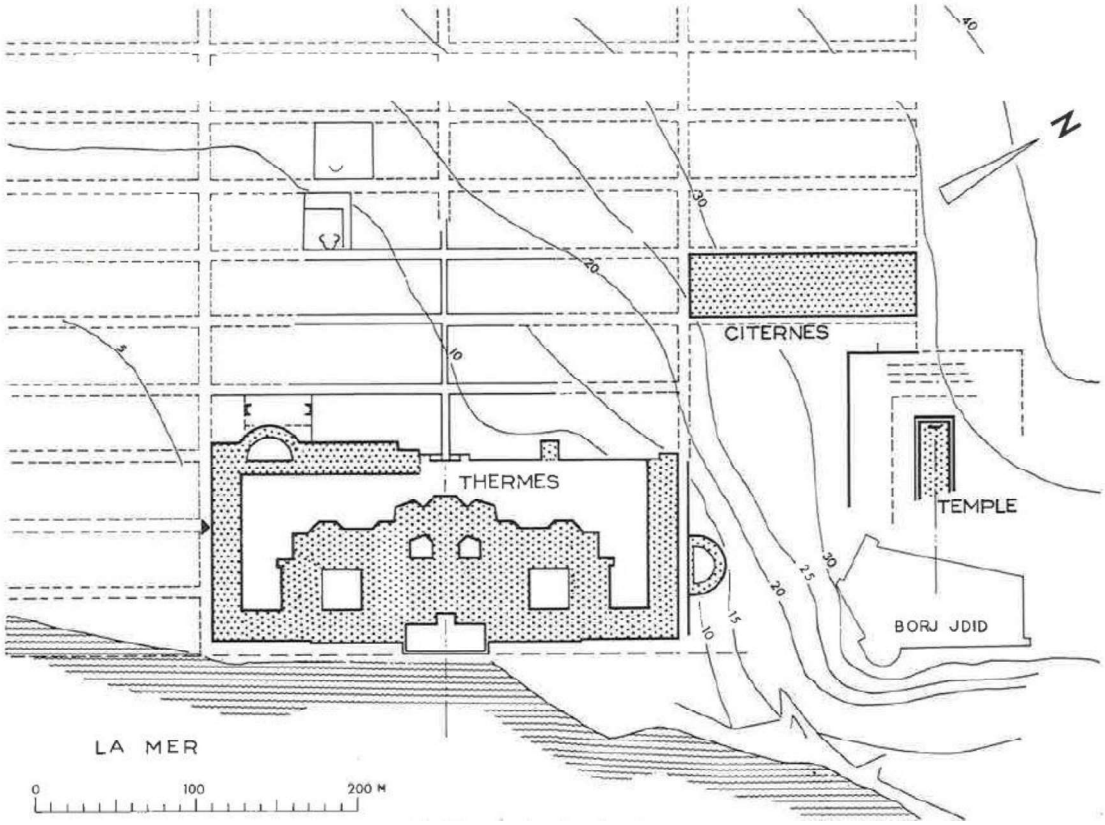

A: grote thermen (*thermes de la Rotonde*)
B: maanthermen (*thermes des mois*)
C: kleine thermen (*thermes d'Esculape*)
D: boksersthermen (*thermes du pugilistes*)

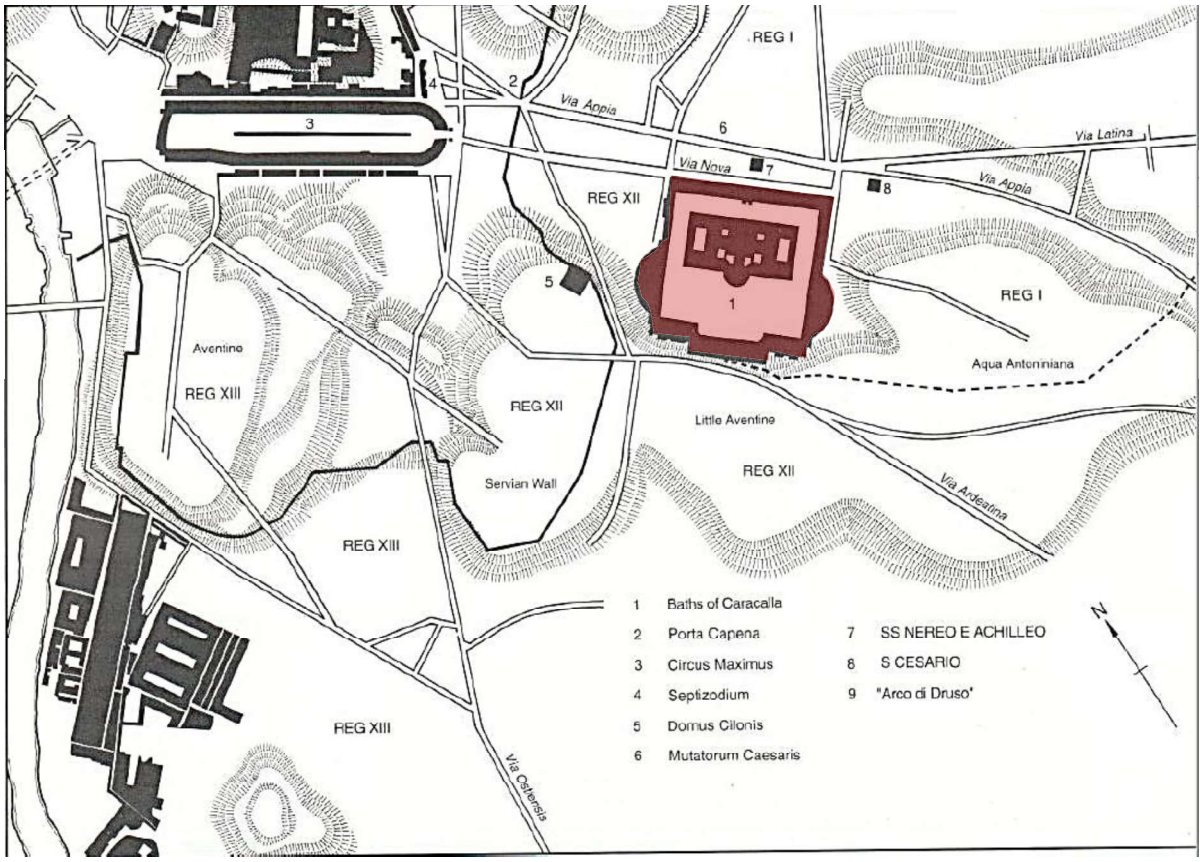
Kaart 9 Algemeen plan van Thaenae. De tot 1964 ontdekte badcomplexen worden in rood aangegeven.

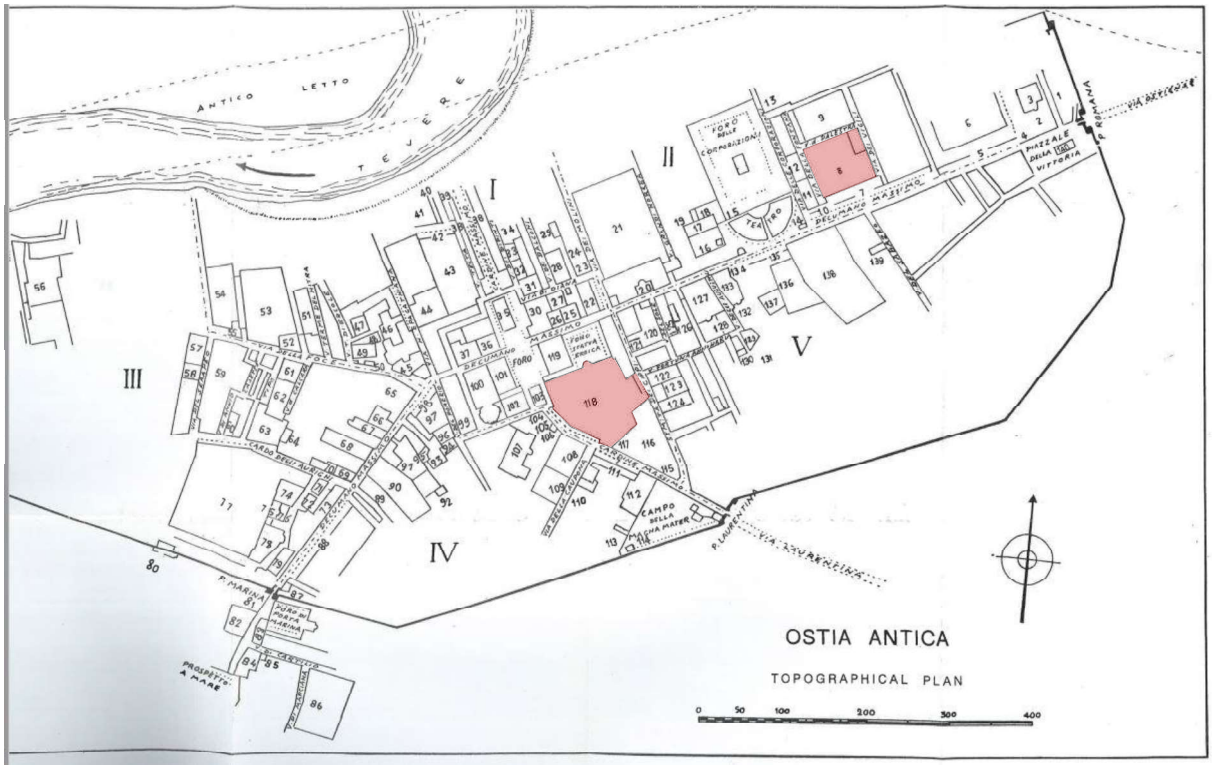
Kaart 10 Algemeen plan van Romeins Carthago met de aanduiding van de door Rossiter gecatalogiseerde badhuizen (nr. 1-20) en van de Antonijnse baden (in rood).

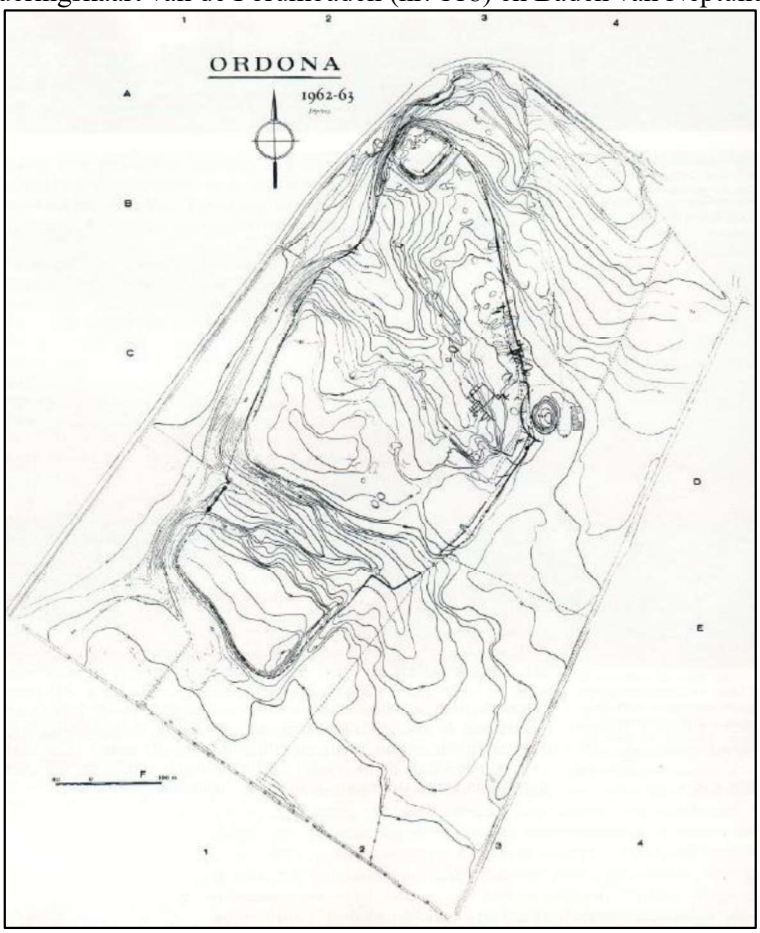
Kaart 11 Situeringsplan van de Antoninusthermen in Carthago.

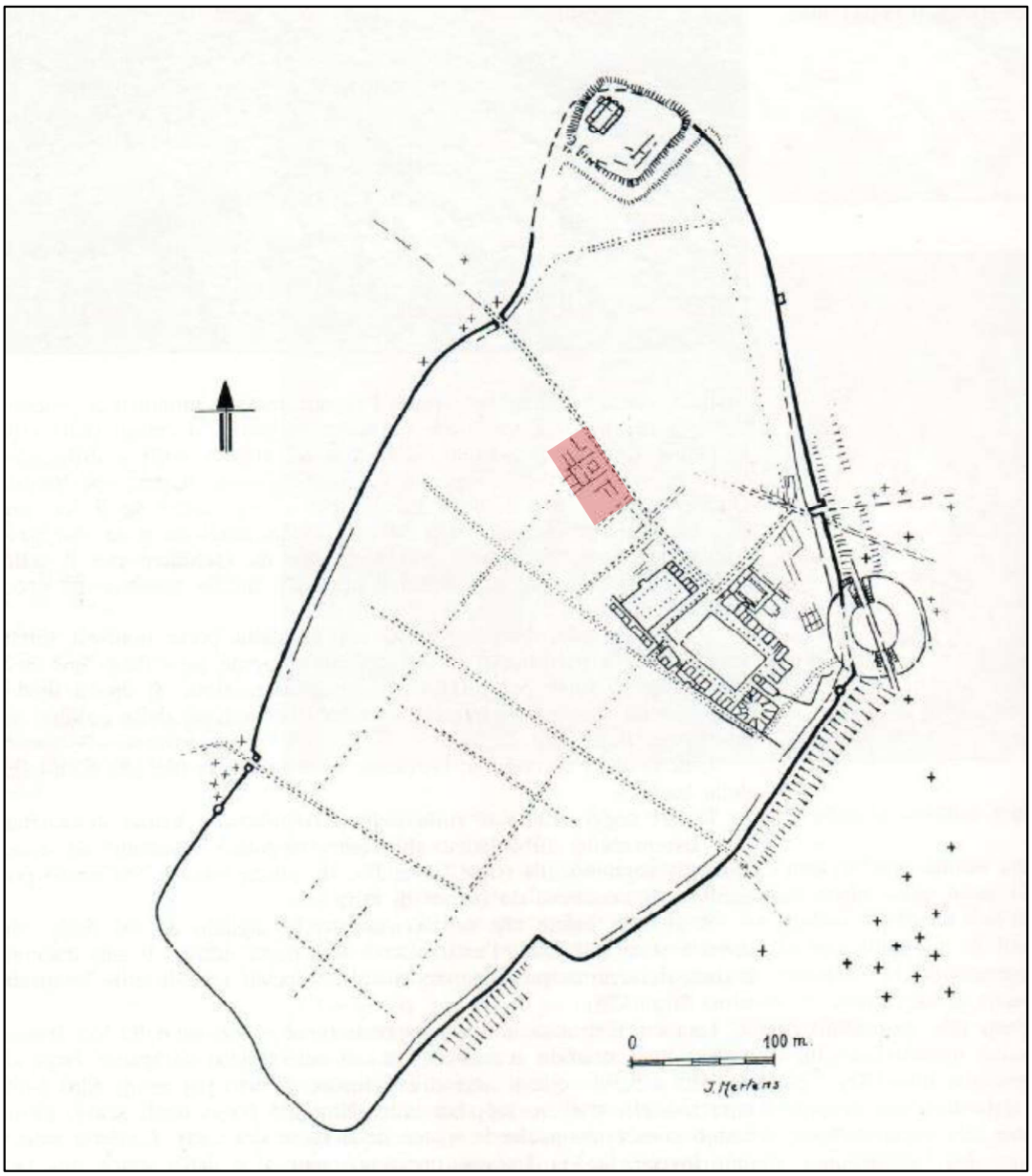
Kaart 12 Situering van de *thermae Antoninianae* in Rome.

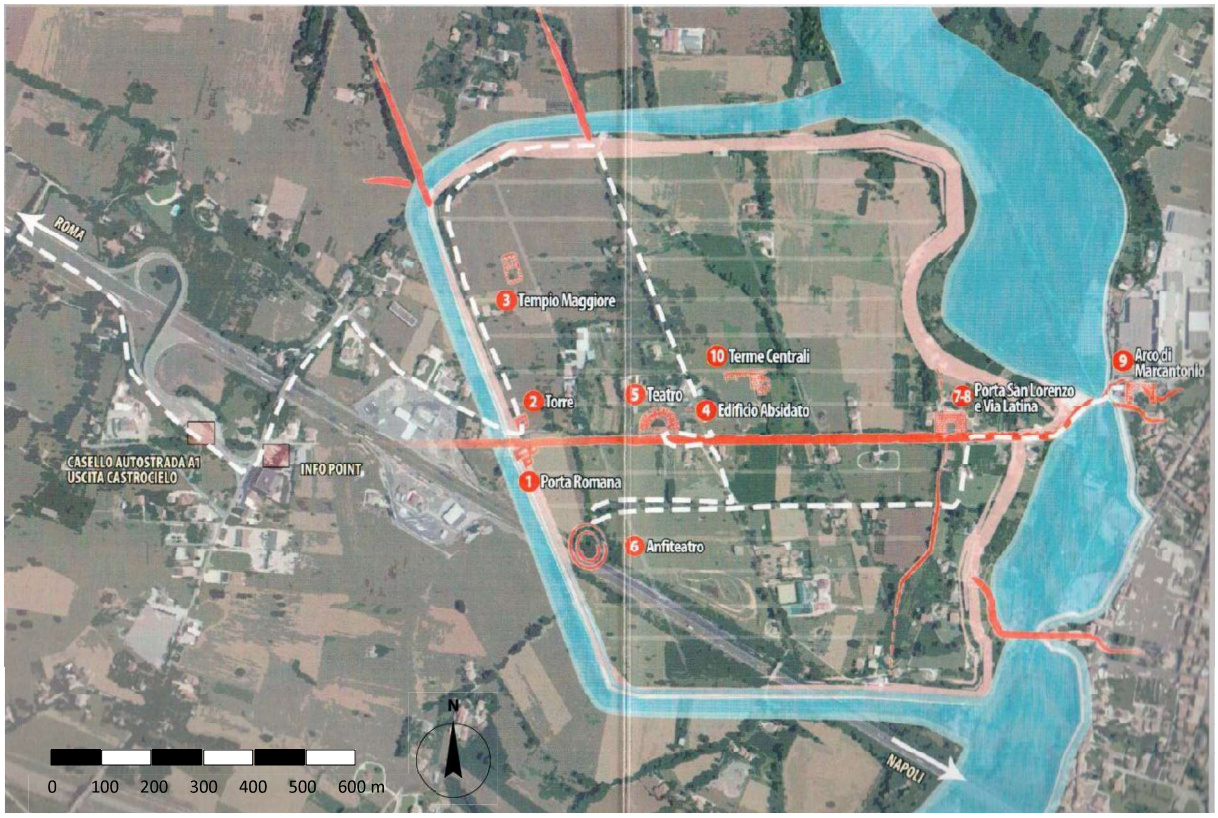
Kaart 13 Situeringskaart van de Forumbaden (nr. 118) en Baden van Neptunus (nr. 8) in Ostia.

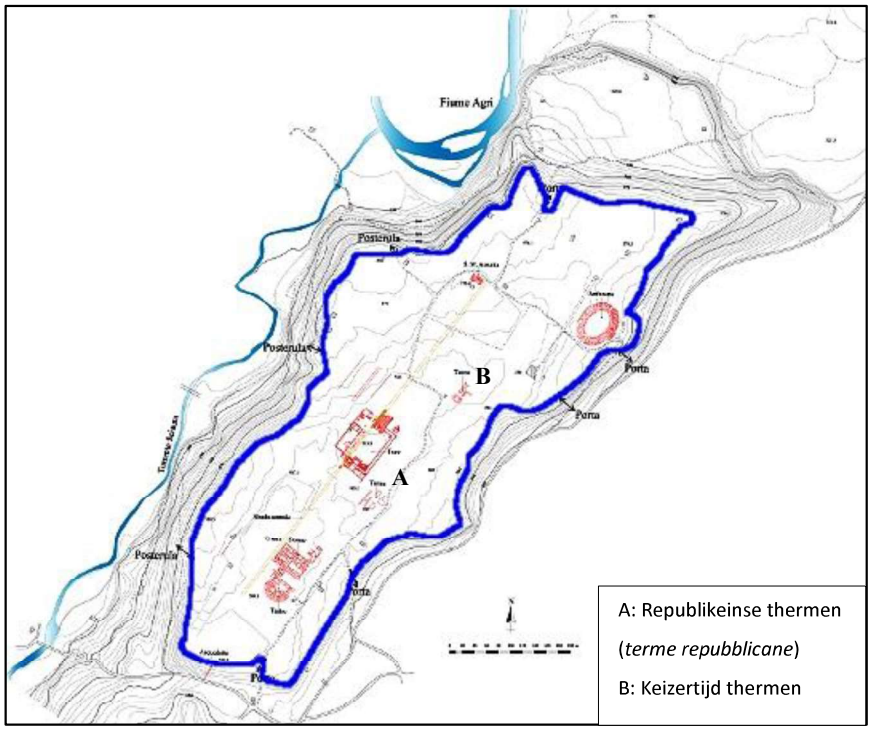
Kaart 14 Topografische kaart van Herdonia.

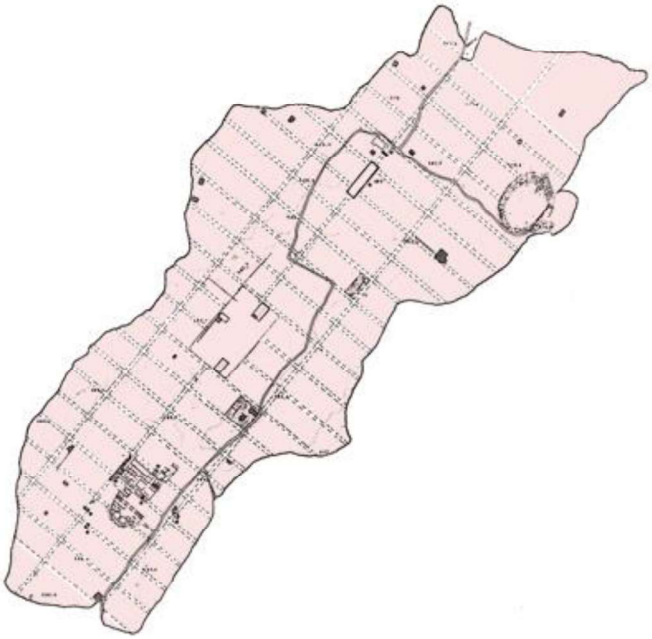
Kaart 15 Algemeen plan van de opgegraven sectoren te Herdonia met aanduiding van het Romeinse thermencomplex in rood.

Kaart 16 Gereconstrueerd grondplan van het antieke Aquinum op een satellietbeeld van de huidige situatie. De belangrijkste gekende monumenten worden aangegeven. Nr. 10: *Terme centrali*.

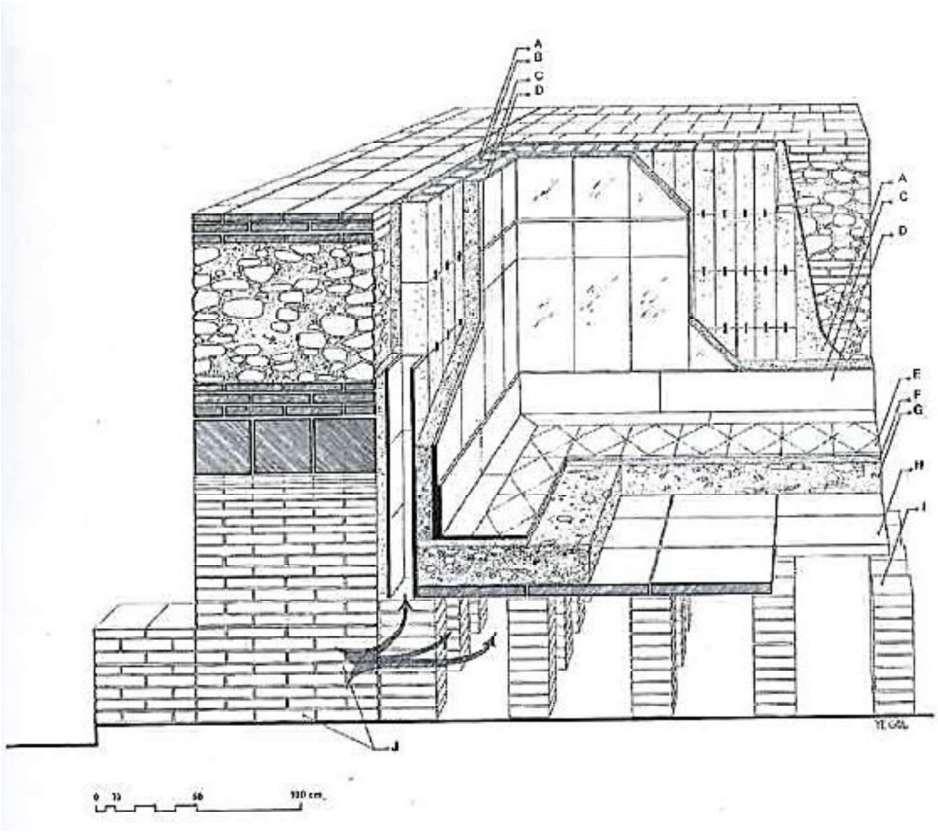

Kaart 17 Algemeen plan van Grumentum met de opgegraven Romeinse structuren in rood.

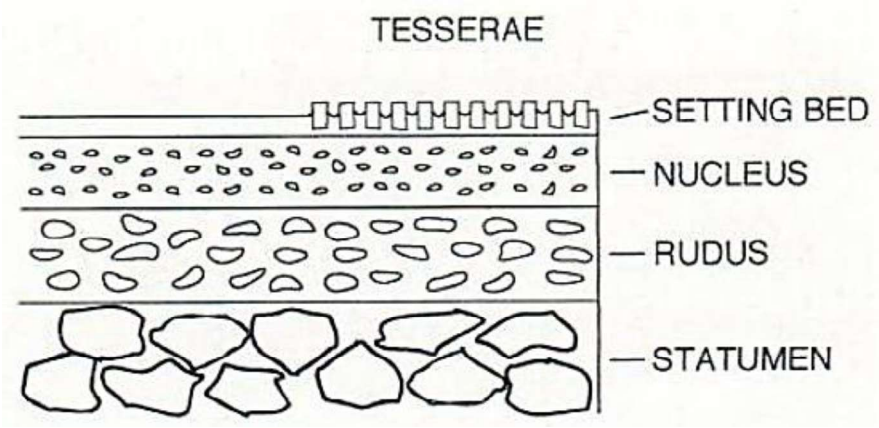

Kaart 18 Algemeen grondplan van Grumentum met gereconstrueerd stratenpatroon.

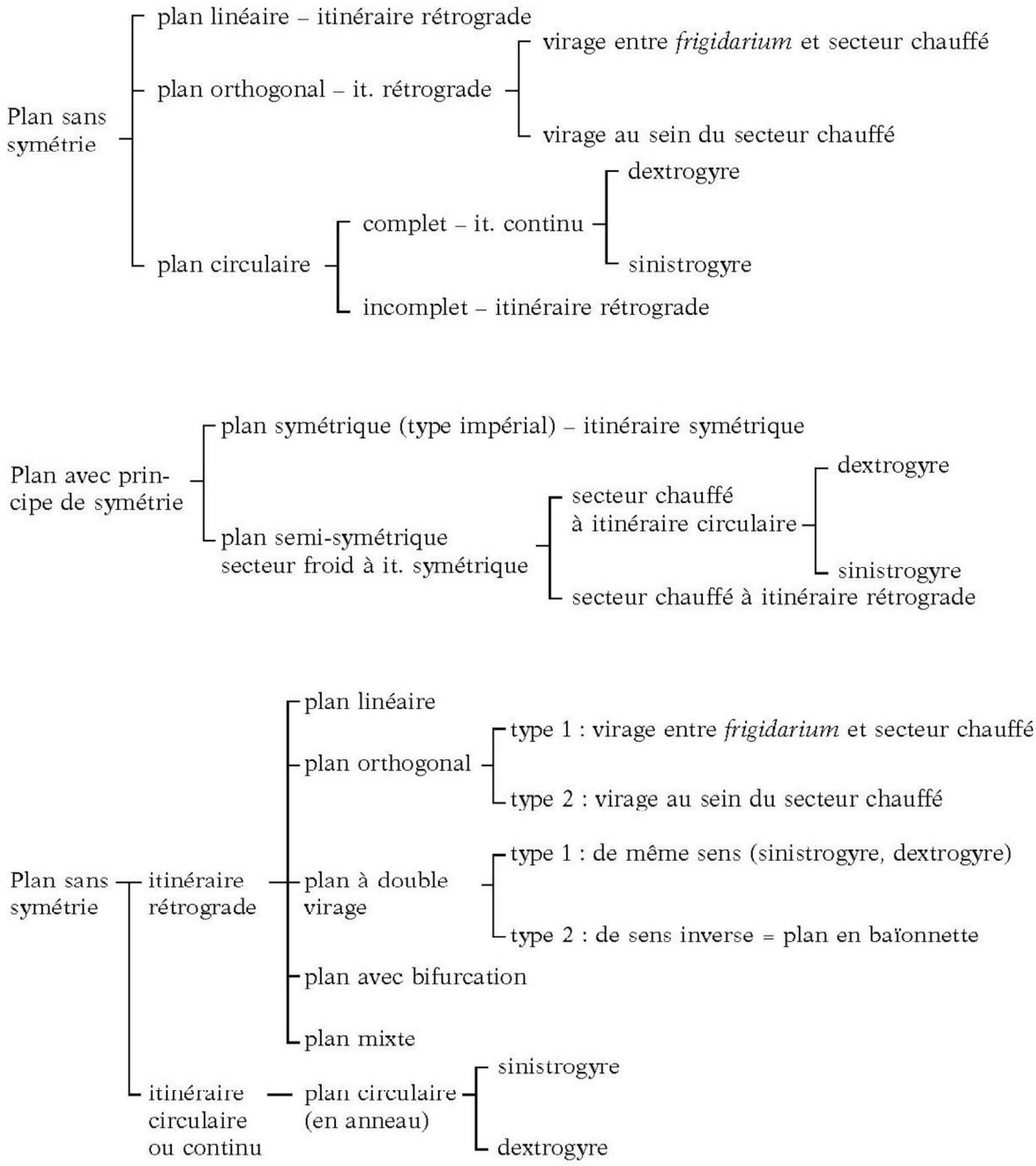
Bijlage 2: Figuren

Figuur 1a Schematische voorstelling van een *hypocaustum*-systeem door Yegül (2010). A: kalkmortel; B: *tubuli*; C: baksteenmortel; D: marmerbekleding; E: vloerbekleding; F: dunne mortellaag; G: funderings-/preparatielaag; H: *bipedales*; I: *pilae*; J: bron van hete lucht.

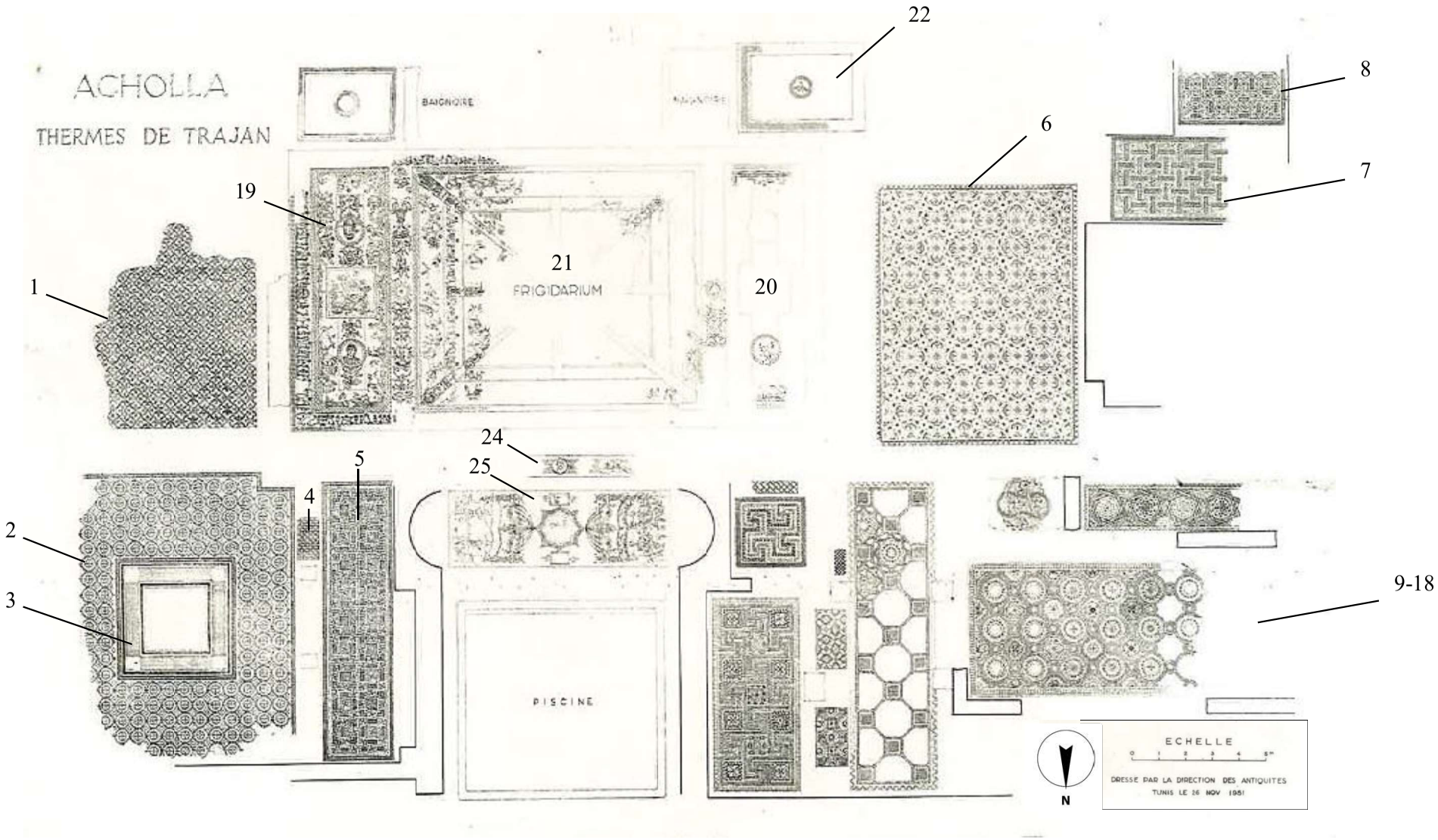
Figuur 1b Schematische voorstelling van de opbouw van de mozaïekvloer.

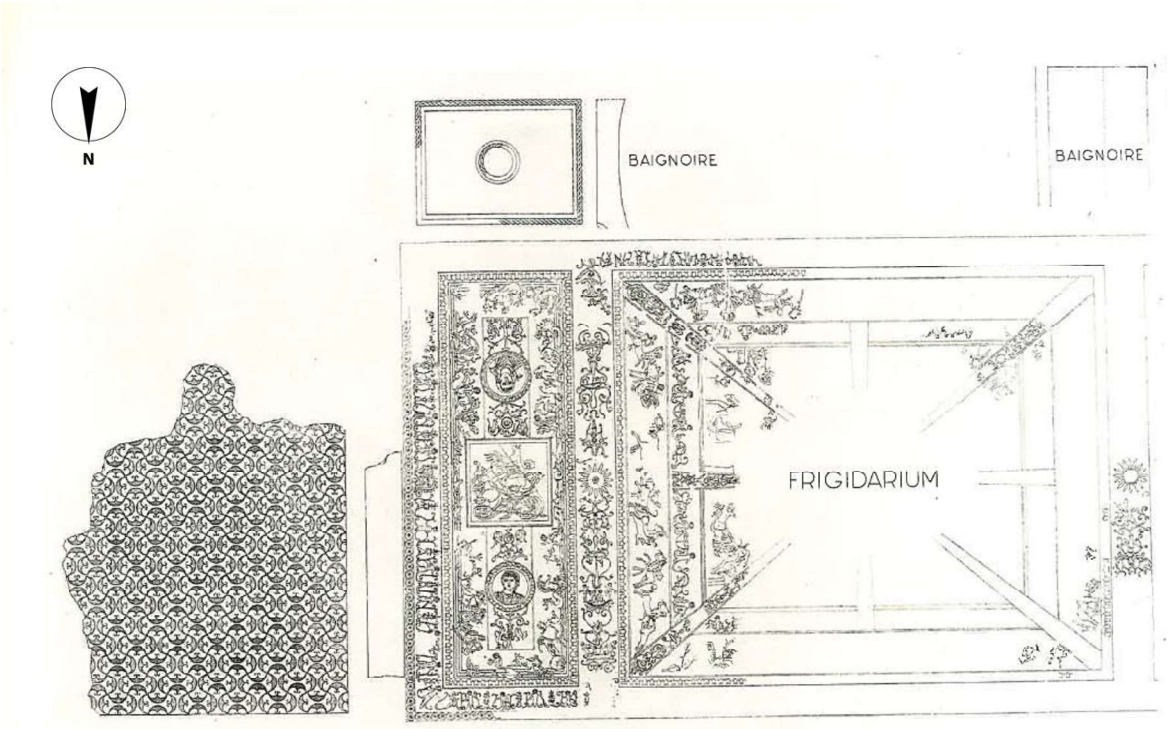
Figuur 2 Schematische voorstelling van Théberts circulatie-typologie van badhuizen.

Figuur 3 a: Fragment van een *opus signinum* vloer met witte ingelegde steenfragmenten en een afbeelding van het zogenaamde '*sign of Tanit*'. Gevonden bij de drempel van een Punisch huis in Kerkouane, 4e eeuw v.o.t.;
b: Fragment van een *opus figlinum* vloer met grotere stukken ingelegd marmer en een schaakbordmotief in *opus tessellatum* uit Punisch Carthago, 3e eeuw v.o.t.

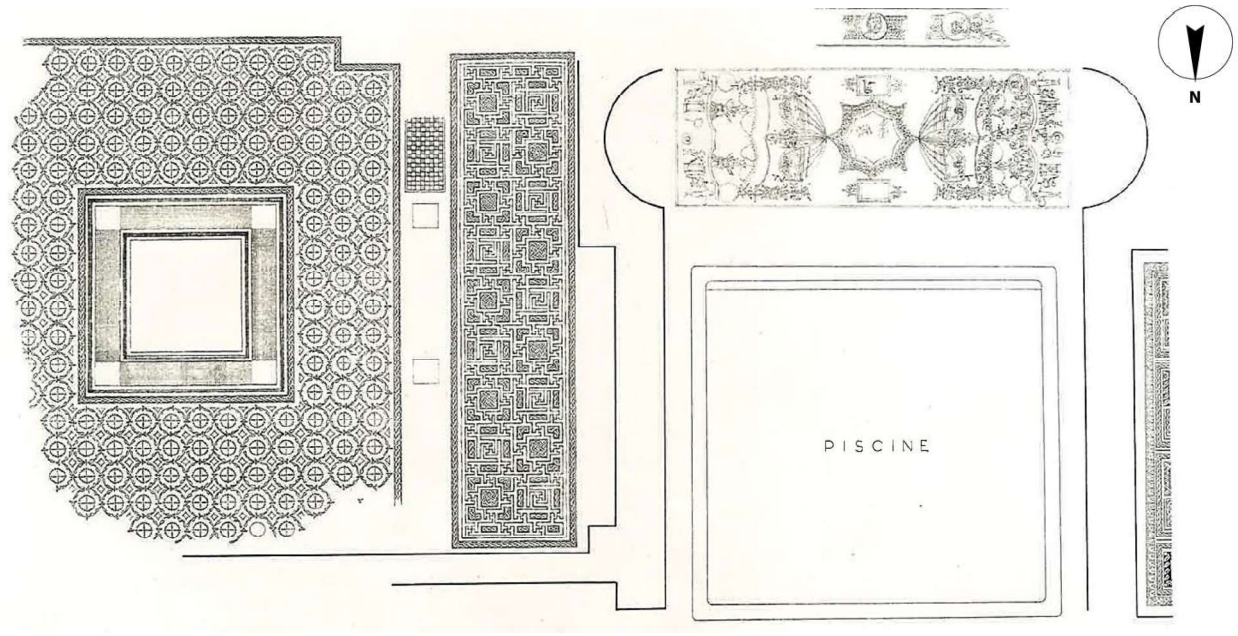
Figuur 4 Algemeen grondplan van de zogenaamde Trajanusthermen in Acholla.

Figuur 5 Detail van het algemene grondplan voor de zuidoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met ruimtes 1, 19 en 21.

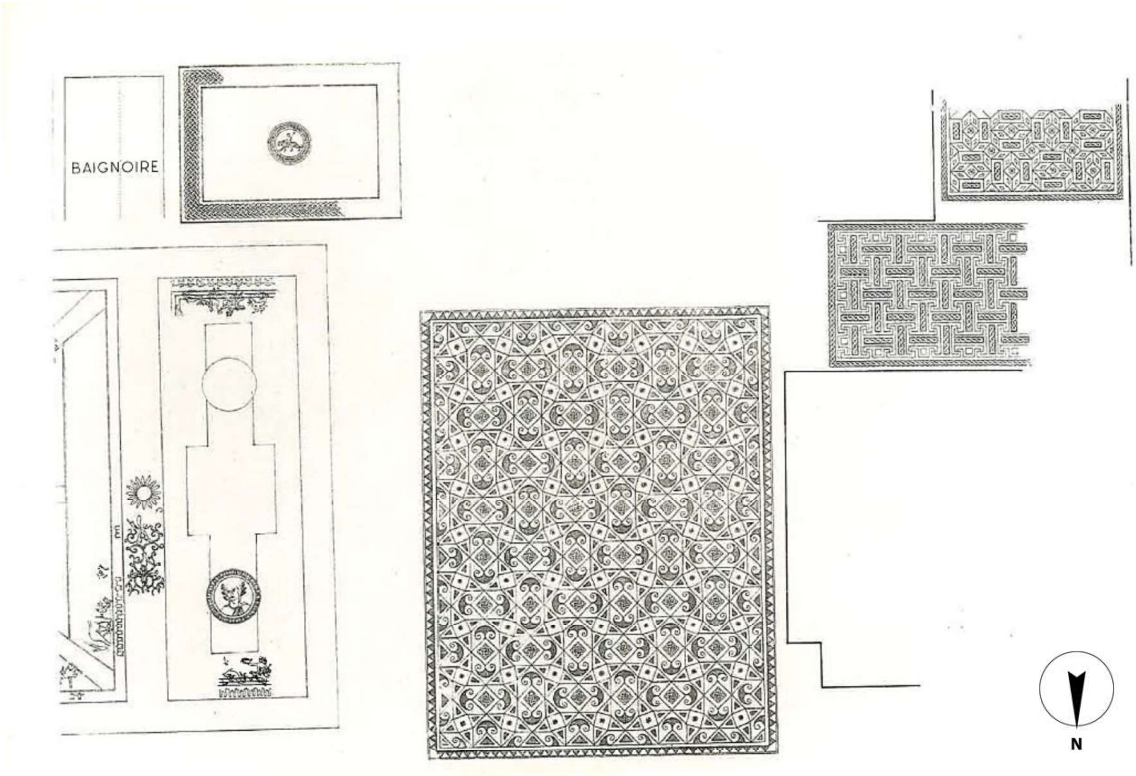
Figuur 6 Detailfoto van mozaïek 1 uit de Trajanusthermen te Acholla.

Figuur 7 Detail van het algemene grondplan voor de noordoostelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 2, 3, 4, 5, 24 en 25.

Figuur 8 Detailfoto van mozaïek 5 uit de Trajanusthermen van Acholla.

Figuur 9 Detail van het algemene grondplan voor de zuidwestelijke sector van de Trajanusthermen te Acholla met mozaïeken 20, 22, 6, 7 en 8.

Figuur 10 Detailfoto van mozaïek 6 uit de Trajanusthermen te Acholla.

Figuur 11 Foto van het oostelijke mozaïekveld (19) van de centrale *frigidarium*-ruimte uit de Trajanusthermen te Acholla in zijn huidige opstelling in het Bardo Museum (inv. nr. 3593, 3602). Bovenaan bevindt zich het bewaarde deel van het perifere fries met centrale masker, onderaan de band die dit mozaïekveld (19) scheidt van het centrale (21).

Figuur 12 Detailfoto van een fragment van het centrale *frigidarium*-mozaïek (21) uit de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3603).

Figuur 13 Detailfoto van het centrale *emblema* uit het oostelijke mozaïekveld (19) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla.

A.

B.

C.

Figuur 14 Detailfoto's van de medaillons met de bustes van de gepersonifieerde seizoenen winter (A) en lente (B) uit het oostelijke mozaïekveld (19) en zomer (C) uit het westelijke mozaïekveld (20) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla.

Figuur 15 Detailfoto van de *tondo* met de afbeelding van Dionysos Pais op een tijger (22) uit de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3600).

Figuur 16 Detailfoto van het medaillon met de voorstelling van Jupiter op de drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3601).

Figuur 17 Detailfoto van het mozaïek van de drempel (24) van het *frigidarium* van de Trajanusthermen te Acholla met de afbeelding van een Gigant met slangenbenen die een medaillon met de buste van Minerva torst. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3594).

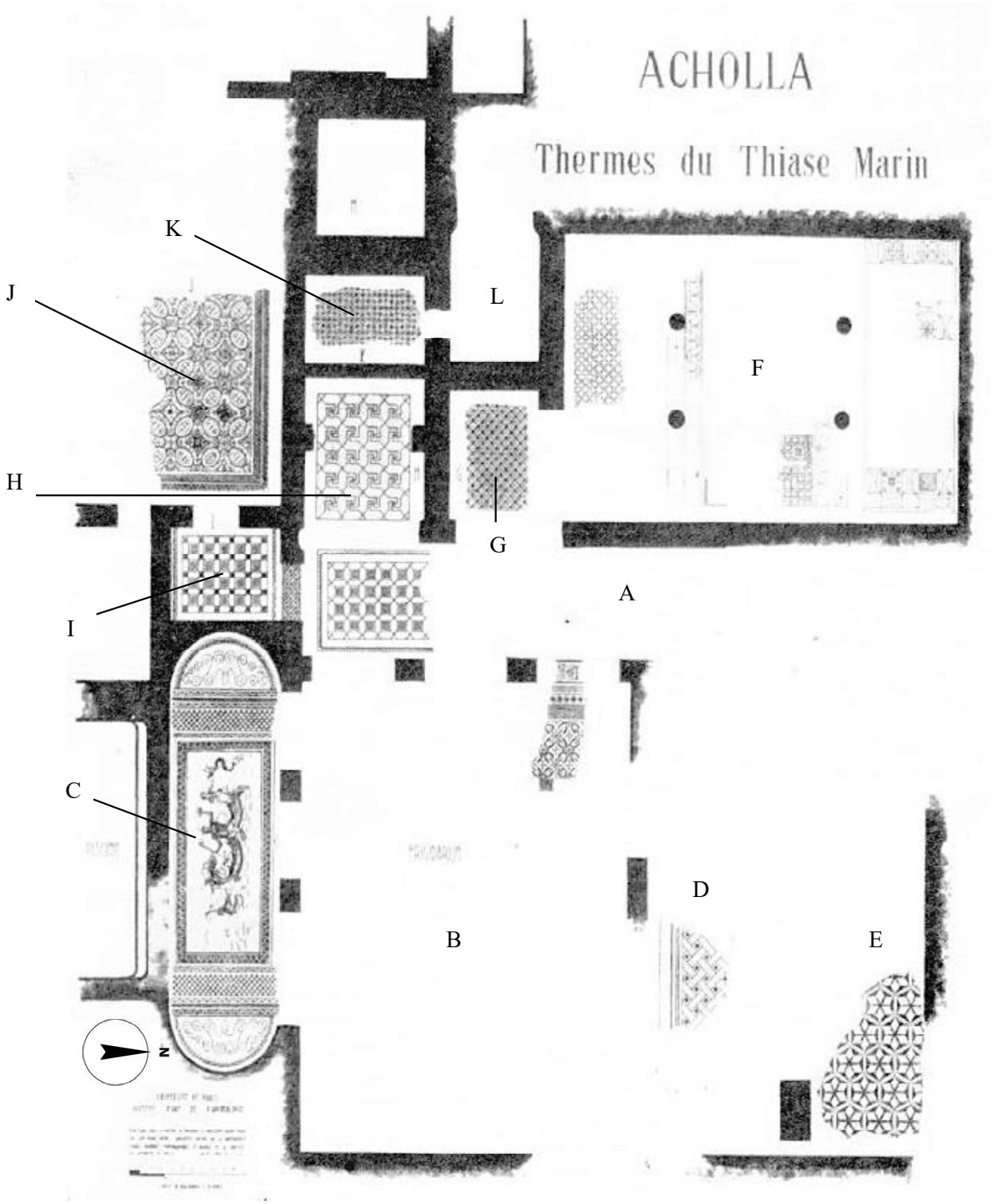

A.

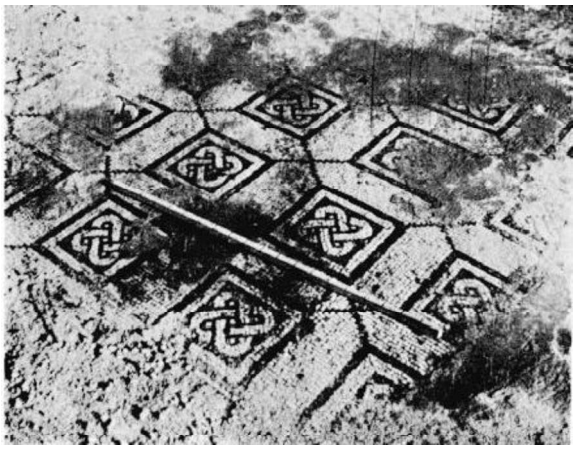

B.

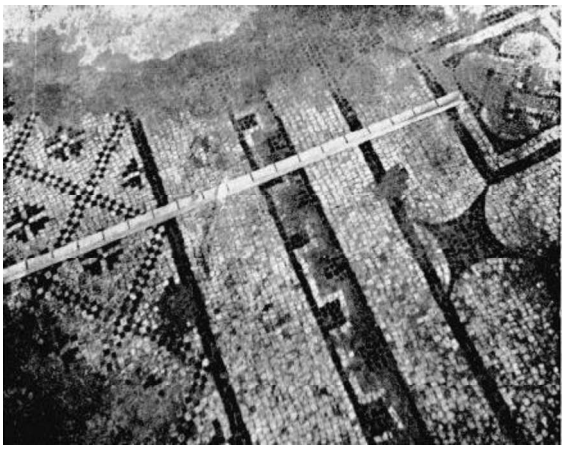
Figuur 18 Detailfoto van twee fragmenten van mozaïek 25 uit de Trajanusthermen te Acholla.
a: Fragment met het onderste deel van het centrale achthoekige medaillon en met de voorstelling van een theatermasker;
b: Fragment met fantasierijke theaterarchitectuur met o.a. triomfelementen en een schrijn voor Dionysos onderaan en met maskers van de winden en *tondi* met bustes van de seizoenen op het tweede register. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3595, 3604).

Figuur 19 Algemeen grondplan van de zogenaamde thermen van de mariene *thiasos* in Acholla.

Figuur 20 Detailfoto van het vloermozaïek uit *vestibulum* A van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

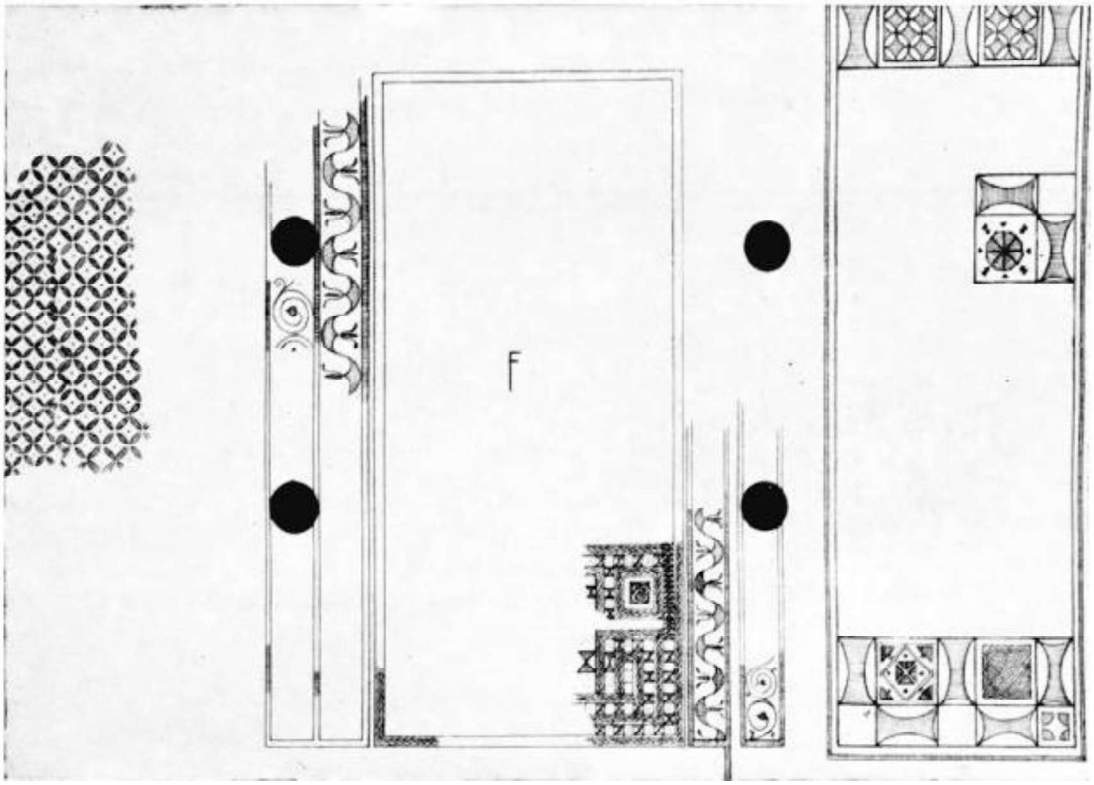
Figuur 21 Detailfoto van het vloermozaïek op de drempel tussen ruimte A en I (links) en het mozaïek van ruimte I (rechts) uit de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

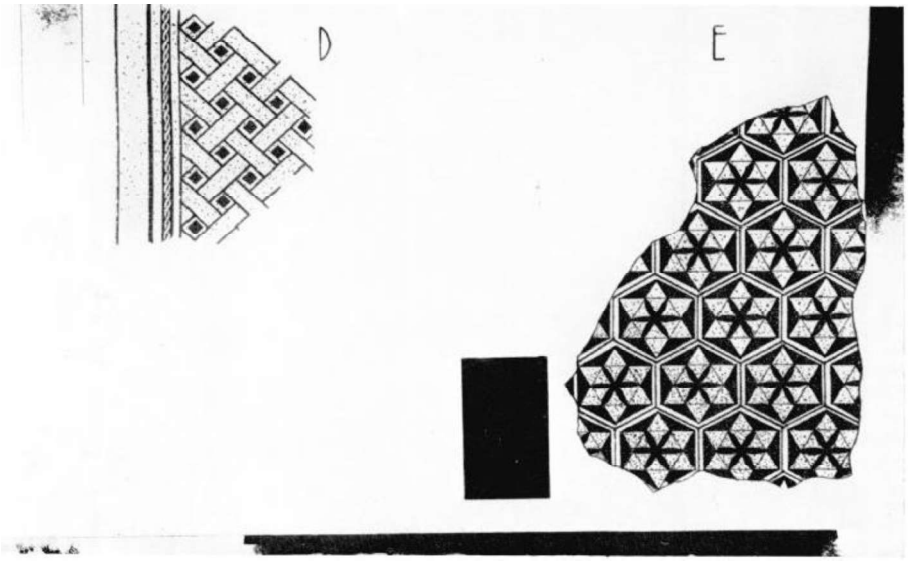
Figuur 22 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte H van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

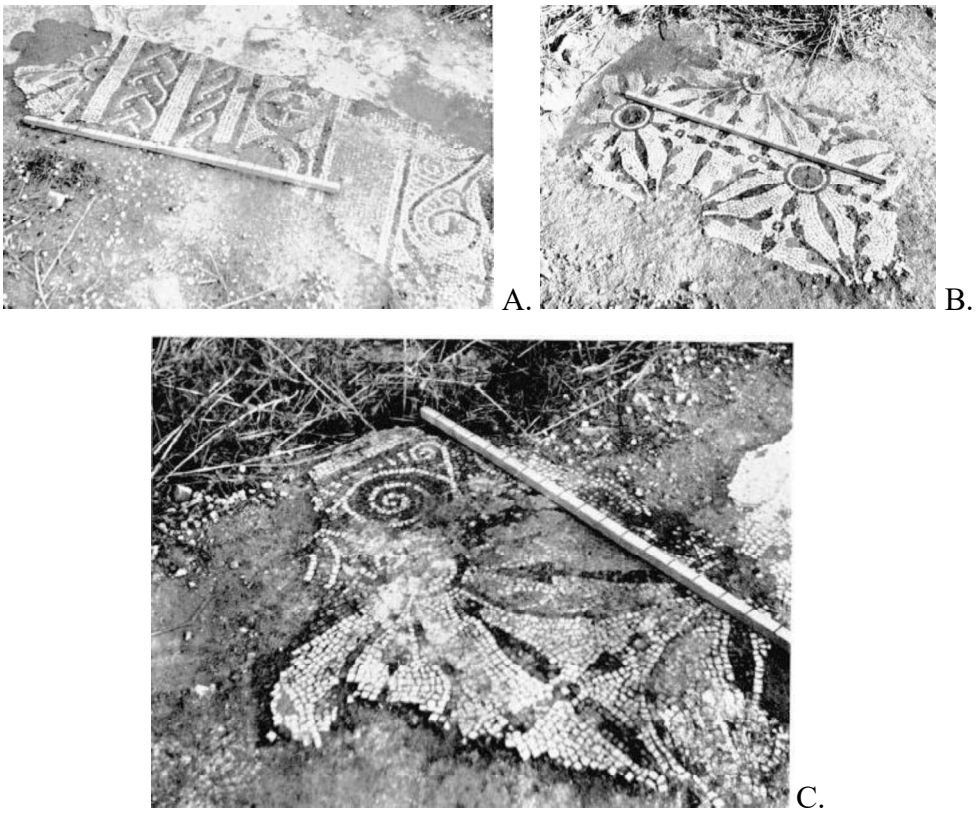
Figuur 23 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte G van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

Figuur 24 Detail van het algemene grondplan voor ruimte F in de noordwestelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

Figuur 25 Detail van het algemene grondplan voor de mozaïeken van ruimtes D en E in de noordoostelijke sector van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

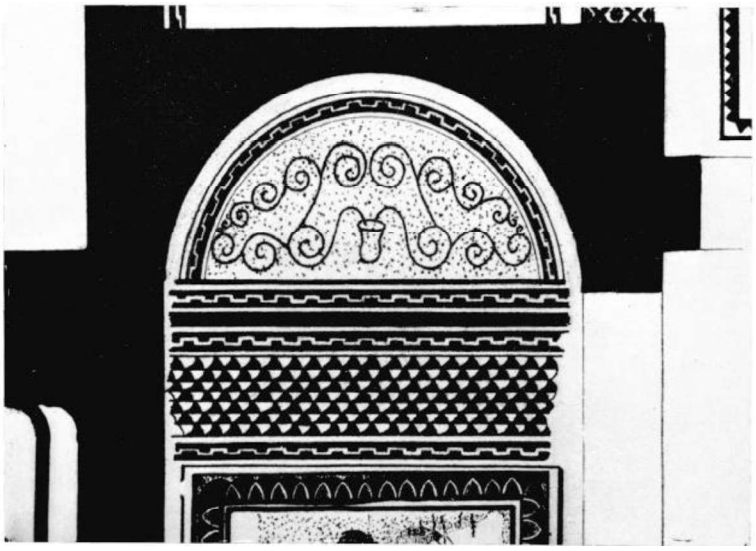
Figuur 26 Detailfoto van het *porticus*-mozaïek van ruimte B in de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla
a: Boord van het mozaïek en drempel naar gang A (uiterst rechts);
b: Centrale mozaïekdeel van het *porticus*-mozaïek;
c: Centrale mozaïekdeel en interne boord (bovenaan).

Figuur 27 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte K van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

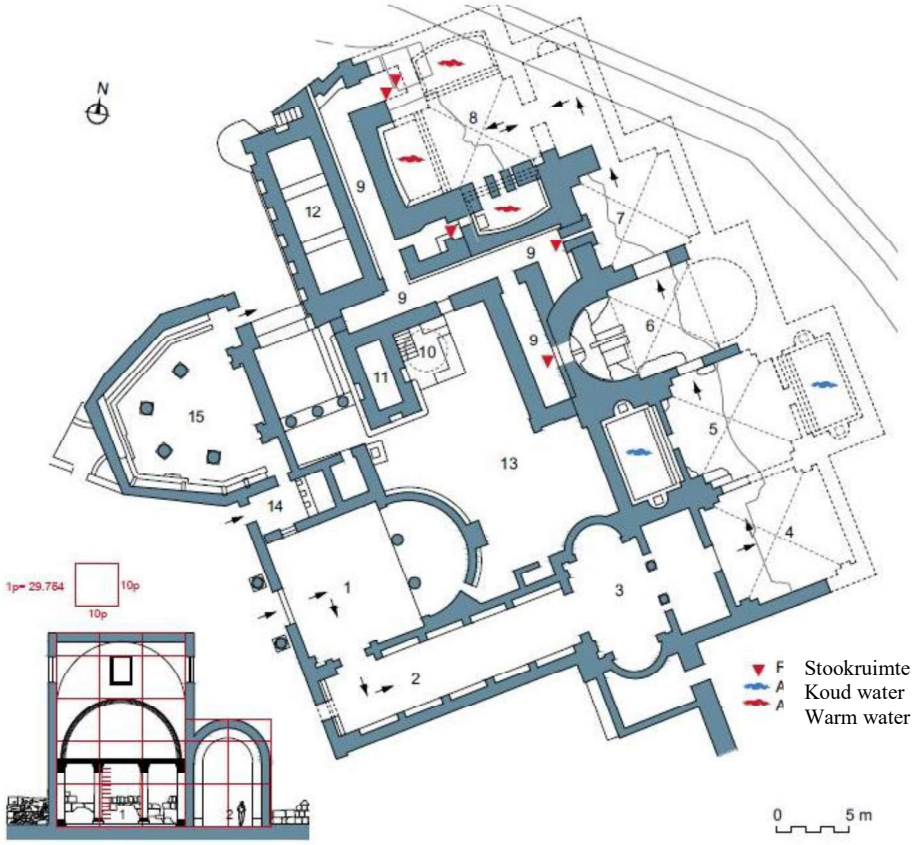
Figuur 28 Detailfoto van het vloermozaïek uit ruimte J (*tepidarium*?) van de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

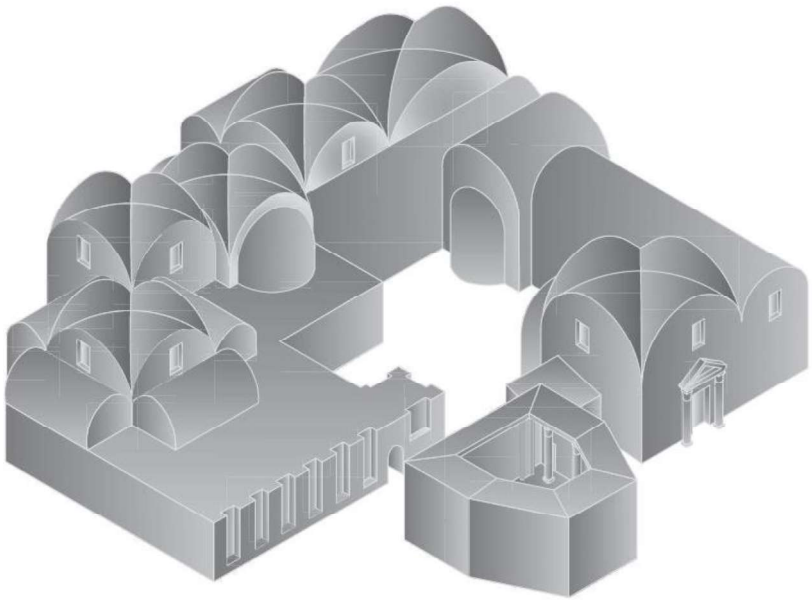
Figuur 29 Grafische weergave van het vloermozaïek binnen een van beide absides van ruimte C en van de brede boord die het mozaïek scheidt van het centrale figuratieve paneel, thermen van de mariene *thiasos* te Acholla.

Figuur 30 Overzichtsfoto van het figuratieve paneel met de voorstelling van een mariene *thiasos* uit de thermen van de mariene *thiasos* te Acholla. Tentoongesteld in het Bardo Museum (inv. nr. 3585).

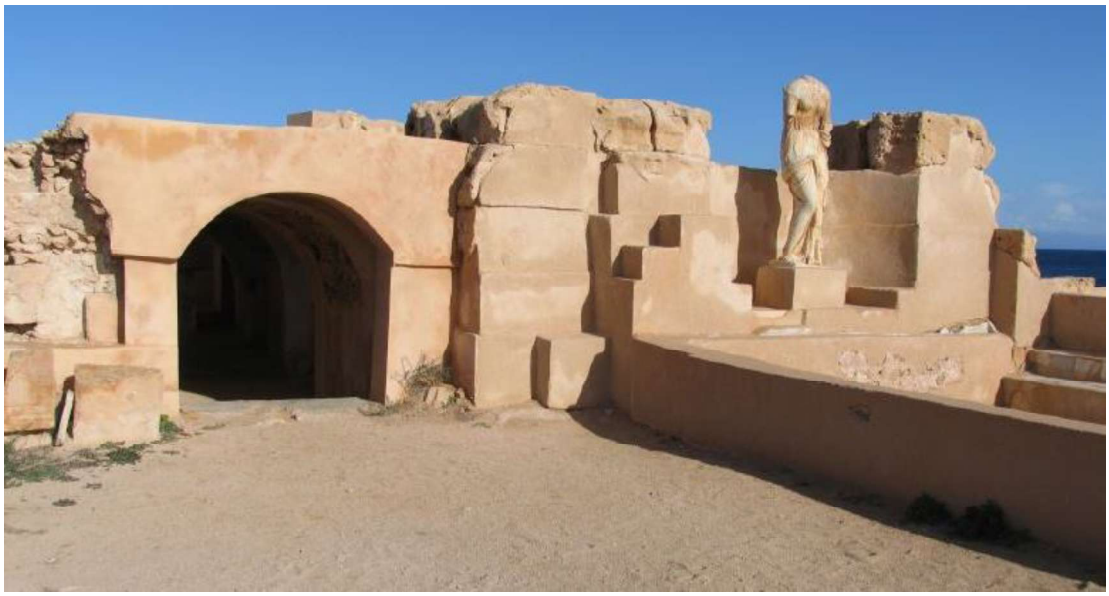

A.

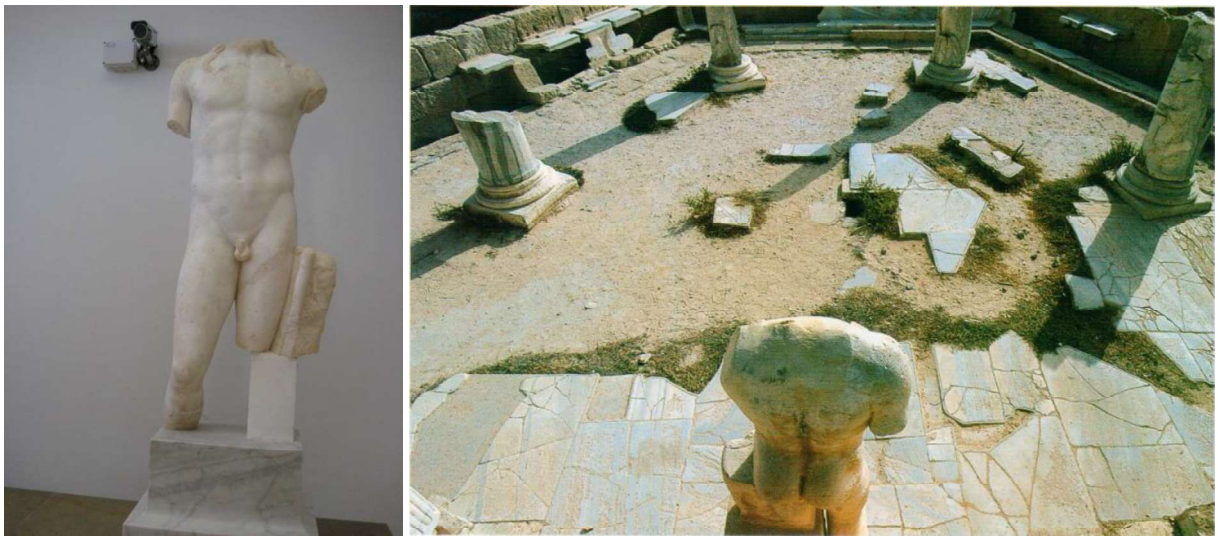

B.

Figuur 31 *Terme a mare*
a: Gereconstrueerd grondplan en gereconstrueerde doorsnede van de *terme a mare* in *Regio* II. 1: inkomsthal; 2: hal; 3: *apodyterium*; 4: voorkamer; 5: *frigidarium*; 6: *tepidarium*; 7: *sudatorium*; 8: *caldarium*; 9: dienstgang; 10: waterput; 11: hefplatform voor het ophalen van water; 12: citerne; 13: overdekte dienstruimte; 14: ingang van de *latrinae*; 15: *latrinae*.
b: Hypothetische reconstructie van de *terme a mare* te Sabratha, gezien vanuit het westen (door F. Scirè).

Figuur 32 Foto van het standbeeld aangetroffen tijdens de opgravingen van de *terme a mare* te Sabratha, opgesteld op de vermoedelijke positie in een nis van een van de *piscinae* van het *frigidarium.*

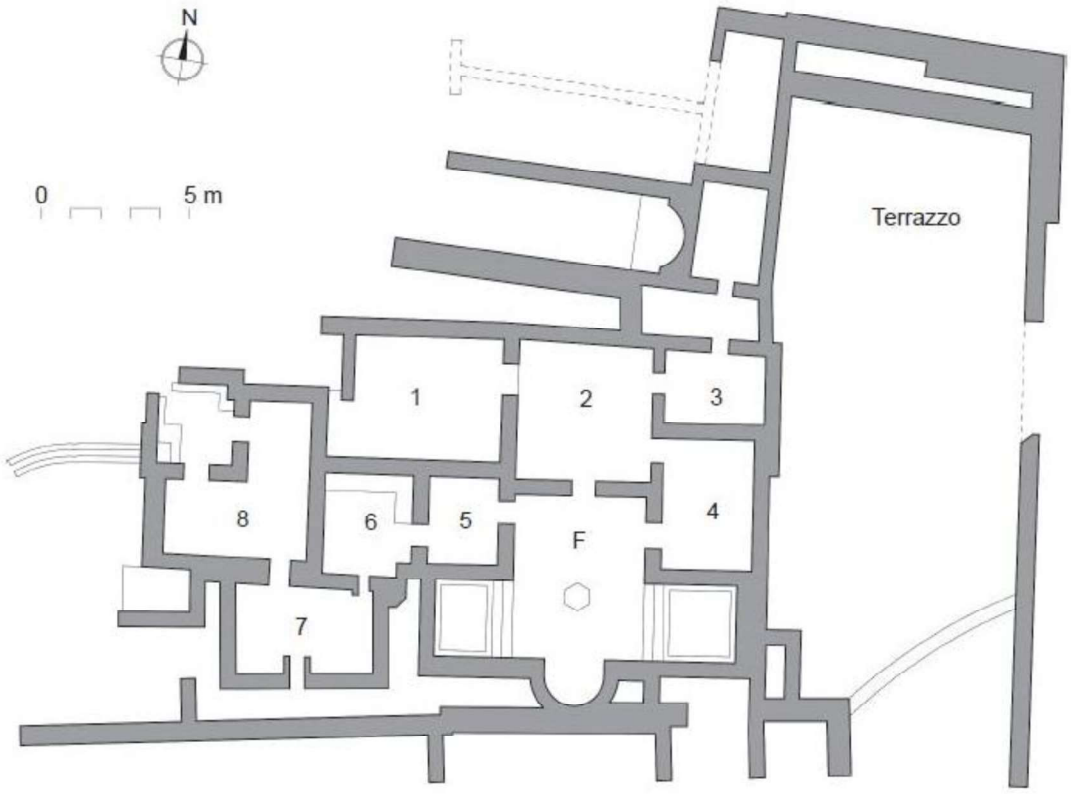
Figuur 33 Foto van het marmeren beeld van een satyr opgesteld in de *latrinae* van de *terme a mare* te Sabratha (rechts), nu in het museum van Sabratha (links).

Figuur 34 Overzichtsfoto vanuit het zuidwesten van de hal van de *terme a mare* in Sabratha met vloermozaïeken uit verschillende fases.

Figuur 35 Overzichtsfoto van een deels bewaard polychroom vloermozaïek vlak langs de kustlijn in de *terme a mare* te Sabratha.

Figuur 36 Grondplan van de Oceanusbaden te Sabratha.

Figuur 37 Detailfoto van het *emblema* met de buste van Diana/Luna uit het *frivgidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha.

Figuur 38 Detailfoto van het *emblema* met het hoofd van 'Oceanus' uit het *frigidarium* van de Oceanusbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha.

Figuur 39 Overzichtsfoto van het *frigidarium*-mozaïek van de Oceanusbaden te Sabratha.

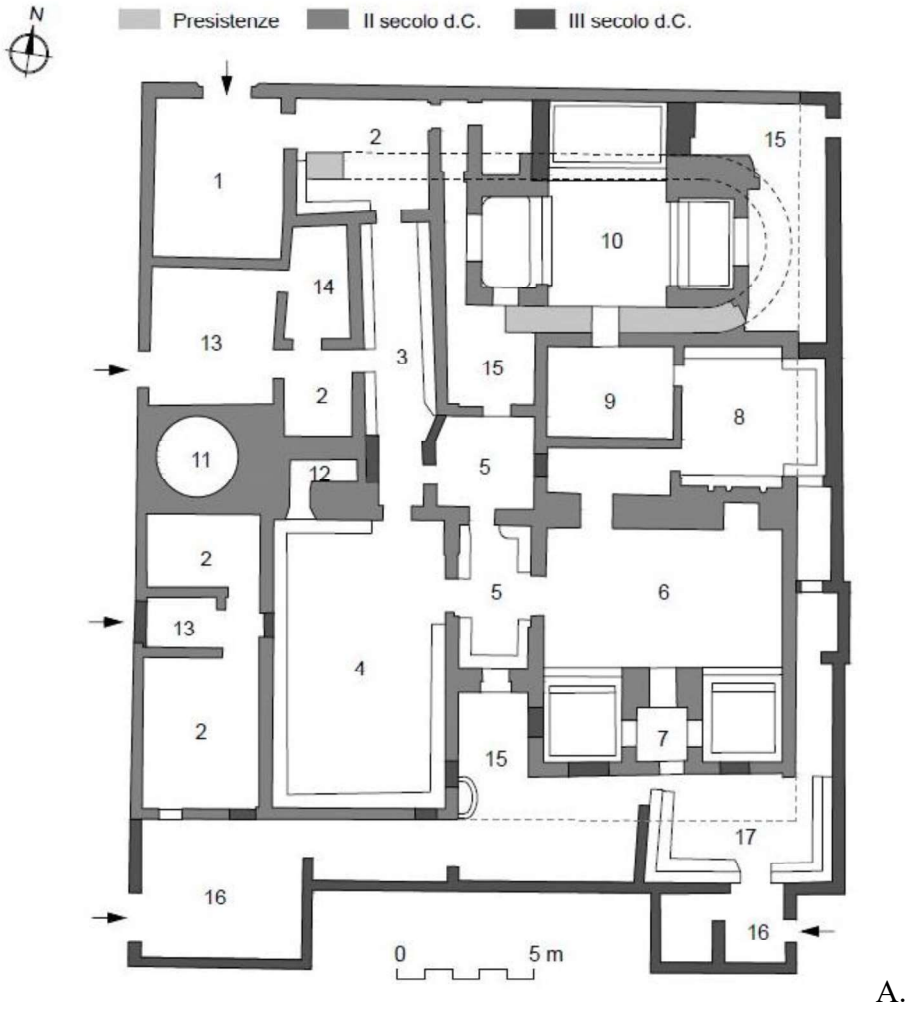
Figuur 40 Detailfoto van het mozaïek van de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha.

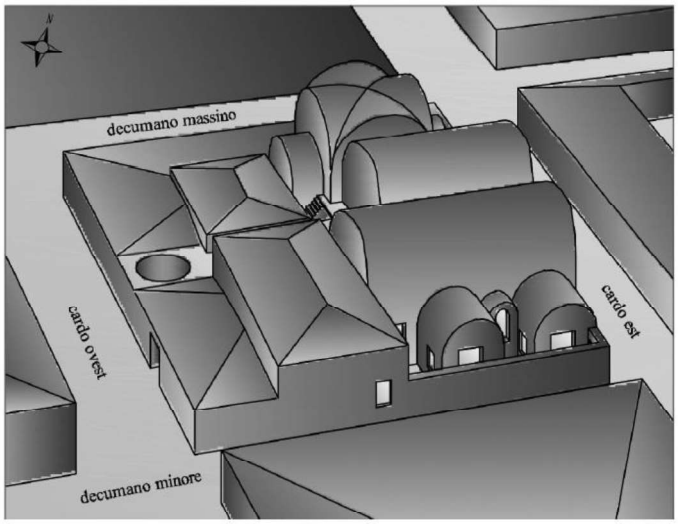
Figuur 41 Foto van het stuccofragment uit de abside van het *frigidarium* van de Oceanusbaden te Sabratha.

Figuur 42 Detailfoto van de drempel tussen het *frigidarium* en de verwarmde badruimtes van de Oceanusthermen te Sabratha.

A.

B.

Figuur 43 Theaterthermen Sabratha.
a: Grondplan van de theatherthermen te Sabratha. 1: ingang vanop de *decumanus maximus*; 2: *apodyterium*; 3: hal; 4: *palaestra* (?); 5: voorkamer; 6: *frigidarium*; 7: lichtschacht; 8: *tepidarium*; 9: *sudatorium*; 10: *caldarium*; 11: waterput; 12: hefplatform voor het ophalen van water; 13: ingangen langs de *cardo*; 14: dienstruimtes; 15: overdekte dienstruimtes; 16: ingang van de *latrinae*; 17: *latrinae*.
b: Hypothetische reconstructie van de theaterthermen te Sabratha (door F. Scirè).

Figuur 44 Foto van het marmeren *candelabrum* van Orpheus en de dieren uit het *frigidarium* van de theaterbaden van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha.

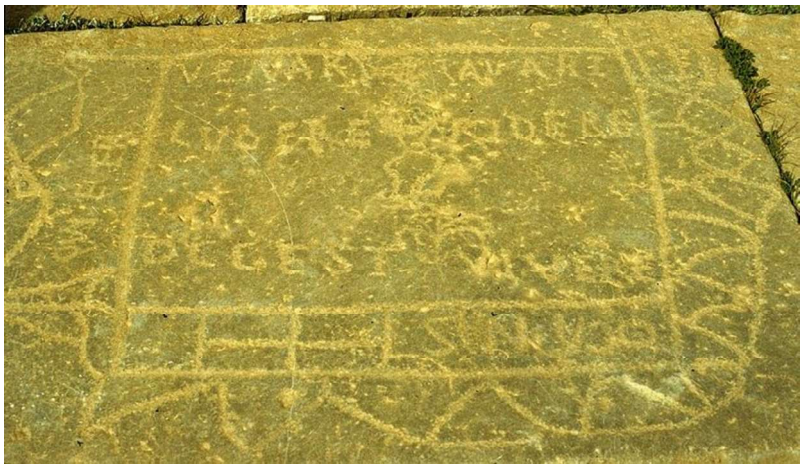
Figuur 45 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de inkomsthal van de theaterbaden van Sabratha.

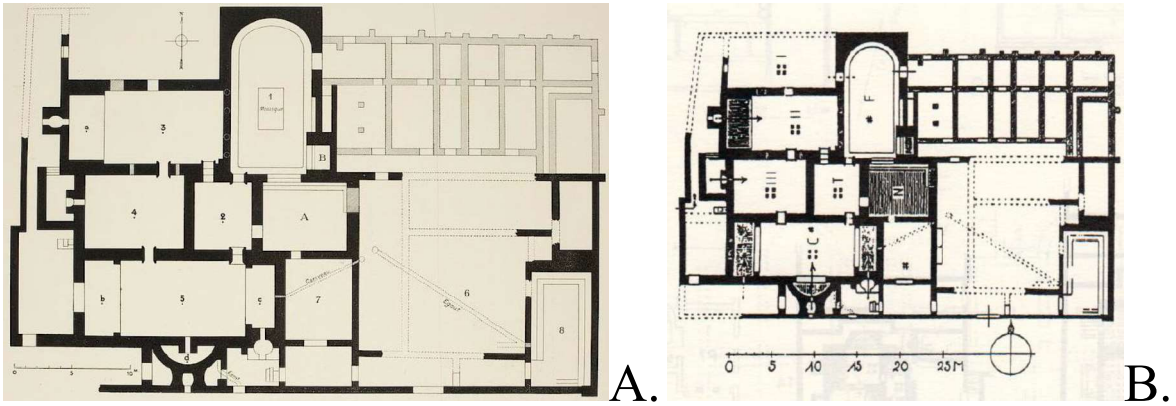
Figuur 46 Overzichtsfoto vanuit het noorden op de grote zaal uit de theatherbaden van Sabratha.

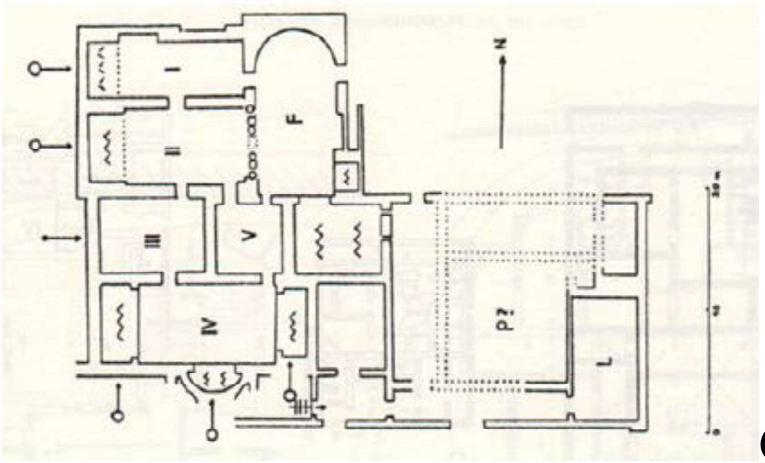
Figuur 47 Detailfoto van de *emblemata* uit het *frigidarium* van de theaterthermen van Sabratha. Tentoongesteld in het museum van Sabratha.

Figuur 48 Foto van de inscriptie met tekst "*venari, lavari ludere ridere occ est vivere*", gevonden op het *forum* van Timgad.

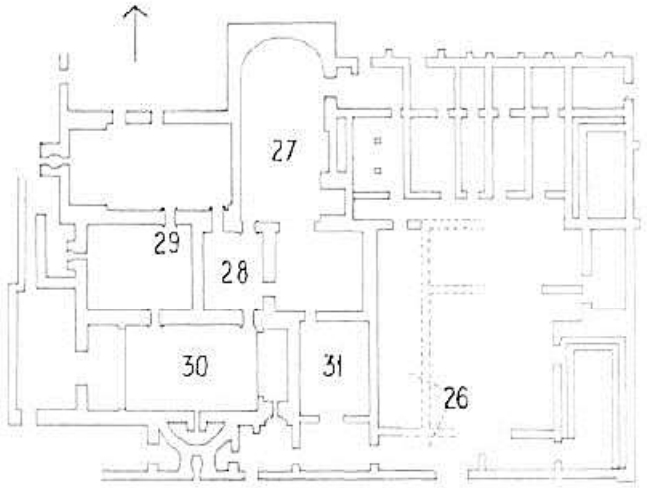

A. B.

C.

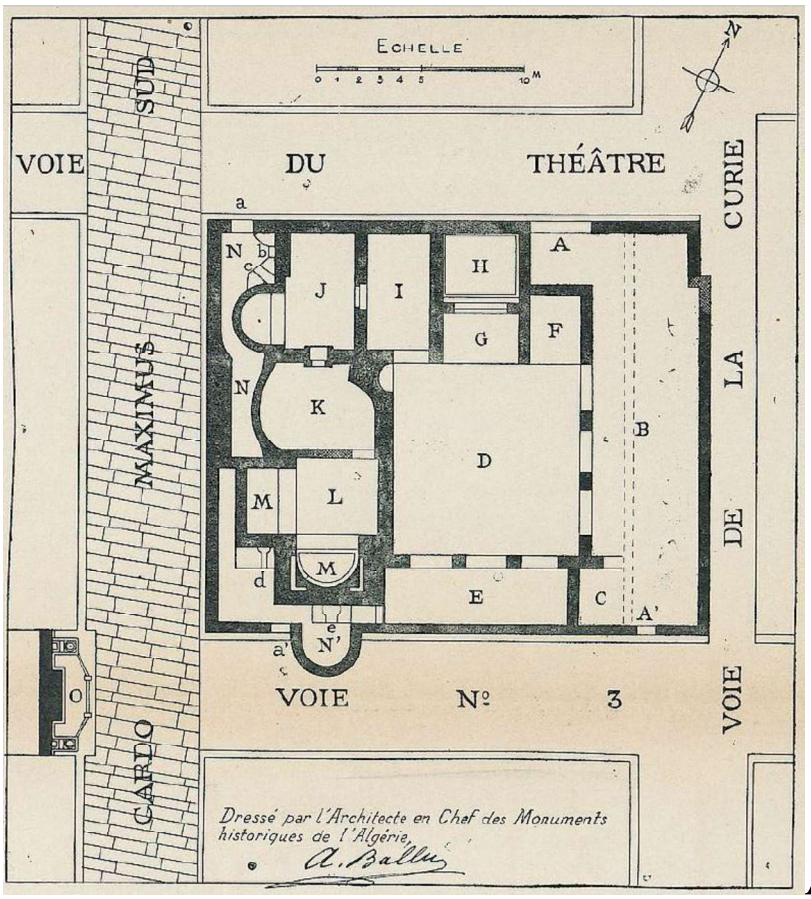
Figuur 49 Algemeen grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi door Ballu (A), door Krenkcer (B) en de schematische interpretatie ervan door Thébert (C).

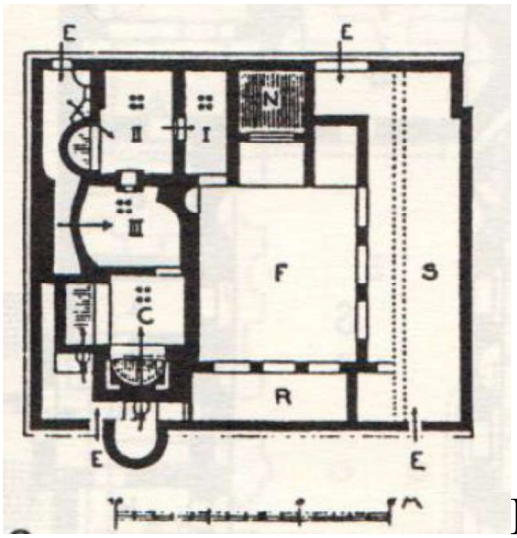

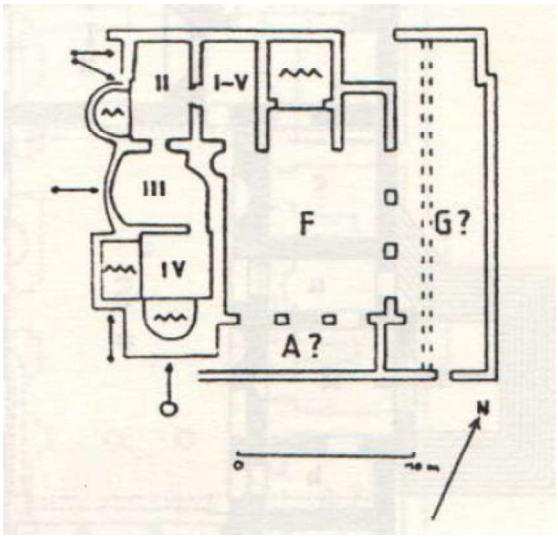
Figuur 50 Schematisch grondplan van de grote oostelijke thermen van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969).

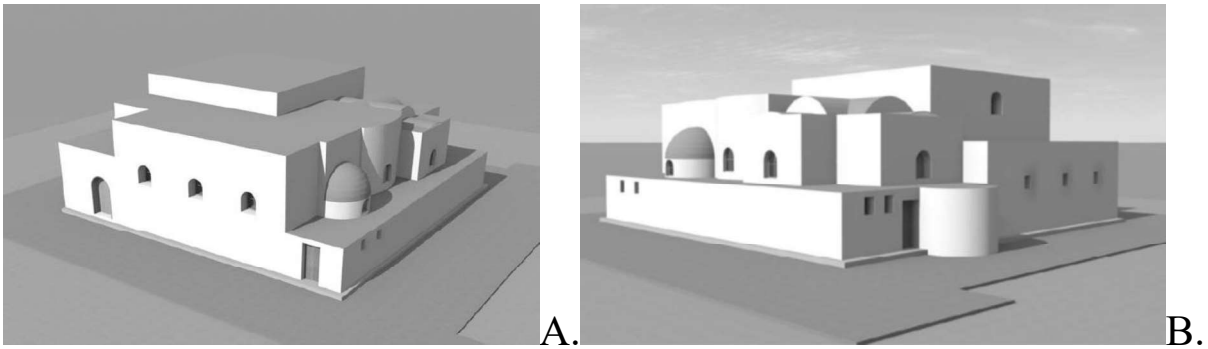
Figuur 51 Foto van het figuratief paneel met triomf van Neptunus uit de grote oostelijke thermen van Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 59).

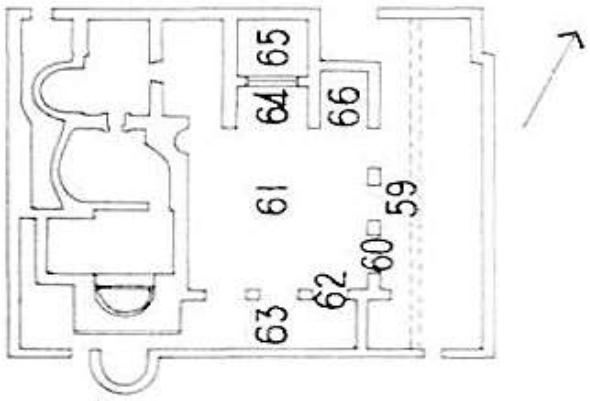
Figuur 52 Algemeen grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi door Ballu (A), Krenkcer (B) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (C).

Figuur 53 Hypothetische reconstructie van de kleine centrumbaden van Timgad. A: gezien vanuit de oostelijke hoek; B: gezien vanuit de zuidelijke hoek (door F.Z. Bahloul Guerbabi).

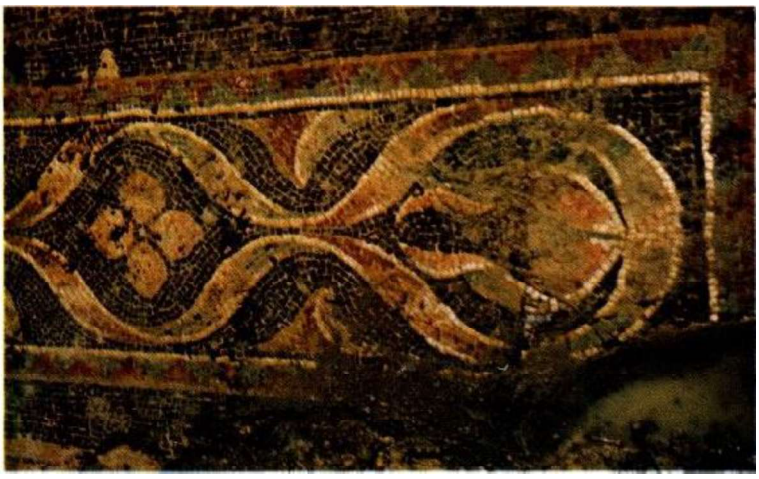
Figuur 54 Detailfoto van een deel van het muurwerk van de kleine centrale baden van Timgad met *opus reticulatum*.

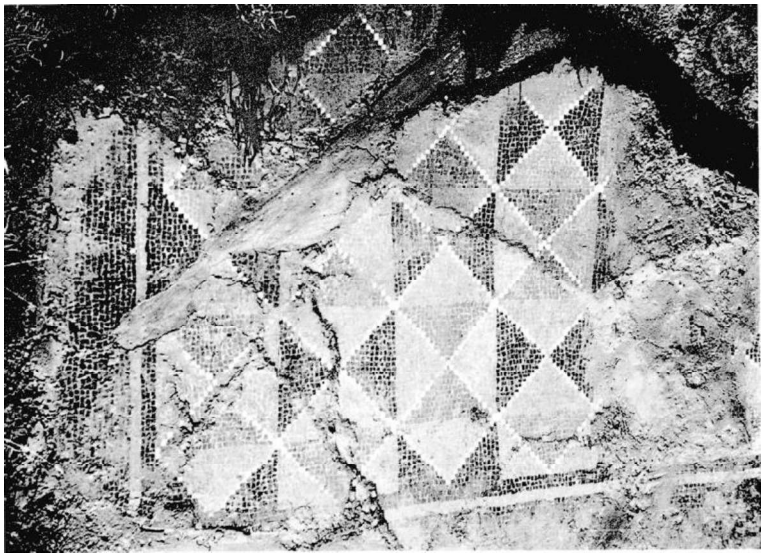
Figuur 55 Schematisch grondplan van de kleine centrumbaden van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969).

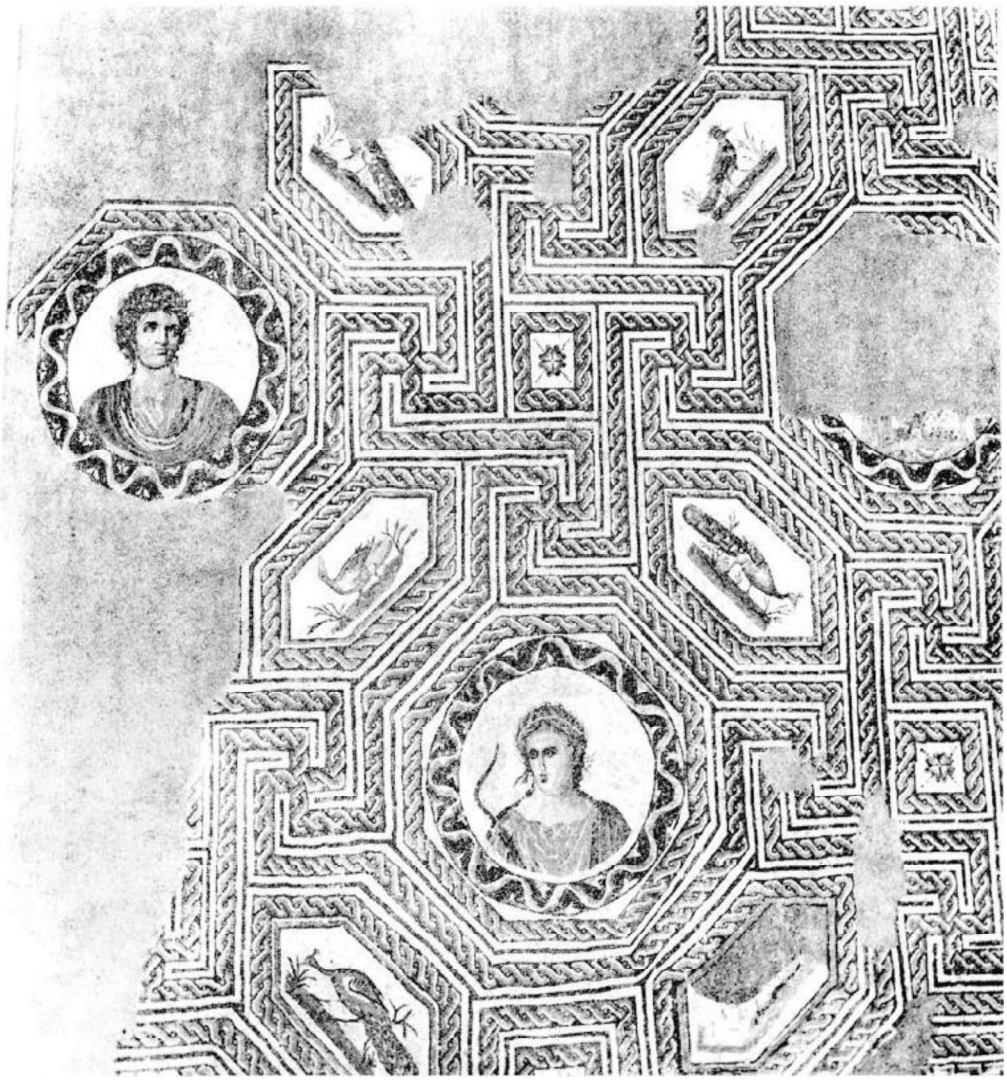
Figuur 56 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum*/overdekte *palaestra* van de centrumbaden in Timgad, *in situ*.

Figuur 57 Foto van het floraal drempelmozaïek uit de centrale baden van Timgad, *in situ*.

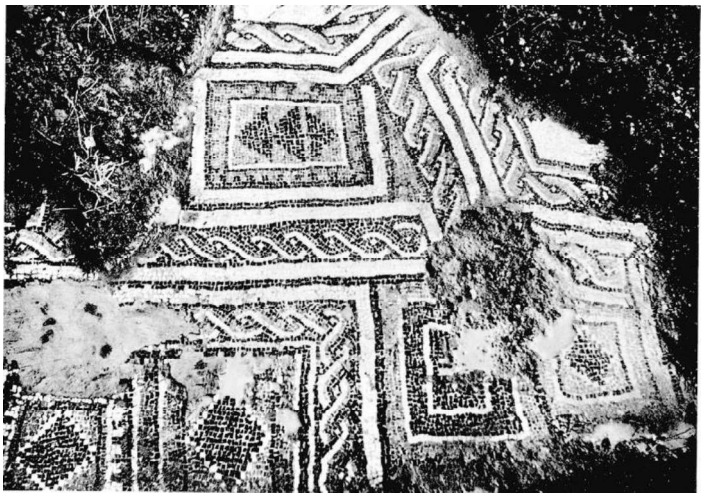
Figuur 58 Foto van een fragment van een geometrisch vloermozaïek uit de noordelijke annex van het *frigidarium* van de centrale baden van Timgad, *in situ*.

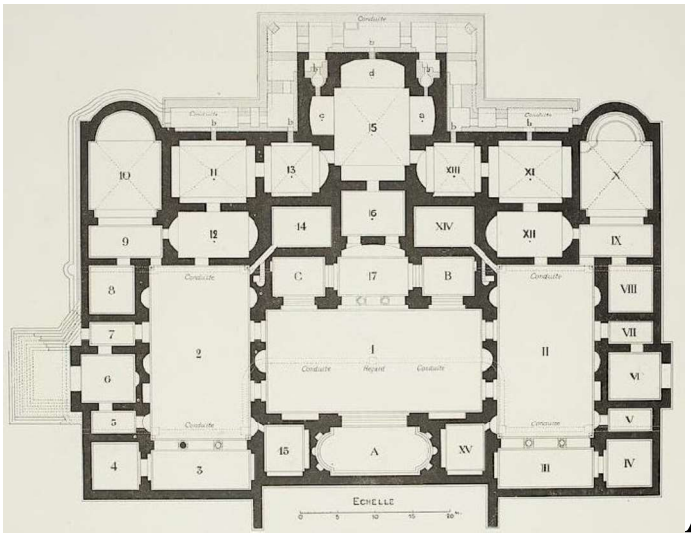
Figuur 59a: Mozaïek van de seizoenen uit de centrale *frigidarium*-hal van de centrale baden in Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 43).

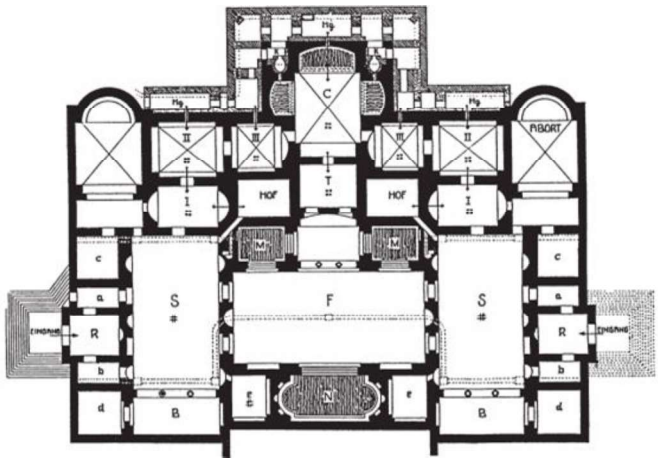
Figuur 59b: Detailfoto van een van de hexagonale medaillons van het seizoenenmozaïek uit de centrale baden van Timgad. Deze zeshoek bevat de voorstelling van een pauw.

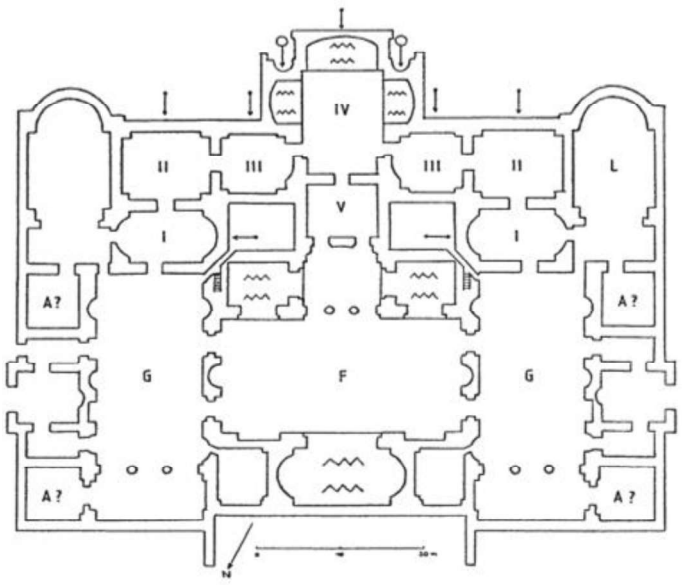
Figuur 59c: Detailfoto van het seizoenenmozaïek uit de centrale baden van Timgad, perifere zone, *in situ*.

A.

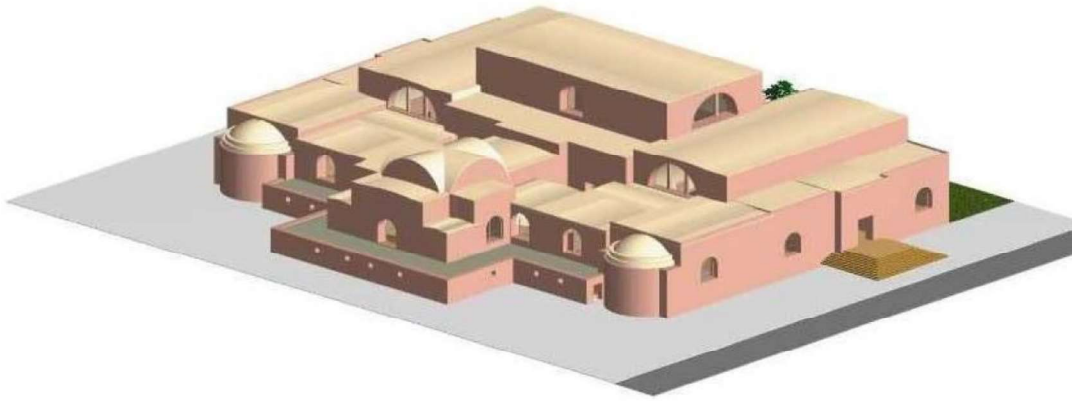

B.

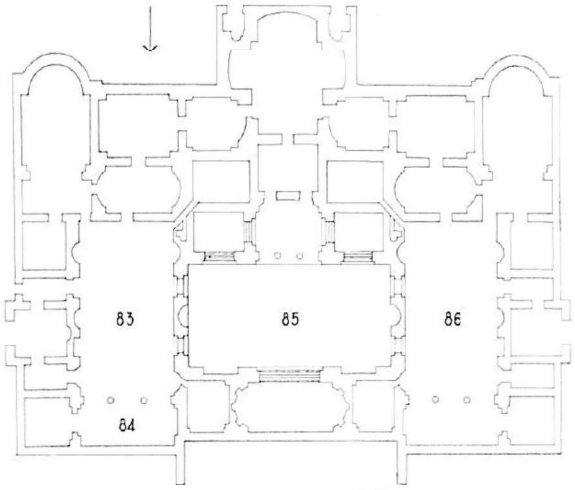

C.

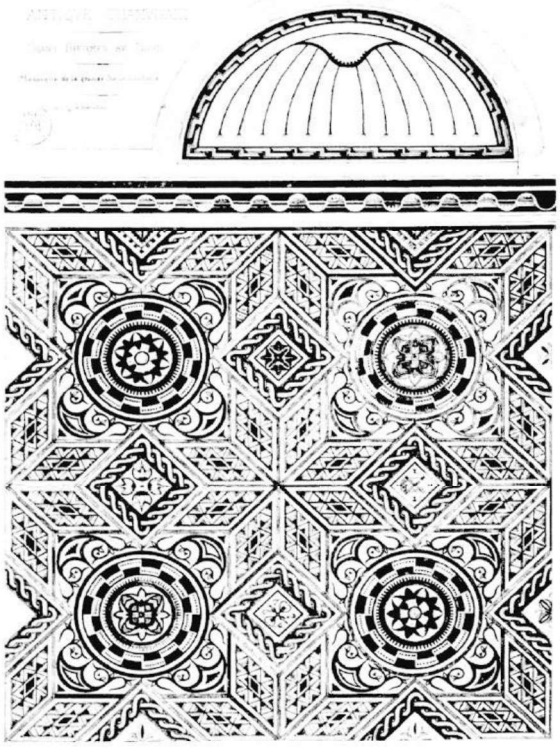
Figuur 60 Algemeen grondplan van de grote noordelijke thermen van Thamugadi door Ballu (A), Krenkcer (B) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (C).

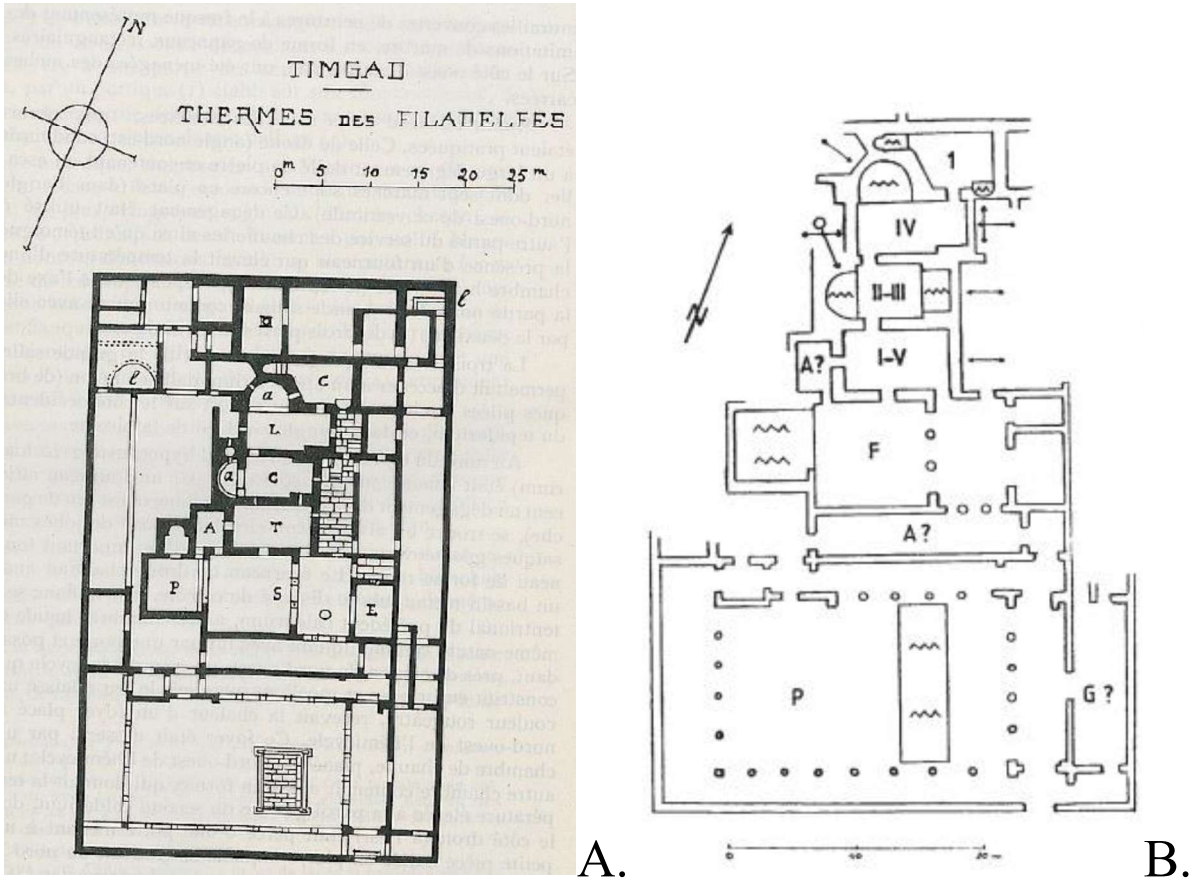
Figuur 61 Hypothetische reconstructie van de grote noordelijke baden van Timgad (door F.Z. Bahloul Guerbabi).

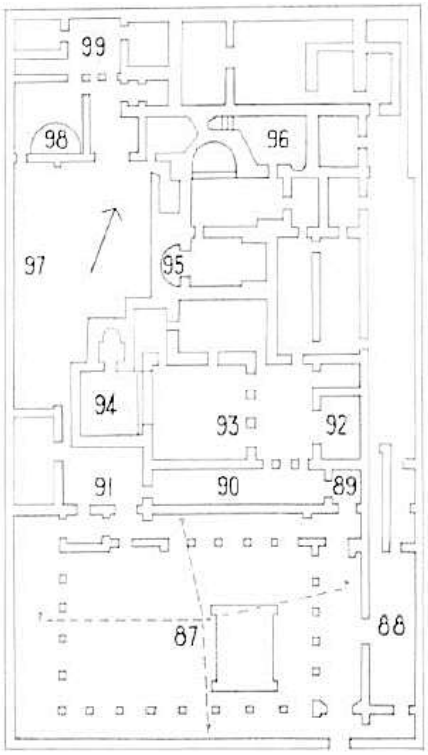
Figuur 62 Schematisch grondplan van grote noordelijke thermen van Thamugadi. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969).

Figuur 63 Tekening van het vloermozaïek van het grote *frigidarium* uit de grote noordelijke thermen van Timgad, (uit de *archives des monuments historiques*).

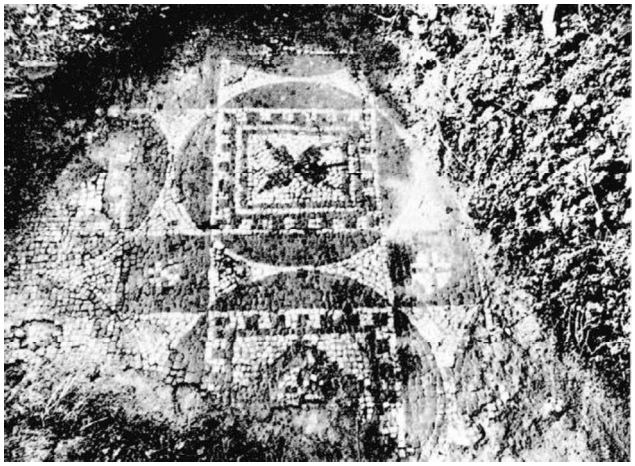
Figuur 64 Algemeen grondplan van de thermen van de *Filadelfes* in Timgad door Ballu (A) en de schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (B).

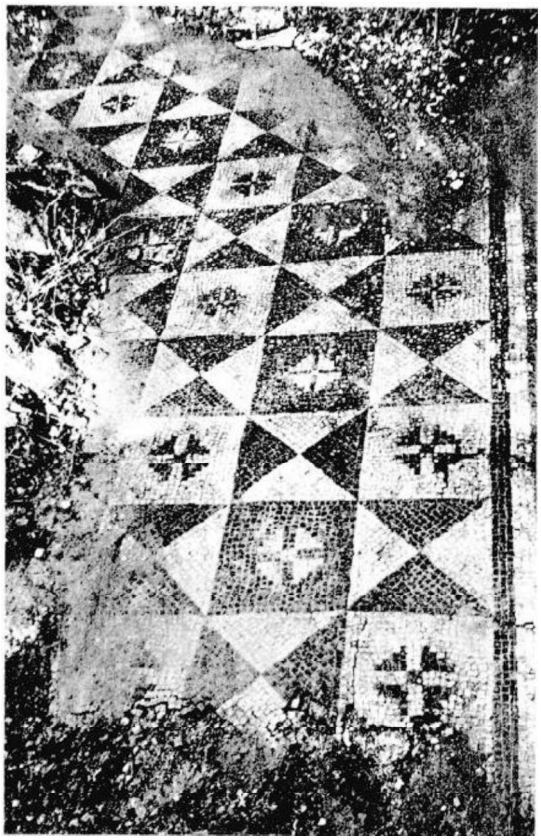
Figuur 65 Schematisch grondplan van de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969).

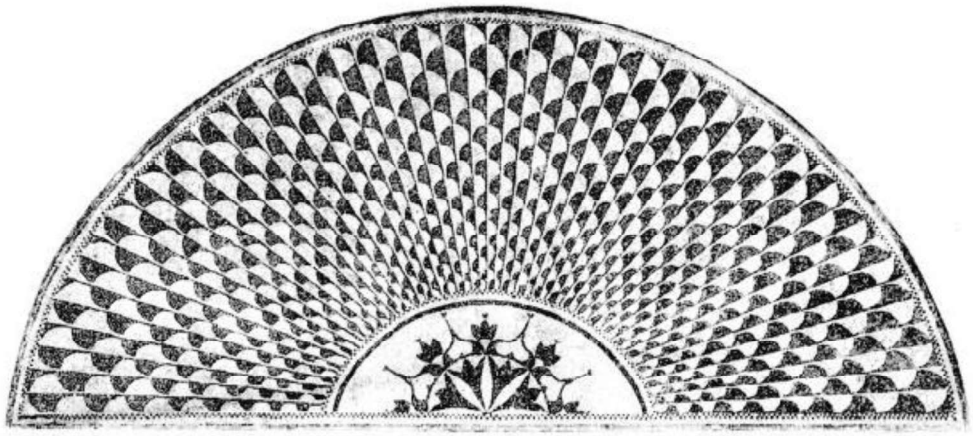
Figuur 66 Detailfoto van een geometrisch mozaïek uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad.

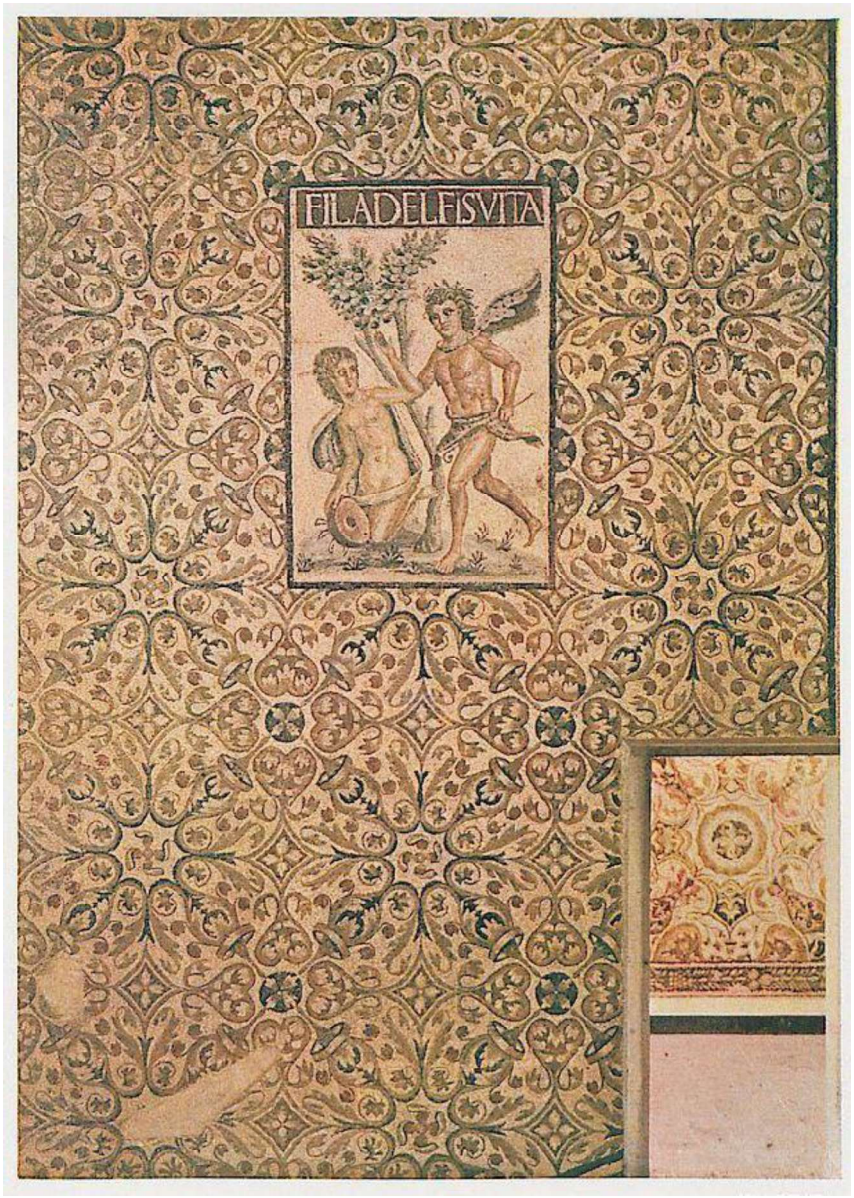
Figuur 67 Detailfoto van een *in situ* bewaard fragment van een geometrisch vloermozaïek in de thermen van de *Filadeles* in Timgad.

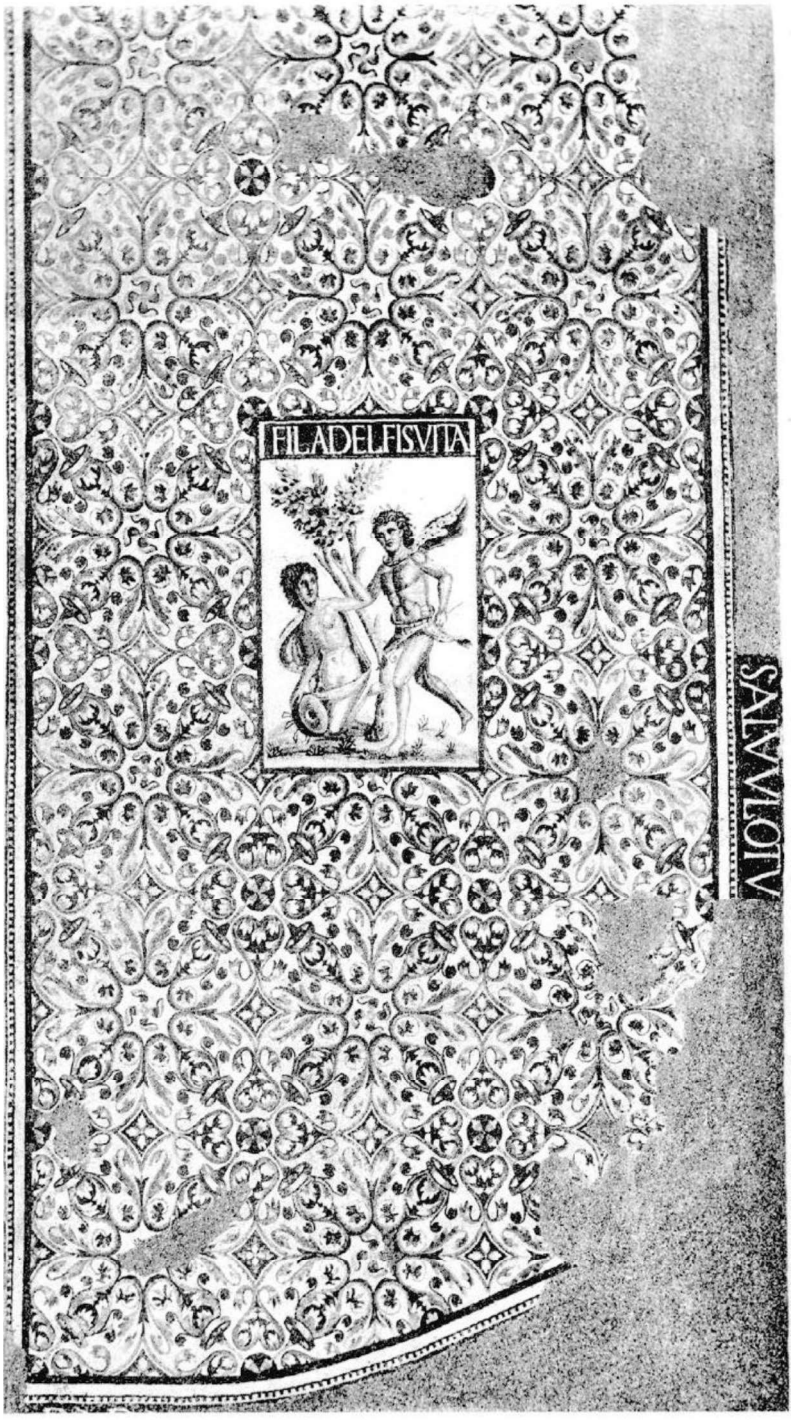
Figuur 68 Detailfoto van het vloermozaïek uit het oostelijke *exedra* van het *frigidarium* van de *Filadelfes*-thermen te Timgad.

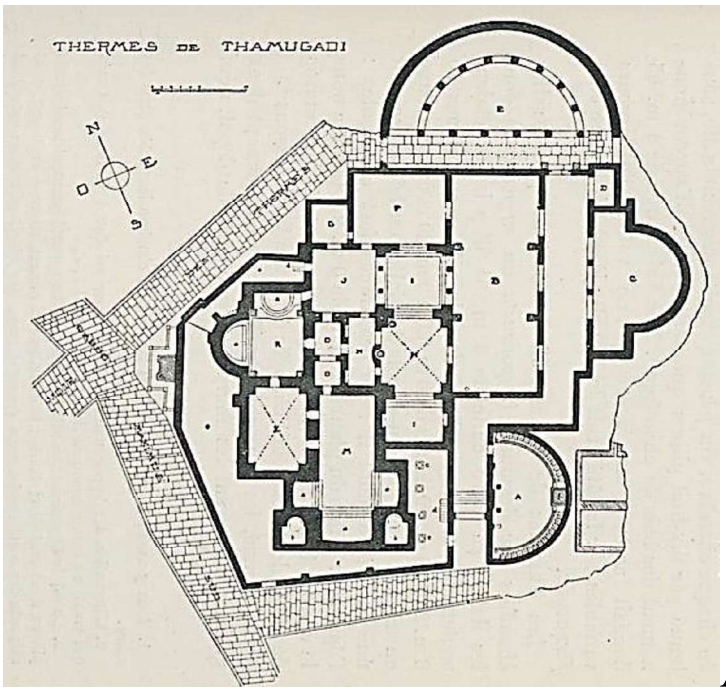
Figuur 69 Foto van het vloermozaïek van de noordwestelijke latrines uit de thermen van de *Filadelfes* in Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 73).

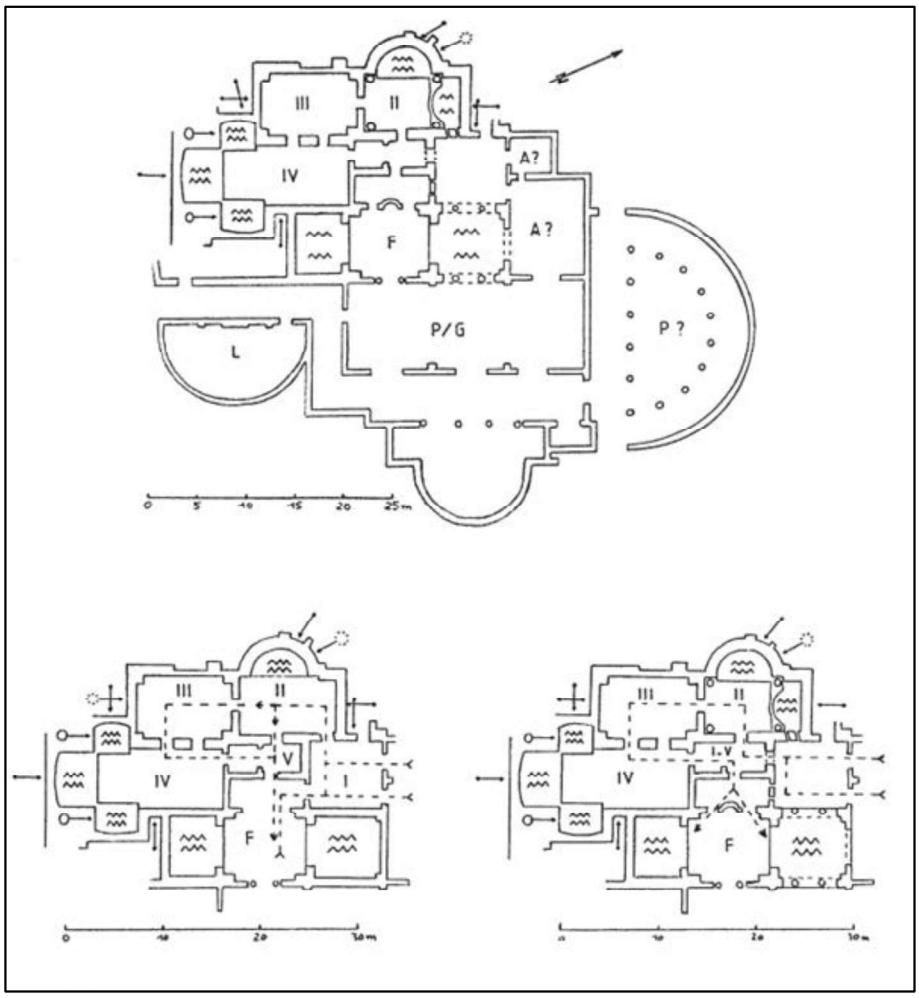
Figuur 70a Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 77).

Figuur 70b Vloermozaïek met figuratieve scène uit de thermen van de *Filadelfes* te Timgad. Rechts kan de inscriptie "*salvu(m) lotu(m)*" worden gelezen. Onderaan links in de afbeelding is de aanzet van twee letters (mogelijk tweemaal een B) te onderscheiden.

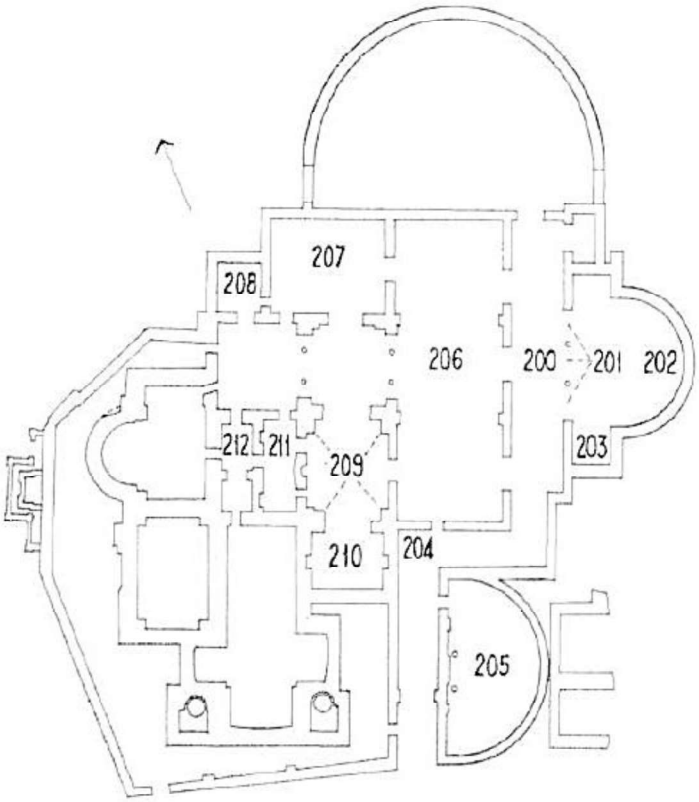

A.

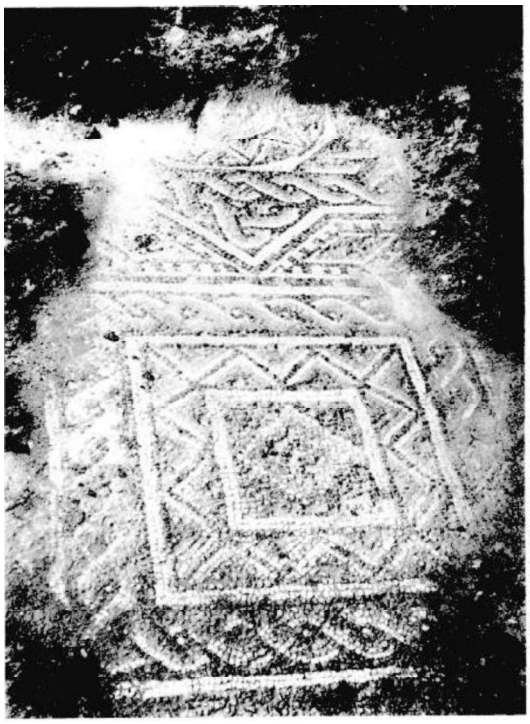

B.

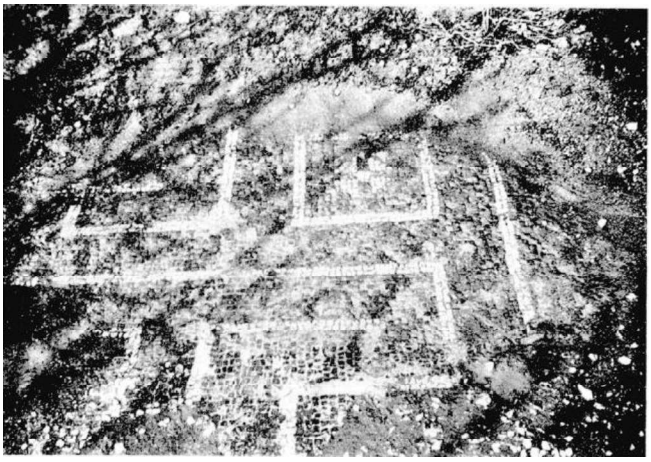
Figuur 71 Algemeen grondplan van de grote zuidelijke thermen in Timgad door Ballu (A) en schematische interpretatie van het grondplan door Thébert van de verschillende fases (B).

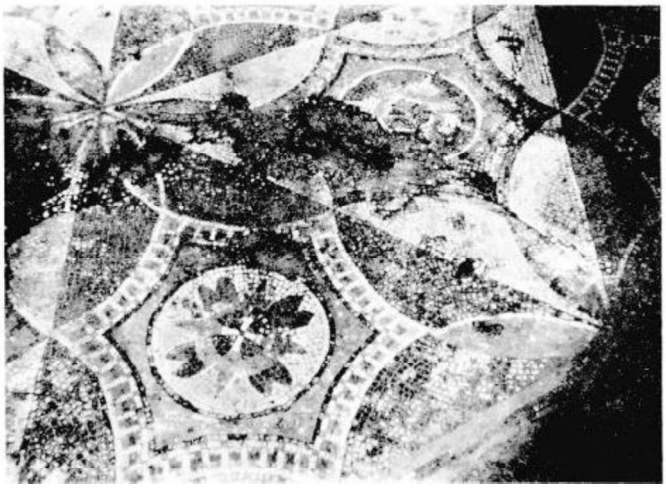
Figuur 72 Schematisch grondplan van de zuidelijke thermen te Timgad. De nummers binnen de ruimtes verwijzen naar de vindplaats van de mozaïeken gecatalogiseerd in Germain (1969).

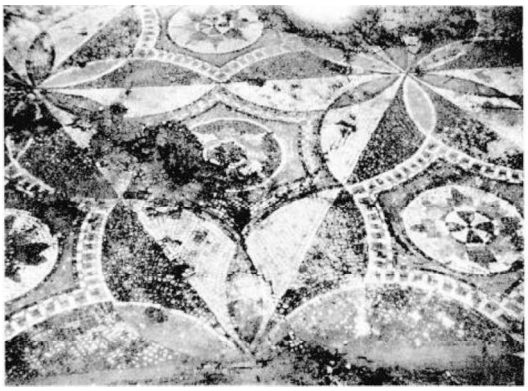
73

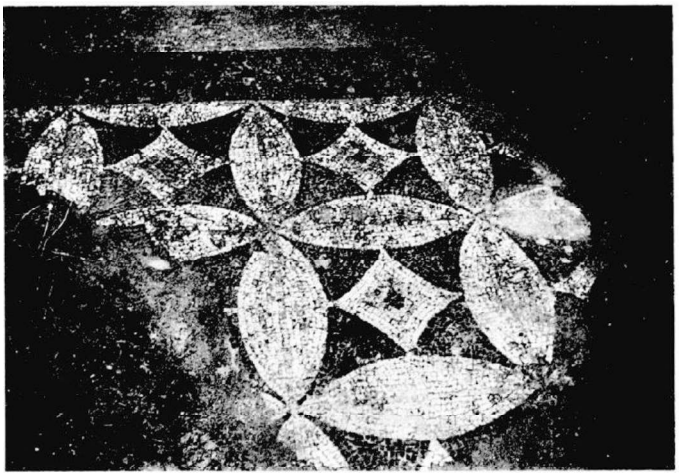
74

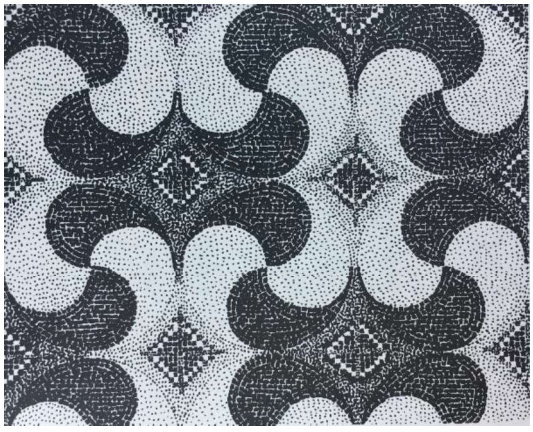
75

75

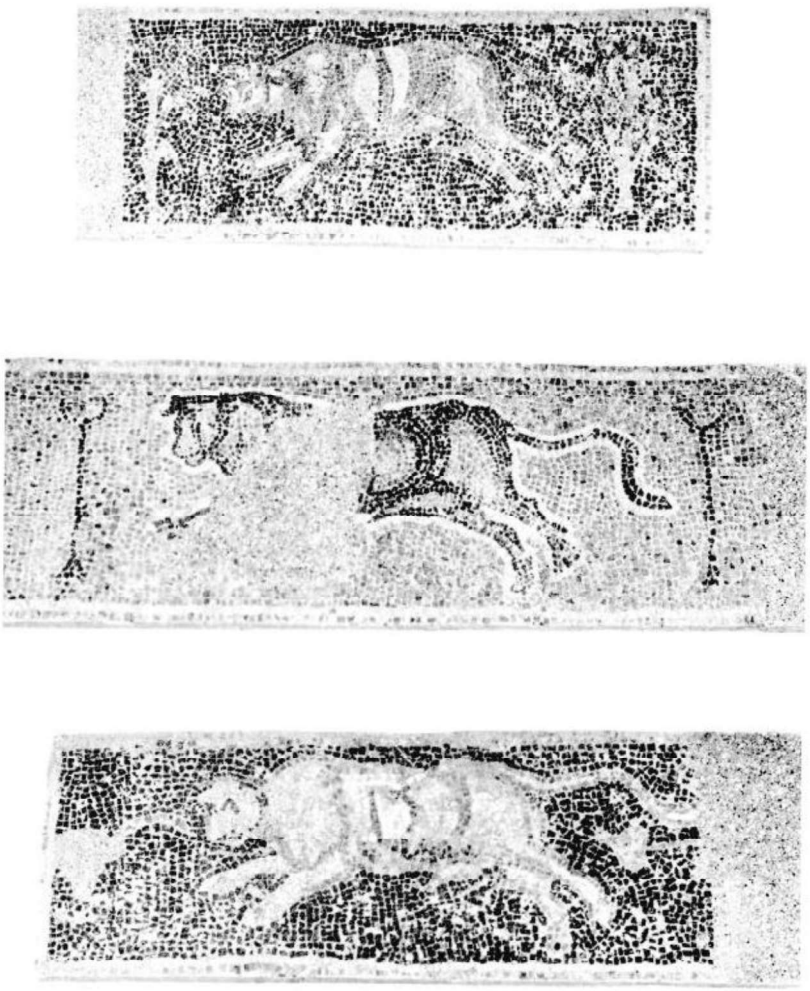
77

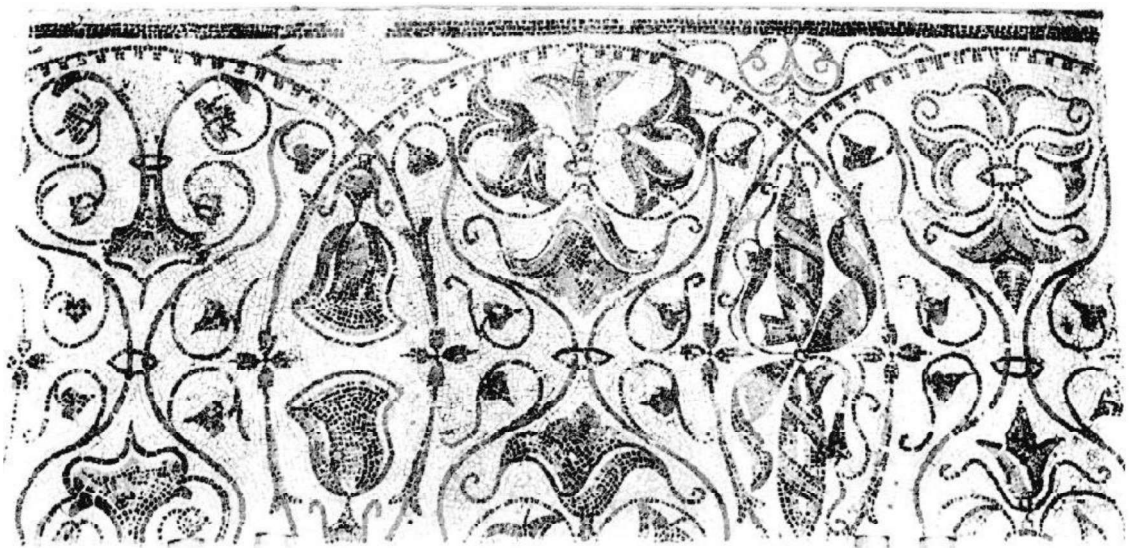
76

Figuur 73, 74, 75, 77 Detailfoto's van een geometrische vloermozaïeken uit de grote zuidelijke thermen te Timgad, *in situ.*

Figuur 76 Tekening van een geometrisch mozaïekpatroon uit de grote zuidelijke thermen te Timgad.

Figuur 78 Figuratieve panelen met stieren in galop uit de grote zuidelijke thermen van Timgad. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 78).

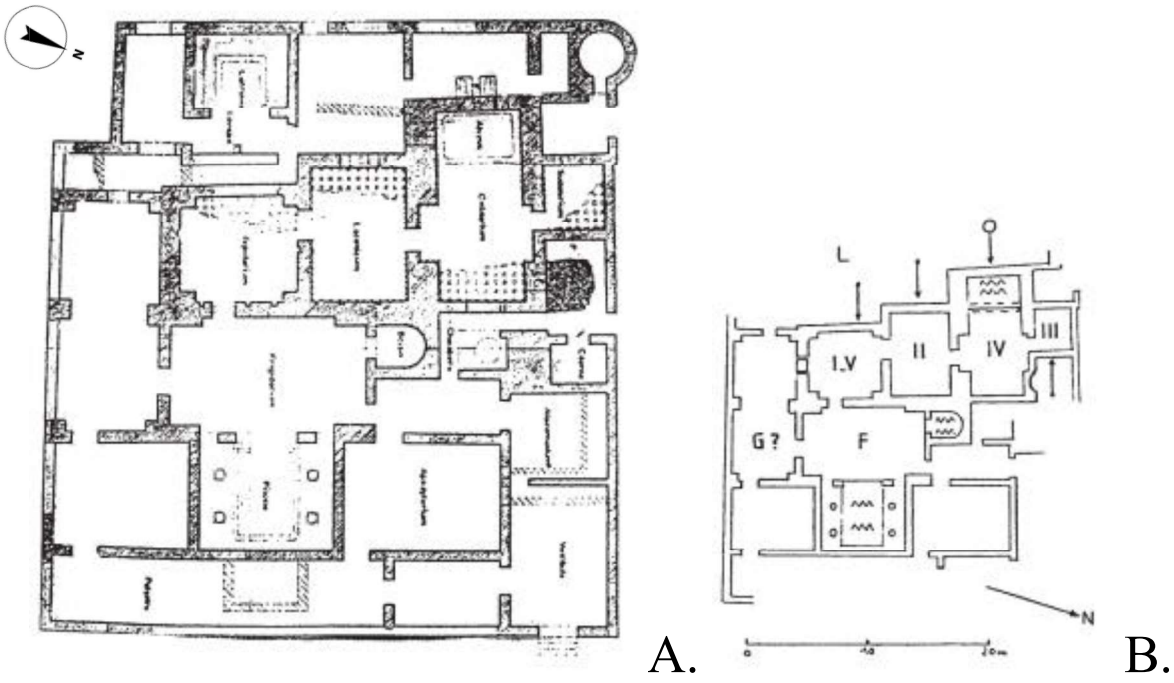
Figuur 79 Detailfoto van de boord van het mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad.

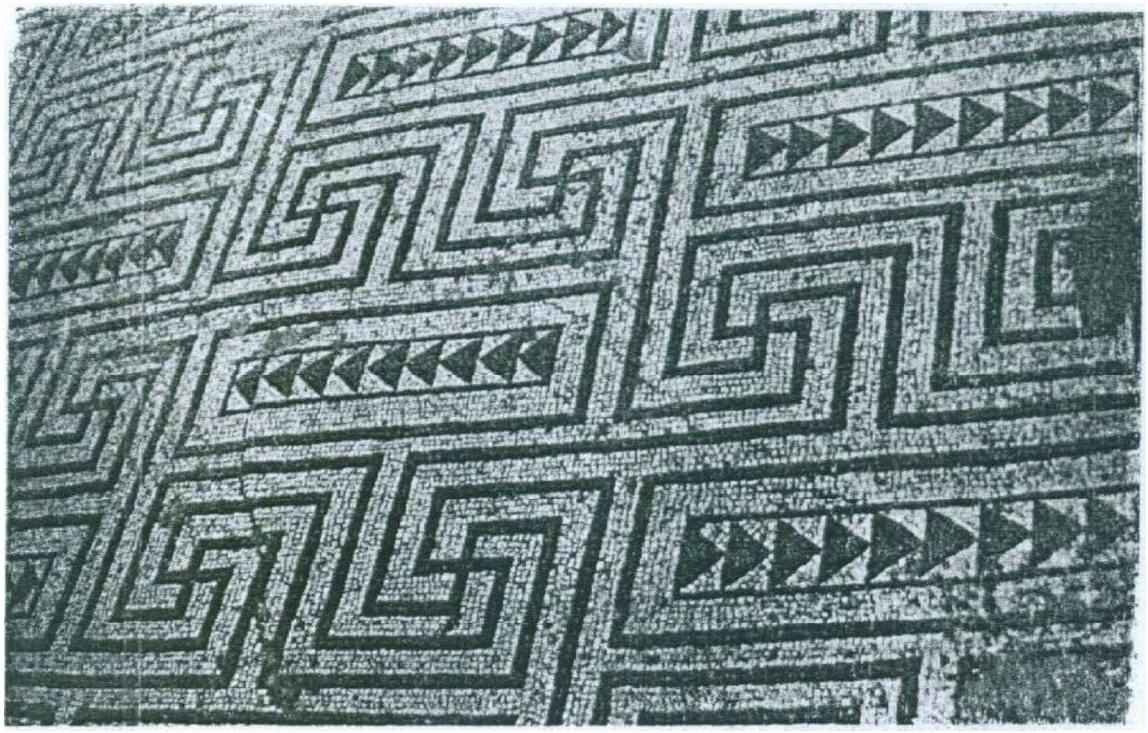
Figuur 80 Detailfoto van het bewaarde fragment van het figuratieve mozaïek van de latrines uit de grote zuidelijke thermen van Timgad, Nijllandschap. Tentoongesteld in het museum van Timgad (inv. nr. 37).

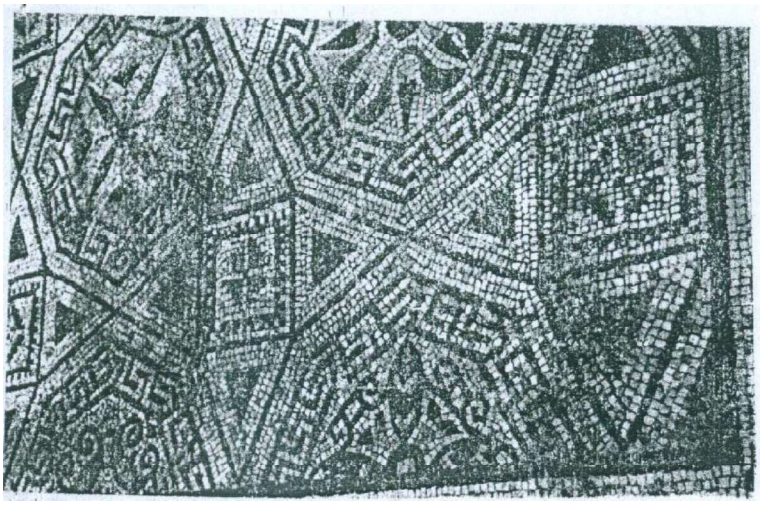
Figuur 81 Foto van de resterende architectuur van de *thermes des mois* in Thaenae.

Figuur 82 Algemeen grondplan van de maandthermen in Thaenae door Fendri (A) en schematische interpretatie van het grondplan door Thébert (B).

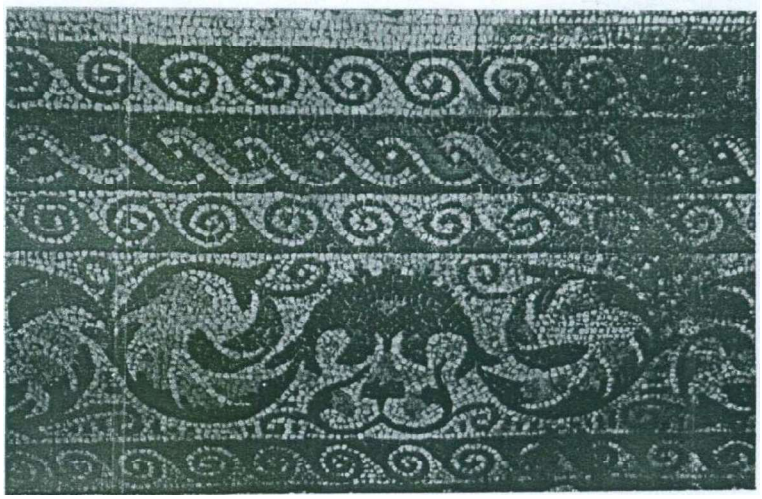
Figuur 83 Foto van het geometrisch vloermozaïek van het *vestibulum* van de maandthermen in Thaenae.

Figuur 84 Foto van het vloermozaïek uit de gang naar het *frigidarium* binnen de *thermes des mois* van Thaenae.

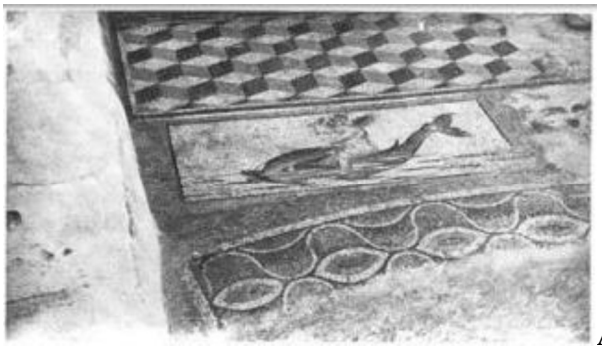
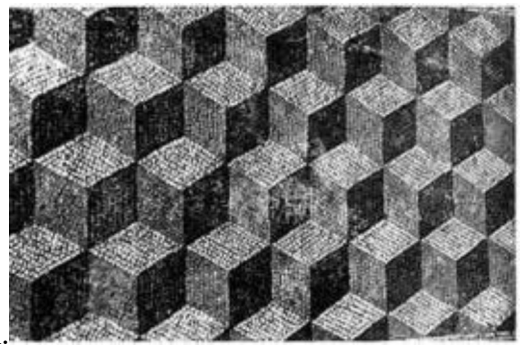
Figuur 85 Foto van de toegang tot het *frigidarium* in de *thermes des mois* van Thaenae. Het mozaïek van figuur 84 kan bovenin de foto worden onderscheiden. Onderaan bevinden zich andere motieven.

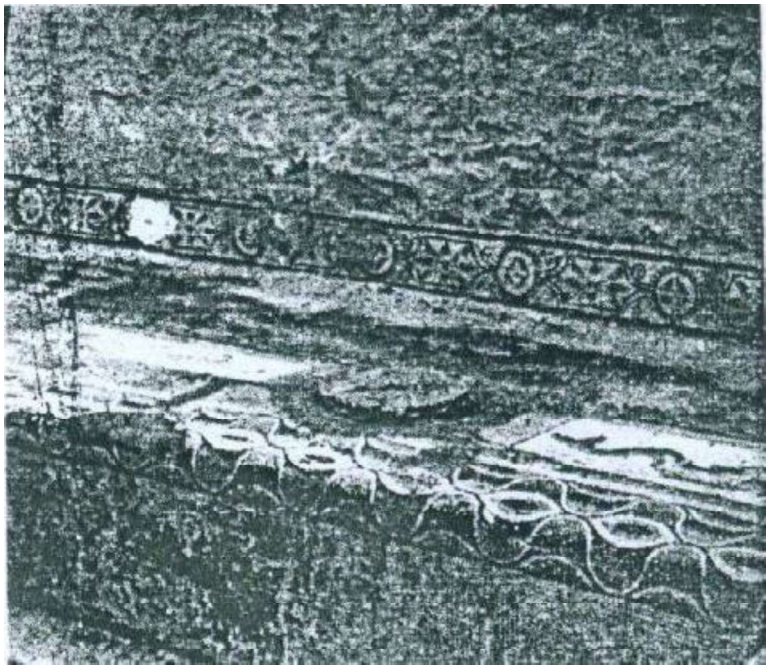
Figuur 86 Detailfoto van een mozaïekboord die vermoedelijk rond het centrale veld van het *frigidarium*-mozaïek kan worden gesitueerd.

Figuur 87 Foto van het geometrische *frigidarium*-mozaïek van de maandthermen in Thaenae.

A.

B.

Figuur 88 Foto van de mozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae (A) en detailfoto van het mozaïek onder de *porticus* (B).

Figuur 89 Foto van de vloer- en wandmozaïeken rondom de rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae.

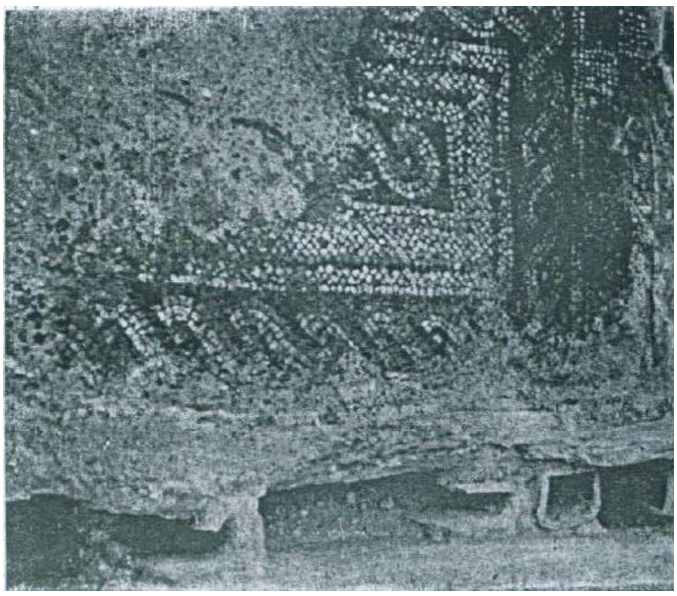

A.

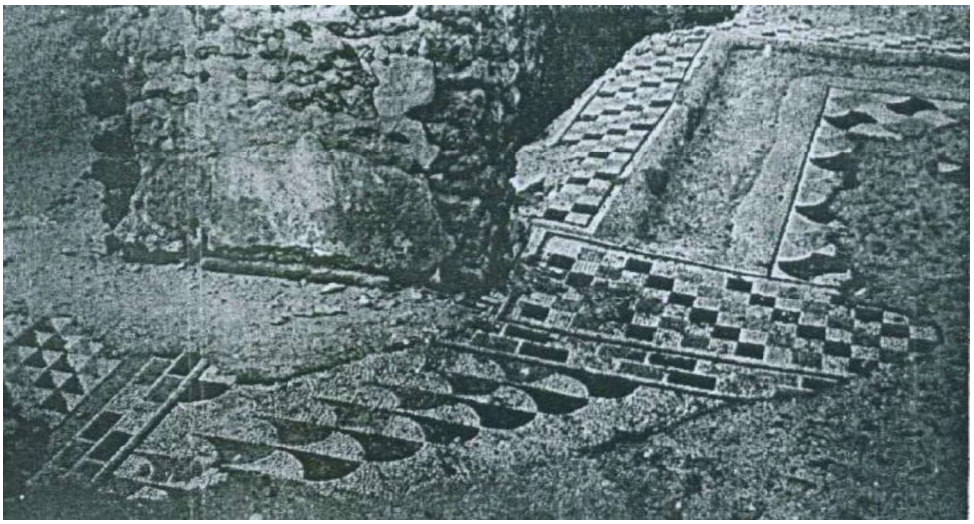

B.

Figuur 90 Overzichtsfoto van de *alveus* uit de *thermes des mois* van Thaenae (A) en detail van de boord van het bad (B).

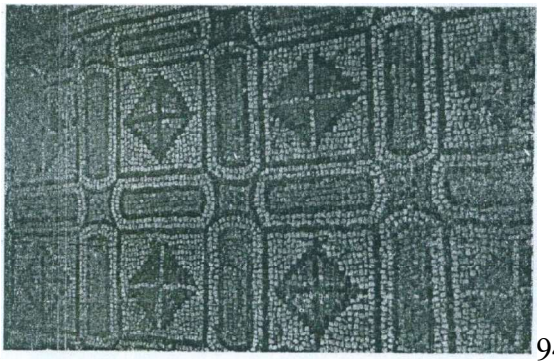
Figuur 91 Detailfoto van het vloermozaïek waarop de muntschat van de *thermes des mois* in Thaenae, werd aangetroffen.

Figuur 92 Foto van de vloermozaïeken in en rondom de latrines van de *thermes des mois* in Thaenae.

93.

94.

Figuur 93, 94 Geometrische vloermozaïeken uit de *thermes des mois* van Thaenae.

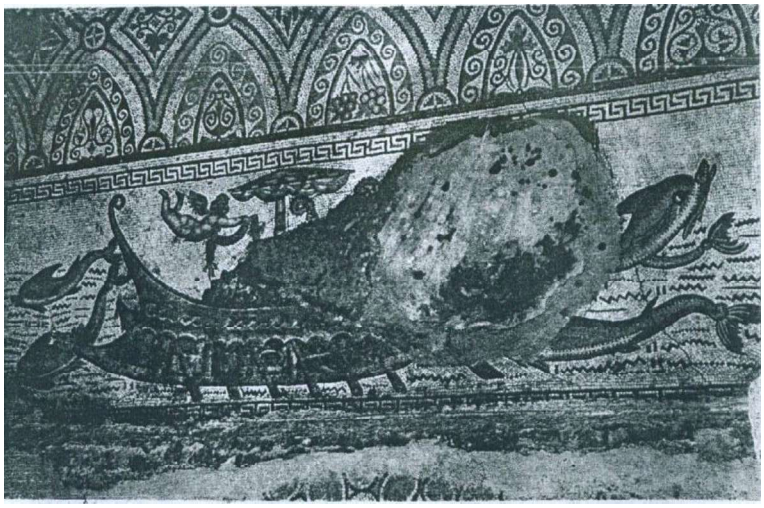
Figuur 95 Detailfoto van de *tondo* met de personificatie van de maand april uit de bevloering van het originele *caldarium* van de *thermes des mois* van Thaenae.

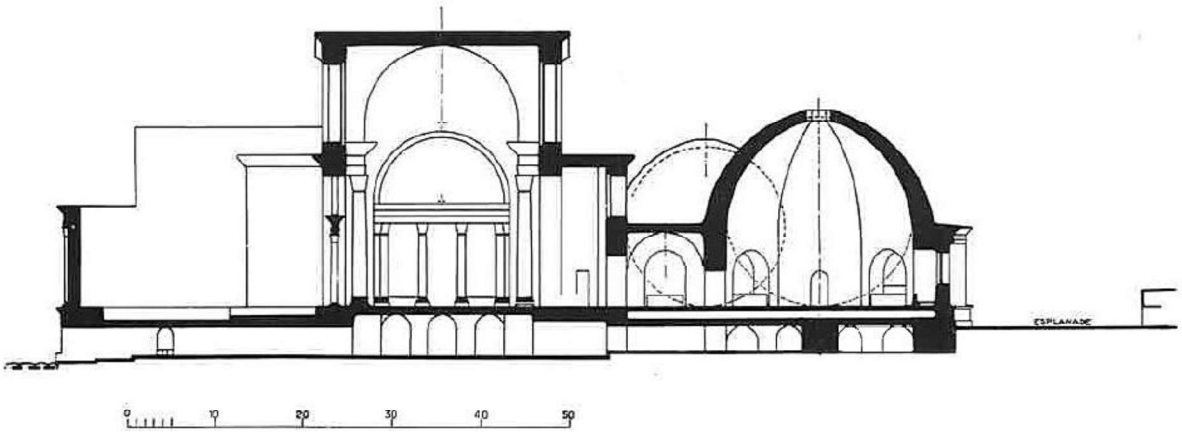
Figuur 96 Detailfoto van een *emblema* met de voorstelling van een nereïde op de vloer rondom het rechthoekig *piscina* uit de zogenaamde maandthermen van Thaenae

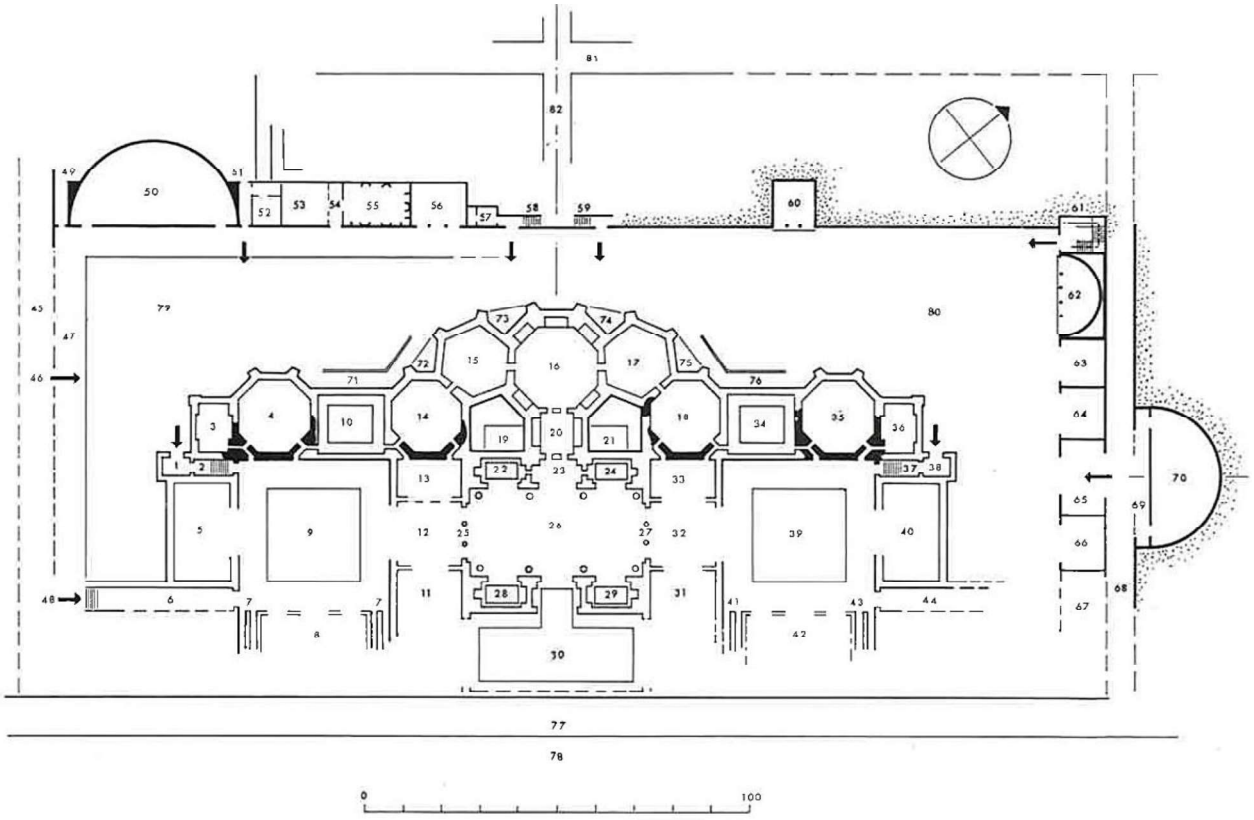
Figuur 97 Detailfoto van een van de *emblema* rondom het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een gevleugelde Cupido op een dolfijn.

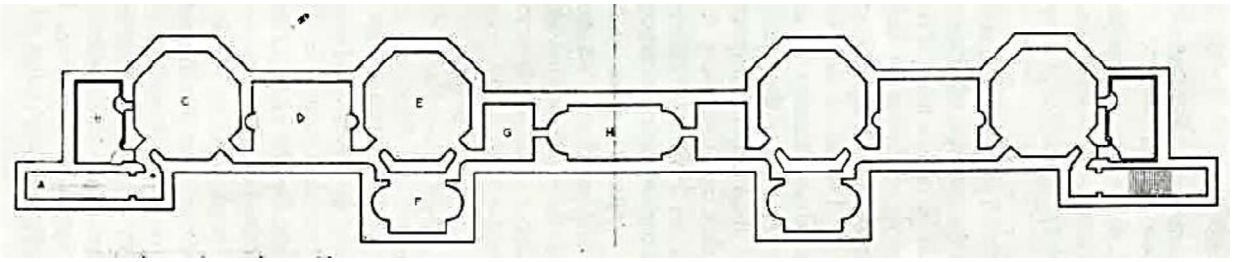
Figuur 98 Foto van het drempel-*emblema* van het rechthoekige *piscina* van de *thermes des mois* in Thaenae met de voorstelling van een zeilschip met dolfijnen.

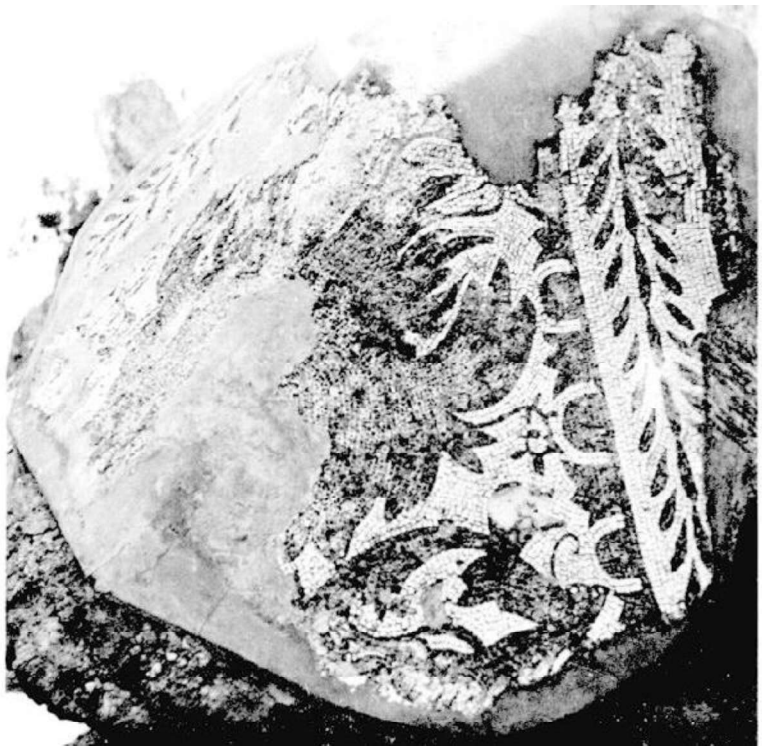
Figuur 99 Schematische en hypothetische doorsnede van de Antoninusthermen in Carthago, volgens de noordwest-zuidoost as.

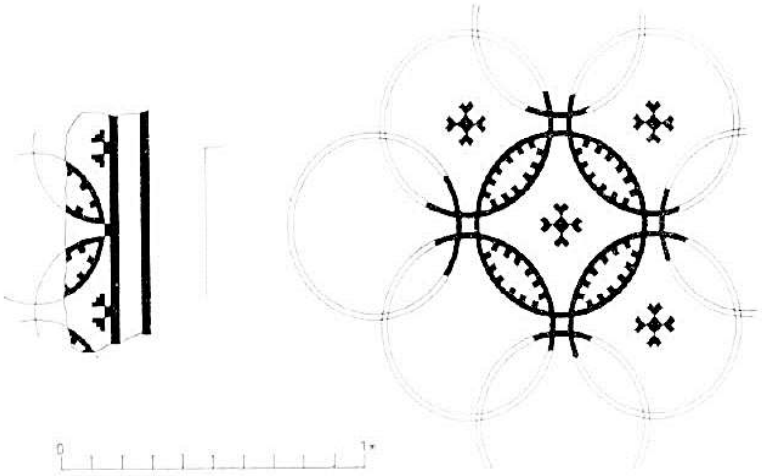
Figuur 100 Algemeen gereconstrueerd grondplan van de Antoninusthermen in Carthago.

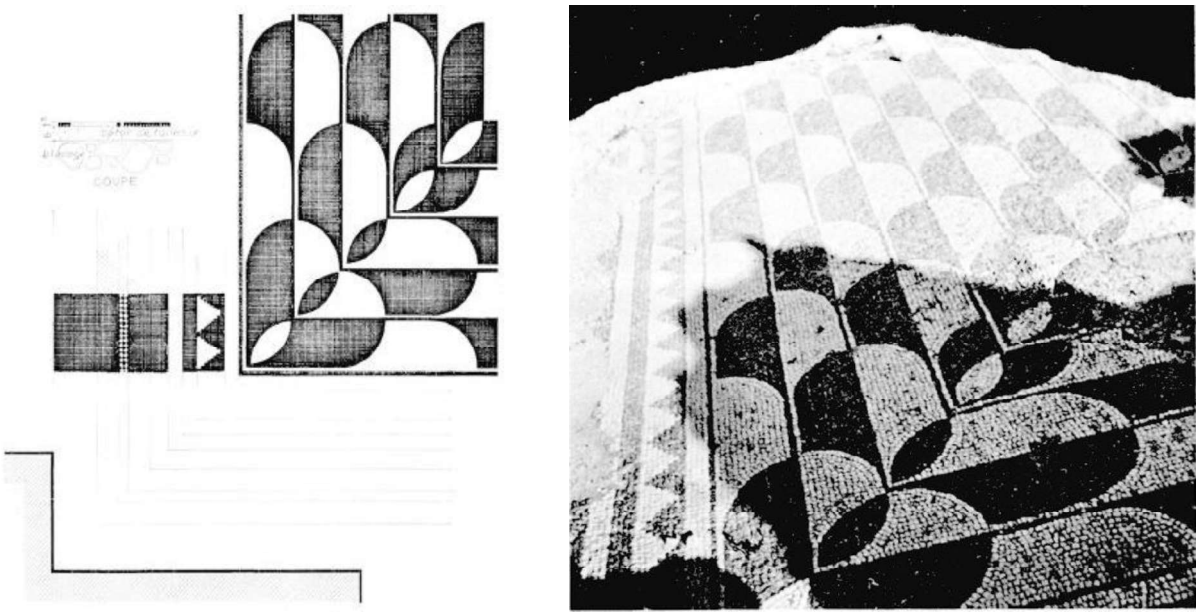
Figuur 101 Grondplan van de gereduceerde thermen van Antoninus in Carthago tijdens de 6e-eeuwse fase.

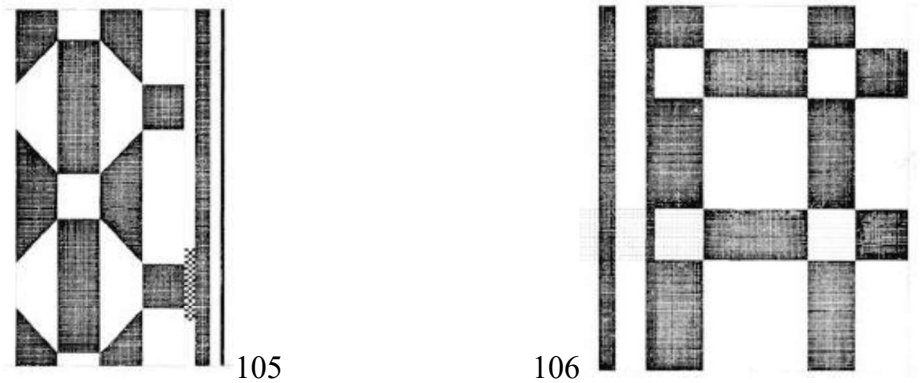
Figuur 102 Foto van het gewelfmozaïek afkomstig uit het *tepidarium*, deels uitgevoerd in *tesserae* van groene glaspasta.

Figuur 103 Tekening van het geometrisch vloermozaïek van de *porticus* van de Antoninusthermen in Carthago.

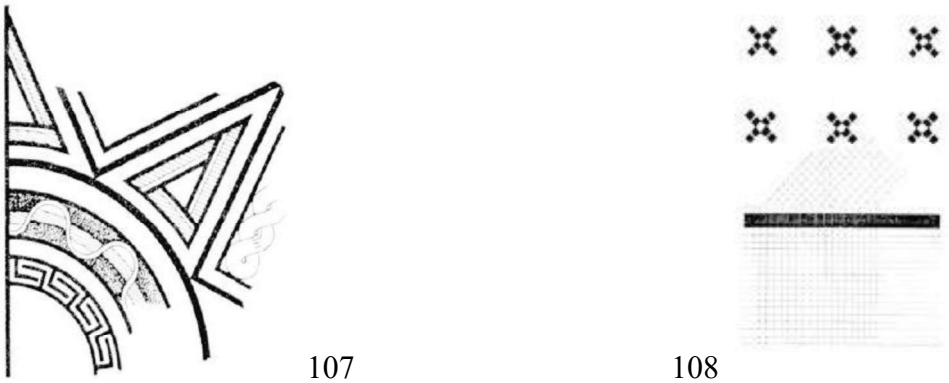

Figuur 104 Tekening en foto van het vloermozaïek van de noordoostelijke *palaestra* van de Antoninusthermen in Carthago.

105 106

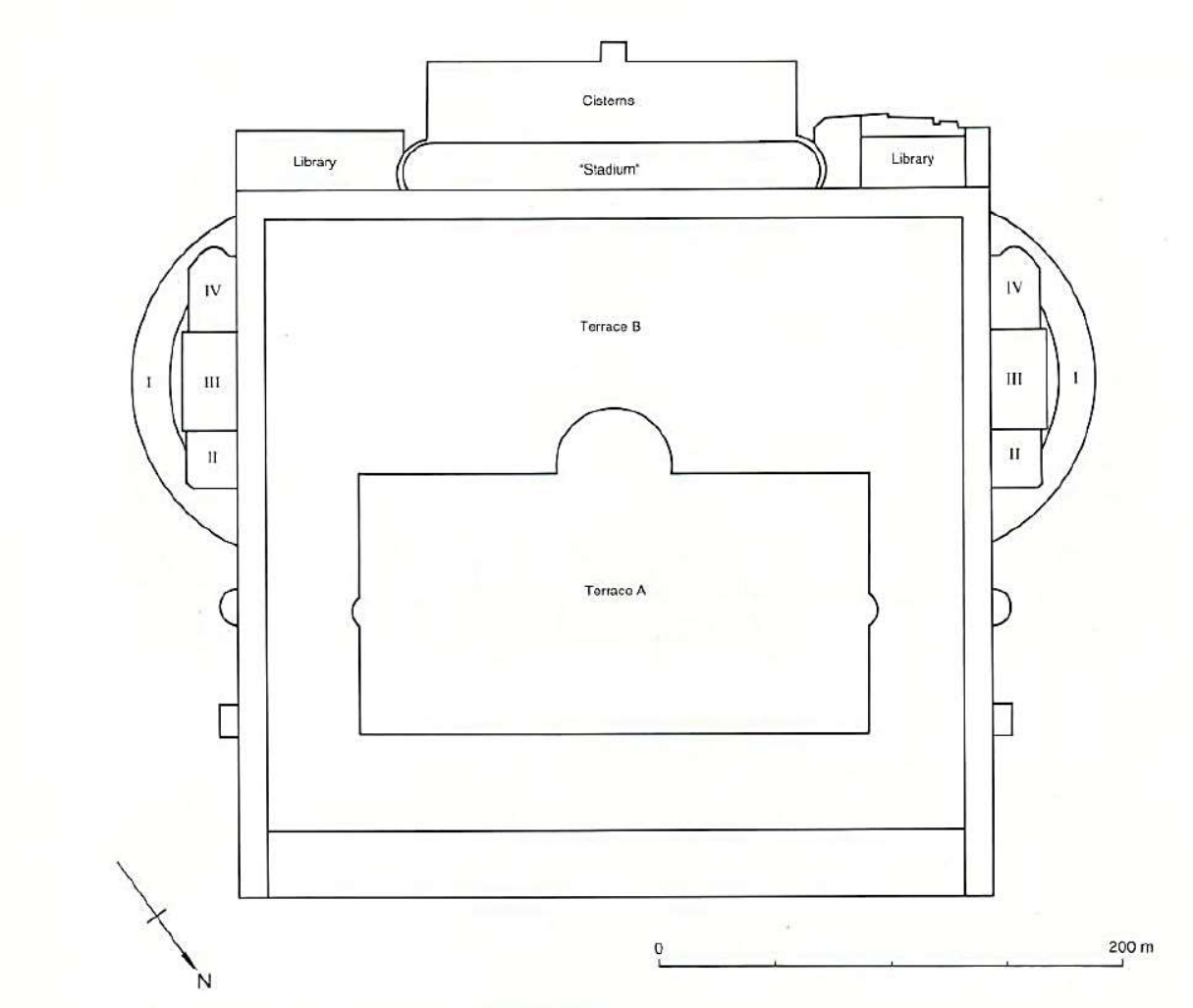
Figuur 105, 106 Grafische weergave van geometrische vloermozaïeken uit de Antoninusthermen te Carthago.

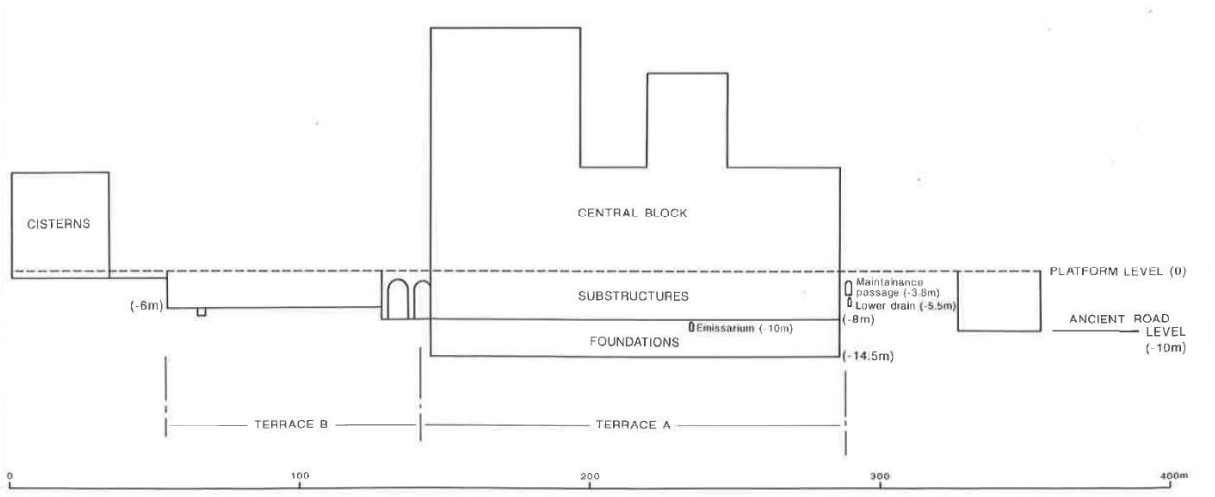
107 108

Figuur 107 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *vestibulum* 54 van de Antoninusthermen te Carthago.

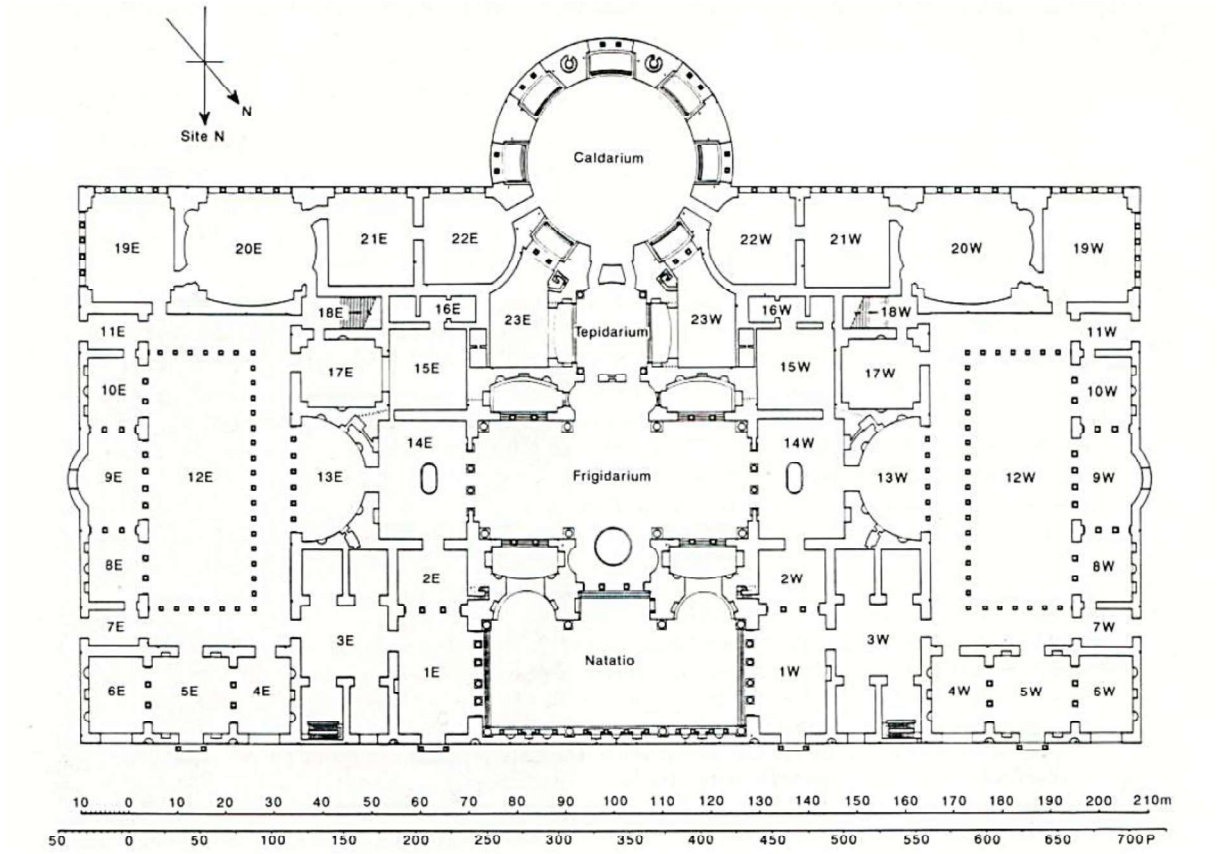
Figuur 108 Grafische weergave van een fragment van het vloermozaïek uit *exedra* 62 van de Antoninusthermen te Carthago.

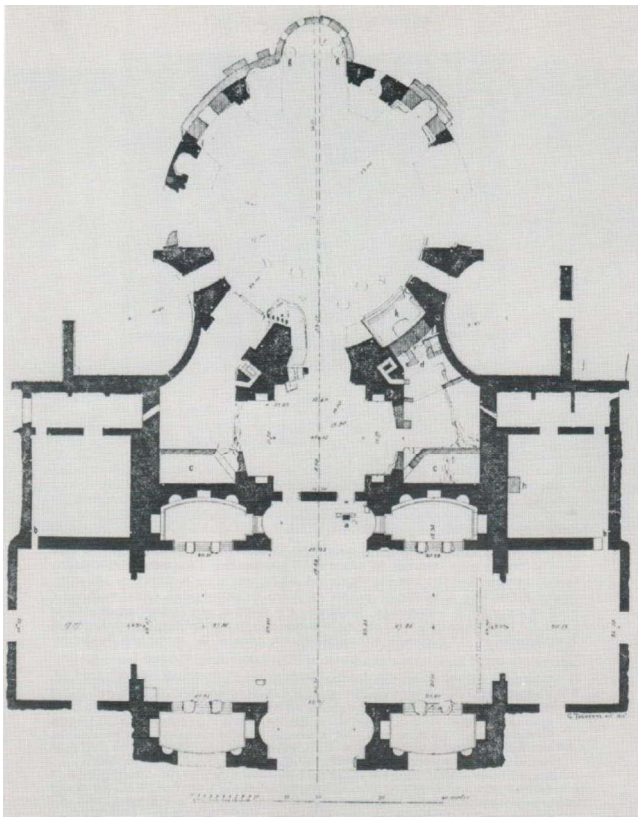
Figuur 109 Schematisch grondplan van de thermen van Caracalla in Rome.

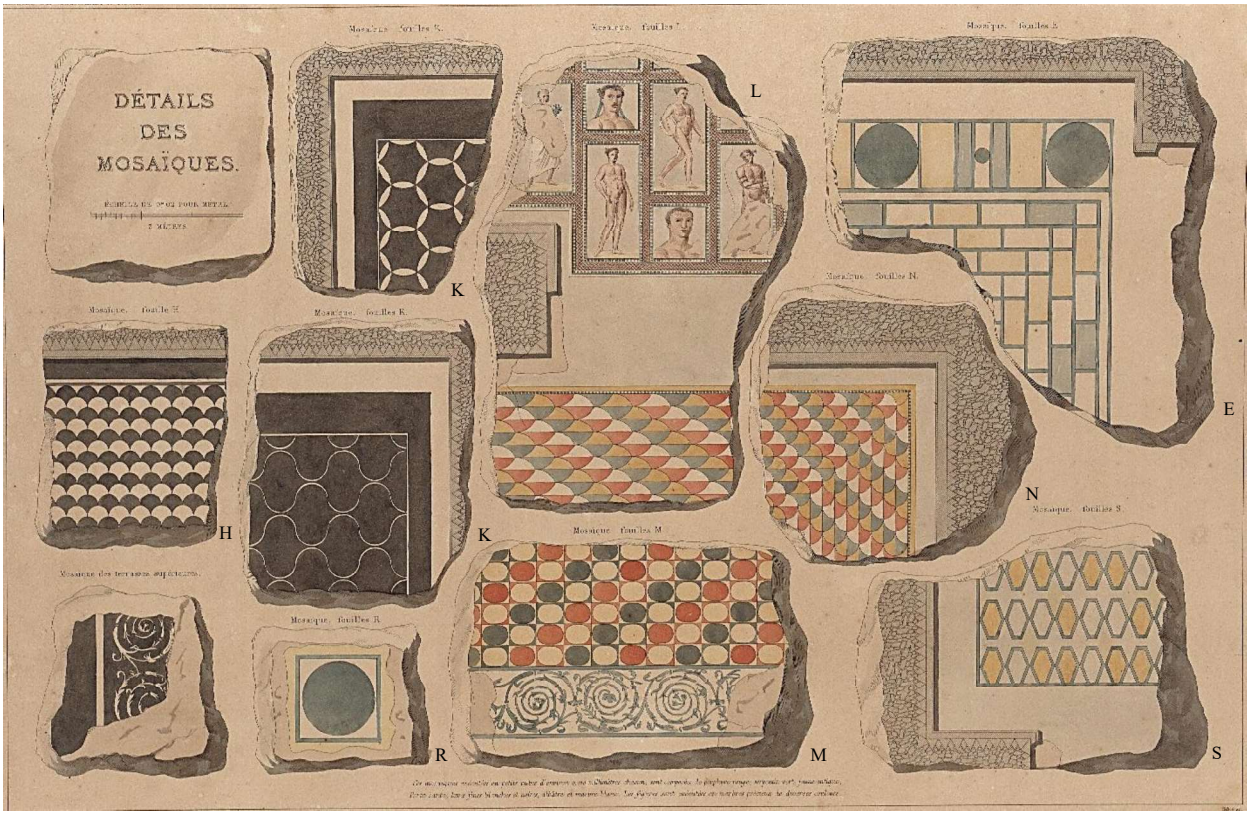
Figuur 110 Schematische voorstelling van de opgaande architectuur met verticale overdrijving.

Figuur 111 Gereconstrueerd grondplan van de thermen van Caracalla in Rome.

Figuur 112 Grondplan volgens Tognetti van het *caldarium* en de aangrenzende ruimtes na de aanpassingen onder Constantinus.

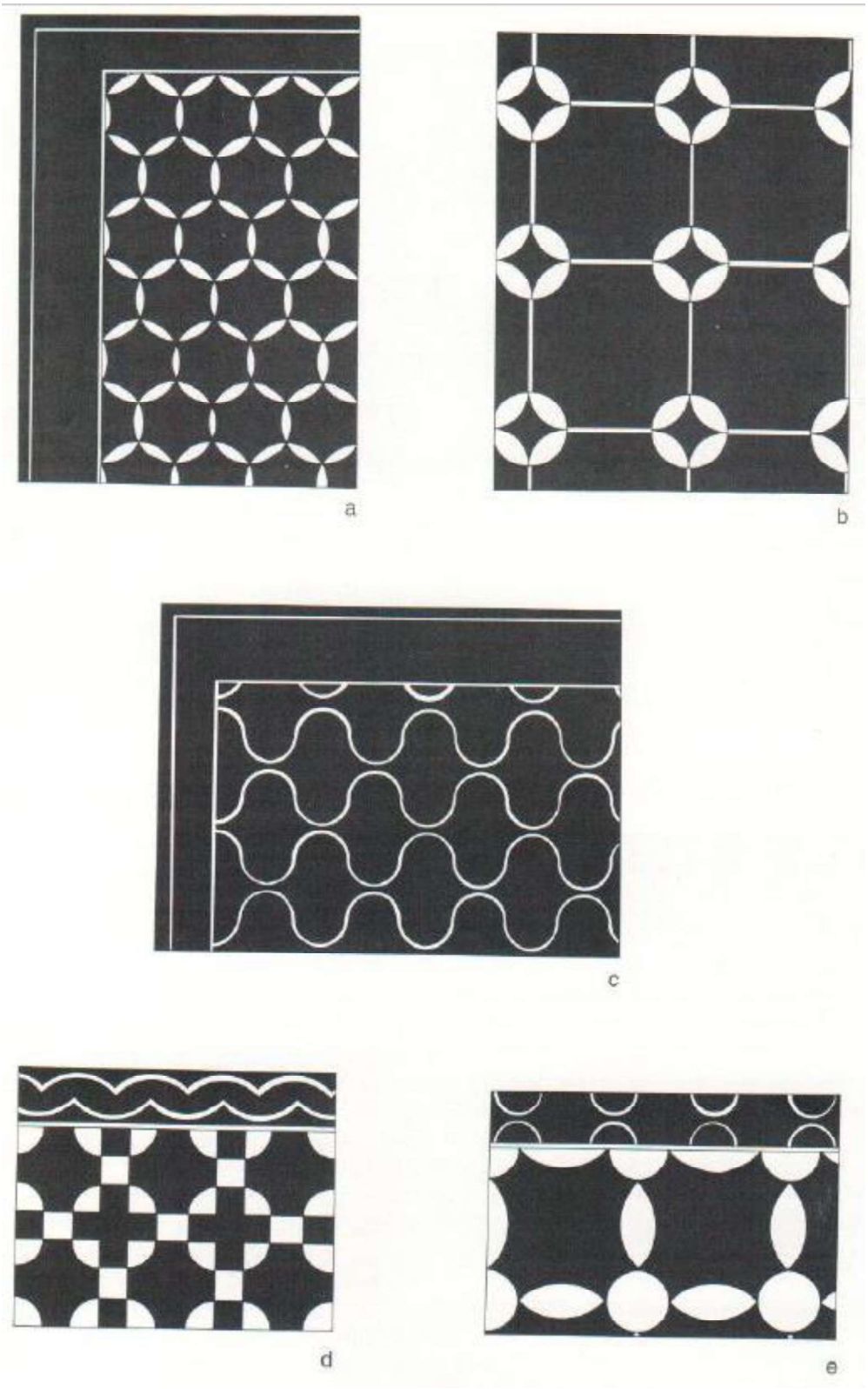

Figuur 113 Vloermozaïeken van de baden van Caracalla, grafische weergave door Blouet.

114

115

Figuur 114 Vloermozaïek van ruimte 3W van de thermen van Caracalla in Rome.
Figuur 115 Detail van het vloermozaïek uit ruimte 3E van de thermen van Caracalla in Rome.

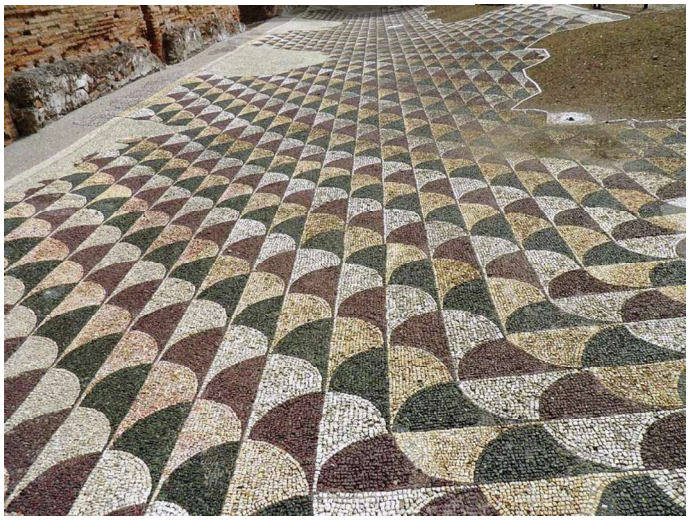
Figuur 116 Geometrische vloermozaïeken uit de thermen van Caracalla in Rome.

Figuur 117 Foto van een polychroom geometrisch vloermozaïek uit de thermen van Caracalla in Rome.

Figuur 118 Foto van het vloermozaïek van de *palaestrae* van de thermen van Caracalla in Rome.

Figuur 119 Foto van het vloermozaïek van de *porticus* rond de *palaestrae,* thermen van Caracalla in Rome.

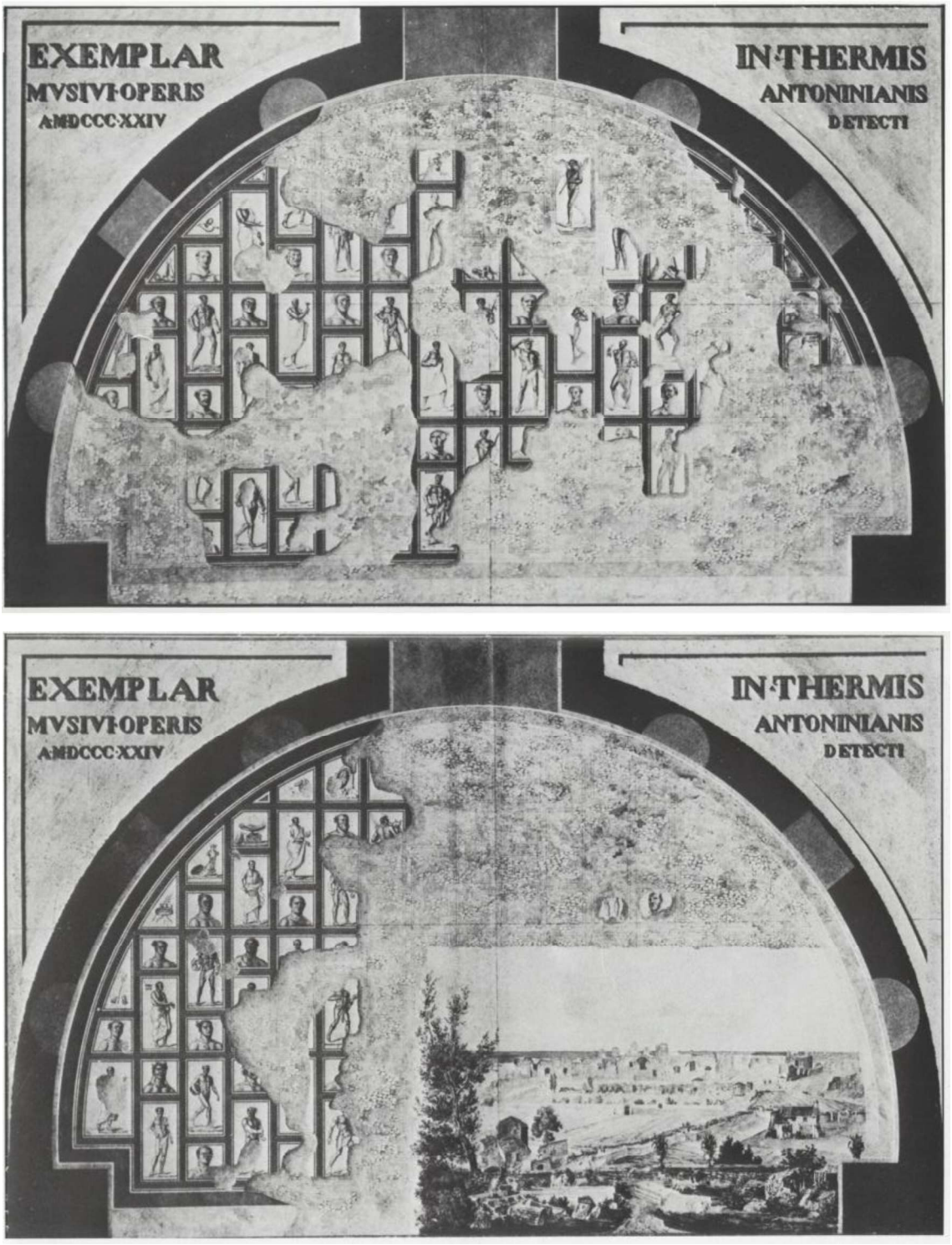
Figuur 120 Fragment van het figuratief mozaïek van de terrassen boven de *palaestra* van de *thermae Antoninianae* in Rome.

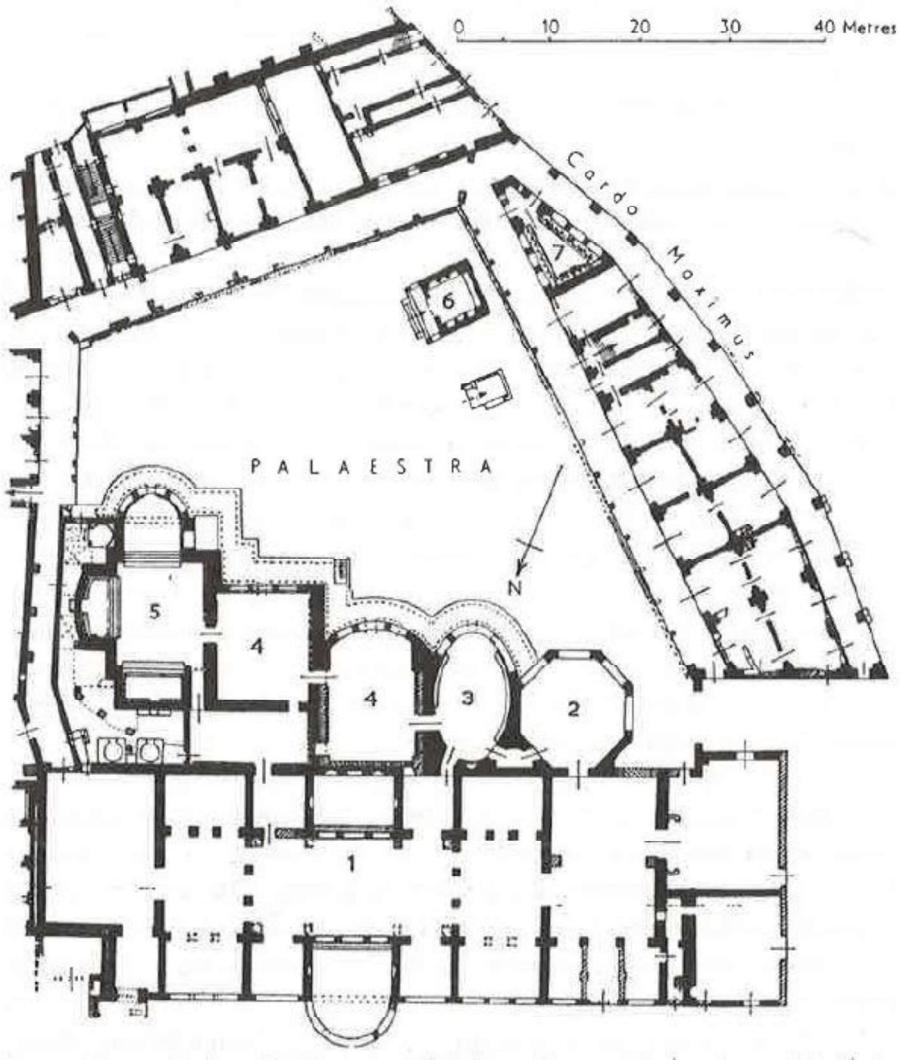
Figuur 121 Fragment van een vloermozaïek afkomstig van de terrassen van de thermen van Caracalla in Rome.

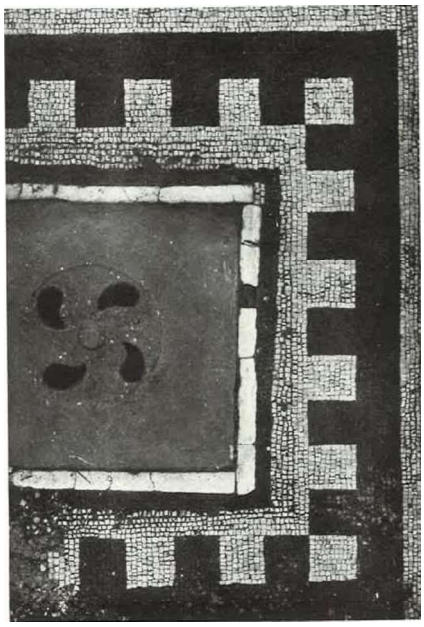
Figuur 122 Detail van het atletenmozaïek, afkomstig uit de Baden van Caracalla in Rome, Vaticaanse Musea (inv. nr. 9875, 9876).

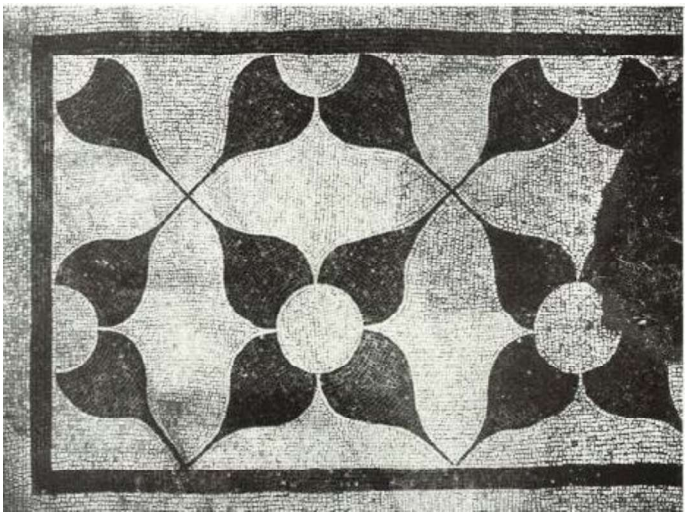
Figuur 123 Grafische weergaven van de atletenmozaïeken uit *exedrae* 13 van de *thermae Antoninianae*.

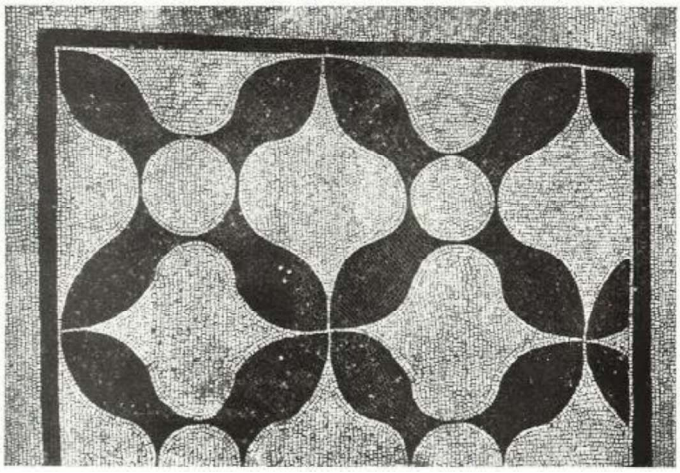
Figuur 124 Grondplan van de Forumthermen te Ostia. 1: *frigidarium*; 2: *heliocaminus* (?); 3: *sudatorium* (?); 4: verwarmde ruimtes/*tepidaria*; 5: *caldarium*; 6: tempel binnen de *palaestra*; 7: *latrinae*.

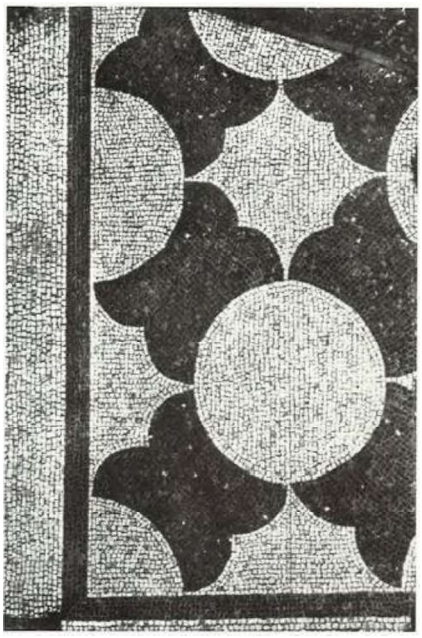
Figuur 125 Detailfoto van een vloermozaïek rond een afvoerdeksel uit de Forumthermen van Ostia.

126

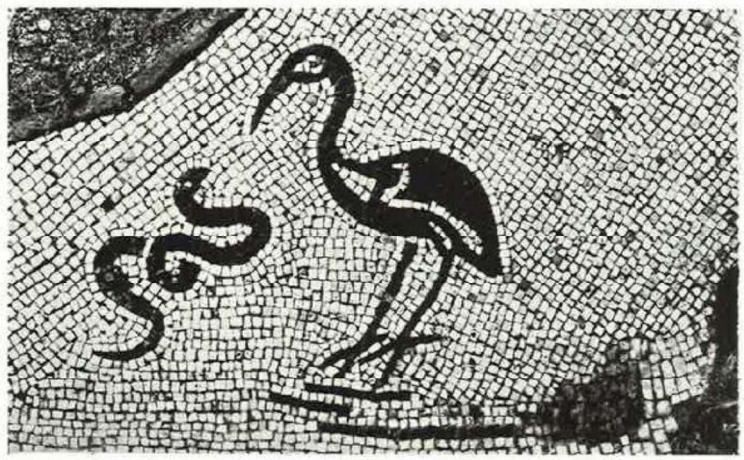

127

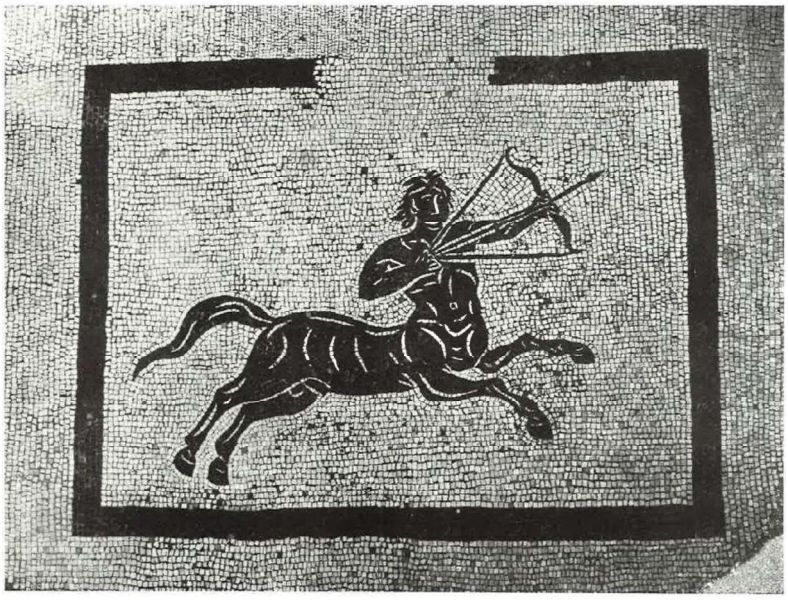

128

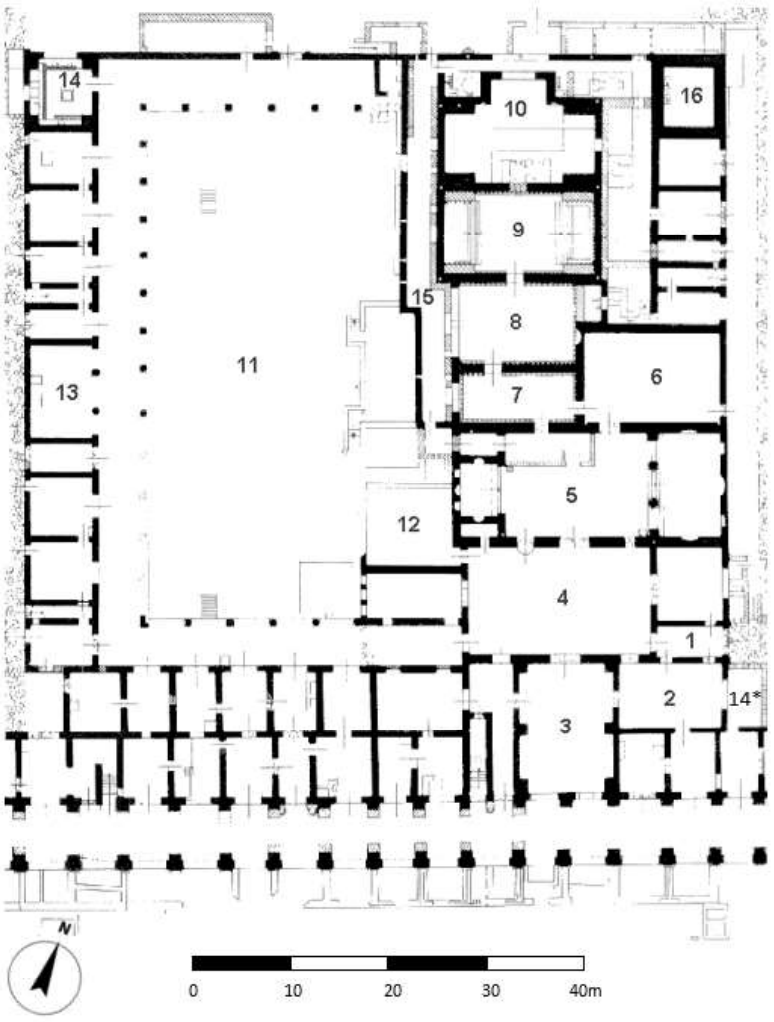
Figuur 126, 127, 128 Geometrische mozaïeken uit de Forumbaden van Ostia.

Figuur 129 Figuratief mozaïek met ibis en slang uit de Forumbaden van Ostia.

Figuur 130 Figuratief mozaïek met de voorstelling van een centaur uit de Forumbaden van Ostia.

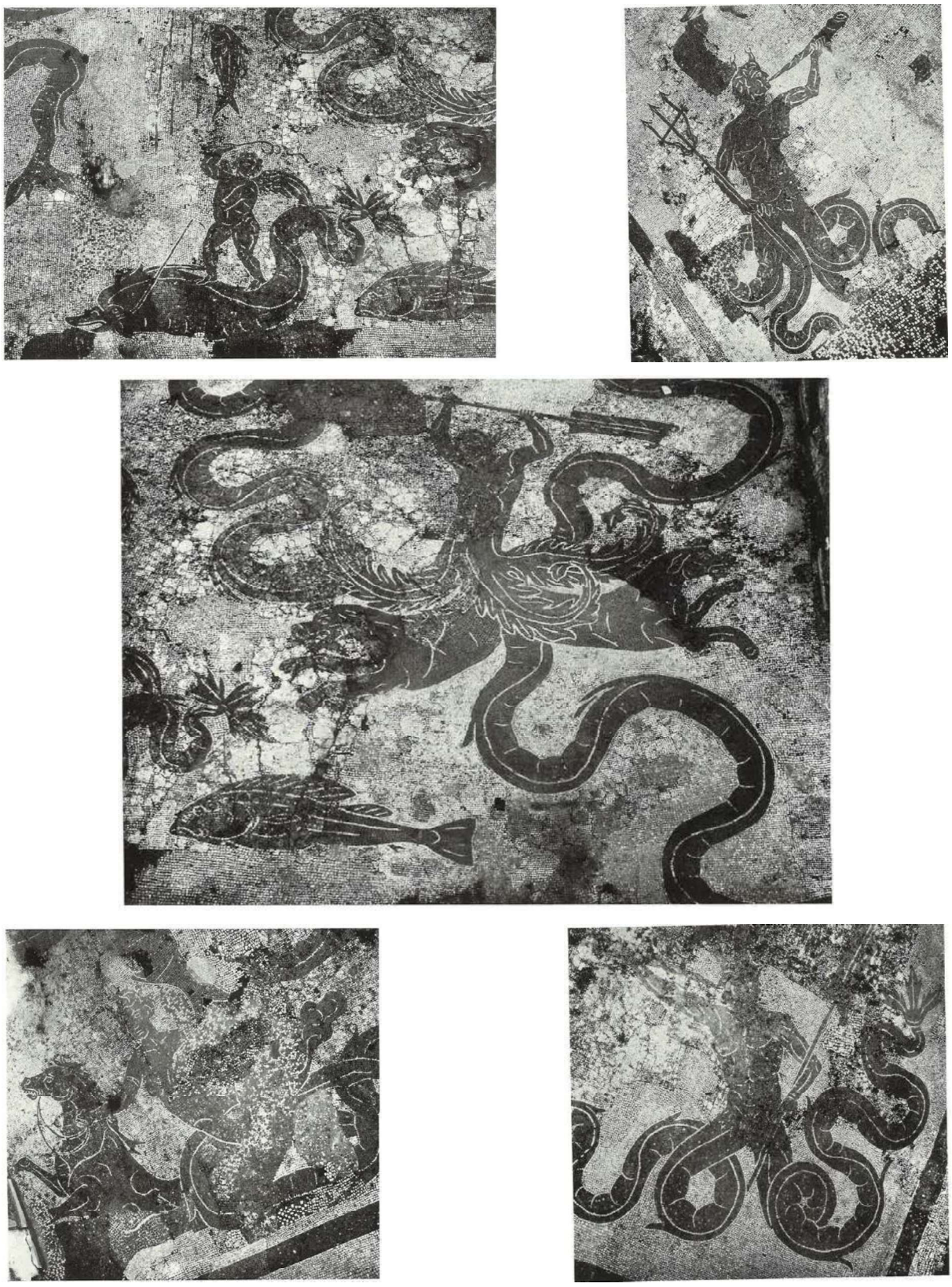
Figuur 131 Algemeen grondplan van de Neptunusthermen in Ostia.

Figuur 132 Vloermozaïek met de figuratieve voorstelling van Amphitrite uit de Neptunusthermen in Ostia.

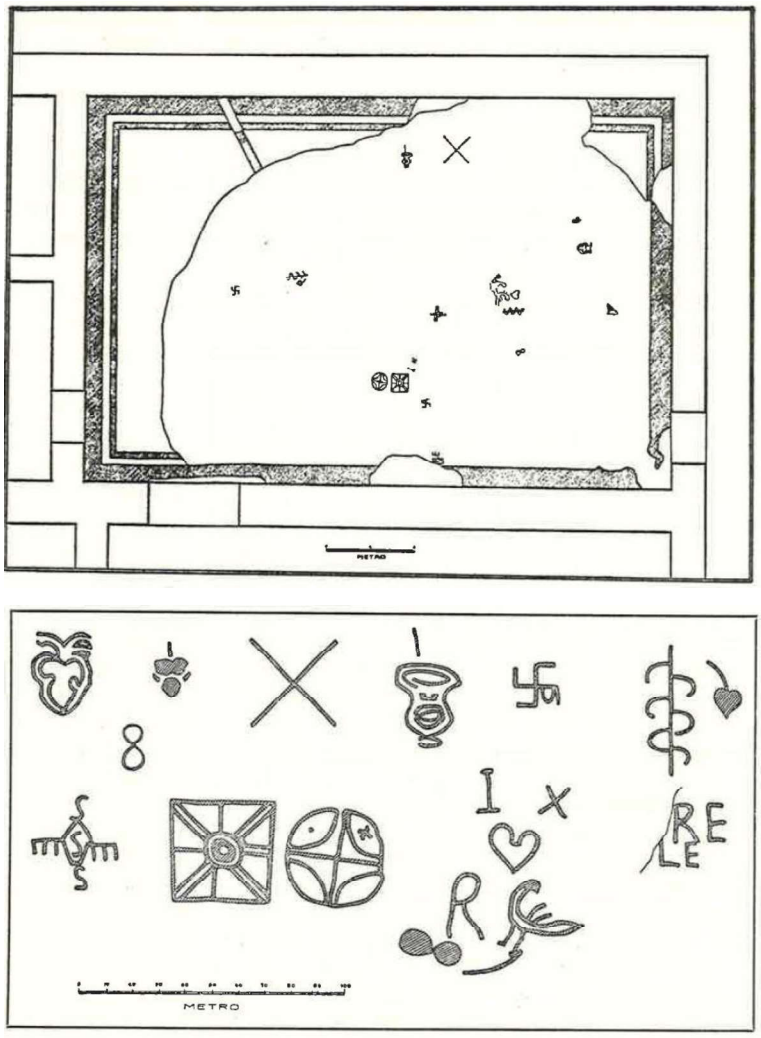
Figuur 133 Vloermozaïek met figuratieve voorstelling van Neptunus, omringd door zeewezens uit de Neptunusthermen in Ostia.

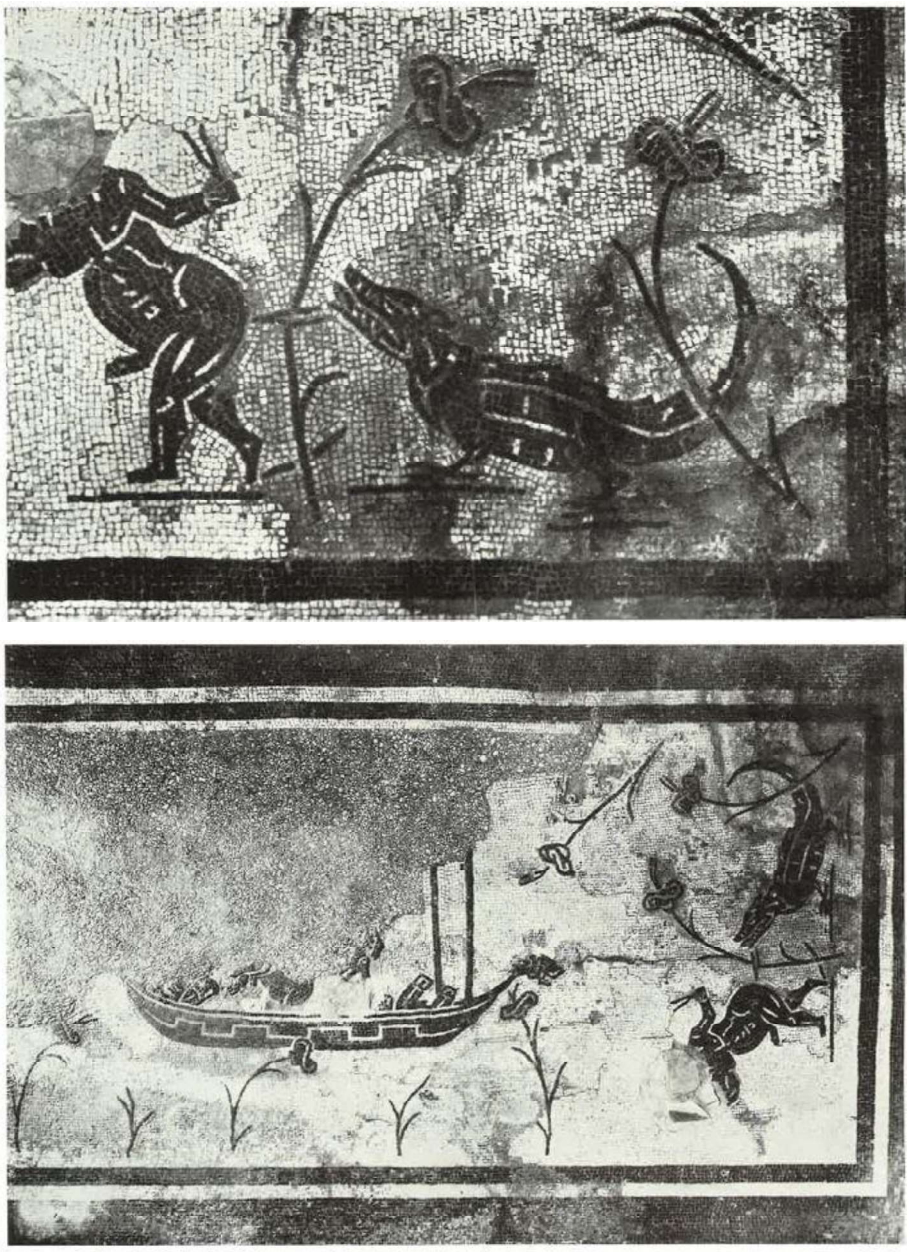
Figuur 134 Details van het vloermozaïek van het *frigidarium* uit de Neptunusbaden te Ostia.

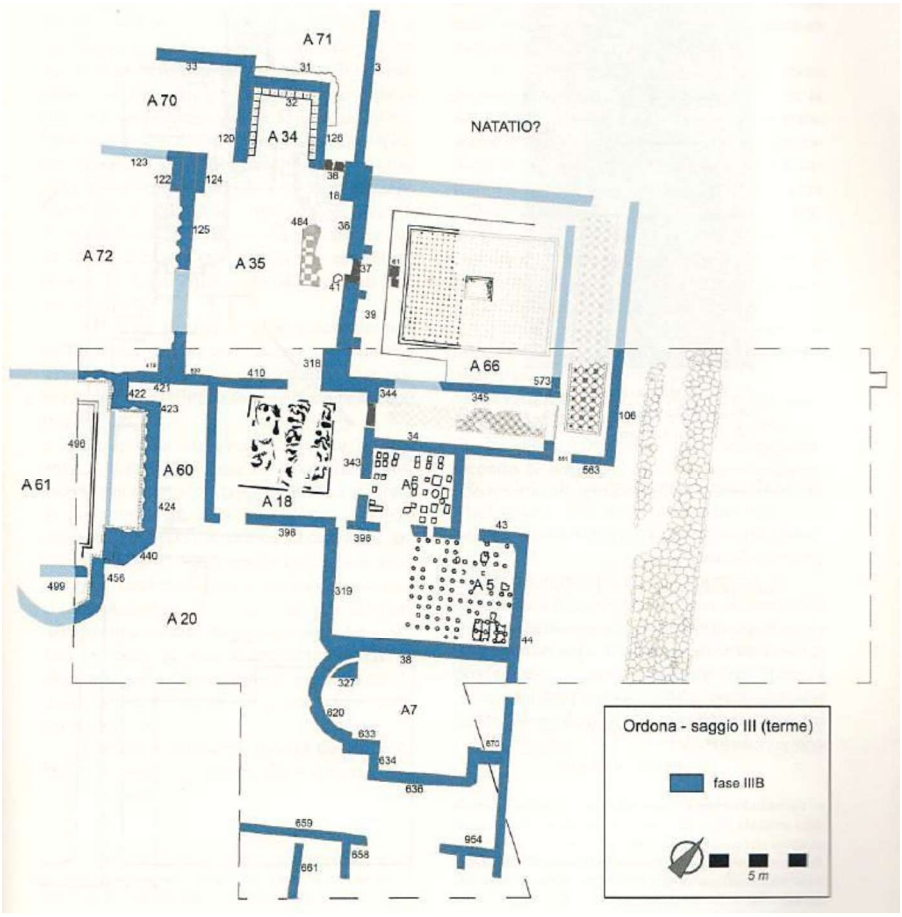
Figuur 135 Vloermozaïek uit de baden van Neptunus met de voorstelling van atleten in actie.

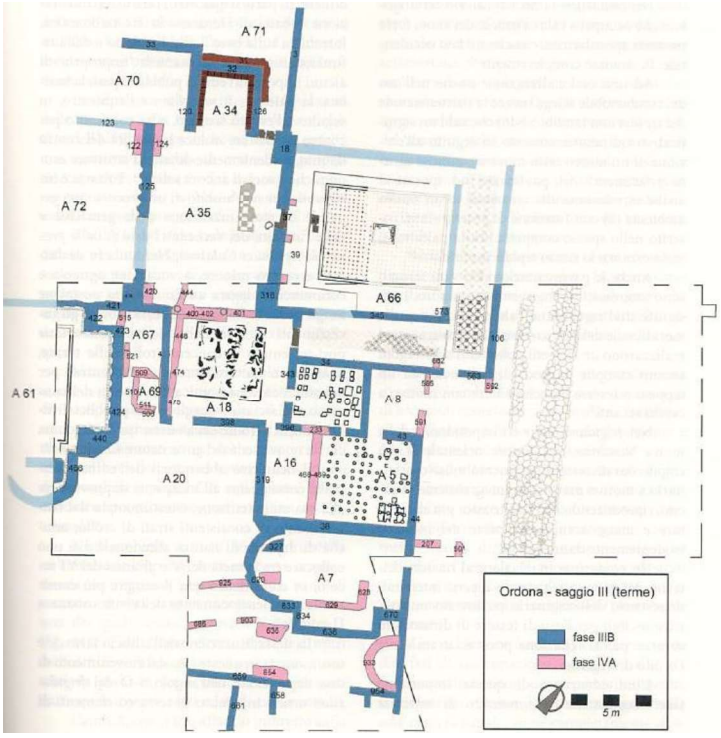
Figuur 136 Grafische voorstelling van het vloermozaïek met verspreide symbolen uit de Neptunusthermen van Ostia.

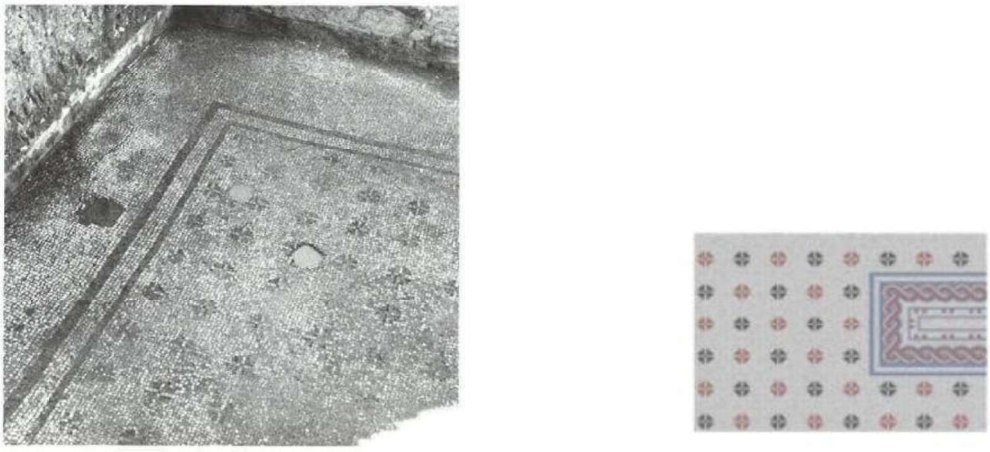
Figuur 137 Vloermozaïek met nilotisch tafereel uit de Neptunusbaden van Ostia.

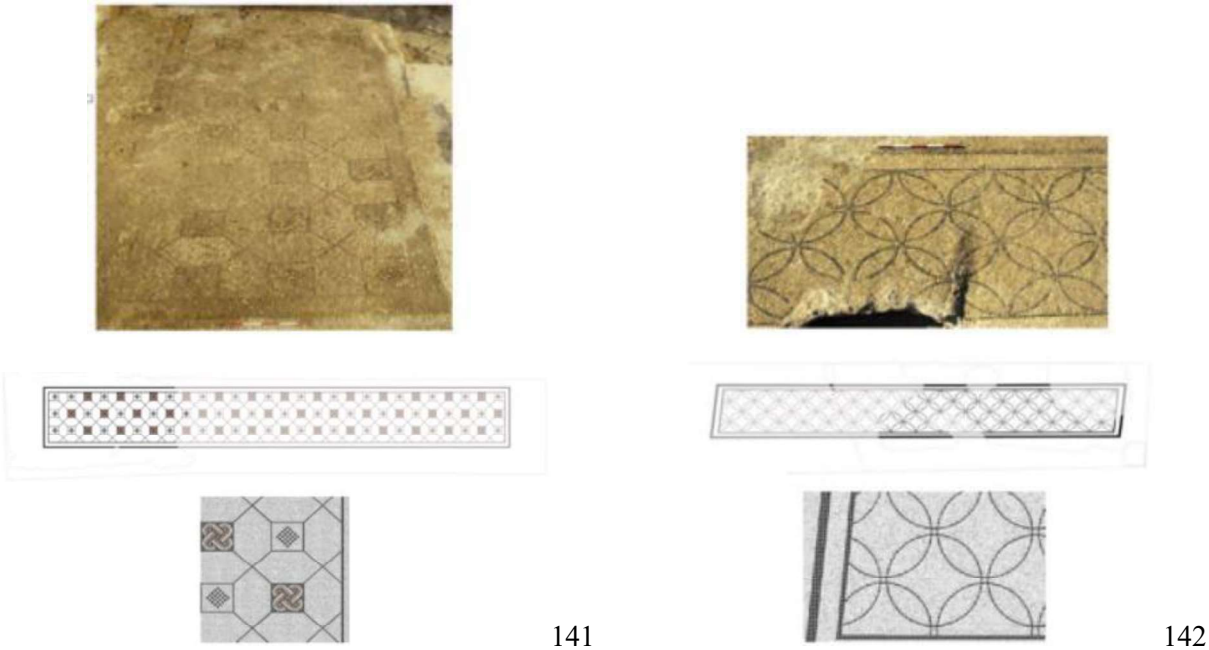
Figuur 138 Algemeen grondplan van het badcomplex langs de *Via Traiana* te Herdonia in de eerste fase van het gebouw (fase IIIB).

Figuur 139 Algemeen grondplan van de 4e-eeuwse fase van het badcomplex te Herdonia.

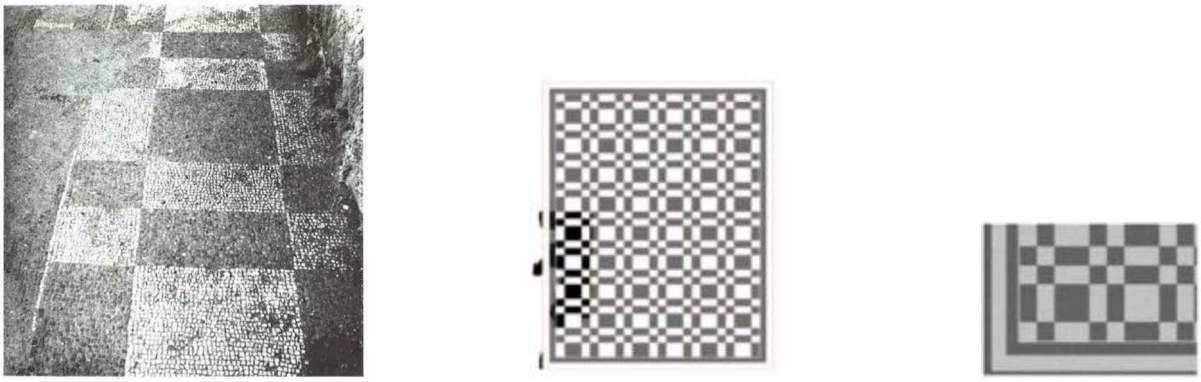

Figuur 140 Vloermozaïek van ruimte A66 van het badcomplex te Herdonia.

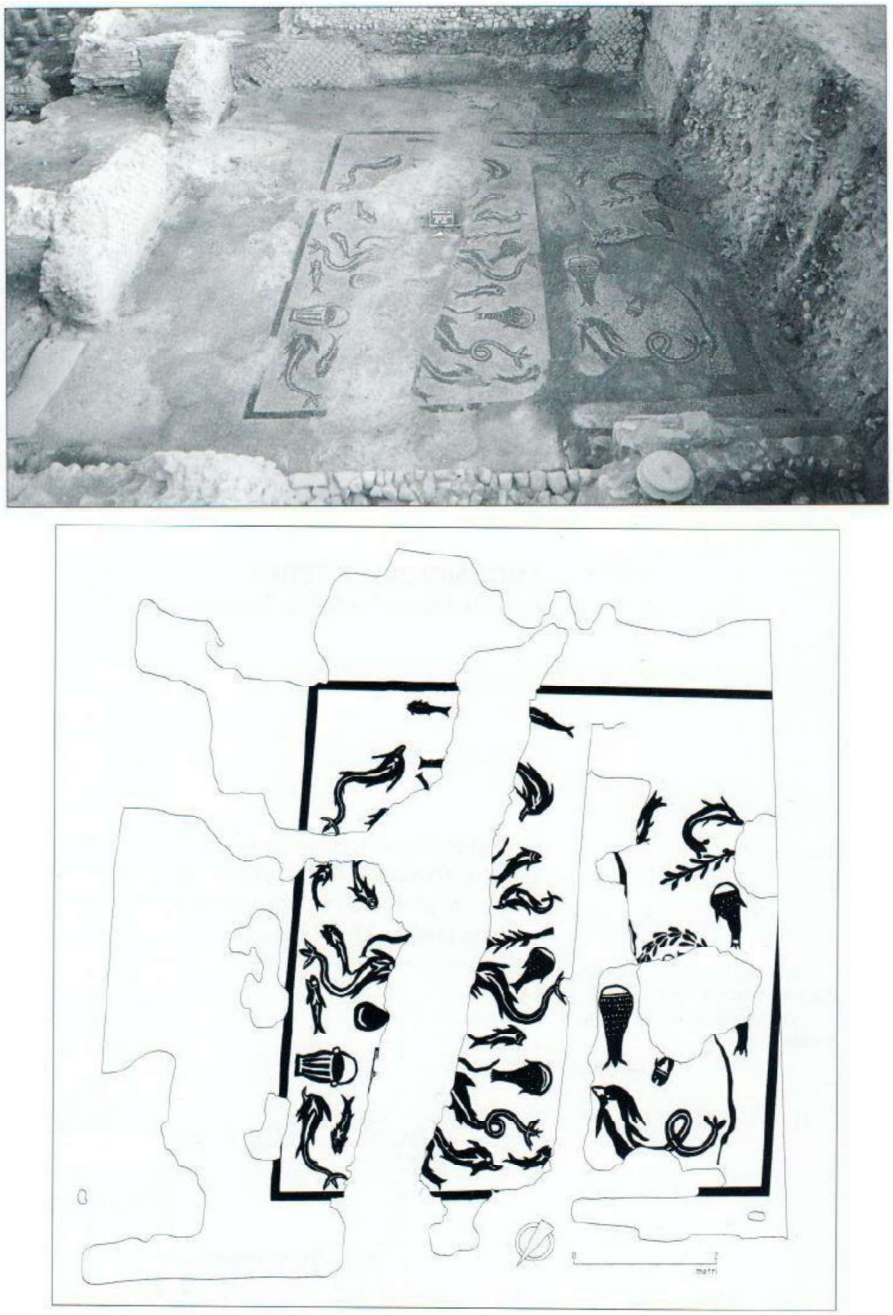

141 142

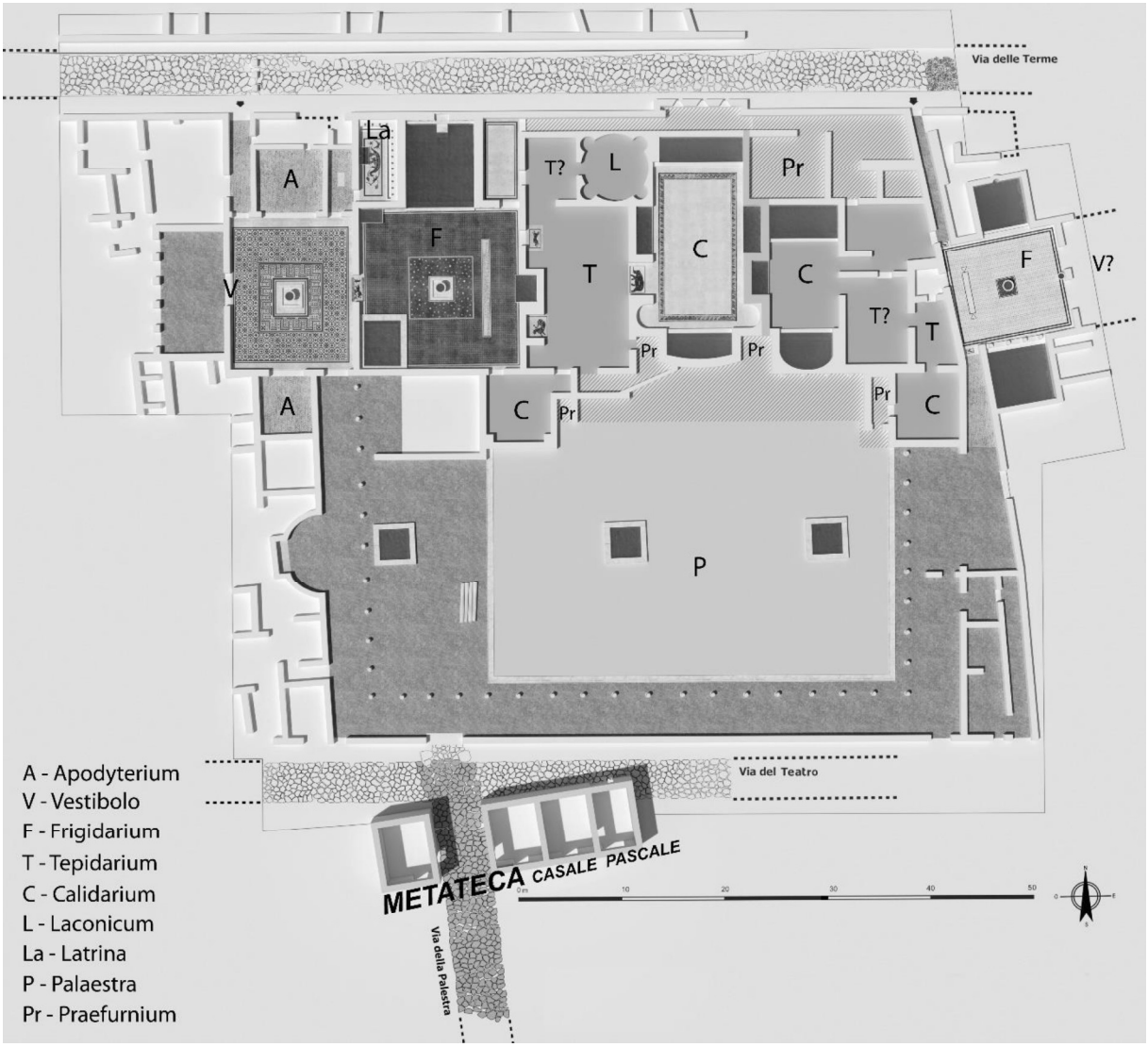
Figuur 141 Vloermozaïek van *porticus* A24 uit de thermen van Herdonia.
Figuur 142 Vloermozaïek van *porticus* A23 uit de thermen van Herdonia.

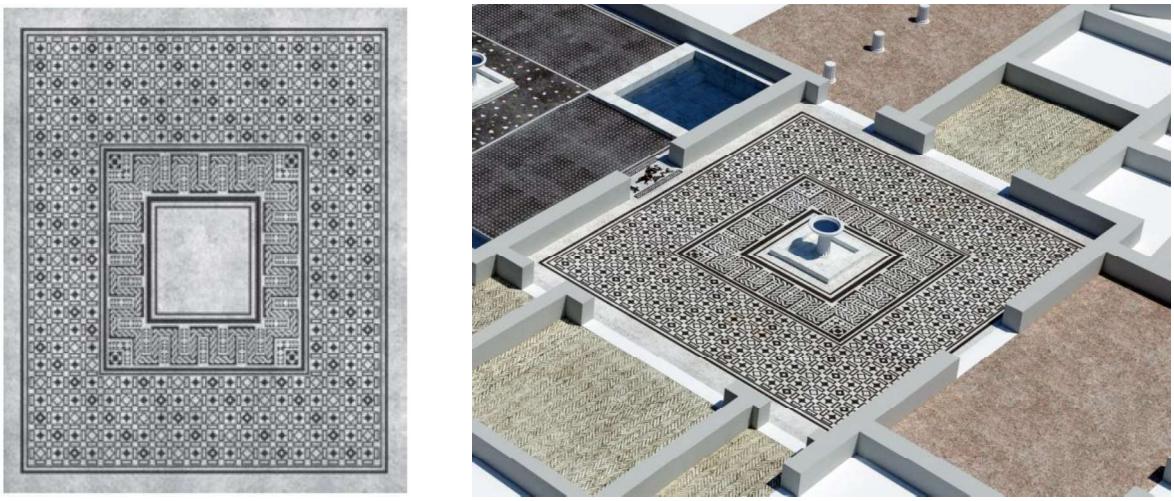
Figuur 143 Geometrisch mozaïek van ruimte A35 uit de thermen van Herdonia.

Figuur 144 Figuratief vloermozaïek uit *frigidarium* A18 van de thermen van Herdonia.

Figuur 145 Algemeen grondplan van de *terme centrali* te Aquinum.

Figuur 146 Reconstructie van het westelijke *atrium/apodyterium*-mozaïek (A27) van de centrumthermen in Aquinum (door I. Ferrari).

Figuur 147 Reconstructie van het westelijke *frigidarium* (A28) in de *terme centrali* van Aquinum.

Figuur 148 Mozaïekinscriptie uit het westelijke *frigidarium* (A28) van de *terme centrali* van Aquinum.

Figuur 149 Fragmenten van het *caldarium*-mozaïek (A47) van de *terme centrali* te Aquinum met zwart swastika-motief tegen een witte achtergrond.

Figuur 150 Vloermozaïek van het oostelijke *frigidarium* (A13) van de centrumthermen te Aquinum.

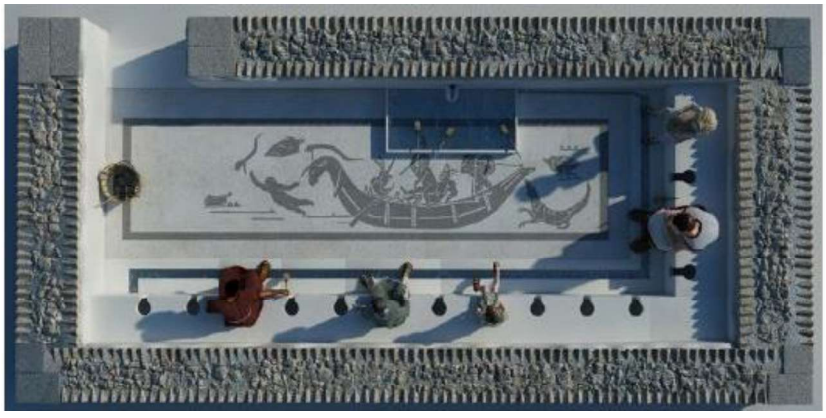
Figuur 151 Fragmentarisch overgeleverde mozaïekinscriptie binnen het *frigidarium*-mozaïek van de *terme centrali* te Aquinum.

Figuur 152 Figuratief drempelmozaïek uit de thermen van Aquinum.

Figuur 153 Mozaïek van de *latrinae* (A20) in de centrumthermen van Aquinum.

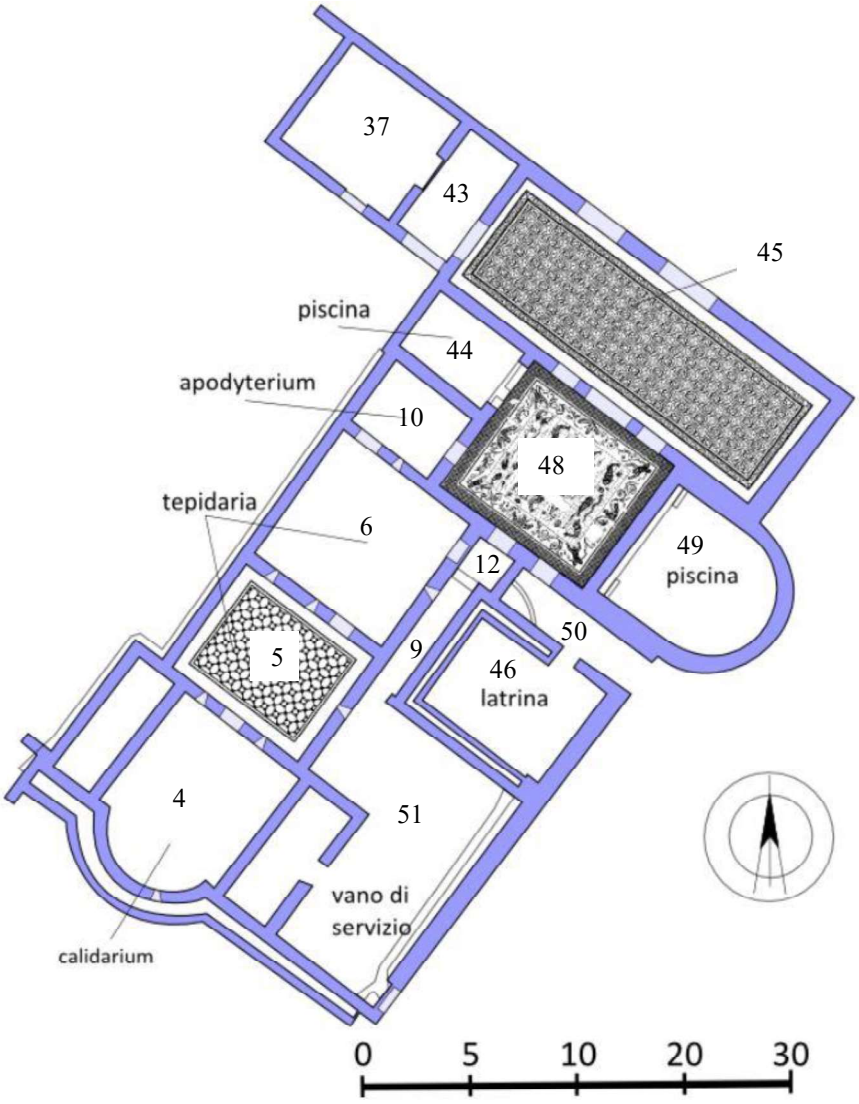
Figuur 154 Reconstructie van de latrines (A20) uit de *terme centrali* van Aquinum (door I. Ferrari).

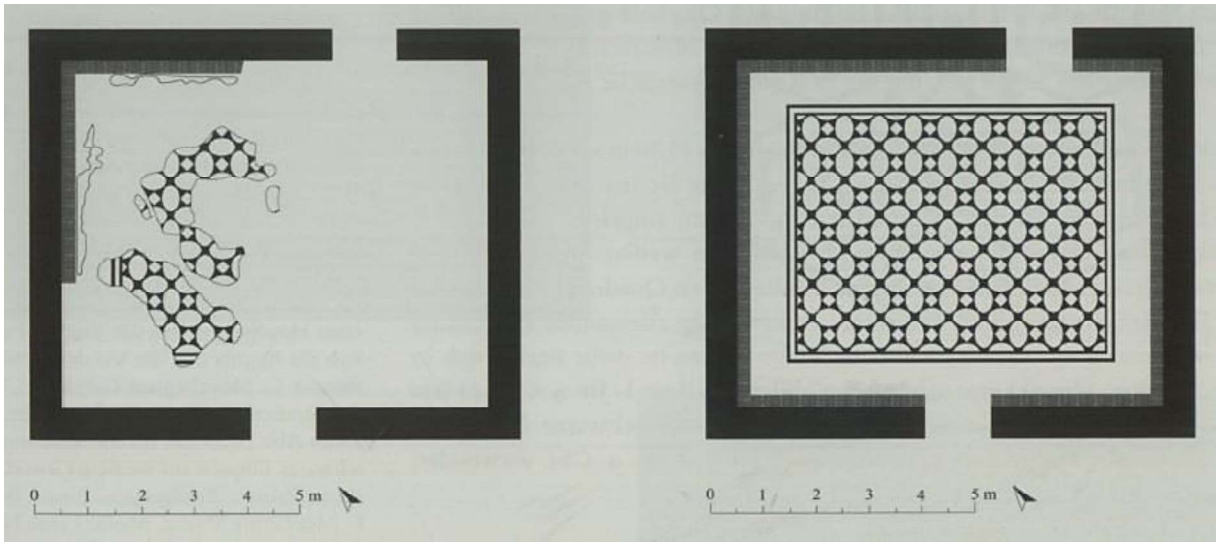
Figuur 155 Figuratieve fragmenten van het *tepidarium*-mozaïek (A46) van de centrale thermen van Aquinum.

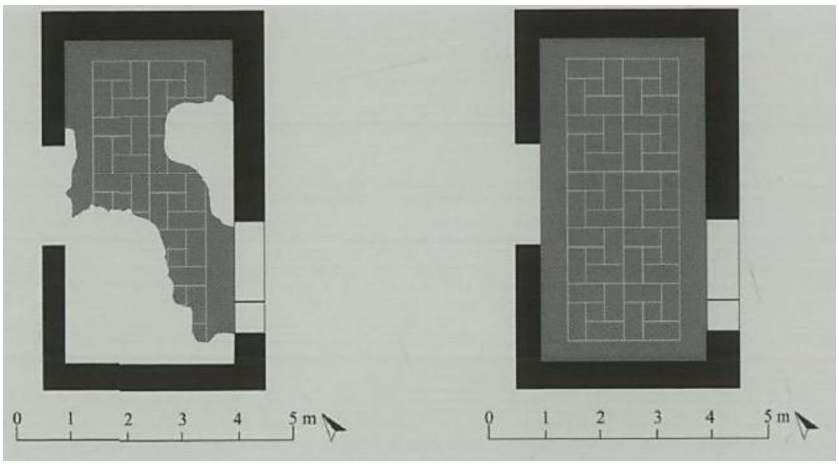
Figuur 156 Figuratief drempelpaneel ten noorden van *frigidarium* A13 van de *terme centrali* te Aquinum.

Figuur 157 Algemeen grondplan van de keizertijd thermen te Grumentum.

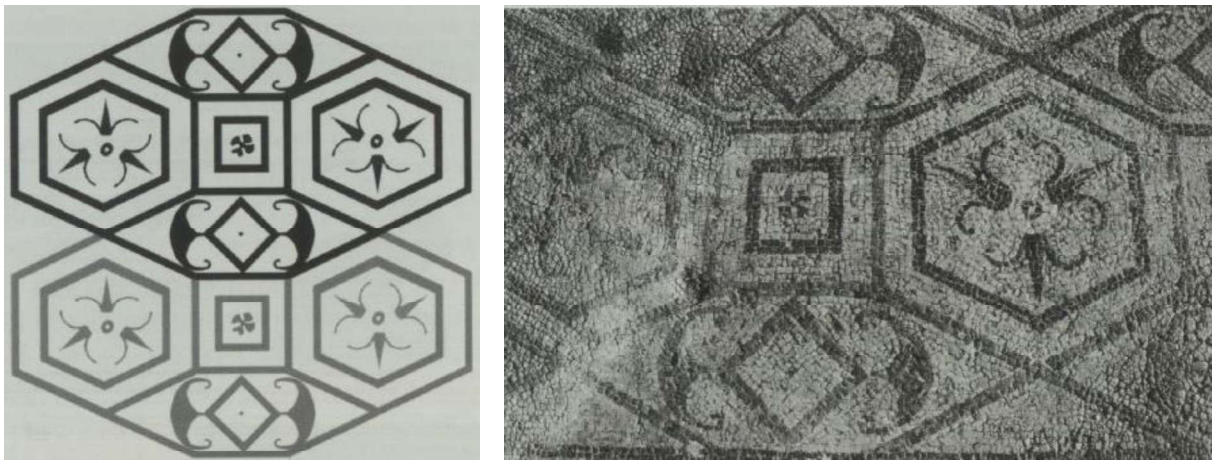
Figuur 158 Geometrisch *tepidarium*-mozaïek van de thermen te Grumentum.

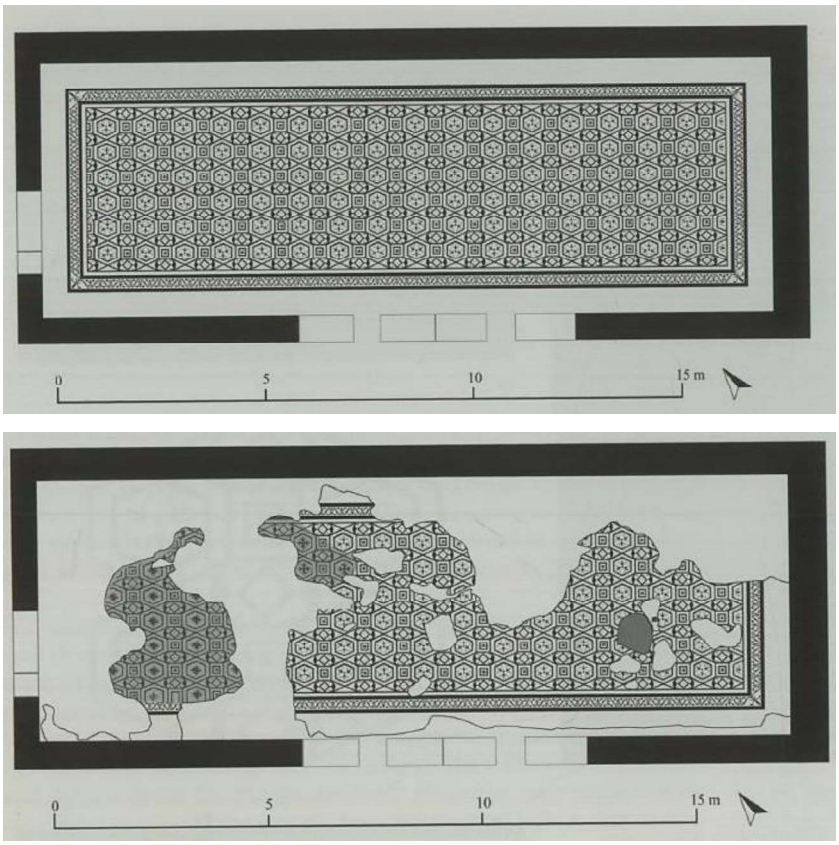
Figuur 159 Vloermozaïek van ruimte 43 uit de thermen van Grumentum.

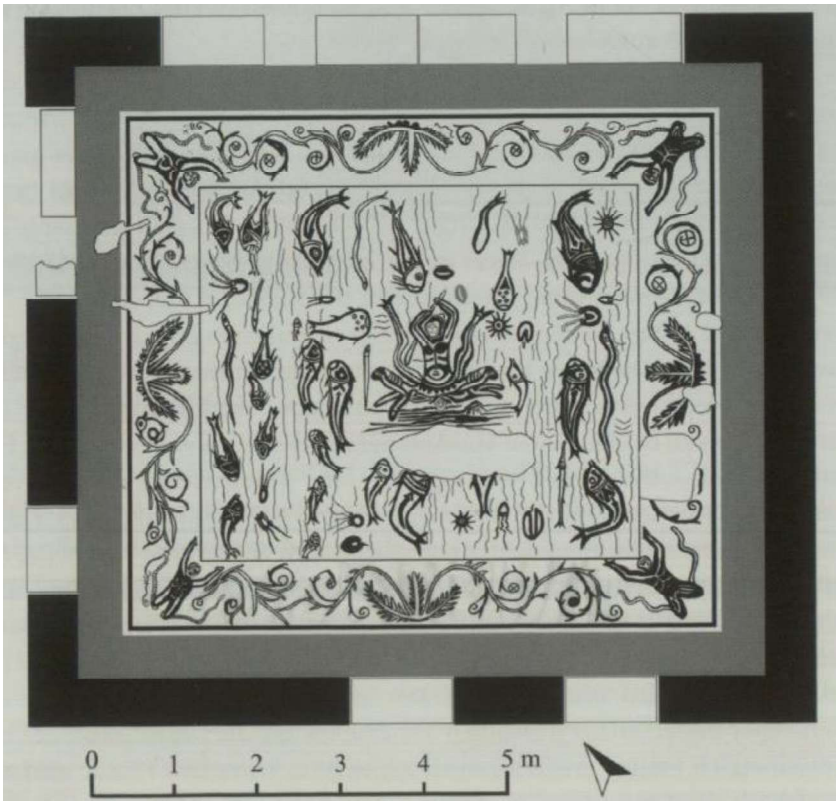
Figuur 160 Detailfoto van de boord van het mozaïek van grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum.

Figuur 161 Grafische weergave en detailfoto van de mozaïekvloer van de grote zaal (45) uit de thermen van Grumentum.

Figuur 162 Reconstructietekening van het vloermozaïek van ruimte 45 (bovenaan) en tekening van de bewaringstoestand van het mozaïek met de reparaties in grijs (onderaan).

Figuur 163 Grafische weergave van het vloermozaïek van het *frigidarium* (48) uit de thermen van Grumentum.

.